Eesti kirjandusloo peajooned

Esimene jagu

Näidete varal seletanud
Mihkel Kampmann

http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/kamp/kampl/Kampmann1924.pdf

ISBN 978-9949-586-04-2 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:
Eesti kirjandusloo peajooned
Esimene jagu
Näidete varal seletanud
Mihkel Kampmann
Kolmas parandatud trükk
G. Pihlakas'e kirjastus
Tallinn 1924

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusalade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

Eesti kirjandusloo peajooned

Näidete varal seletanud

M. Kampmann

Esimene jagu

Kolmas parandatud trükk

Tallinnas, 1924
G. Pihlakas'e kirjastus.

465

Eesti kirjandusloo peajooned

Näidete varal seletanud

M. Kampmann

EI 4617

Esimene jagu

B56
5615

Inv. 2022

1830

Kolmas parandatud trükk

[illegible] 8

Tallinnas, 1924
G. Pihlakas'e kirjastus.

J. & A. Paalmann'i trükk. Tallinnas, V. Karja t. 12.

Sisukord.

Lhk

Üldine sissejuhatus 1

Esimene järk: Eesti rahvaluule.

Rahvaluulest üldse 5

A. Eesti muinasjutud.

Muinasjuttude üldine laad 8
Elajajutud 10
Müütilised jutud 12
Vaimude jutud 17
Jutud moonutamistest 24
Vanapagana jutud 29
Olulised muinasjutud 33
Kohalikud ja ajaloolised jutud 38

B. Eepilised rahvalaulud.

Rahvalaulust üldse 40
Müütilised lugulaulud 47
Legendalised lugulaulud 55
Muinasjutulised lugulaulud 59
Ilujutulised lugulaulud 60

C. Eesti muinaskangelased Kalevipoeg ja Suur-Tõll.

Kangelaste lugudest üldse 63
Kalevipoja eepose kokkuseadmise lugu 65
Kalevipoja eepose sündmustik 71
Kalevipoja eepose sisuseletus 77
Saarlaste Suur-Tõlli lugu 95

D. Lüürilised rahvalaulud.

Rahvalüürikast üldse 102
Laul, luule ja ilu 104
Perekonna elu 106
Looduse laulud 113
Töölaulud 115
Eluseisuste laulud 116
Seltskonna ja pidulaulud 119
Elu tõsi ja nali 127

E. Vanasõnad ja mõistatused.

Vanasõnad 130
Rahvamõistatused 134
Rahvaluule ilmavaade, esteetika ja stiil 137

Teine järk: Vaimuliku kirjanduse valitsuse aeg.

Üldine ülevaade 143

ENSV Teaduste Akadeemia
Keskraamatukogu

A Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.

Kõige vanemad Eesti keele mälestusmärgid 146
Eesti vaimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus 152
Esimesed eestikeelsed raamatud 162
Eesti ilmaliku kunstluule algus. 170
Esimene tallinnakeelne Lauluraamat 174
Eesti muinasusu ja rahvaluule esimesed üleskirjutused. 177
Tartukeelse kirjanduse ettejõudmine 181

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg

Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja. 189
Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine 199
Vaimulikud jutud 204

Kolmas järk: **Sentimentaalne vool.**

Sentimentaalsest voolust üldse 209

A. Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad 213
Friedrich Gustav Arwelius 217
Ärkav kunstlüürika. 221
Friedrich Wilhelm von Willman 225
Johann Wilhelm Ludvig von Luce 231
Reinhold Johann Winkler 236
Otto Reinhold von Holtz. 240
Johann Heinrich Rosenplänter 245
Otto Wilhelm Masing 251
Kristjan Jaak Peterson 260
Peter krahv Mannteuffel 265
Taganemine kirjanduslikust tegevusest 273

B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel

Uued kirjanduse tegelased ja nende tööde laad 275
Kaspar Franz Lorenzsonn ja muinasjutu-novellid. 276
Juhan Sommer ehk Suve Jaan. 281
Johann Voldemar Jannsen 285
Lühikene tagasivaade 313

Õiendused:

67	lhk.	4	rida alt	viisise	loe:	viise
108	„	7	„ „	Haav	„	Haab
120	„	12	„ „	Anide-mäng	„	Hanede-mäng
228	„	10	„ „	Rosenplänter	„	Steinberg

Üldine sissejuhatus.

Kirjanduseks kutsutakse kõiki rahva vaimutöid, mis sõnades avaldatud ja kirjatähtede varal üles tähendatud. Siia kuuluvad ka need sõnades ilmuvad vaimutööd, mis veel pole kirja pandud, vaid mis rahva keskel suust suhu liiguvad. Seesuguseid vaimutöid nimetavad mõned üleskirjutamata kirjanduseks, mis kirjutatud kirjandusega ehk literatuuriga kokku sõnanduse (Schrifttum, словесность) moodustavat. Seda vahetegemist pole just hädasti tarvis, sest kui me suust suhu rändavaid vaimusünnitusi tahame vähegi korralikult läbi katsuda, siis peame nad igatahes enne üles kirjutama, ja sel kujul mahuvad nad juba täiesti kirjanduse mõistesse. Kirjanduse mõistel on väga laiad piirid. Sõna laiemas tähenduses ei kuulu kirjanduse hulka mitte üksnes kõik trükitud raamatud ja lehed, olgu neil mis tahes sisu, vaid ka igasugused käsikirjad, sõnumikud, lepingud, tunnistused, aktid, pealkirjad jne. Kuid mitte kõiki keelelisi mõtteavaldusi ei panda kirjandusloos tähele, vaid käsitletakse ainult seda osa kirjandusest, milles ilmevõimeline isik oma meeleolusid, tundeid, mõtteid ja aateid sõnades väljendab. Sisuliselt liituvad kirjanduses kõik vaimuelu elemendid, kuid kunstitöö tunnuseks pole mitte sisu, vaid kõigepealt ta väline vorm. Kunstipärase vormi iseäraldus ongi see, mis lugejas fantaasiat, tundmusi ja esteetilist mõnu äratab, teda iluliselt rahuldab. Kirjandusloo juhtivaks punktiks on seega teoste vormilise külje uurimus. Kus kunstivorm iganes esineb, seal seisab ta ühenduses ainega. Sagedasti oleneb vorm ainest, vahel aga ka aine vormist.

Kirjanduse mõiste.

Kirjandusloo aine.

Ei sisu ega väline vorm esine kirjanduse teoses juhuslikult. Inimkonna liikmena seisab kirjanik oma aja vaimliste

voolude mõju all, kas läheb nendega kaasa või töötab neile vastu. Seega võtab loodava uue kirjanduse vormi tootmisest enam ehk vähem ka valitsev ajavaim osa. Olgugi luuleteos luuletaja isiku individuaalne ilme, siiski ei valmine ta väljaspool aega ja ruumi, vaid teataval mõõdul kannab ta ajasünnitusena ka ajamärke otsa ees. On vaja ajajärku üldiselt iseloomustada, siis tuleb kirjandusloo puutumiskohti haridusloogа ja maailma kirjandusega üles otsida. Nii on kirjandusloo iseseisvus sisuliselt relatiivne, ka ta käsitlusmetood nõjatab ajaloo metoodile, olgugi ajaloo ja kirjandusloo ainestiku vahel silmapaistev vahe. Kirjanduslugu korraldab ilukirjanduse teosed nende ilmumise aja ning ühiste tunnuste järele üksikuteks järkudeks ja kujutab üksikute toodete harutuse abil ka kirjanduse üldist arenemiskäiku.

Eesti kirjandusloo jaotus.

Nagu iga rahva luulekirjanduse arenemises, nõnda leidub ka Eesti kirjandusloos kaks peajärku. Neil ajul, mil rahvas veel polnud seesugusele kultuuri kõrgusele jõudnud, et üksikud isikud iseseisvat ja isiklikult mõjuvat seisukohta oleksid võinud omandada ja vaimutöis individuaalse isiklusena esineda, võtsid luuleloomisest, mida üksikud isi-

1. rahvaluule.

kud alganud, rahva laialised kihid osa. Nõnda tekkis kollektiivne luule ehk r a h v a l u u l e. See ei olnud mitte ainult rahva loodud, vaid ta avaldas ka rahvapäraseid ja sellepärast üldiselt arusaadavaid mõtteid ja tundeid, mis veel polnud eristunud.

Selle järele astus luule arenemine teise peajärku. Üksikolevused jõudsid kultuurilise edenemise tõttu oma ideede-elu juba niikaugelt arendada, et need ideed neid suure hulga seas nähtavaks tegid ja nende mõtteid ning tundeid kogu rahva vaimuelule iseteadvalt vastu seadsid. Mis nüüd loodi ja kirja pandi, oli puhtalt üksikolevuse töö ja ka teatavatele üksikolevustele, kel seks juba arusaamist, määratud. Seesugust luulet võime individuaalseks loominguks ehk k u n s t l u u l e k s nimetada. Kõigepealt ärkas kunstluule usuliste tunnete mõjul. Vaimulik seisus lõi esmalt muidugi ainult vaimulikku luulet ja soetas üksnes kiriklikku kirjandust, mis enam-vähem seisusliku karakteri omandas. Nõnda

tekkis Eestigi kirjandusloos vaimuliku kirjanduse valitsuse aeg, mis kuni XVIII. aastasaja lõpuni kestis. Pea hakati neid luulevorme, mis vaimuliku kirjanduse tarbeks loodud, ka ilmalikkude ainete käsitlemiseks tarvitama. Sel teel ilmusid ilmalikud laulud ja jutud, mis vaimuliku kirjanduse mõju all seisid ja nagu ülemineku vaimuliku kirjanduse valitsusest iseseisvale ilmalikule kirjandusele moodustasid. Et siin kiriklik toon ja sentimentaalne maitse ilmus ja „tõestesündinud haledad ja armsad lugemised" peaosa etendasid, paneme selle järgu pealkirjaks sentimentaalne ehk haletundeline vool. Ta valitses XIX. aastasaja esimesel poolel. Rahvuslik ärkamine asetas meie kirjanikkudele kõrged paleused ja laskis Eesti elu ning olu aadete kõrguselt vaadates romantilistes värvides helkida. Nõnda pääsis läinud aastasaja kolmandas veerandis romantiline vool võidule ja tõi romantilise ajajärgu meie ilukirjandusse. Kui rahvusliku ärkamise vaimustuse-tuli juba alanes ja kainemalt ning asjalikumalt olusid õpiti vaatlema, tekkis realistlik ilukirjandus, mis XIX. aastasaja viimse kümne jooksul ja veel pärast seda iseäranis jutukirjandust tähtsal mõõdul rikastas. Praeguse aastasaja esimese ja teise kümne jooksul kuuldub meie juures juba ka võõra kirjanduse uuemate voolude, eriti impressionistliku uusromantismi vastukaja.

2. vaimuliku kirjanduse valitsuse aeg.

3. Sentimentaalne vool.

4. romantiline ajajärk.

5. realistlik ajajärk.

Võrdlemisi lühikesel arenemis-ajal käib Eesti ilukirjandus kõik tähtsamad järgud läbi, mis Euroopa kirjanduses leida. Paremat üldist ülevaadet, õigemat, põhjendatud, kirjanduse enese olemusest väljakasvavat jaotust polnud mul võimalik leida ja mehaanilist jaotust ei sünni siin tarvitada. Tähendatud voole ei ole raske ära tunda ja üksteisest lahutada. Siiski peame juba esialgul meelde tuletama, et siin, nagu igas nägelises jaotuses, arenemisjärkude piire järsult ja kindlalt ei saa üles seada ega ära määrata, sest et ülemineku ajal enamasti kaks voolu kõrvuti ilmuvad, kuni uus tõusev võimuse täiesti kätte saab ja vana sunnib taganema.

Esimene järk.

Eesti rahvaluule.

Rahvaluulest üldse.

Rahvaluuleks nimetatakse neid luuletöid, mille looja rahvas ise on olnud. Üksik isik rahva seas alustas küll teatavat luuletööd, kuid ajajooksul käis seesama suust suhu, isiklikud tundmused, arvamised, vaated, ühe sõnaga iseäraldused, mis algluuletaja oma töösse palmis, muutusid, luuletaja nimi unus, ja nii sai töö rahva omaks, just niisama, nagu terve keel, mis üksikutest sõnadest ajajooksul kasvanud. Et rahval veel kiri puudus, pärandas ta oma vaimutooted sõnas põlvest põlve. Kuid sel viisil põlvest põlve edasirändavad luuletööd ei võinud alati oma esialgset kindlat kuju alal hoida. Nagu Lönnrot kinnitab, püsivad need rahvaluule tooted, mis paigal seistes vanemate suust laste suhu käivad, võrdlemisi veel kaunis kindlalt endises kujus. Kuid kõige suuremaid muutusi leiame just neis rahvaluule liikides, mis kohast teise rändavad. Ja seesugust rändamist leiame väga sagedasti. Iseäranis rändamishimulised on muinasjutud ja rahvalaulud. Nad ei liigu mitte üksnes oma rahva keskel kohast teise, vaid ka ühe rahva suust teise suhu. „Emajõe sünni“ näituseks leiame ka lätlaste suust peaaegu sõna-sõnalt, kuid seal ei kõnelda meie Emajõest, vaid Läti suurema jõe Daugava, s. o. Väina jõe kaevamisest.

Rahvaluule mõiste.

Nagu Kaarle Krohn seletab, võivad rahvalaulud ka alaliselt paigalpüsiva rahva hulgas kohast teise rännata, nimelt noorte neiude ja noorikute suus, kes kõige suuremad laulude loojad ja nende edasikandjad on.[1]) Teises külas pidul, kiigel käies ja kaugemale mehele minnes laulsid nad seal oma laulud ette ja pakkusid nõnda luulelist külaleiba. Sel teel rändavad muinasjutud ja laulud külast külasse, kihelkonnast kihelkonda, koguni ühelt maalt teise. Ja mis näol nad rändavad? Suuremalt hulgalt kasvades ja täienedes harvemini kahanedes. Üks laulik leiab ilusa mõtte ja loob sellest muinasjutu ehk laulu. Teise küla ehk kihelkonna neiu kuuleb seda, tarvitab omale aineks, lisab uut juurde ja esitab oma naabritele, kes saadud ainet oma korda täiendavad ja teistele edasi annavad. On edasikandjatel head luuleanded, siis on kõige viimsel kõige täielikum töö. Nõnda on Soome „Kalevala" eepose tähtsamad ained, näituseks loomise laul, venepuu otsimine jne. Läänemaal sündinud, siit läbi Alutaguse Ingerimaale ja edasi Karjalasse ning Aunuse ja Arhangeli kubermangu Vuokkinieme kihelkonnani rännanud. Nagu Franssila uurimised tõendavad, tekkis näituseks „Suure tamme laul" väikesest eepilis-lüürilisest laulukesest, mida mehelemineмis-himuline neiu Läänemaa rannal luuletanud. See laul rändas läbi Harju- ja Virumaa Ingerimaale, kuna ta sealjuures mitmesuguste teisendite ja lisanduste läbi pikaks maagiliseks luuletööks paisus. [2])

Rahvaluule loomine.

Rahvaluule on nagu keelgi tähtis mälestusmärk rahva kaugemast minevikust. Ta sündimine ulatab sellesse aega, kus rahvas alles oma lapsepõlves ilutses, kus ta vaimujõud ja luulelend veel välimiste meelte kammitsas ja looduse mõju all seisis, kus rahva mõistus veel valitsevale seisukohale ei olnud jõudnud. Siis vaatas rahvas veel loodusenähtuste peale lapse silmaga, siis lõi ta endale suureviisiliste, seletamata

---

[1]) Die Fundorte der epischen Gesänge des Kalevala. Finnisch-Ugrische Forschungen, Band IV, Heft 2. Võrdle ka H. Neus, Ehstnische Volkslieder, Reval, 1850. Sissejuhatus.

[2]) K. A. Franssila, Iso tammi liiteinen. 1900.

loodusenähtuste tarvis taevalised vaimud, siis kujutles ta kangelased, kes sümboolina rahvaelu peategelased on.[1]) Palju muinasjutte seisavad lihtsate loodusenähtuste alusel: näituseks tehakse videvikust ehk hämarikust ilus neiu, koidust peiu, see on igavene mõrsjapaar. Kõuepilved on koledad elukad, pikne oma välgukiirtega on hiiglahärg, kes nende elukatega võitleb, nad läbi puistab, et pilved oma sisu, see on vihma, maha sadada lasevad ja sellest suur veekogu — Mustjärv sünnib. Põhjakonn, kes poole penikoorma pikkuste sammudega lõuna poole hüppab ja kõik elu hävitab, see on talv oma külma vinge tuulega, tarretava jääkatte ja lumega. Salomoni sõrmuse hiilgav kivi, mille abil põhjakonn maha lüüakse, on päike, mis talve võimuse kaotab jne.

Rahvaluule sisu ja väärtus.

Rahvaluule on rahva muinasaja vaimuvara ait, kuhu ta kõik oma vaimutooted, mis kuidagi tähelepandavad, tulevatele põlvedele päranduseks kokku kogus. Seal leidub esivanemate rõõmu ja muret, vana usku ja vanu kombeid, lugusid rahva käekäigust, üksikutest ajaloolistest sündmustest, tähtsamatest rahvaelu tegelastest, kõige enam aga elunähtuste kohta käivaid tähelepanekuid, mis rahvas kõlblise elu õpetuseks vanasõnade näol kogus ja mida praegugi veel rohkel mõõdul rahva seas tarvitatakse. Rahvaluule oli meie esivanematel kooli ja kirjanduse asemel. Sellest omandasid nad mõndagi teaduvara, sellest said nad õpetust usu ja kõlbluse asjus. „Muistsed meelemõlgutused, mis mõnikord ilusaid juhatusi ja õpetusi sisaldavad, said laste südamele ja meelele tarvilikuks toiduks, nõnda ütelda elupeegliks.“ [2])

Aga mitte üksnes esivanematele ei olnud rahvaluule tähtis. Ka meie kohta on tal suur väärtus. Kirjatöö karakteriseerib kirjanikku, rahvaluule avaldab rahva mõtte- ja tundeviisi. Meie saame rahvaluulest teateid esivanemate keelest, elust ja olust, muistsest pidust ja põlvest. Praegu tuttavatest rahvalauludest on kõige vanemad, mille iga kindlaks on teh-

[1]) Võrdle T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu I. Lhk. 8.

[2]) K. Ustav, Pihkva eestlased. Tartus, 1908. Võrdle ka: V. Buck Petseri eestlased, lhk. 32 j.

tud, XV. ehk XVI. aastasajast pärit. „Rahvalauludes ja juttudes vaatame oma esivanematele nagu suhu ja südamesse ja saame neid palju paremini tunda, kui ükski ajaraamat seda oma sõnadega oleks teha võinud. Ennemuistsed jutud ja vanad regevärsid on meie esivanemate vaimu ja südame peegel. Sellepärast ei purusta mõistlikud mehed neid ära, vaid panevad nad raami sisse ja südamesse seisma, et kui kord tarvitab ja lugu kannab, neisse vaadata.“ [1]) Iseäranis tuleb veel seda nimetada, et rahvaluule helmed ilutundelist lõbu pakuvad ja meile uute luuletööde loomiseks äratust ja juhatust annavad. Niikaua kui rahva luuletajad tähele ei pane, mis meil omapärast olemas, jäävad nad võõraste jäljendajateks ega suuda algupärast luulet luua, mis üldiselt tähelepanu teeniks. Nõnda on siis arusaadav, miks teadusemehed nii suure hoolega ja täpsusega rahvaluulet püüavad üles kirjutada ning koguda.

Sisu poolest võime rahvaluulet neljasse peaossa jaotada, nimelt: 1. Muinasjutud. 2. Eepilised rahvalaulud. 3. Rahvalüürika. 4. Vanasõnad ja mõistatused. Erilistel põhjustel on rahvaluule eepilisest osast muinaskangelaste lood eraldatud ja nad iseseisvasse peatükki seatud.

A. Eesti muinasjutud.

Muinasjuttude üldine laad.

Muinasjutu sünd ja olemus.

Muinasjutud tekkisid suuremalt osalt sel ajal, kui rahvas vaimliselt alles lapsepõlves viibis, kui ta silmaring teadmiste poolest kitsas, vaim mõtlemise poolest väeti ja käsi iseenese aitamiseks kohmetu oli. Ehk küll iseenda peremees, seisis muinasaja inimene tähtsal mõõdul ümbruse ja looduse ülivõimu all, ta kehaline ja vaimline elu keerles sel ajal hoopis kitsastes piirides, ta pidi ühtelugu hirmu tundma tõsiste ja

[1]) J. Hurt. Mis lugu rahva-mälestustest pidada? „Eesti Postimees,“ 1871, nr. 26.

väljamõeldud vaenlaste eest. Täielikku vabadust maitses looduselaps üksnes mõttekujutuses. Nagu uueaja kunst, võitleb ka rahvaluule tõelusega. Et vastupanemata loodusevägede võimu alt ja igapäevaste elumurede rõhumisest pääseda, lõi inimene endale mõttekujutuses uue kuldse kodu, ilusama veetlevama ilma, imemaa, kus ta täiesti peremees võis olla. Imelikud ilmutused, arusaamata nähtused sünnivad siin igal sammul. Ühest ainsast veetilgast tekib siin äkki suur järv, liivaterakesest saab suur mägi, mis sama ruttu võivad kaduda, nagu nad tõusnud. Siin aitavad isetegevad tööriistad, kuldsed nõiavitsad, soove täitvad kotikesed, nägematuks tegevad kaabud ja muud teised imelikud abinõud talle kõiki takistusi nagu mängides ära võita. Nagu mängiv laps kepi seljas seistes oma meelest tuhatnelja üle mägede ja orgude ajab, nagu kunstniku vaim aadete vallas vabalt uusi olusid ja kujusid loob, nõnda tungib looduseinimene oma mõttekujutuses elutõsiduse surve alt imede-maale, leiab siin hoopis uue elu ja olu ees, ja mis ta seal näeb, tunneb ja ära elab, seda püüab ta lihtkõnes kaunil keelel jutustada. Nii arendatakse mõttekujutuse pildid ühtlasteks korraldatud lugudeks.

Muinasjutu tähtsus.

Ehk küll muinasjutt oma olulikkudes osades peaasjalikult mõttekujutuse toode on, sisaldab ta ometi ühtlasi hulga tõepõhjal seisvaid aineid, nimelt jutustaja enese ja nende olude kohta, mille keskel ta elab. Ta avaldab ilma teadmata ja tahtmata pilte jutustaja mõtetest, tunnetest, elunähtustest ja püüetest. Muinasjutus annab rahvas meile teateid oma üldisest elukorrast, haridusejärjest ja oma karakterist. Nõnda on siis muinasjutud tähtsaks allikaks, millest võime tundma õppida rahva minevikku.

Suur hulk muinasjutte ei ole oma sisu poolest algupärased, vaid sagedasti on jutuained laenatud teistelt rahvastelt. Isegi suurtel rahvastel ei ole palju algupäraseid jutte. Hea osa muinasjutte, mis haritud rahvaste keskel liikumas, tuleb ainete poolest pidada Euroopa, Aasia ja Afrika rahvaste ühiseks varanduseks. Nagu koduta loomad, ütleb Kreutzwald, rändavad muinasjutud kohast teise ja kujunevad sealjuures oma välimuse poolest selle rahva kommete ja viiside

järele, kelle suhu nad sattunud. Vähem kui muud rahvaluule tooted kannavad nad rahvuslikku laadi. Ehk küll õiguse pärast maailma-kodanikud, võivad nad siiski igal maal ja iga rahva seas isesuguse kuju omandada ja koduseks saada. Nagu Eisen[1]) seletab, tunnevad kõik Euroopa rahvad näit. juttu „Imesõrmusest", ka Aasias liigub ta indulaste, siirialaste, araablaste ning jaapanlaste keskel, ja isegi Afrika neegritel pole ta tundmata. Meie juurde on muinasjutud mitmelt poolt sisse rännanud. Siiski on siin kaht peavoolu märgata. Idavool tõi meile slaavlaste, läänevool germaanlaste kaudu jutuaineid, mis need rahvad ise kaugemalt saanud. Peale selle on põhja- ja lõuna-naabritelt, soomlastelt ühelt poolt ja leedulastelt ning lätlastelt teiselt poolt jutuaineid laenatud. Nende ainete omandamist edendas läbikäimine võõraste maadega, kauplemine, sõjakäigud ja muud kokkupuutumised. Ehk meie muinasjuttudes küll palju võõraid, üldiseid põhijooni leidub, on loov rahva vaim neile nii iseviisilise, rahvusliku kuue selga tõmmanud, et neid enam ei või võõraste rahvaste vaimutoodeteks pidada.

Muinasjuttude jaotus.

Eesti rahvaluules on muinasjutu-ala laialine ja rikas. Siin võime ainult lühikest aega nende juures viibida ja tähtsamaid ning luulelisemaid osatada. Hõlpsamaks ülevaateks jagame nad sisu poolest üksikuteks jutusalkadeks. Tähtsamad jutusalgad on: 1. Elajajutud. 2. Müütilised jutud. 3. Vaimujutud, nimelt lood maja-, metsa-, vete- ja soohaldiatest ja surnute hingedest. 4. Moondamise jutud. 5. Vanapagana jutud. 6. Olulised jutud. 7. Kohalikud ja ajaloolised jutud.

Elajajutud.

Elajajuttudeks nimetame neid luulelugusid, mille tegelaste hulgast kas üks või kõik loomad on. Siia ei loeta neid jutte, milles inimene looma näol, ehk jälle elajas inimese kujul tegelasena esineb.[2]) Elajajutte võime pidada rahvaluule kõige vanemaiks toodeteks, sest nendes avaldub

[1]) Talupoisid kuningate väimeesteks, sissejuhatavad seletused.

[2]) Kaarle Krohn, Eläinsadut, Suomi III, lhk. 42.

see ajajärk rahva elust, mil inimene oma ümbruses asuval loomariigil samasuguse elu ja iseloomu arvas olevat kui inimesel eneselgi. Elajajuttudes tegelastena esinevatel elajatel ei ole peale meelemõistuse ja kõneande midagi muinasjutulist. Selle aja vaimutooted on peaasjalikult vaatlemise vili, kuna kujutuse võim ja mõtlemise töö enam-vähem puudub. Kõige vanemad ja algupärasemad elajajutud kujutavad ainult elajate tegusid ja toimetust, alles hiljemal ajal on neist õpetlikud jutud, allegooriad, satüürid välja arenenud, milles piltlikult püütakse esile tuua inimeste vigu ja puudusi. Niisugused kunstlikud tooted jäävad tõsistest elajajuttudest oma luulelise väärtuse poolest kaugele taha.[1])

Eestlaste suus liikuvate elajajuttude arv, mis tänini trükis ilmunud, ei ole väike. Nende seas leidub hulk niisuguseid, mis tuttavad on peaaegu terves Euroopas, Araabias ja Afrikas neegrite keskel, näituseks: kalapüüdmine jääaugust sabaga. See rahvusvaheline elajalugu ilmub lugemata teisendites, kuid ta põhijoonteks jäävad suuremalt osalt ikka hännaga kalapüüdmine ja hännast ilmajäämine, lastagu seda kas karu, hunti või hüäänet läbi teha. Kõige tähtsamad ja luulelikumad elajajutud on need, milles ülemad elajad, nagu rebane, karu, hunt, lammas jne. tegelastena lastakse esineda. Enamasti ilmuvad jutus kaks vastast, kes teineteisega võitlevad. Rebane, kes nõrk loom, esindab enamasti suurt vaimuosavust, kavalust, tigedust, kahekeelsust, kahjurõõmu, pilkamishimu ja omakasu püüdmist rumalate keskel. Ta vastane hunt on küll tugevam, kuid muinasjutt teeb ta ahneks, rumalaks, kelle kehaline võim alati rebase vaimuosavusele peab alistuma.[2]) Nii esineb elajajuttudes enamasti võitlus vaimujõu ja vaimukehvuse vahel, kusjuures vaimuosavus alati võidab. Kuid siht, mis siin esineb, ei ole, nagu tihti kunstluules näha, juttu loov tegur, vaid

[1]) Jõgever, Eesti muinasjutud, Eesti Kirjandus III. a. nr. 4.

[2]) Hunt ja rebane Rosenplänter, Beiträge VIII, lhk. 122. — Rebane ja hunt. O. Kallas, 80 Lutsi maarahva muinasjuttu, lhk 194. — J. Jõgever, Eesti muinasjutud I. Tartus. 1915, lhk. 71.

ilmub siin kui järeldamine, vaatlemine jutu loomuliku viljana. Karu on muinasjutus osalt veel rumalam kui hunt, peale selle kohmetu ja arg.[1]) Samuti lastakse ka lammast vaimukehvust kehastada.[2]) Mõnes teises elajaloos etendavad kavala rebase osa harakas, karu ja ööpik, kuna vares, vaskuss ja teised rumala hundi asemele on astunud.[3])

Hiljemal ajal tekkinud elajalugudesse leiame põimitud olevat katoliku-usu aineid, millest võime järeldada, et ristiusu aeg muinasjuttude peale mõju avaldas.[4])

Müütilised jutud.

Müütilised jutud pajatavad lugusid jumalate ja kangelaste elust ja tegudest. Uuemates rahvaluule korjandustes müütilisi jutte küll ei leidu. Mis meil neist olemas, nagu: „Loomine", „Emajõe sünd", „Koit ja Hämarik", „Endlajärv ja Juta" jne. on vanemal ajal Fählmanni poolt Saksa keeles üles tähendatud,[5]) kes õpetatud maailma tahtis tutvustada Eesti rahvaluule rikkusega ja iluga. Avaldatud luulepärlid võeti vastu umbusaldusega ja kadedusega. Ei tahetud sugugi uskuda, et Eesti rahval võiks olla nii tähtsat vaimuvara, nii kõrget ja kaunist luulelendu, ja peeti Fählmanni ülestähendusi ta oma vaimusünnituseks. Kuid mitmed neist lugudest, nagu „Koit ja Hämarik" on ka teiste korjajate kõrvu puutunud ja teisendites üles kirjutatud. M. Veske tõendas kahe teisendi varal, mis ta Rakvere kihelkonnast üles kirjutanud, et Fählmann „Koidu ja Hämariku"

---

[1]) Mees ja karu jagavad põllusaaki. M. J. Eisen. Rahvaraamat II lhk. 106.

[2]) Jänes ja lambad. Eisen, Rahvaraamat IV, lhk. 22.

[3]) Vares teeb taari, E. K. S. aastaraamat 1889, lhk. 18. Vares ja konn, Beiträge VIII. lhk. 129.

[4]) Vaderiks käimine. Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 31. Loomad pattusid parandamas. O. Kallas, 80 Lutsi maarahva muinasjuttu, lhk. 196.

[5]) Verhandlungen der gel. estn. Gesellschaft I, 1 lhk. 38—48, I 3. lhk. 84—87 II, 4 lhk. 72—76. Eesti keeles: Dr. Fählmanni kirjad, lhk. 9 - 34, ja Friedrich Robert Fählmanni kirjatööde kogu I. Tartus, 1915.

lugu pole ise välja mõtelnud, vaid et see veel hiljuti rahva suus liikus. Kahtlemata ustav on see „Koidu ja Hämariku" teisend, mis saarlaste suust üles kirjutatud.[1]) Vististi on lugu nii, et Fählmann meie tuttavate müütiliste juttude aineid küll rahvasuust kuulis, kuid neid ise täiendas ja kaunistas ja seesuguseid mõtteid juurde lisas, mis rahvale võõrad. Fählmanni ülestähendustel puudub teaduslik väärtus, sest et neid tõenduse materjaaliks ei saa tarvitada, kuid oma sisu poolest kuuluvad nad siiski Eesti rahvaluule hulka. Pealegi on nad Eesti luule ja vaimuelu kohta üldse niisuurt mõju avaldanud, et neist kirjandusloos võimata on mööda pääseda. Üksikasjaliku seletuse nende lugude sisu ja tähenduse kohta on L. Raudkepp[2]) kirjutanud, kelle tööd osalt siin ka tarvitatud.

Kõige silmapaistvam Fählmanni müüt on „Loomine", milles terve rida jumalaid esineb. Selle muinasloo alusele rajatud mütoloogiat ei peeta rahvapäraseks, sest et rahvasuu praegu mõnda neist jumalatest, näit. Vanemuist ja Ilmarist nimepidi ei tunne, ega nende tegudest midagi ei mälesta. Selle vastu on Vanaisa ehk Taara ja Lemming rahvale tuttavad. Arvatavasti on Vanemuise ja Ilmarise nimed, mis Fählmann rahvasuust ütleb kuulnud olevat, Soomest kirjalisel teel meie juurde jõudnud. Loomine.

„Vanaisa elas kõrges taevas, ta katuse all säras kaunis päike". Lihtsalt, ilma et keerulisi, tumedaid mõtteid maailma esimese alguse kohta oleks avaldatud, hakkab see muinaslugu peale. Eestlane lahutas maa taevast, taevas elab kõrgem jumalik vaim, maa on inimese eluase. Vanaisa ehk Taara on üleilmline, kõrgem kui inimesed. Greeklaste jumalad elasid Olümpose mäel, inimestele lähemal, neil oli ka rohkem inimlikke omadusi. Taevas säras kaunis päike, eluallikas. Päike oli esimene vahend, ollusline kaasaitaja maailma loomise juures. Vanaisa on Kalevid loonud. Vanaisa tahtis enda ümber isiklikku elu näha, mille üle ta vaimuvõim valitseks, milles ta tegevus korduks, milles vabatahtlik tegevus võiks

[1]) Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 25.

[2]) Eesti luulevara. „Postimees" 1902, nr. 248—150, 1903 nr. 116—152.

ilmuda. Kui Kalevid oma vaba tahtmist mööda maailma ilustasid, siis ütles Vanaisa: „Nii on õige, mu lapsed. Teie asi on maailma iluga ehtida.“ Missugune kena, kõrge mõte vabast eluedust! Toorele tombule oli värske eluidu sisse pandud, Kalevid pidid nüüd elu ja ilu oma tahtmise järele nähtavale tooma.

Vanemuine oli laulukangelane ja Vanaisa tark nõuandja, seega rohkem jumaluse lähedal kui teised, Ilmarine — kunstide kangelane, tegevuse kandja, elas rohkem taevalaotuses, ilmas, tuuleõhus, seega maa ligidal. Lämmeküne oli rõõmukangelane, ta eluase oli maa, kus uus, noor elu oma esimeses jõu- ja rõõmutujus lehvis ja liikus. Vanemuine oli vana, Ilmarine keskealine, Lämmeküne noor. Missugune korrapärane, ühest keskpaigast ringkujuliselt ennast maa peale laotav, kontsentriline olemine ja elu! Eesti rahva jumal pole mitte vägev sõjajumal, nagu sakslaste Wodan ega jahijumal, nagu indiaanlaste juures, ei ka seesugune kartust äratav müristaja, nagu greeklaste Zeus. Eesti Taara on tarkusejumal, kes luulest, vaimlise ja kehalise töö osavusest suurt lugu pidas. Inimene luuakse nõrk, taevalised Kalevid tehku nendega sõprust, et sel teel kangem sugu sigiks. Headus olgu maapealse elu põhjus, seepärast peab õeluski headusele järele andma ja oma inetusega inimest enesest eemale tõukama. Müüt avaldab selget ja puhast vaadet elu ja looduse sündimise peale. Elu allikas on tark Vanaisa kõrges taevas, taevast levib elu laiali maa piirideni. Vanaisa armastab vaba eluedenemist, tunneb rõõmu maa elust ja ilust. Maapealset elu kaunistab kõige ilusamini ja vägevamini laul ja luule. Inimene, maapealne valitseja, toetagu Vanaisa tegevust ja võidelgu õeluse vastu.

Emajõe sünd.

Eespool seletatud ilmavaadet täiendab veel „E m a j õ e s ü n d“, mis lugu juba rahva seas laiemalt tuttav. Inimene seisis alamal haridusjärjel, oli oma ilmavaate poolest läbi ja läbi subjektiivne, ikka enese peale ja enese üle mõtlev. Nagu laps tihti arvab, et iga meeldiv asi tema päralt peab olema, et igaüks tema tahtmist peab tegema, et tema isik ümberoleva elu keskpaik on, — nii arvasid ka vanad rahvad

oma lapse-eas, et inimene on kõige maapealse elu keskpaik. See vaade põhjenes ühelt poolt inimese iseteadvuse alusel, mis teda ta kõrgema mõistusega ja selgehäälelise keelega juba vanal hallil ajal üle kõige looduse tõstis. Teiselt poolt juurdub seesugune vaade endise inimese kitsas vaimu- ja mõttepiiris: ta ei saanud loodusenähtuste põhjusest aru, ei otsinud neid põhjusi õieti, võrdles nähtusi iseenesega. Seda vana antropotsentrilist ilmavaadet tuletab ka „Emajõe sünd" meelde. Inimest enne Emajõe kaevamist maa peal ei olnud. Et tema loomade hulka võiks elama asuda, seks kaevatakse ta elukohaks jõgi, Emajõgi, kantakse mulda suureks künkaks kokku, hoolitsetakse selle eest, et tuul, paha ilm ega päikese palavus inimesele liiga ei teeks. Seks paneb Vanaisa hulga elajaid tööle. See sünnib kõik inimese pärast, tema kasuks.

Kui jõesäng valmis sai, valas Vanaisa kuldkausist vee sisse ja tegi ta oma hingeõhuga elavaks. Vanaisa hingas oma eluõhust ühe jao vee sisse. Kas võib veel kenamalt vee jõust ja mõjust looduses rääkida! Vett on igal pool olemas, olgugi mõnes kohas vähemas kogus ja äravarjatud olekus. Vesi mõjub selle ehk teise maa kliimasse väga ja aitab palju seks kaasa, et inimene oma ihu- ja vaimutööd hea tagajärjega võib teha. Ei ole ime, et Greeka mõttetark Thales vees kõige elu edu ja alguse arvas olevat ja meie loodusearstid vett suuremaks toherdamise abinõuks kiidavad. Ka usulik külg tõstab seda tähtsust, mis veel on. Vanad eestlased arvavad, et jumal oma jõu ja abi mitmesuguste loodusenähtuste sisse on ära peitnud, et maa peal asju ja ollusi olemas, mis inimese ja jumala vahel vahendiks on, et jumalik võim inimese ligidal ja käepärases naabruses oleks. Nõnda kirjeldab müüt Emajõe sünnist meile seda Vanaisa tegevust maa peal, milles ta oma hoolitsevat, isalikku meelt, sihikindlat kõlbluse toetamist ja oma lähenemist maapealse elu poole näitab.

„Emajõe kaevamisega" seisab „K e e l t e k e e t m i s e" lugu sihi poolest lähidas ühenduses. Mõlemate põhimõte on iseenese ülendamine. „Keelte keetmise" lugu näitab, et

Keelte keetmine

eestlane väga võib iseennast täis olla, oma häid omadusi, oma keelt ülistada ja teisi rahvaid halvutada.

Koit ja Hämarik.

„Koit ja Hämarik," „Juta ja Endel" ja „Videvik ja Kuu" on kolm rahvaluule pärlit, mille sarnaseid vähe leida. Kõiges kolmes müüdis on armastus põhi-teemaks: nad annavad rahva sügavast luulest ja iluarmastavast tunderikkast südamest kõige parema tunnistuse. „Koidus ja Hämarikus" kujutab rahvas lühikest suveööd, milles eha ja koit kokku puutuvad. Hämariku piiga võtab iga õhtu kustuva päikese vastu ja annab ta hommikul nooremehe Koidu kätte, kes ta jälle põlema süütab. Vanaisa tahab noorte inimeste truud kohusetäitmist seega tasuda, et neid tõotab meheks ja naiseks kokku panna, kuid armastajad paluvad luba igavesti peiuks ja mõrsjaks jääda. „Endel ja Juta" on kurb armastuselugu. Vanemuise nägus kasutütar Juta elas Endla järve kaldal. Järv oli Juta päralt, ta kaitse all seisid järve kalad ja kallastel elutsevad linnud. Alt orust kuuldub mäe otsa Juta laul, ta armastuse-kurtmine, sest Juta peig, Ilmarise poeg, uppus järve ära. Leinavale neiule tegi Ilmarine imeliku liniku, mille läbi vaadates õnnelikku minevikku võib meelde tuletada ja seda nagu uuesti veel kord läbi elada. Juta oma imeliku linikuga tähendab seda mõju, mis luule inimese kohta avaldab.

Endel ja Juta.

Videvik ja Kuu.

„Videviku ja Kuu" loos jõuavad armastajad õnnelikult sihile. Vanaisa tütar Videvik tuleb õhtul kahe härjaga põllult kündmast ja viib enne kojuminekut loomad jõele jooma. Kumer Kuu taevaservas valgustab maad, ta säravad, hõbekarva jooned maalivad imeilusa neiu kuju veepinnale. Seda nähes sütib noore Kuu süda armastuses Videviku vastu põlema. Ta unustab oma öösised ametikohused ära, libiseb taevast alla jõe lainetesse, et seal neiu kujuga ühineda, jõeveest Videvikule silmi vaadata ja salasõnadega talle armastust avaldada. Pilkane pimedus katab nüüd maad. Üks härg läheb vaheajal oma pead metsa rohtu sööma. Seda juhtumist tarvitab hallivatimees hunt ja murrab härja ära. Küll manitseb õitselind:

„Öö pikk, öö pikk,
Laisk, laisk, tüdruk, tüdruk,
Küüt, Must, Küüt, Must,
Vaole, vaole!
Too piits, too piits, tsäh, tsäh, tsäh, tsäh!“

kuid Videvik ja Kuu ei pane ööpiku hüüdmist tähele, nende silmad näevad üksnes armuilu ja elu. Kui Videvik viimaks armuõnnest ärkab, näeb ta hundi kuritegu ja hakkab härdasti kaebama. Ta nuttu kuuleb Vanaisa ja tuleb hundi kuritegu karistama. Ta tõstab härja ühes hundiga üles taevasse ja rakendab nad tähevankri ette. Kuu ja Videviku kihlab ta abielupaariks. Videvik peab selle järele valvama, et Kuu õigel ajal oma teele läheb maailma valgustama ja et teistkorda enam pilkane pimedus maad ei kataks.

Vaimude jutud.

Eesti muinasusk.

Vaimude jutud kõnelevad nägemata vaimude elust ja tegevusest. Soome sugu rahvaste kõige vanem usk oli surnud hingede kummardamine. See põhjenes arvamisel, et hing suremata on. Nimelt arvati, et hing pärast inimese surma tarretanud surnukehas edasi elab ja kõike seda tarvitab, mis inimesel maapealses elus ära kulunud: peavarju, riiet ja toitu. Sellepärast kanti surnukeha eest suurt hoolt, pesti puhtaks, riietati korralikult, pandi talle hauataguse elu jaoks toitu, tööriistu jne. hauda kaasa. Suri mõni lugupeetud ja austatud perekonna pea ehk uku ära, siis ravitseti ta surnukeha seda suurema hoolega ja lasti talle iseäralisel mõõdul lugupidamist ning austust osaks saada. Lugupeetud surnud tõusid kõrgemateks olevusteks, kes aunime uku kandsid. Austatavaid ukusid oli esiotsa palju, kuna viimaks müristamisejumal selle nime endale päriseks omandas. Peale Uku on tal veel teisi nimetusi, nagu Vanaisa, Taevataat, Äike, Kõu, Pikker jne. Ta tegevusest kõneldakse: „Pilvetaat kogub pilved kokku ja ajab nad üles;“ „Kõu hüüab, kärgib!“ „Pikker saadab tuliseid nooli;“ „Äikese vihmukesel tuleb õnnistus alla.“ Viimaks kannab seesama ülijumal veel nime

Taara, mis mõnes Soome-Ugri keeles taevast, teistes müristamist ja müristamisejumalat tähendab.

Paika, kuhu surnud maa alla läksid, nimetati Manalaks ehk Tuonelaks ja selle elanikke manalasteks, kes rõõmutut varjuelu elasid. Selle surmariigi valitseja oli Mana ehk Tuoni, ilma armuta ja leppimata jumal. Ta ei andnud oma saaki kunagi tagasi. Eesti muinasusku tuleb animismiks ehk spiritualismiks, s. o. hingede ehk vaimude usuks nimetada. Meie esivanemad ei kummardanud looduse vägesid ja loodud asju endid, vaid nad otsisid looduse vägede ja loodud asjade tagant hinge, vaimu, haldiat, kes neis asus ja neid varjas.[1]) Haldias, Soome haltia, tähendas kaitsevaimu *(genius tutelaris)*. Vanade eestlaste arvamise järele kubises terve loodus täis vaime. Igal asjal looduses oli oma kaitsevaim, oma haldias. See haldias oli kas puu, kivi või veekogu loonud ja kandis oma loodud asja eest hoolt. Ometi ei olnud haldias selle asja külge köidetud, mis ta loonud, vaid ta võis takistamata kohast teise liikuda. Inimestele ilmudes võisid haldiad enestele mõnesuguse kuju valida. Kord ilmub haldias suure heinakuhja, kord põialpoisi või jälle hiiglase näol, vahest võtab ta endale ka looma, põdra või metshärja kuju. Mõnikord rändab haldias inimese kõrval, ilma et teda tähele pandaks. Inimene kuuleb küll ta häält, aga silma ei paista midagi; ainult haldia tegudest võib ta jälgi ära tunda.[2]) Meie esivanemad ei pidanud haldiaid mitte jumalateks, vaid vaimudeks. Need vaimud pidasid eluaset kas majas, õues, metsas, vees, laevas või mujal. Sedamööda, kus keegi vaim asub, nimetatakse teda kodu-, õue-, metsa-, vesi-, soohaldiaks, maa-aluseks, rahaaugu vaimuks jne. Elukoha järele on haldia loomus mitmesugune. Mõned haldiad on kurjad, teised lahked vaimud. Haldia ja jumala vahel on see vahe, mis üksiku asja ja üldsuse vahel. Vesihaldias näit. on mõne üksiku vee kaitseja ehk ka üksiku vee elanik. Vete-ema on aga vete valitseja.

---

[1]) V. Reiman, Eesti muinasusk. E. Ü. S. album V. lhk. 83 j.

[2]) Võrdle: M. J. Eisen. Haldijad. E Ü. S album III lhk. 83 j.n.e.

Koduhaldiate, majavarjajate ehk hoonehoidjate asupaigaks on elumajad, rehed, saunad jne. Seal teevad nad tihti suurt kolinat ja mürinat, mis seda peab tähendama, et keegi majas ära sureb. Koduhaldiaid austatakse ja kardetakse, aga neid ei armastata, sest et nad harva inimestele head teevad. Enamasti heidavad nad majarahvaga nalja, kuid kes neid selle juures segab, selle peale saavad nad kurjaks. Mitmed lood koduhaldiatest on Kunder üles kirjutanud.[1]) Kord nähtud koduhaldiaid hallide sikkude näol rehes haampalkide peal. Kui neid seal hirmutama hakatud, visatud laudilt vartu rehelistele kaela. Kui mõisa hopmann kord rehe lae peale läinud salaja luurima, kas rehelised hoolega tööd teevad, siis visanud haldiad ta ülevalt alla reheliste sekka. Koduhaldiaid oli pidu ajal vaja söökide ja jookidega meelitada.[2]) Õlut juues pidi vahtu majavarjajale, kauni õnne kandjale maha valatama. Sellest pruugist on iseäranis saarlased pulmapidudel kinni pidanud.[3]) Koduhaldiad.

Kõige arvurikkamad ja ilusamad on need vaimude jutud, milles metsa- ja vesihaldiad tegelastena esinevad. Need lähevad teistest Eesti muinaslugudest, milles harilikult tondiline hämarus ja kurvameelsus silma paistab, eluröömsuse poolest lahku, mille poolest greeklaste päikesepaistelised muinasjutud tuttavad on. [4]) Eesti metsa- ja vetevalla muinaslugudest leiame hulga kujusid, mis mehisusest, iludusest ja õrnusest tunnistust annavad. Iseäranis õpime metsalugudest metshaldiat kui tüseda loomuga ja mehise meelega metsavaimu tundma. Tema eluase on mets. Vahel ilmub ta kui vanataat, kel suur kasetohust kübar peas ja valge puusambla sarnane habe suus. Siis kutsutakse teda metsavanaks. [5]) Kes metsa ja metsaelanikke armastab ning hoiab, sellele teeb metsavana head, kuid metsavargaid, küttę ja metsas vandujaid poisikesi käib ta mitmel viisil hirmuta- Mets- ja vesihaldiad.

[1]) Halliad ja mardused. Eesti muinasjutud, lhk. 145 j.

[2]) Kreutzwald-Boecler, der Ehsten abergläubische Gebräuche, lhk. 39.

[3]) Holzmayer, Osiliana, lhk. 21—22.

[4]) J. Jõgever, Eesti muinasjutud. Eesti Kirjandus III. a, lhk. 289.

[5]) M. J. Eisen, Metsavaim, Rahvaraamat I. lhk. 75 j. J. Jõgever. Eesti muinasjutud I. Tartus, 1915.

mas. Puuvarga hobuse suu kõrvast hakkab ta pika vanamehe näol kinni ja juhatab hobust oma tahtmise järele. Kes pühapäeval linde ajab ehk puid raiub, neid katsub metshaldias eksiteele saata. Kui kütt metslooma või linnu häält jäljendab, siis vastab metshaldias loomade viisil ja meelitab küti jahiloomadest eemale. Seesugusel korral kannab ta kõversilma nime. Kui neid puid raiutakse, mis metshaldiale iseäranis armsad on, teeb ta puuraiuja silmad segaseks, nii et viimane puu asemel kivile ehk kännule pihta taob. Vahel kukub puuraiujal metshaldia kiusul kirves varre otsast maha. Niikaua kui puuraiuja kirvest kohendab, kasvab puul raiutud koht uuesti kinni. On ka seda juhtunud, et metshaldias inimese enesega maadlema kutsus. Enamasti käib ta jõud inimese omast üle, ainult targad saavad haldia üle võimust. Ausatele neiudele võib juhtuda, et metshaldiad neile kosja tulevad. Kes vastu panevad, neid viiakse vägise metshaldiale naiseks. Seesugusest abielust lapsed võivad inimestena maailma elama minna, aga nad käivad teistest surelikkudest kaugelt ette. Näituseks kostab nende hääl seitsme versta taha.

Metshaldiate hulgast on mitmed, nagu kasevaim, Tammevaim jne. nime pidi tuttavad. Tammevaim kingib puuraiujale, kes ta kaitse all olevale tammele kirvega läheneb, kuldvitsakese, et mees tamme raiumata jätaks. Haldias tõotab kõik täita, mis mees iganes soovib. Mees tõuseb antud kuldvitsakese abil mõisnikuks, kuberneriks ja viimaks keisrikski, aga kui ta täitmata meelel jumalaks tahab saada, siis jääb ta kuldvitsakesest ilma ja ta ise muudetakse karuks. [1])

Murueide tütred.

Iseäraline metshaldiate liik, Eesti vaimude ilma sära ja uhkus, on õrnad ja lustilised murueide tütred. Terve kari kauneid tütreid ehib metsataadi ja murueide kodu. Neid murueide tütreid sai üks noormees näha, kes targa õpetust mööda kolmel neljapäeva õhtul järjest kolme-risti allikal käis allika-veega silmi pesemas. [2]) Kui ta siis kuuvalgel ööl allika lähedusse varitsema jäi, tõttas salk noori neiusid

[1]) Eesti rahvaraamat V, lhk. 72.

[2]) Eisen. Rahvaraamat I, lhk. 84.

kahinal sahinal ligidal-olevale laialdasele murule. Neil olid lumivalged riided seljas, ja neist üks ikka kaunim kui teine. Allika ligidal jäid nad seisatama, tegid ringi ja algasid heljutantsu, kusjuures nende jalad nähtavasti sugugi maa külge ei puutunud. Noormees soovis enesele sada paari silmi, et seda ilu ja kaunidust paremini näha. Viimaks tuli talle igatsus südamesse üht neist piigadest kinni tabada ja enesele kaasaks koju viia. Kui neiurong korra jälle ringtantsul üsna ta peidupaiga juurde tuli, tormas noormees nagu kuul neiude hulka. Ta sai ka kõige ilusama neist kätte, kuna teised valju kiljatusega nagu tina tuhka ära kadusid. Noormees võttis kauni muruneiu sülle ja viis ta koju. Poolteed väevõimuga, poolteed meelituste ja maiusepalade varal jõudis noormees röövitud metsapiigat niikaugele rahustada, et see uute oludega leevis ja nooremehele kaasaks heitis. Küll käis murueit ööseti tütart meelitamas, et see mururiiki põgeneks, seal igaveses nooruses ja õnnes edasi elaks, kuid tütar jäi siiski vananevate põrmupõliste hulka, sest et ta tundis, et elu ilma armastuseta midagi väärt ei ole. Murult toodud abikaasa elas nooremehega väga õnnelikku elu. Selles jutus näeme, kuidas metsavaimud inimestega sõbrustavad, kuidas muruneid sureliku mehega abielusse astub. Kuid muinasjutt peab ka seda võimalikuks, et surelikud mururiiki pääsevad, vaimudega läbikäimist peavad, et metsavaimud inimeste eest, nimelt laste eest hoolitsevad. Seesugune sisu on näituseks juttudel „Tontla mets“ ja „Udumäe kuningas“.[1])

Vetevaimud.

Ka vetes on Eesti muinasjutulisel vaimuriigil hulk kodakondseid, kes toredates veealustes lossides elavad. Vetevoode kuningas on A h t i, ta kõrval ilmub Vete-ema. Peale nende on igal järvel, jõel, allikal ja ka igal kaevul veel oma iseäralik veevaim ehk haldias. Need on Vete-ema tütred, v e s i- ehk m e r e n e i t s i d. Vete-ema ja vesineitsid ehk veehaldiad näikse hea südamega vaimud olevat. Vete-ema kingib kord vaesele tütarlapsele, kes järve kaldal oma vanemaid taga nutab, suure varanduse.[2]) Kui mereneitsi kord

[1]) Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistesed jutud, lhk. 16 j. 47 j.
[2]) J. Kõrv, Vete-ema heategu, Eesti rahva muistejutud jne., lhk. 47 j.

isa käsu peale peab laineid kohutama, s. o. merevee mässama ajama, siis hakkab ta kaastundmuses meremeeste vastu, kes nüüd hukka peavad saama, haledasti nutma. Peale mere kohutamise on mereneitsite kohus ka veel mere karja hoida. Oma karja lasevad nad vahest kuivale maale sööma. Juhtub siin karjale õnnetus, siis lähevad mereneitsid nuttes merde tagasi. Muidu võtavad Vete-ema tütred inimeste saatusest heameelega osa. Üks neist on hiidlastele merele juua toonud. Sarnaseid lahkeid mereneitsid on surelikud noored mehed ka naiseks kosinud.[1]) Tuleb sedagi ette, et veeneitsi ise surelikkude hulgast omale peiu välja valib, kuid seesuguse vaimudeilmast pärit oleva naise peale jääb eluks-ajaks mõni saladuskate. Ja kui mees uudishimu ehk mõne muu põhjuse pärast seda saladust püüab kätte saada, siis jääb ta kaasast ilma ja lõpetab õnnetuses oma elupäevad.[2])

Umbes seesugune oli Eesti veehaldia esialgne kuju. Kui eestlased germaanlastega, nimelt rootslastega ja sakslastega kokku puutusid, õppisid nad nende näkki tundma ja võtsid selle varsti omaks. Ainult neis paigus, kus Soome mõju rohkem tunda, näit. Soome lahe rannal, jäi endine lahke veehaldias rahvale meelde, mujal unustati ta ära, ehk ta muutus Skandinaavia ja Saksa mõju all tigedaks näkineitsiks. See ilmub valges riides, toredas ehtes ja uhkes olemises. Sagedasti istub kullajuukseline näkineiu vee ääres kivi peal, laulab ehk mängib kannelt, soeb kuldkammiga oma kauneid juukseid.[3]) Mõnikord nähakse teda ka alasti, iseäranis suplemise ajal. Mitte ainult ta laul ei meelita kuulajaid veepõhja, vaid näkineitsid püüavad ka veel muidu inimestele paha teha, neid ära uputada. Aga enne uppumist ilmuvad nad surma ette kuulutama. Kord nähtud ühel õhtul, et ilus tüdruk ratsa mööda järvepinda sõitnud. Varsi pärast seda uppunud keegi linna noormees järve ära. Mõnes kohas nõuavad näkineiud enestele määratud aja järele ohvreid.

---

[1]) Merest leitud neiu, Eisen, Näki raamat, lhk. 57.

[2]) Näkineitsi, Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 132.

[3]) Kuld kamm, Eisen, Näki raamat, lhk. 49. Lausa nähtud näkineiu. J. Kõrv, Eesti rahva muistejutud, lhk. 44.

Veel palju tigedam ja kardetavam kui näkineiud, on isane näkk, kes vahel halli vanamehena ilmub, suu pärani lahti, nagu tahaks ta kõike, mis ette juhtub, ära neelda. Vahel omandab ta halli habemega ujuja ehk vee peal käija kuju. Näkk võib ka loomade ja eluta asjade näol ilmuda. Laialt tuntakse lugu, mille järele näkk ennast hobuseks moondas, kes ranna karjamaal rohtu sööb. Kui lapsed ta selga sõitma lähevad, venib ta selg seda pikemaks, mida rohkem lapsi ta selga istub. Nendega sõidab ta siis ruttu vette ja uputab nad ära. Aga kui näki nime suhu võetakse, siis kaob ta sedamaid, ilma et lastele viga sünniks.[1]) Et lapsi, kes tarbekorral näki nime ei osanud nimetada, tigeda veevaimu käest päästa, pandud jõgede ja järvede kaldale jalapikkused inimesesarnased haldia kujud ehk nukud üles.[2]) Neid nähes ei julgenud näkid inimesi vist kiusama tulla, sest nad said aru, et neid ära tunti. Näkk vahetatakse ka tihti vanapaganaga ära. Nagu vanapagan, nõnda püüab ka näkk omale hingi. Ta uputab inimesed ära ja jätab nende kehad harilikult uputamise kohta maha. Uppunutel ei leita muud iseäralist märki kui sinine täpp südame kohal. Sealt on näkk hinge välja imenud. Püssiga ei saa näkile vastu panna, kui ta inimese, elaja või linnu näol kallale kipub, sest et harilik püssikuul teda ei trehva. Aga hõbekuul läheb näkile nagu ka teistele vanapagana loomu kurjadele vaimudele tingimata pihta.

Maa-alused vaimud.

Hoopis parem loomus on neil haldiatel, kes maa all elutsevad. Üht osa nendest kujutletakse väikeste mehikestena, kes maa all kulla- ja hõbedavirnade keskel liiguvad ja oma vasaratega kullapakkusid valmis taovad, mida surelikkudele mõne vooruse palgaks annavad.[3]) Sealjuures saab kulla saaja mõne iseäralise käsu, ja kui ta seda käsku ei täida, siis tabab teda karistus.[4])

[1]) Näkk, Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 132.

[2]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 419.

[3]) Maa-alused, Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 140. Vaese mehe õnn, Eisen, Rahvaraamat V, lhk. 45.

[4]) Seene-kuld, Eisen, Rahvaraamat V, lhk. 51.

Maa-aluste vaimude hulgast nimetame veel eriti rahaaugu vaime, kelle kohta rahvasuus palju muinaslugusid liigub.[1]) Neis kõneldakse enamasti varandustest, mis muisteaja sõdade puhul vaenlase eest kas maa sisse või vette ära peidetud. Et rahamatjad surma said ja maa inimestest lagedaks tehti, pidid rahaaugud muidugi teadmatuks jääma. Ainult juhtumisi tulevad nad nüüd päevavalgele. Rahapeitmisi ja -leidmisi ehtis rahvas kõiksugu luule-ehetega, millesse kõlblisi arvamisi punuti. Kui niisugust raha on ära peidetud, mis ülekohtusel teel omandatud, siis ei leita seda üldse enam üles. Rahaleidjad ei tohi leiust kellelegi kõnelda, ei tohi isekeskis tülitseda, ei pea ahned olema, ja see, kes leidja käest raha ära võtab, langeb karistuse alla. Vahel toob leitud raha õnnetust ehk nõuab leidjalt koguni elu. Tihti tuleb ette, et rahaauk iseäralise sinise tule läbi, mis maapinnal ilmub, mõnele õnnelikule kätte juhatatakse. Kuid rahatule nägija peab siis vaimude vastu, kes ta ümber istuvad, viisakas olema, ettevaatlikult ja mõistlikult kõnelema, tuld mitte mõneks igapäevaseks tuleks pidama, vahel ka teatavaid tingimisi täitma; siis muutuvad söed, mida rahaaugu vaimud hõlma puistavad, puhtaks kullaks.[2])

Jutud moondamistest.

Veel rohkem kui eespool kirjeldatud vaimud, erutasid vanade eestlaste meeli moondamised. Küll võisid ka mitmed muinasjutulised vaimud, nagu näkid, kodukäijad, teise kuju omandada, kuid seesugust moondust tarvitavad vaimud harva. Oma olemise poolest on nemad vaimud ja jäävad ka nendeks. Hoopis teine lugu on nende saladusliste tegelastega, kellest moondamise jutud kõnelevad. Need pole oma tõsise olu poolest vaimud, vaid kas elus inimesed või eluta asjad, kes teatavaks ajaks vaimude viisil tegevusse astunud, silmakirjaks teise moe saavad. Niisugused kahepaiksed rahvaluules on luupainajad, tulihännad, soendid ja kodukäijad.

[1]) Eisen, Rahaaugu jutud.

[2]) Eisen. Rahvaraamat III, lhk. 114. E. K. Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 48.

Luupainajateks käivad rahvausu põhjal inimesed, kes iseäraliku tarkuse abil enestele vaimude omadusi nõutanud. Luupainaja võib oma endise kuju kas inimeseks, elajaks või eluta asjaks moondada, kui seda tarvidus nõuab. On tarvidus mööda, siis ilmub luupainaja jälle endisel inimese kujul. Õieti ei muutu luupainajaks käiva inimese keha sugugi, vaid ainult hing. Tahab hing rändama minna, siis jääb eluta keha maha. Kuid kõik, mis hinge ta moonduste juures puutub, see puutub ka kaugel olevat keha.[1]) Luupainaja rändamise siht on vaevamine ja piinamine. Luupainaja ehk luupatakas läheb seda vaevama, kellele ta kurja tahab teha. Harilikult ilmub luupainaja ööse, tihti aga ka päeval ja hakkab siis rõhuma, kui vaevatav inimene silmad kinni laseb. Üles ärgates on seesuguse inimese nägu sinine, liikmed värisevad, süda tuksub kangesti, rinnad ja pea higistavad. Keda luupainaja iga ööse tallab, see lõpeb viimaks üsna ära, nõnda et surm ähvardab kätte tulla. Seesugused vaevamised saavad niihästi inimestele kui ka loomadele osaks. Et peremehele kahju teha, käib luupainaja ta hobuseid ja lehmi tallamas. Seesugused piinatud hobused ei jaksa enam tööd teha ja lehmad piima anda. Kuid sealjuures peab luupainaja ise ettevaatlik olema, sest kõik, mis luupainajale ta rändamisel juhtub, see puutub ka tema kaugel-olevasse kehasse. Kes luupainaja vastu abi teab, võib ta kinni püüda. Sellepärast moonutab luupainaja enese niisugusiks asjuks, mida raske ära tunda; näituseks teeb ta ennast pea munaks, pea õlekõrreks, pea puuleheks, pea heinahanguks, pea labidaks, toobiks, nõelaks jne. Kuid targa silma eest ei jää need asjad varjule, tark mõistab luupainaja kujule viga teha. Ta murrab kas lehe kõveraks, kõrre katki, käänab nõela silma sisse või teeb muud sellesarnast. Niisuguste tegude läbi sünnib luupainaja kehale kohe viga, tal on kas jalg murtud või käsi asemelt ära. Nüüd pole muud tarvis, kui järgmisel hommikul seda otsima minna, kellel sarnane viga küljes, ja kohe on luupainaja käes.

Luupainajad.

Rahvas teab sellest huvitava loo jutustada, kuidas luu-

[1]) M. J. Eisen. Luupainaja. Narvas 1896, lhk. 31.

painajaks käiv neiu vaevatavale noormehele naiseks sai.[1]) Noormees toppis targalt saadud õpetuse järgi kõik seinapraod ja augud kinni, püüdelõksuks jäi üksnes väike oherdiauk ukse sisse. Kui luupainaja ööse meest parajasti piinas, pidi keegi majarahva hulgast pihlakase pulga vastuoksa oherdiauku pistma. Seesuguse lõksu abil saadigi luupainaja kätte. See oli ilus neiu, kes hommikul nooremehe ees voodi jalutsil istus ja oma seisukorra pärast suurt häbi ning piina tundis. Noormees trööstis teda ja pakkus enese talle meheks. Vangistatud luupainaja ei võinud muidugi vastu panna, ta andis nooremehele kätt ja paari nädala pärast peeti pulmad. Noormees oli piinajast lahti saanud ja sai pealegi veel hea naise. Kuid üks nähtus pani mehe mõtlema: naine oli liig tõsine. Neljateistkümne aasta jooksul ei naeratanud ta rohkem kui kolm korda. Üks neist kordadest juhtus parajasti kirikus. Kui mees naise haruldase naeru põhjust päris, jutustas see järgmist: „Vanapagan oli kirikus ja kirjutas tukkujate nimesid verise hobusenaha peale üles. Kuid tukkujaid oli nii palju, et nahk kippus kitsaks jääma. Vanapagan tahtis nahka laiemaks venitada, kuid nahk rebenes, ja mehikesel käis pea kolinal vastu kiriku müüri. See ajas mu naerma. Aga jutusta nüüd ka, kuidas sa minu said?“ Mees viis naise ukse sees oleva oherdiaugu juurde, tõmbas pihlakase pulga eest ära ja ütles: „Siin on see auk, kust sa meie majasse tulid!“ Sedamaid kadus luupainaja tuldud teed, ja mees jäi naisest ilma. — Eelseisvat juttu on C. Recha ja J. Bergmann lugulaulu aineks tarvitanud, kuna Ansomardi temast näidendi lõi, millele „Murueide tütar“ pealkirjaks pandud. Näidendi peategelase nimi on vabalt valitud, rahvas kõneleb seda juttu enamasti luupainajast, vahel ka näkineiust.

Tulihänd, pisuhänd, puuk[2]) ehk kratt on vaim, kes meie rahvausku põhjamaa rahvastelt laenatud. Ta pea-

[1]) Wiedemann, Aus dem innern und äussern Leben der Ehsten, lhk. 435. Eisen, Luupainaja, lhk. 60—65.

[2]) J. Hurt, Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. Tartus, 1863, lhk. 16—18. Võrdle: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal und der Umgegend I, lhk. 16—19. Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 30—32.

tunnus on tulehaga, mille ta lennates enese taha jätab. Tulihänd ilmub enamasti õhtul. Mõned arvavad, et tulihänd lennates suust tuld välja ajab, teised ütlevad, et tulihänna silmadest, mis tulisest sütest tehtud, lennates tuline juga järele jääb. Tulihänna valmistamiseks läheb kolm neljapäeva õhtut tarvis. Aineteks tarvitati enamasti vanu asju, nagu näituseks: ahjuhark selgrooks, rattarumm kõhuks, kedervars kereks, kaks poolikut puukaussi tagumiseks pooleks, kerisekivi peaks, vokilüht lõuapäradeks, kinganaelad hammasteks, klaasitükid silmadeks, vankri kodarad jalgadeks, rattapöiad reiteks, margapuu ja küünarpuu käteks. Kõiki aineid oli vaja kolme saksa maa pealt kokku otsida ja kolme ahjuluua paelaga kinni siduda. Tulihänna hing saadi vanapagana käest, seda tõendavad tulihänna jutud selgesti. Harilikult vanapagan koju ei tulnud, vaid teda pidi otsima mindama. See oli kerge asi. Tulihänna tegijal ei olnud muud tarvis, kui neljapäeval õhtul ristteele minna ja seal vilistada. Ja vanapagan oligi platsis tulihännale hinge andmas. Kuid ainult ettemaksu eest ajas vanaõelus tulihännale hinge sisse. Ettemaksuks nõudis ta ainult kolm tilka verd pahema käe nimetissõrmest. Vere andmisega müüb tulihänna tegija oma hinge vanapaganale. Et leping õhtul pimedas sünnib, saab vanapoiss mõne nupumehe käest ka tüssata: mõni kelm annab vanapaganale oma vere asemele võõrast verd, ehk koguni punakat mahla. Pimedas ei saa vanaõelus pettusest aru, vaid paneb tulihänna elama, nagu oleks kaup õiges korras. Hiljemini, kui vanapagan tulihänna tegija hinge tuleb ihust ära viima, seletab kelm talle pettuse ja nüüd peab vanapoiss pika ninaga oma teed minema, sest et tal õiged veretilgad ja ühtlasi nendega ka õigus inimese hinge nõudmiseks puuduvad. Sellest hoolimata teeb tulihänd peremehele ustavalt tööd. Töö määratakse tulihänna ehk krati tegemise ajal juba ära. Kõige harilikum töö näib rahavedamine olevat ja rahavedamiseks muretsetakse just kõige rohkem kratte. Raha võib kratt aastate kaupa vedada, ometi ei saa peremehele sellest küllalt. Tihti petab peremees kratti seega, et rahakotile augu põhja lõikab ja siis käsib kotti täita. Tihti peab

peremees targa käest nõu küsima, kuidas kratile tööd leida. Kui kratt enam tööga toime ei saa, siis hakkab ta nagu häbi tundma ja põgeneb oma peremehe juurest ära. Aga hädа igaühele, kes oma kratile tööd ei tea anda. Niisugusel korral kägistab kratt oma peremehe ära.[1])

Soend. Soendiks ehk libahundiks kutsutakse inimest, kes iseennast vabatahtlikult võib hundiks moondada ehk keda mõni nõid on selleks moondanud. Tuttavam soendi-jutt on „Rõugutaja tütar".[2]) Soendi ülesanne on teistele kahju teha. Kord moondas keegi kerjaja, kellele armuandi ei antud, terve pulmarahva huntideks.[3]) Hunt soendi kallale ei tungi, sest et soend hundi silmas paistab inimene olevat. Soendit võib ainult hõbedase kuuliga tabada, ja sedagi selja tagant. Kui libahunt kodus ehk peidupaigas asub, siis tõmbab ta oma naha nagu kasuka seljast maha ja on alasti inimene. Ehmatab teda sealjuures keegi, siis põgeneb ta oma nahka maha jättes ja saab jälle inimeseks. Niisama võib ka tapetud libahundi nahast inimese keha leida. Tuleb libahunt karja murdma, siis sööb ta niikaua toorest liha, kui teda ei nähta. Hakatakse libahunti nähes karjuma, siis muutub liha keedetuks. Libahundiks moondavad endid inimesed tihti selle otstarbega, et sel näol lambaid varastada ja pärast inimeste näol olles neid toiduks tarvitada. Keegi Mahtra mõisaomanik moondanud ennast tihti libahundiks; sel viisil käinud ta oma lambaid murdmas ja nuhelnud pärast karjapoissi hooletuse pärast. Karjapoiss lasknud libahunti püssiga. Vere-jälgi mööda mindud vaenlast taga otsima ja leitud mõisahärra kodus veres maas olevat ja hinge vaakuvat. Kes libahundiks tahtis käia, pidi vanal kuul kolm neljapäeva tasase kivi peal pöörlema ja järgmisi sõnu hüüdma:

„Niibes naabes nahk peale,
Kiibes kõõbes kõrvad pähe,
Siibes saabes saba taha!" [4])

[1]) M. J. Eisen, Krati-raamat. Narvas, 1895.

[2]) Kreutzwald. Eesti rahva Ennemuistesed jutud, lhk. 129—132.

[3]) Kuidas pulmalised huntideks saanud. M. J. Eisen, Vanad jutud, lhk. 34.

[4]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 437 ja 438. Võrdle: J. Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 56—58. M. J. Eisen, Soend. „Postimehe" Lisaleht 1901, lhk. 65—68.

Moondatud vaimude hulka võib ka kodukäijaid lugeda, kelle kohta Eisen terve kogu sellenimelisi rahvajutte trükis avaldanud.[1]) Nagu palju teisi rahvaid, uskusid ka vanad eestlased, et kõik surnute hinged pärast surma oma puhkepaika rahule ei jää, vaid vahel kodus käivad ja seal inimestega kokku puutuvad. Kodukäija on rahvausu järele paha vaim, ja ta rändamine ehk koduskäimine on kas talle endale või kodurahvale nuhtluseks. Kodukäijateks said pärast surma enamasti need, kes maa peal õiget elu ei olnud elanud, kes õiget surma ei olnud surnud, kelle soove ehk testamenti ei olnud täidetud, ehk keda pärast surma liiaks taga nuteti, ehk keda haua põhja vannuti. Kodukäija võis igal ajal ilmuda, ta eest ei võinud iialgi päris julge olla, kuid harilikult olnud ta neljapäeva õhtuti käimas. Siinjuures kandnud nad vahel inimese nägu, kes suuremaks ehk pisemaks moondatud, vahel jälle mõne looma, nagu halli härja, musta kassi, või kõrvi hobuse kuju. Mõnikord ilmuvad nad koguni iseäralisel viisil, näituseks odrakuhila, heinasao ehk veereva muna näol. Enamasti avaldab kodukäija oma ligiolemist kolistamisega, sünnitab inimestele hirmu, teeb majas mõne suure paha ära, kimbutab vahel ka inimesi ja püüab nende hinge võtta, kes teda kuidagi pahandanud. Kodukäijad.

Et surnu hing rahulikult hauas viibiks, pandi surnule asju, mis ta elus tarvitanud, nimelt tööriistu, sööki ja jooki ja raha hauda kaasa. Oli siiski veel põhjust kodukäimist karta, siis tehti seitse risti iga ukse, akna ja värava peale, et kodukäija sisse ei pääseks ja katsuti mitmel muul viisil ta rändamisteed kinni panna.

Vanapaganа jutud.

Vanapagan ehk Sarvik esineb Eesti muinasloos kahel kujul. Kui ristiusu kurat, kes katoliku ajal munkade kaudu Eestimaale asus, on ta tigeda loomuga, koleda välimusega elukas, kes ainult kurja püüab teha. Ta peapüüd on inimese sõrmest kolme tilka verd saada, et siis pärast ini- Vanapagana kujud.

[1]) Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnud hingede ilmumisest. Narvas, 1897.

mese surma ta hinge enesele pärida. Kord ilmub hagude raiuja juurde vana hall puujalaga soldat, lubab mehe rikkaks teha, kui mees pahemakäe nimetissõrmest talle kolm tilka verd annaks. Pool lubaga, pool oma voliga tõmbab ta küünega mehe sõrmest vere välja, paneb kolm tilka karbikesse ja pistab põue, annab siis mehele koti täie kuldraha ja luhab veel edaspidi niipalju tuua, kui mehel tarvis. Mees ostab uhke mõisa ja elab toredasti. Kui ta surema hakkas, oli kambris kolinat ja mürinat kuulda. Surnukeha ei leitud kuskilt, selle asemel oli maas ainult kolm tilka verd.[1])

Eesti vanapaganat kujutatakse rahvaluules küla vasika sarnase lollikesena, keda iga laps võib ninapidi vedada. Ta ei tee kellelegi kurja, vaid ümberpöördult jagab ta vahel inimestele kulda. Vanapaganat võib niipalju petta, kui tahetakse, temast ei saada ka muidu võitu. Ta käsu all on terve kari tonte, kes inimestele võimalikult palju püüavad kurja teha.

Vanapagana vastased.

Vanapagana suuremad vastased rahvaluules on Vanajumal, pikne, hunt, kukk ja Kaval Hans. Vanajumal on kõik head loomad loonud, vanapagan tahab kurja looma luua, kes Vanaisa õrnu loomi maha murraks. Ta palub Vanajumala käest luba ja saab ka, aga loomale hinge sisse panna ta ei jaksa. Alles siis, kui ta Vanajumala õpetust mööda ütleb: „Hunt, tõuse üles, söö kurat ära!“ kargab hunt üles ja tormab vanapagana kallale, kes vaevalt jõuab kivi alla eest ära pugeda. Vanapagan on selle tingimusega hundi loomiseks luba saanud, et hunt teda püüaks murda. Kui sa sügisel hundi põlevaid silmi metsa ääres näed, siis tead küll, et ta vanakurja järele luurab.[2]) Elutseb hunt kevadel soos, siis tuleb vanapagan harva soo peale teekäijaid tülitama.

Kõu ja Pikker võitlevad juba algusest saadik Sarvikuga,[3]) sest et viimane headust hävitab, õnnelist elu takistab, valet

[1]) J. Kunder, Hagude raiuja, Eesti muinasjutud, lhk. 38—39.

[2]) J. Kunder, Hundi loomine, Eesti muinasjutud, lhk. 20—22.

[3]) Wiedemann, Aus dem inneren uud äusseren Leben der Ehsten, lhk. 427.

ja kiusatust külvab. Kõu sõidab Uku õues tulise vankriga ja teeb hirmsat mürinat; Pikker ajab pilli, mille vägev heli põgeneva Sarviku vastu maad paiskab, ja leekivast vankrist kargavad nobedad tulised nooled taevast Sarvikule selga. Vees ja sügavates koobastes otsib Sarvik pikse noolte eest kivide alt pelgupaika, aga müristamine teeb talle sealgi veel suurt hirmu ja piina. Kõue taadi teener Paristaja poeg[1]) oli oma hinge vana Tühjale ära müünud. See leping rõhus raskesti Paristaja poega, kuid Sarvik ei tahtnud lepingut muidu tühjaks tunnistada, kui Paristaja poeg pidi aitama Kõuelt piksepilli ära näpata, kui Kõu parajasti magama uinub. Sarvik võttis Paristaja poja kukile ja tõstis ta nõiduse väel pilvede peale, kus ta uinuva Kõue käe alt piksepilli üles leidis ja Sarvikule salamahti kätte ulatas. See viis vargasaagi põrgusse ja pani sinna raudkambrisse seitsme luku taha. Nüüd sai vana õelus rahu maitsta, sest Kõu ei saanud ilma piksepillita müristada. Kuid sel ajal ei andnud taevas enam märga, kõik puud, vili ja rohi närtsis põua kätte. Siis ei jäänud Paristaja pojale muud üle, kui laskis Kõue Soome targa läbi varguse jälile juhatada. Pikker muutis enese poisikeseks ja astus kalamehe Lijoni teenistusse. Tühi käis sagedasti kalamehe võrgusilmustest kalu välja kiskumas. Seda pani poisikeseks saanud Pikkeri terav silm tähele ja juhatas peremehe kalavarga jälile. Tühi vabandas enese tegu seega, et tal vaja olevat pojale pulmi teha ja sellepärast tulnud ta Lijoni võrgust mõnda kala laenuks võtma. Ta palus kalameest ka pulma tulla, seal lootis ta kavalusega kalamehe hinge enesele pärida. Lijon tõotas põrguliste pulmapidust osa võtta, kui talle luba antakse väikest poissi ka ühes viia. Sarvik oli sellega nõus, sest ta arvas ühe hinge asemel nüüd kaks saavat. Kuid selle kutsega valmistas ta ise endale lõksu. Kui pulmapidul kõik pillid mängitud ja tantsud tantsitud olid, ütles poiss Lijonile: „Palu, et pill välja toodaks, mis seitsme luku taga seisab ja selle peal üks lugu mängitaks.“ Vanapagan ei aimanud paha, tõi piksepilli välja

[1]) Kreutzwald, Paristaja poeg, Eesti rahva Ennemuistsed jutud. lhk. 89—92.

ja andis poisikesele luba sellega proovi teha. Kuid poisikese asemele ilmus vana Pikker ise ja puhus nii tugevasti, et Sarvik ühes perega põrandale langes. Pikker tõttas aga kalamehega seltsis jälle pealmaailma ja hakkas oma endiseid kohuseid täitma. Kuid Lijon jäi sest ajast peale jumalate ja inimeste vahel vahemeheks.[1]) Sellepärast kannab ta Lijoni ingli nime.

Kui kukk Sarvikut näeb, siis kuulutab ta seda oma lauluga inimestele ja hoiatab neid pimedusejüngrite tegude eest. Kuke laulu ei või Sarvik kunagi välja kannatada, vaid paneb selle eest plehku. Sarviku maa-alune asupaik on põrgu, kus ta suures toreduses ja külluses isanda-taolist laiska elu elab. Küll on ta põhjatu rikas ja võib mõnda hinge varanduse tõotuse läbi hukatusse saata, kuid määratust rikkusest hoolimata on ta ometi kitsi ja ahne ja käib vahest vargilgi. Mõnikord teevad nõiad oma tarkuse varal Sarviku teod avalikuks. Siis on mehikesel muidugi peenike peos, aga enamasti lunastab ta ennast kullaga kimbatusest.

Kui pimeduse sõber vihkab Sarvik kuud.[2]) Kord paistis kuu ööse väga heledasti ja takistas Sarvikut ta mustade tegude juures. Sellepärast vihastas vana õelus, võttis tõrvatonni ja läks kuud mustaks tõrvama. Aga redel, mille peal ta üles ronis, kukkus ümber ja tõrv Sarvikule enesele kaela. Sellest tulebki, et vanapagan must on. Teise katse ajal läks tal korda kuu tagumist külge mustaks määrida. Kui ta aga just esimese külje kallale asus, ärkas Vanaisa üles ja nuhtles pimeduse kuningat vägeva sõnaga: „Jäägu sa oma tõrvatonniga kuu külge kinni, märgiks, et valgus pimeduse ära võidab."

Suuremad vägimehed Eesti rahvaluules on vanapagana ägedad vastased. Niihästi Kalevipoeg kui ka Tõll ja Kaval Hans võitlevad Sarvikuga ja saavad ta üle võimust. Kuid viimse võitlemisviis läheb esimeste omast lahku Vanema aja kangelastel olid kehalikud eluavaldused ülemäärased, kuid vaimuelu poolest seisid nad laste järjel. Nad toetusid oma

[1]) Kreutzwald, Pikse pill, E. r. Ennemuistesed jutud, lhk. 92—95.
[2]) M. J. Eisen, Kuu tõrvajad, Endise põlve pärandus, lhk. 3—11.

hiigla kehakasvule ja üleloomulisele jõule. Kalevipoja ja Tõllu loos näitab rahvaluule, mis jõud jaksab korda saata, jõud, mida alati tarviline tarkus ei juhata. Kaval Hans on juba uuema aja kangelane, kes enam nõuga kui jõuga püüab sihile saada. Jõu peale lootmine viib niihästi Kalevipoja kui Tõllu hukatusse. Hans päästab ennast alati kavaluse ja pettuse abil hädast. Kavala Hansu lood[1]) pilkavad lollust, kahtlust ja juhmust ja ülendavad tarkust, osavust ja kavalust. Kavala Hansu ülem püüd on omakasu. Ta astub vanapagana teenistusse, kuid veab teda ühtelugu ninapidi ja teeb talle ühe vingerpussi teise järele. Et sulase jõudu proovi peale panna, kutsub peremees teda enesega vägipulka vedama, kuid Hans seob enda ahelatega seina külge kinni, nii et talle võimata tuult alla saada. Peremehega võidu kive visates saadab Hans kivi asemel elava lõokese lendu, laseb karu enese eest vanapaganaga maadelda ja jänese temaga võidu joosta. Mõne töö peab kohtlane peremees sulase asemel ise ära tegema, mõned peremehe käsud pöörab sulane ümber ja teeb lausa kahju. Ka härrasid narrib Hans nagu karjapoisikesi, ilma et härrad sellest aru saaksid.[2]) Vanapagana ja saksad seab pilkav rahvaluule mõistuse poolest ühe pulga peale, nendest vastastest ei saa muidu jagu, kui ainult kavaluse läbi. Kavaluse tarvitamine pole rahvaluule kõlbluse seisukohast vaadates keeldud, vaid Kaval Hans ülendatakse kangelaseks, nupumeheks.

Olulised muinasjutud.

Olulised muinasjutud kujutavad rahva elu ja tegevust muistsel ajal. Me õpime nendest juttudest rahva elujärge, tööd ja talitusi, kombeid ja vaateid tundma, saame nendest oludest, milles rahvas endisel ajal elas, enam ehk vähem teateid. Enamasti paistab olulistest juttudest mõni kombeliku elu põhiseadus ehk õpetus välja. Palju olulisi muinasjutte avaldavad ühiseid tundemärke, mispärast neid

[1]) M. J. Eisen, Hans ja Vanapagan. Niisama: Kavala Hansu ja Vanapagana lugu, Tallinnas 1905.

[2]) M. J. Eisen, Hansu-raamat. Rahva jutud kavalast Hansust.

võib üksikuteks salkadeks kokku võtta. Niisugused jutusalgad on näituseks: kuninga-jutud, vaeslapse-jutud, lollid-vennad, pilkejutud jne.

Kuninga jutud. Kuninga-juttudes on kõne kuningatest, kuninga poegadest, tütardest, väimeestest, üldse kuninga perekonnast. Palju aineid, mis neis leidub, on võõrsilt laenatud, siiski on meie rahva mõttekujutus nende kallal tööd teinud ja nad Eesti olude järele ümber loonud. On ju isegi rahva valitseja aunimi „kuningas" võõrsilt laenatud. Igas kuninga-jutus asetatakse peategelasele raske ülesanne, kõrge siht, mille poole tõttamisel suurte hädaohtudega tuleb võidelda. Põhjus, mis jutu tegelast võitlema ajab, on kas kuninga au, võimuse ja rikkuse ettekujutus või jälle tegelase enese südametunnistus, mis talle moraalseid kohustusi peale paneb. Takistusi ära võites omandab peategelane kangelase kuju ja leiab lõpuks võitluse järele kaunist tasu. Teiste hulgast on need jutud kõige lapselikumad. Mõnes kuninga-jutus, nagu „Kergejalgne kuninga tütar"[1]), võidab kuninga-poeg kuninga tütre ja kuningriigi, teistes[2]) tõuseb mõni lihtmees, nagu peremehe poeg, soldat, kingsepa õpipoiss karjapoiss jne., kuninga väimeheks ja riigi pärijaks. On ka niisuguseid muinasjutte, milles kuningapoeg moraalse kohustuse sunnil kehva talupoja tütre pärast pika imejuhtliku teekonna ette võtab, hädaohtudega võitleb ja tütarlapse viimaks ära päästab. Lihtneiu tõuseb siis harilikult kuninga prouaks.[3])

Kõigis kuninga-juttudes ilmub ühine siht, ilma et sellega just peale käia tahetakse: nad püüavad näidata, et julge ettevõtmine ja edasipüüdmine raskusi ja takistusi ära võita aitab ja kõrgele eesmärgile viib. Sagedasti on seesuguste juttude kangelased ainult marionetid, kes suurt midagi ei tee, vaid kellele kõiksugu jõud appi tulevad.

[1]) Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistsed jutud, lhk. 50—60.

[2]) Eisen, Kuninga-jutud: Kuidas hobune peremehe poja kuningaks aitas, lhk. 22—27; Kuida kuninga tütar seitse paari pastlaid ühe ööga ära kulutas, lhk. 5—13; Valge karu, lhk. 14—21; Kuidas karjapoiss kuningaks sai, lhk. 33—38.

[3]) Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tänulik kuninga poeg, lhk. 112—125.

Vaeslapsega teeb rahvaluule palju tegemist, pühendab talle hulga jutte ja laule. (Vaata alamal: „Perekonna laulud“.) Vaeslapse juttude peategelane on enamasti tütarlaps, kel ema ära surnud, ainult harukorral on neis isast ja emast ilmajäänud poeglapsest kõne.[1]) See on arusaadav. Muinasjutus tahab rahvas vaeslapsele kaastundmust avaldada, talle troosti pakkuda. Iseäranis kaastundmuse väärt on vanematest mahajäetud tütarlaps, sest et tal poeglapsest raskem on iseseisvusele jõuda ja lahkemat elujärge omandada. Elagu tüdrukust vaeslaps kas oma isakodus või teenigu võhivõõraste juures, muinasjutu järele on ta saatus alati vilets. Muinasjutt head ja lahket võõrasema ei tunne, muinasjutuline võõrasema on tigedus ja ülekohus ise. Vaeslaps ei saa kunagi sõbralist juttu kuulda ega lahket nägu näha, ta osa on kalgid sõnad, taplemine ja löögid. Elsel „Tontla metsa“ jutus näituseks on elu pahem kui põrgus, võõrasema torgib ja vopsib teda hommikust õhtuni ja toidab teda halvemini kui koera kutsikat.[2]) Tihti peab vaeslaps üle jõu tööd tegema, nagu käsikiviga jahvatama,[3]) hõlpetega kaevult vett vedama, ehk nagu „Tuhka Triinu“ läätsa tuhast välja noppima, või muud selle sarnast. Hoopis teine põli on peretütrel, poolõel ehk omal tütrel, kes mitmes muinasjutus vaeslapse kõrval ilmub ja keda vaeslaps peab teenima. Peretütar on muinasjutus alati laisk, tige, inetu ja lohakas, sellegipärast katsutakse ta vigu kõigipidi kinni katta ja teda lugupeetud kosilastele kaasaks soovitada.[4]) Vaeslast ehib muinasjutt kaunimate omadustega. Ta on lahke, virk, väga tihti ka sale nagu osi ja nägus. Käsku täidab ta healmeelel, teeb tihti veel rohkem, kui temalt nõutakse[5]). Sellepärast on vaeslapsel hulk võimsaid abimehi, Vaeslapse jutud.

[1]) Kuidas üks vaeslaps kogemata õnne leidis. Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 41—45.

[2]) Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 28—35.

[3]) Sealsamas, lhk. 35—37.

[4]) Võõrasema. Kreutzwald, Eesti rahva Ennem. jutud, lhk. 125—129.

[5]) Oma tütar ja mehe tütar. Eisen, Endise põlve pärandus, lhk. 73—76.

imelikke aitajaid ja kaitsjaid. Need valmistavad vaeslapsele lahkuse, sõnakuulmise ja virkuse palgaks õnnepõlve. Talle kingitakse kulda ja kalleid kive varanduseks, ta saab tublile nooremehele, vahest ka kuninga pojale kaasaks ja elab õnnelikku elu. Enamasti õpetavad need jutud, et armastus, sõnakuulmine ja virkus alati kõrget tasu leiab. Peale üksikute iseloomude õpime siit veel endise aja inimeste talitusi ja pruuke tundma, kuuleme, millega nad endid toitsid, kuidas nad oma eluülespidamise eest hoolt kandsid jne.

Jutud lollikestes. Aga ei mitte üksnes vaeslapse vali saatus ei ärata rahva südames kaastundmust. Seda ilmutab rahvas ka veel teiste vastu, kes „halvad ilma peal". Niisuguseid leidub õige rohkesti isegi perepoegade ja peretütarte hulgas. Nimelt on meil hulk muinasjutte, milles mitu venda, harva ka mitu õde, tegelastena esinevad, kelle hulgas *kõige noorem pisut loll* ehk lühikese oiuga on. Isamajas käib ta käsi alati halvasti. Enamasti teevad vanemad varanduse jagamise juures lollile pojale ülekohut, jätavad ta päranduse osast kas täiesti ilma või annavad talle hoopis tühise asja. Sedagi püüavad targad vanemad vennad siis veel lollikese käest välja norida. Mõnes jutus aetakse loll vend lihtsalt majast välja ise omale õnne otsima, teistes selle vastu, nagu „Pilli Tiidu",[1]) läheb ta ise välja; mitmes lolli venna jutus, nagu „Ilus minija",[2]) „Imelik peegel"[3]) annab isa poegadele mõne keerulise ülesande täita, mille kallal vaja pead murda. Nüüd on väga huvitav kuulda, kuidas lollid vennad raskustest, mis elu ja olud neile valmistanud, üle saavad, kuidas nad keerulise ülesande täidavad, lühidalt, kuidas tarkadel vanematel vendadel ja lollidel noorematel eluvõitluses käsi hakkab käima. Targad vennad on igapäevased inimesed, kes radu käivad, mis teised juba ammu ette tallanud. Neist lähevad lollid vennad hoopis lahku. Mõnes jutus, nagu „Kolm õde„[4]) ilmub, et

[1]) Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 216—225.
[2]) Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 81—86.
[3]) Sealsamas, lhk. 112—122.
[4]) Eisen, Endise põlve pärandus, lhk. 61—70.

noorem, keda lolliks peeti, sugugi loll ei olnud, vaid niisama täie mõistusega, nagu teised. Teistes juttudes leiame lolli venna harilikke töid põlgavat, inimeste seltsist põgenevat, mööda metsi luusivat, iseenesega, lindudega, tuulehoo ja veelainetega kõnelevat, kuna nad rahva hulgas oma suudki lahti ei tee, vaid nagu unenäos seisavad. Vahel on niisugusel lollil iseäralised anded ja huvid. Pilli Tiidu näituseks on osav moosekant, kes oma vilest kunstniku osavusega imelugusid võib välja meelitada. Lolliks peetud vennad on oma loomu poolest igatahes isesugused, võikad inimesed. Kui nad kodunt lahkuvad ja maailmast õnne otsima lähevad, kalduvad nad sagedasti igapäistelt teedelt, asuvad metsa üksindusse, kus muidu keegi ei arva õnne olevat. Kuid just seal naeratab õnn lolliks peetud vendadele vastu. Lollid jõuavad kõige imelikumatel teedel muinasjutuliste vahendite abil eesmärgile, täidavad keeru ülesande õnnelikult, omandavad au ja varandust, kuna targad vennad tühjalt koju tulevad ehk muidu oma lolliks peetud vendade ees häbisse jäävad. Nii saab kõrkidele ja ülbetele alandamine, alandlikkudele aga lugupidamine osaks.

Heledat valgust heidavad ka pilkejutud ja rahvanaljad rahva elu ja olude peale. Meie naljajutu vald on väga laialine.[1]) Siin on uuem aeg väga palju võõrast seemet külvanud, nõnda et raske on oma ja võõraste taimede vahel vahet teha. Päris Eesti rahvanali on kaunis tasast loomu. Torkavaid pilkenooli, nagu neid näituseks jutus „Kuidas seitse rätseppa Türgi sõjas käisid"[2]) lendama pandud, on võrdlemisi vähe leida. Väga paljude pealt näha süüta naljaõite keskel peitub siiski teravaid okkaid. Peatelg, mille ümber rahvanali keerleb, on rumalus. Iseäranis püütakse setude ja hiidlaste ja teiste mahajäänud metsa- ning meretaguste kulul lõbu muretseda. Hiidlane näituseks seob oma kõhna hobuse kaela nööriga tugevasti kinni, et hing välja ei läheks. Setu jälle tassib oma kroni asemel ise koormat

Rahvanali.

[1]) Eisen, Rahvanali I—V. Võrdle: Eesti rahvanali 1909.

[2]) Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistsed jutud, lhk. 177—185.

ja ütleb: „Ta võt no mihe ähkima, mis tu vaine luom pidi viel tegemä!“ Rumaluse kõrval nuhtleb rahvanali veel liigsöömist, -joomist, -magamist, hooplemist ja kiitlemist, irvitab naabrite riiete, kehavormide, iseloomu, keelemurraku ja sõnade võõriti mõistmise üle ja katsub vahel ka kehvust ning väiklasi olusid pilgata. Näituseks jutustatakse üsna ilmasüüta näol, kuidas valaskala korra Pärnu linna tahtnud ära uputada.[1])

Kohalikud ja ajaloolised jutud.

Kohalikkude juttude laad.

Kohalikud ennemuistsed jutud on suurelt osalt uuema aja tooted, millest ristiusu aja ja kommete mõju enam ehk vähem silma paistab. Nad kujutavad sündmusi ja isikuid nõnda, nagu oleksid need sündmused kord tõesti ette tulnud ja isikud olemas olnud. Sellepärast võib neid jutte õigemini muinaslugudeks nimetada. Muinasloos on enamasti sündmuste koht ja aeg ja tegevad isikud nimepidi ära tähendatud, kuna muinasjutt neid ligemalt ära ei määra ja mõttelendu tõsise ilma seaduste läbi takistada ei lase.[2]) Kohalikud ja ajaloolised jutud jäävad luulelise väärtuse poolest teistest muinasjuttudest küll taha, siiski on ka väga ilusaid kohalikke jutte, näit. Emajõe sünnist.[3]) Nad pakuvad kuuljale suurt huvi, sest et nad tuttavatest kohtadest kõnelevad. Paljud neist hoiavad ajaloolisi mälestusi alal. Vahest on nende tuum nõnda kinni kaetud, et me teda sedamaid üles ei leia.

Kohalikkudes juttudes kõneldakse järvede ja mägede tekkimisest ehk kadumisest, linnade, losside ja kirikute ehitamisest, kus juures jutustatud sündmustele luuleline loor üle tõmmatakse ehk neid objekte üleloomulikul viisil lastakse tõusta või kaduda. Nõnda on Virtsjärv virtsa veest tekkinud, mis siis Emujärve asemele kogunud, kui Vanaisa inimeste õeluse pärast Emujärve puhta ja karastava vee äikese pilve sisse lasknud tõusta ja ära viinud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendavate lehtpuu metsadega ja õitsevate lilledega kadunud ära ja sood tekkinud nende ase-

[1]) Eisen, Rahvanalja märgilauad. Eesti kodu, 1908 Proovinummer.
[2]) J. Jõgever, Muinasjutt ja muinaslugu. Eesti Kirjandus III a., nr. 4.
[3]) J. A. Palm, Kirjeldused Otepääst, Postimehe eralisa 1900, lhk. 93-96.

mele.[1]) Paljude kodumaa mägede otsas, näituseks Ebaverel[2]) ja Vooremäel Kambja kihelkonnas, seisnud vanal ajal toredad, rikkad linnad, mis sortside nõidumise tagajärjel maa alla vajunud. Neid maa-aluseid linnu nägevat mõned surelikud nüüdki veel ja saavat nende rikkusest osa. Tallinn ei tohi kunagi valmis saada, sest et Ülemiste järv muidu Lasnamäelt alla orgu langeks ja linna ära uputaks.[3]) Kirik Viljandi järve kaldal, millele sellekohane vanne peale pandud, on sellepärast maa alla vajunud, et sinna seitse venda korraga jumalateenistusele läinud. Kiriku kohal järvekaldal on allik, mille lähedal uue aasta ööse1 imelikku, südantsulatavaid kellahelinat kuuldavat.[4])

Ajalooliste muinaslugude hulka käivad veel jutustused sissidest ehk rüüstajatest, kes sõja ajal vanasti rahvast riisumas käinud. Luulelise kuue on rahva mõttekujutus ka hirmsale katkutõbele ümber seadnud. Katk käinud vahest salaliku, alati vaikiva musta mehe, vahest ka noore naise näol kohast teise ja viinud lugemata arvul inimesi hauda.[5])

Mõnes ajaloolises muinasjutus seab rahvas oma heategijatele kadumata mälestusmärgid üles. Nõnda hoiab Virumaa rahvas Palmse omaniku parun Pahleni mälestust tänumeeles alal ja kujub selle nime ümber terve rea muinaslugusid, mis isanda ja orjade heast läbisaamisest tunnistust annavad ja Pahlenite soole au teevad.[6]) Siiski jääb see haruldaseks nähtuseks, et sakslastest head kõneldakse. Selle vastu laseb rahvaluule õelaid ja ülekohtuseid orjaperemehi, nagu kord keegi Vigala lossis valitsenud, põrgu sõita ja paneb ta seal vanapagana kutsariks, kelle tige põrgu peremees nüüd seda piina kätte tasub, mis härra omal ajal lasknud orjadele osaks saada.[7])

---

[1]) Kreutzwald, E. rahva Ennem. jutud, lhk. 262.

[2]) Ebaveremäe linn, Eisen, Teised Kodused jutud, lhk. 31.

[3]) Kreutzwald, ü. t. kohal, lhk. 253.

[4]) Viljandi kirik, Eisen, Esivanemate varandus, lhk. 33.

[5]) Mustsurm, Eisen, Esivanemate varandus, lhk. 58. — Jung, Muinasajateadus III j.

[6]) Kreutzwald, E. r. ennem. jutud, lhk. 264—269.

[7]) Kabeli härra, Eisen, ül. t. kohal, lhk. 90—93.

B. Eepilised rahvalaulud.

Rahvalaulust üldse.

Rahvalaulu karakter.

Rahvalaul on kollektiivne luule, millel mõte, stiil ja tundeviis üldine. Kõik isikuline, juhuslik ja ajutine, mis kuidagi individualiteeti väljendab, on temast kõrvaldatud. Sõnad ja viis on rahvalaulus lahutamatult ühendatud. Kunagi ei loo rahvalaulik enne sõnad ja siis viisi, vaid sõnad ja viis voolavad tal ühtlasi hingest. Ka ei tee rahvas laulmise ja luuletamise vahel vahet, vaid nimetab luuletajaid laulikuteks. Rahvalaul pole ettelugemiseks määratud, vaid ettelaulmiseks, ja alles lauluna esitatult võime ta ilu täiesti maitsta. Lauluna suust suhu käies ei hoia rahvalaul oma kuju kindlalt alal, vaid on sisu ning kuju poolest liikuv, muutlik, ja selles liikuvuses ning teisenemises peitubki ta elujõud. Laulmata seisvad, trükitud rahvalaulud on kadumisele pühendatud.

Muinasjutu ja lugulaulu vahekord.

Lugulaulul on sisult muinasjutuga palju sarnadust, sest niihästi üks kui teine pajatavad minevikust juhtumisi ja põimivad nad fantaasia abil terveks looks. Siinjuures astub luuletaja oma isikuga tagasi, jääb pealtvaatajaks, keda palju tähele ei panda. Seega on niihästi muinasjutt kui ka lugulaul jutustused, nende sisu on välimisest ilmast pärit, nende kirjeldusviis enam ehk vähem asjalik ehk objektiivne. Niihästi muinasjuttudes kui ka lugulauludes esineb küll üldiselt mõlemast soost tegelasi, ometi leiame esimestes enam mehelikku elementi; pikemate ja laiemalt väljatöötatud muinasjuttude peategelased on suuremalt jaolt m e h e d. Eesti lugulauludes on asi otse ümberpöördud, sest neis valitseb päris silmapaistvalt naiselik element. Meie ilusamates lugulauludes, mis rahva suust moonutamata üles tähendatud, niihästi müütilistes, muinasjutulistes, kui ka ilujutulistes, etendab naisterahvas peaosa; väga mitmes Eesti lugulauludes on n e i u peategelane; jutustavaid laule, milles meeste kangelaste tegusid kiidetakse, ei tea ma peale Kalevite võidulaulu ühtegi nimetada. Arvatavasti on muinasjutu loomisest meestesugu rohkem osa võtnud, selle vastu on Eesti rahvalaul üldse ja ka lugulaul suuremalt osalt naistelaul, sellest siis ka tuleb, et

Naiselik element lugulauludes.

neis neiud nii tihti peategelastena esinevad ja need laulud naiste elu ja tegevust kujutavad. See on ka määranud rahvalaulude ained ja sündmustiku. Siin ühineb lihtlabane looduse elustamine süütu neitsiliku fantastikaga, luuakse vähearendatuid jutustuse lõimi, millesse rohkesti lüürilist koet vahele löödud, nagu see naiselikule loomusele vastab.

Naislaulikud ei võinud muidugi kangelastelugusid luua ega ajaloolisi aineid ballaadideks tarvitada, sest neil ei ole plastilisi kalduvusi, nad ei võinud ka jumalate müüte ega usulikke süsteeme luua, milleks edenenud filosoofilist mõistust tarvis läheb. Sügavuse asemel näeme rahvalaulus suurt laiust ja uskumata naiviteeti, mis iseendale oma loodusteaduse, oma ajaloo ja oma geograafia kokku seab. See naiviteet loob aga suurepäralise meeleolu ja avab meile tee rahva hingesse. Me ei tarvitse rahvalaulu lapselikke pilte uskuda, kõike reaalselt võtta, mis ta pajatab, kuid ta luulet ja meeleolu usume kindlasti ja teame, et ka rahvaluule tõelust vihkab ja kõige pealt kunst on, milles fantaasia suvereenselt valitseb, inimest, loodust ja minevikku stiliseerib. See naiselik karakter seletab ka põhjust, miks rahvasuu suuremaid eepilisi lugulaule pole tekkinud. Ainult Petseri eestlaste laulikutel on püüet märgata kahte ehk kolme lihtlaulu suuremaks ühiseks tervikuks kokku liita. Sagedasti võtavad nad ühest laulust teatavaid osasid ja tarvitavad neid teise laulu ilustuseks. Sellepärast käivad Petseri eestlaste laulud kirjelduse täiuse ning laiuse poolest meie teistest lauludest ette. Ainult siin on valmistahutud kive leida, millest suuremat lauluhoonet oleks võidud üles ehitada, kuid kahjuks pole Eesti lugulaulud mitte nagu Soomes mõne peasündmuse ja peakangelase ümber koondatud, mispärast võimata on, ilma lihtkõnelise muinasjuttude ümberluuletamiseta, ainult rahvalauludest ühist suuremat Eesti eepost kokku panna. Legendide loomisega saab Eesti naislaulik siiski toime, sest et neisse vähe loogikat vaja ja neis naise hing mahti leiab kiriku dogmade üle mõtteid mõlgutada, neid liha ja verega ümbritseda.

Suure vahe muinasjuttude ja lugulaulude vahele teeb ka välimine kuju. Kuna muinasjutt lihtkõnes, igapäevases kuues

esineb, ehib lugulaul ennast pühapäeva riidega, s. o. ta tarvitab seotud kõnet, nimelt rahvalaulus tuttavat regevärssi ja avaldab ühtlasi kiiret ning kõrget luulelendu, sammub vägevalt ja võimsalt, nii et laulikut „ei jõua ohjad hoida, köied köita, pilved ei pikka pidada, taevas laia talitseda."

Rahvalaulu välimine kuju a muud tundemärgid.

Et rahvalaul runode kujul ehk vanades regevärssides esineb, tuleb meil ta välimust siin pikemalt tähele panna. Sõnaga „runo" tähendavad soomlased rahvalaulu; Hurt on selle sõna ka Eesti keeles tarvitusele võtnud. Nimi regevärss, regilaul, tulevad sellest, et rahvas teopõlves oma laule tihti teed käies, ree peal istudes laulnud[1]). Palju tõenäitlikum on Kuhlbarsi väide, mille järele regevärss Saksa sõnast Reigen s. o. ringlaul saadud.

Värsimõõt.

Tähtsamad tunnused, mis vana Eesti regevärssi kunstlaulust lahutavad, on: 1. Iseäralik värsimõõt. Harilikult tarvitatakse regevärsis nõndanimetatud neljajalgset trohäust, milles kokku kaheksa silpi on: —⏑|—⏑|—⏑|—⏑ Iga rõhuga silbile järgneb rõhuta silp ja need moodustavad ühe värsijala. Seesugune silpide järjestus on rahvalaulule õige kohane, sest et Eesti keeles lihtsõnad alati raske silbiga algavad ja meie keel üldse langevat värsimõõtu armastab. Tähendatud veere käib ka meie rahvalaulu eleegilise põhitooniga väga kokku, sest et eleegiline luule üldse trohäust armastab[2]). Võtame näit. read, mis surmamõtet meelde tuletavad:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Küll saad	siiski	vaita	olla,
Kui saad	alla	musta	mulla.

Kuid alati ei jää raskelt sammuv puhas trohäus valitsema. Suurema elavuse ja vahelduse pärast on mõnes üksikus värsijalas järgmised erandid[3]) lubatud:

Esimeses värsijalas võib kahe silbi asemel ka kolm olla, millest aga esimene pikk, kaks viimast tingimata lühikesed peavad olema:

---

[1]) A. Reinwald, Seletus Kalevipojast, 1877, lhk. 10.

[2]) W. Schott, Ueber Neus Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. XIII. B. lhk. 378.

[3]) Johan Aavik, Rahvalaulu salmimõõt lendlehe lisas „Eesti rahvusniku suurteose keel" Tartus 1914, lhk. 27.

— ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Oh seda	heada	heale-	kesta!
Ema viis	hälli	heina-	maale.

Harukorral võib esimeses värsijalas ka neli lühikest silpi olla:

⏑ ⏑ ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Kuda mina	ku-kun	kurba	lindu?

Õige harva leidub ka teises ja kolmandas värsijalas rõhuta silbi all kaks silpi, kuid need peavad lühikesed olema ja mingi väikese kahesilbilise sõna moodustama (aga, olen, mina, oli, tuli):

— ⏑	— — ⏑	— ⏑	— ⏑
Vihu-	last olen	viidud	virve

— ⏑	— ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— ⏑
Anna	peasta,	et oled	Päitsik
Anna	puusast,	et oled	Punik.

Ühes värsijalas võib kahe silbi asemel üksainus pikk silp olla, kui see silp mõne ühesilbilise ja pikahäälelise sõna ehk sõnatüvi moodustab (kuu, maa, töö, puu):

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Laula,	laula	suu-	kene!
Tegin	kuu,	tegin	kaksi.

On juhtumisi, kus rahvalaulus värsi rõhk sõnarõhuga ja lugemise rütmus laulmise rütmusega kokku ei lange. Mõnes värsijalas, milles meie lugedes vast daktülust arvame kuulvat, on lauldes trohäust tarvitatud, selle peale vaatamata, et rõhuta silbid raskete takti jagude kohta satuvad ja ümberpöördult. Nõnda lauldi näituseks trohäuse mõõdus, s. o. $^2/_4$ taktis:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Ette	see i-	hu tud	lauda,
Taha	see ta-	hu tud	seina.

Ehk:

Kus on	kullal-	la ko-	dugi
Ja hel-	lal e-	lu a-	seke
Ja mar-	jal ma-	ga dus-	paika
Ja tai-	mel ta-	lu to-	ake?

Silpide loomulikust paigast äranihutamisel on iseäralik üllatav, vahest koguni vapustav mõju, umbes nagu sünkoo-

pidel muusikas. Tunned nagu mingit vastolu, mingisugust dissonansi, mille järele akkordi lahendamist täieliseks kokkukõlaks ootad. Ja see tulebki, kui uuesti sõnarõhulised trohäused järgnevad. Siiski tuleks seaduseks teha, et pikk esimene sõnasilp ei tohiks värsirõhuta seisukohas olla. Pikaks loetakse silpi, milles pikad täishäälikud ehk mille täishäälikule kaks umbhäälikut järgnevad (suure, ausa, kotka, harva, vakka). Nii oleksid järgmised värsid vigased:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Pea tõu-	seb tuu-	le tor-	mile.
Veere-	tas õu-	na ve-	deje.

See reegel on Soome rahvalaulu värsitehnikas järjekindlalt läbi viidud ja ka meie rahvalaulus näib ta valitsevat. Harva leidub sellest erandeid, mis vist hilisemat algupära. Siiski erandi sellest reeglist moodustab esimene värsijalg. Seal võib ka sõna esimene pikk silp värsirõhuta silp olla:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Ja hel-	lal e-	lu a-	seke
Ja mar-	jal ma	gadus-	paika.

Parallelismus. 2. Eesti rahvalaulu olulikum sisemine tundemärk on p a r a l l e l i s m ehk m õ t t e r i i m: esimeses reas avaldatud mõtet ütleb järgmine rida uuesti ümber, kordab, täiendab ja seletab seda teiste sõnadega; sagedasti järgnevad kaks, kolm ja enam seesugust mõttekordamist. Mitmekordse kordamise varal tahtis improviseeriv laulik vist uute teemade leidmiseks ja mõtete arenduseks aega võita.

Ühekordne kordamine:

Küla mull' ütles: kukku, kukku! (teema)
Küla lapsed: laula, laula! (teema kordamine).

Kahekordne kordamine:

Millal maksan memme vaeva, (teema)
Hea ema piima vaeva, (esimene kordamine)
Kahel käel kandemise? (teine kordamine).

Mitmekordne kordamine:

Kui mina hakkan laulemaie, (teema)
Laulemaie, laskemaie,
Värsikesi veeretama,
Mere helmi helkimaie,
Ranna paasi paugutama. } (teema kordamised).

Välised kordamised.

3. Mõtete kordamise kõrval leiame rahvalaulus väliseid kordamisi; nimelt lastakse neidsamu häälikuid, sõnu ja mõnikord ka neidsamu värsse kaks ehk mitu korda järgneda:

a. Umbhääliku kordamist sõnade algul nimetatakse alliteratsiooniks. See on rahvalaulu kaunim välimine ehe. Näituseks:

Magasin muru mäele, Valge lillede vahele,
Sinilillede seässä, Kullerkupu keskeelle.

b. Täishäälikute kordamist sõnatüves, enamasti ühes eelminevate umbhäälikute kordamisega ühendatud, nimetatakse assonantsiks. Seda tuleb rahvalaulus väga tihti ette. Näituseks:

Kus need kuused kumavad, Haavad noored haljendavad,
Lepad sirged sinavad, Kased valged kajavad.

c. Alliteratsiooni ja assonantsi nõudmise järele tarvitatakse rahvalaulus mõnikord arvusõnu, ilma, et need sõnad just oma tähendust mööda teatavat kindlat arvu näitaksid. Näituseks:

Läksin, käisin tüki maada, Viis versta Vene rajada,
Tüki teeda, palju maada, Sada versta Saksamaada,
Seitse versta seda maada. Tuhat versta Türgimaada.
Poole versta Poola maada,

d. Et effekti suurendada, korratakse vahel rea esimest sõna kaks korda järgemööda ja lastakse ka järgmine rida selle sõnaga peale hakata:

Veere, veere, päevakene,
Veere, päeva, me väsime.

e. Üldsuses seatakse korratavad sõnad igas reas ikka sellesama koha peale:

Süötsin karja, juotsin karja,
Aiasin karja kaugeelle.

f. Vahest alustatakse järgmist rööbasrida nende kahe sõnaga, millega esimene rida lõpeb:

Ise kõnnin tüki teeda,
Tüki teeda, marga maada.

Välimine kordamine läheb rahvalaulus nii suureks, et tihti tervet lugu veel kord nendesamade sõnadega jutustatakse. Kordamise tõttu on Eesti rahvalaulud kerged meeles pidada, ja häid laule tuntakse muu seas sellest, et nad kergesti meelde jäävad, sest et nad lihtsad on, ja ilu nõuab lihtsust.

Keelelised iseäraldused.

4. Rahvalaulu võib tihti väliselt veel ta keelelistest iseäraldustest, see on vanadest pikematest sõnakujudest ja lõppudest,[1]) mis praeguses kirjakeeles enam ei esine, ära tunda. Need on tunnused sellest ajast, mil tõesti nõnda kõneldi. Praeguse keelega võrreldes on palju sõnu endisel ajal pikemad olnud, sest meie ajal on palju lõppvokaale ja pikale silbile järgnevaid vokaale ära kadunud (lindu, venda, saatama) ja hulk liitsilpe nagu, -da, -de, -je (-ie), -la, -na, -ne (-nessa, -nesse) ära heidetud. Lõpp -ni tähendab minu ehk meie oma („Mine koju tütareni", „kesse hulgub uksilani"? Lõpp -na tähendab tema oma („Salme hüüdis saunastana — Kana siblis siibidana, kukke kraapis karvudana"). Lõpp -sa tähendab sinu oma („Mina hulgun uksilasa ja veeren väravillasa"). Lõpp -je ehk -ie tähendab sedasama, mis -sse („Nukku kutsuti külaje — Nukk läks padriki pajuje. Kui lähed aita hulkumaie, pea puutub sea lihaje, põlved õlle poolikuie.) Lõpp -da on osastava märk („Siis ta vihmada vihistab — siis ta põudada põristab").[2]) Suur osa neist vormidest on praegugi veel mõnes vanemas murdes tarvitusel.

Keele ajaloo uurijale on rahvalaulud umbes sedasama, mis ajaloolasele dokumendid ja pealkirjad — tähtis uurimusmaterjal. Suur osa vanast Eesti keelest on nimelt vanades rahvalauludes alal hoitud.[3]) Uuema aja ettelauljad ja mõned üleskirjutajad on rahvalaulu vorme rikkunud, sest et nad vanaaegset Eesti keelt ei tundnud.

Rahvalaulude ärajagamine.

Eesti rahvaluule aidas on vanade runode salv kahtlemata kõige suurem ja rikkam. Eesolevas ülevaates tahame eepilisi ja lüürilisi laule eraldi tähele panna. Eepilised rahvalaulud jagab Hurt sisu järele järgmistesse liikidesse: 1. Müütilised lugulaulud. 2. Legendalised lugulaulud. 3. Muinasjutulised lugulaulud. 4. Ilujutulised lugulaulud.

---

[1]) Alb. Saaberk, Eesti rahvalaulu keel. Valitud Eesti rahvalaulud 1919, lhk. 8–13.

[2]) M. Veske, Eesti rahvalaulud I, eeskõne.

[3]) H. Neus. Ehstnische Volkslieder. Sissejuhatus lhk. IX.

Müütilised lugulaulud.

Müütilistes lauludes esinevad tegelastena muinasusulised vaimud. Iga üksik lauluke sisaldab mõne muinasusu punkti, ühe ehk teise arvamise mõne üleloomuliku ilmutuse, loodusenähtuse kohta jne. Ristiusu ajal on neid laule tagakiusatud, halvaks peetud ja nende tarvitamist patuks tunnistatud. Kuna nad nõnda kadumisele olid pühendatud, on neist ainult mõned üksikud riismed järele jäänud. Mõne müütilise laulu kohta, mida Kreutzwald trükis avaldanud, on selle üle kahtlus tõusnud, kas nad tõesti rahva omad on, sest et neist rahvamälestusse jälgegi pole järele jäänud, kuna muudest laludest palju teisendeid tuntakse. Tähtsamad muinasusulised lugulaulud, mille algupärasuse üle kahelda ei või, on järgmised:

Suure tamme laul.

Suure tamme laul. See oli hakatuses lüüro-eepiline laul, mis vist Läänemaa rannas tekkinud ja sealt idapoole edasi rännanud. Ta esimene ülestähendus, mis A. Knüpffer[1]) avaldab, on Karuse kihelkonnast pärit. Keegi meheleminemishimuline taluneiu on ta vist luuletanud. Tal puudub sissejuhatus; lõpul ei tihka laulikneiu ka oma veimekirstust kõnelda. Hoopis täielikum on juba „Suure tamme laul", mis Kolga-Jaanist „Vanasse kandlesse" üles pandud:

Läksin metsa kõndimaie,
Uduselta hulkumaie,
Varaselta vaatamaie,
Mis ma leidsin metsastagi?
Leidsin tamme taimekese,
Viisin kodu kasvamaie,
Õue-aida õitsemaie,
Ukse-edise ehteksi.
Istutin isa ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin ema ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin venna ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi:
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin õe ilule:

[1]) J. H Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache, XVIII, lhk. 92.

Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi.
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin peiu ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme taeva'asse,
Oksad poolde pilve'esse!
Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
Tamm siis kasvis taeva'asse,
Oksad pilveje pugesid,
Tamm taht taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.

Mina venna palvielle:
Vennakene, hella velle,
Ihu kirvest, kiilu varsi,
Tee taperi tera tasane.
Tule tamme raiumaie!
Tamm tahab taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.
Vennakene, hella velle!
Alt saab aita, pealt saab lauta,
Tüvikust saab tünderida,
Okstest saab hobuste talli.
Keskeelt kena kiriku,
Ladvast laste lusti lauda.
Mis jääb üle laastukene:
Sest saab mulle kirstukene,
Kirstu peale kaanekene.

Armastuse-laulu karakter esineb selles üleskirjutuses selgesti. Tamm ei kasva kellegi muu kui peiu ilul; tamme laastudest saab laulikneiule veimekirstukene, mida häbenemise pärast alles tarbeasjade loetlemise lõpul nimetatakse. See karakter jääb „Suure tamme laulule" edasirändamise juures niihästi Eestis kui ka Ingerimaal ja Lõuna-Karjalas.[1]) Alles põhjapool Laadogat areneb ta maagiliseks lugulauluks, nagu me teda Soome „Kalevala" eeposest eest leiame (Toinen Runo). Tamme nimetatakse siin juba Jumala puuks. Laulusse liidetakse lausumise sõnad küljepistete vastu. Eesti sugunimedest „venda" ja „virve" saavad „Kalevalas" pärisnimed „Vento" ja „Virpo". Saunas, mis tammest tehakse, ei käi mitte üksnes Vento vihtlemas, vaid ka Jumal oma perekonnaga. Vististi on see müütiline lisandus Soome pulma- ja pidulauludest võetud, kus ka palutakse väravat avada, et Jumal oma perekonnaga, s. o. pulmarong võiks sisse tulla. Sortavala ümber ilmub sellesse laulu uus aine: tamme laastudest teeb tige sorts endale nooli.

Juba „Suure tamme laulu" esialgsel kujul on müütilist värvi: Tamm ulatab taevasse, pillutab pilvi. Kotka tiiva alt leitud kahe vaksa pikkune mees raiub ta maha. Nende ainete põhjal katsutakse tõendada, et „Suure tamme laul"

[1]) K. A. Franssila, Isotammi liiteinen. Helgingissä, 1900.

loodusemüüdist on tekkinud. Selle järele oleks tamm siis äikese pilv olnud, mis päikest tahtis vaatleja silmade eest kinni katta. Välk, kahe vaksa pikkune mees, pilbastas selle puu kildudeks. K. Krohn ei arva „Suure tamme laulul", nagu ta Eestimaa õhturannas üles kirjutatud, veel mingisugust müütilist tähendust olevat. Suur tamm on suur tamm: tore taeva poole tungiv, varjurikas puu, mis juba iseenesest luulelisi mõtteid äratab.[1])

Suure tamme laul.

Eesti rahvaluules tuntakse veel „Nutja tamme laulu", mis Eesti keelepiiridest pole välja rännanud. Laulikneiu leiab nutja tamme ja pärib ta kurbuse põhjuse järele. Tamm jutustab, et kõik teised puud maha raiutud, tema pidavat üksinda vihma ja tormi käes seisma. Laulik tröösti tamme seega, et ta oma viis venda tõotab kutsuda, kes tamme maha raiuvad. Nutjast tammest saab neidsamu tarbeasju, mis suurest tammest.

Püha pürjelinnukene.

Suurepärane müütiline lugulaul on „Püha pürjelinnukene", milles päikese, kuu ja tähtede sündimise lugu ära jutustatakse:

Küla tüdrukud, õeksed,
Küla poisid, pooled vennad,
Küla naised, noored naised,
Pange selga uued kuued,
Kätte kroogitud käiksed!
Lähme merda pühkimaie,
Mere äärta äigamaie!
Pühime pühked mere'esse,
Äigame laastud laine'esse!
Lähme homme vaatamaie,
Kes siin pöörand pühkeida:
Püha pürje-linnukene,
Otsind ta pesa aseta,
Reegudessa, raagudessa,
Mere kümmeje kivisse,
Ranna paksu paemurdu,
Üle ilma laia maa,
Üle Ilvesse kiriku.

Tuli vastu kolmi põõsast:
Üks oli põõsas sinine,
Teine puupõõsas punane,
Kolmas kullakarvaline.
Põlgas ta põõsa sinise,
Põlgas ta põõsa punase,
Võttis kulla arma'aksi.
Hakkas ta pesa koguma;
Kogus kuu, kogus kaksi,
Peale paari päevasida.
Hakkas ta mune munema;
Munes kuu, munes kaksi,
Peale paari päevasida.
Hakkas poegi haudumaie;
Haudus kuu, haudus kaksi,
Peale paari päevasida.
Said pojad verisulile,
Hakkas poegi pillutama;

[1]) Krohni arvustus Franssila „Isotammi liiteinen" kohta. Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen 1901, lhk. 26—35.

Pilkutas kuu, pillutas kaksi,
Peale paari päevasida;
Ühe pani kuuks taeva'asse,
Teise päevaks peale ilma,
Kolmas söödile kiviksi.
Seda teeb taeva taadikene,
Seda arvab armas rahvas,
Kus need tunnid tuntaneksi,
Ajad kallid arvatakse,
Mõud mustad mõõdetakse,
Kui polle söödila kivida,
Ega kuuda taeva'asse,
Ega päeva peale ilma.

Sõna „pürje" ehk „pürge" tuleb vist sõnast püre ehk pire, mis taltsutamata edasitungimist tähendab. Seda sõna tarvitatakse tähendatud mõttes „Lunastamise laulus" [1]): „Oota, hea vennikene, pea kinni, pürge poega!" Pürjelind oleks siis edasirühkiva aja sümbool; edasitõttava aja jooksul on valgustajad taevakehad tekkinud. Ilves ei tähenda siin tuttavat kiskjat looma, vaid ilvetit ehk helvetit, s. o. põrgut, millest pürjelind üle lennanud. Seda arvamist kinnitavad teised rahvalaulud, näit. „Parrem põlv on põrguassa, enam elu hilveksessa kui siin meie mõisaassa. [2])

Lindude kartmine on Eesti muinasusus kaunis laialt tuttav. Mõned linnud, nagu kägu, paabis, pääsuke ja tuvi arvatakse inimestest enestest saanud olevat.[3]) Neist lindudest peetakse suurt lugu, kuid nendestki võib õnnetus tulla, kui kevadel endid neist petta lastakse, s. o. ilma eineta kodunt välja minnakse ja esimest korda linnu laulu kuuldakse. Sellepärast oli vaja enne kodunt lahkumist linnupetet võtta. Mõned linnud, nagu rongad, harakad ja toonekured on rahva arvamise järele alati õnnetuse toojad. [4]) Nende eest tuleb ennast hoida, nad kihutatakse elumajast eemale. Püha pürje linnukese asemel seisab mitmes teisendis pääsukene ja pääsukest peavad ka muidu halastamata ja kalgid inimesed puutumata olevuseks. Ta on seega meie rahvale püha lind.

Sinisirje linnukene.

„Püha pürje linnukese laul" on ka Eestist läbi Ingerimaa Soome rännanud.[5]) Ingerimaal tuleb talle see lisandus

[1]) Inland 1841 No. 9.

[2]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder I, lhk. 32.

[3]) M. J. Eisen, Pääsukese laul. Endise põlve pärandus. lhk. 81.

[4]) Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 451.

[5]) Võrdle: K. Krohn, Die geographische Verbreitung estnischer Lieder, lhk. 4—7. Samuti Zur Kalevalafrage, Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen 1901, Heft 3.

juurde, et munad merde kukuvad ja katki lähevad: munakollasest saab päike, valgest kuu ja muudest osadest tähed taevas. Ida-Karjalas esineb ses laulus juba Väinämöinen tegelasena. Keegi laplane on Väinämöise maha lasknud, rohumättana ujub Väinämöinen merel ja tõstab oma põlve rohumätta näol üle merepinna. Sellele mättale paneb pürjelind muna, millest terve maailm tekib, nimelt ülemisest poolest kõik taevakehad ja alumisest meie maa. Põhja-Karjalas on laulul kõige täielikum kuju. Siin esineb Väinämöinen loojana ja käsib maailma sündida. Seda teisendit tarvitas Lönnrot ja liitis leitud müüdi pisut muudetud kujul Soome „Kalevala" eepose esimesse loosse.

Pürjelinnukesel on veel paarimees: sinisirje linnukene. „Sinisirje linnukese laul" käib nõnda:

Sinisirje linnukene!
Sinisirje, silmapilge
Lendelekse, lookelekse,
Lendas üle nelja metsa,
Neli oli metsa kõrvustikku:
Üks oli kulla kuuskemetsa,
Teine õile õunametsa,
Kolmas oli kallis kaskemetsa,
Neljas oli niiske niinemetsa. —
Sinisirje linnukene!
Sinisirje, silmapilge
Lendelekse, lookelekse,
Lendas üle kolme järve,
Kolm oli järve kõrvustikku:
Üks oli viha viinajärve,
Teine õile õllejärve,
Kolmas mõlgutas mõduda. —
Sinisirje linnukene!
Sinisirje, silmapilge
Lendelekse, lookelekse,
Lendas üle kolme välja,
Kolm oli välja kõrvistikku:
Üks oli kallis kaeravälja,
Teine ruuge rukkivälja,
Kolmas nikerdas nisuda. —
Mis oli kulla kuuskemetsa,
See oli noorte meeste metsa;
Mis oli õile õunametsa,
See oli noorte neitsikeste;
Mis oli kallis kaskemetsa,
See oli noorte naiste metsa;
Mis oli niiske niinemetsa,
See oli vana meeste metsa. —
Mis oli viha viinajärve,
See oli noorte meestejärve;
Mis oli õile õllejärve,
See oli noorte naistejärve;
Mis seal mõlgutas mõduda,
See oli noorte neitsikeste;
Mis oli kallis kaeravälja,
See oli noorte meeste välja;
Mis oli ruuge rukkivälja,
See oli noorte naiste välja;
Mis seal nikerdas nissuda,
See oli noorte neitsikeste.

Sinisirje linnukene tähendab sinikirju lindu, nagu teda mõnes teisendis ka nimetatakse. Siur ehk kiur tähendab murdes lõokest. Wiedemann teatab, et sinisiibu-tsirk, kellel

sinised tiivad ja kollased jalad, pidavat rahvausu järele Toonelast inimestele surmasõnumeid tooma.

Lugulaulu sinisirje linnukesest tuleb eelmineva müütilise laulu täienduseks pidada. Mõlemal laulul on peamõtted ühised; linnu lendamine teatavate asjade üle on loomise töö aegade jooksul ja sellest väljakasvav looduse edenemine. Esimeses lugulaulus kirjeldatakse algloomist, taeva kehade sündimist, teises meie maa väljaehtimist metsadega, järvedega ja väljadega. Võib ka olla, et neis kahes laulus üks ja seesama lind tegev oli, ja et viimses laulus endise „pürje" nime kõrvale veel uus nimi „sinisirje" astus.

Salme laul. Võiks veel muud müütilist lugulaulu nimetada, millel eelminevatega niipalju sarnasust on, et neis linnumunadest asju lastakse sündida. Näituseks jutustatakse ühes laulus, kuidas kalade soomused kulla ja hõbeda läike said.[1]) Laulupiigad läksid kuldalaeval merde kiikuma. Lained lõid hõbeviirulisteks, kalad laenasid laevale sõudjad oimed, tuurakala tüüris laeva. Pääsukene purjelindu tuli laevale pesitama. Kui laev põhjapiirile lähenes, tõstis tuuslar tuule pea, pani laeva vankuma. Pääsukese muna kukkus merde, läks katki, kuldas rebuga kala soomused. Munavalgest said räimed hõbelitrid naha peale. Võtame nende juurde veel tuttava „Salme laulu", mille Kreutzwald „Kalevipojasse" põiminud, siis näeme, et Eesti rahvaluule taevakehasid ja maapealseid asju ning inimesi munast laseb sündida. Saaremaal kannab väike lahekene Salme nime. Pärnumaal Sauga rannas on Salme talu olemas, mis väikese ojakese suus seisab. Salm tähendas kõige esmalt lahtist väina, sellepärast lisab rahvalaul talle ka omadusesõna „sula" juurde. Pärnumaa rannalt on Salme laul idapoole edasi rännanud ja sealjuures on Salme nimi teise tähenduse saanud. Virumaa rahvalauludes peetakse „Salmet" ja „sula Salmet" neiuks. Pihkva eestlaste keskele rännates on laul Salme nime kaotanud. „Salme laulu" sisu teisendavad Pihkva eestlased nõnda, et leitud

[1]) Kreutzwald-Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, No. 4.

kurest kõrge, peenike neiu kasvab, kellel koit, kuu, päike ja täht kosjas käivad ja kes viimaks tähe endale peiuks valib.[1]) Taevatähtede võistlemine kosjateel on muidugi nägusa ja priske maise neiu ülenduseks luuletatud. Neiu väärtus tõstetakse siin nõnda kõrgeks, et isegi hiilgavad taevakehad teda enesele naiseks ihaldavad.

Lugulaulus „Ilmatütar" tõuseb neiu ülendus veel kõrgemale astmele, peaaegu jumaluseni.[2]) Neiu saab müütiliseks olevuseks. Siin ei näita neiu oma iluväärtust mitte võistlevatele kosilastele, vaid oma vanematele ja vendadele ning õdedele: Neiu leiab metsas magusaid marju, mille söömisel ta imeilusaks muutub. Selle järele lahkub neiu maisest elust, omastest, asub taevasse, istub ilma ääre peale, kulla kuu poole peale, kust ta siis poole ilma ilustab, poole valda valgustab. Ta ilusära paistab muidugi ka kodutalusse. Nüüd lähevad omaksed teda koju kutsuma. Ema meelitab: „Tule iks kodo, tüttereni, kallu' kodo, imekana!" Sedasama teeb ka isa, vend ja õde. Kuid Ilmatütar küsib iga kord: „Midä tööda tegemä, mida azeld ajama?"

Aga kui ta kuulda saab, et teda kodu ootavad igapäised tööd, nagu rehepeksmine, lehmalüpsmine, sõõrutegemine ja annivaka valmistamine, siis soovitab ta omastele lihtsamaid abilisi: linik peab lehma lüpsma, sukk karja saatma, rist rehte peksma, sõlg sõõru raiuma ja vokk villu ketrama ning annivakka valmistama. Nende abiliste all mõeldakse muidugi igapäisi tööorje tütarlaste hulgast, kes paremat põlve ei tea ihaldada, kes tuimad nagu nimetatud eluta asjad. Ilmatütar aga otsustab mitte enam koju minna. Ja siis

Esi iste ilma veere pääle,
Kulla kuu poole pääle,
Poole ilma ta ilosti,
Poole valda ta valasti.

Osalt ilmub siin juba naisterahvalik edevus ja kõrkus; paljas iludus paneb teda juba teiste peale ülevelt alla vaatama. Iseäralikuks naisterahva karakterjooneks tuleb see

[1]) Kureneiu, J. Hurt, Setukeste laulud I, nr. 9.
[2]) Ilmatütar, seals. nr. 22.

vaade pidada, et mitte vaimline tüsedus neiul elukäigil teed ei tasanda ega teda ülespoole ei vii, vaid kehalik iludus.

Kalmuneiu.

Ilus ja sügavmõtteline rahvaballaad on Pihkva eestlaste „Kalmu neiu", üks kaunimatest lugulauludest.[1]) Siingi tõstetakse naisterahva lugupidamist meeste silmis. Noormees Peeter külvab kalmuaia lähedal otri ja palub sellele tööle kirikult ning surnuaialt õnnistust. Siinjuures tõotab ta üht neiut surnuaialt naiseks kosida. Oder kasvab ilus, pärast lõikust teeb noormees otradest linnaseid, pruulib õlut ja astub siis kosjateele. Kuid ta unustab oma tõotuse, mis Kalmuneiule antud, ja kosib külast elava neiu. Kui ta mõrsja koju tahab viia, tabab teda hirmus kättetasumine:

Tuli kodo tulemahe,
Vello kodo veerimähe,
Sõidi kalmu kaalale,
Maanalaiste maie pääle,
Jäie saani saisemahe,
Perälauda piätämä.
Tuleteli, mineteli,
Päse' es saani saisemast,
Perälauda pitämäst.

Välla tulli toonilase,
Ligi liiva lellänaase.
Ärä na lausi mielestäni,
Uma miele poolestani:
„Pietre, peenü poisikene,
Kosilane kõrgikene!
Anna miesi, miä annat,
Tõota poissi, miä tõotat."

Endise tõotuse lunastamiseks tahab Peeter kõike ohverdada, mis tal on, et aga mõrsjat päästa. Ta lubas kaasavara, tallitäie hobuseid, vaka täie vana raha, sada sõjameest ja kaks kaasitajat, isegi terve isatalu ühes vanemate ja omakstega ära anda, kuid midagi sellest kõigest ei võeta sõnamurdmise tasuks, vaid toonilased nõuavad kättetasumiseks mõrsjat loori alt. Peeter ei või enam midagi parata, tõotas siis mõrsja manalastele, ja sedamaid pääsis saan sõitma. Kodus tuleb Peetri ema rõõmsasti pulmasajale vastu, avab mõrsja loori, kuid mõrsja on — surnud. Hädaldamine ja kaebamine on suur. Ema küsib suures kurvastuses, mis ta nüüd pojaga ja surnud mõrsjaga peab peale hakkama. Poeg kostab:

---

[1]) Hurt, Setukeste laulud, nr. 35.

„Minnij pane merde sõmeras,
Poega tähes taivahe."
Ema „Pojakene, poisikene,
kurdab: „Mino mielimarjakene!
Kelle kosta ma kulla sõna,
Kelle anna ma armu sõna?
Poeg „Imekene, helläkene,
tröostib: Kandjakene, kallikene
Tulet ühes hommongul,
Varra enne valge'et,
Paja sis peräni põrota,
Usse otsa arota.
Kae kuud korgehe,
Kae tähte taivahe,
Kua tähte ilosamba.
Ilusamba, valusamba,
Tuo om sino poigovani,
Sino kallis kanane.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anna armusõna.
Imekene, helläkene,
Kandjakene, kallikene!
Kui läät merde vie perrä,
Kae mere perä ala,
Kua om sõmmer hööru sämb,
Hööru sämb ja veeru sämb,
Tuo su meelikas minijä,
Sino käpe käskijalg.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anna armusõna."

Kalmuneiut nimetatakse pühaks pärjakandjaks, temaga võib ainult surmas ühineda. Tema kosimine nõuab lahtiütlemist maapealse elu rõõmudest. Seesuguse tõotuse andis noormees nähtavasti kergemeelselt, ilma ettemõtlemata ja vist meelitas teda selleks aineline kasu, et odrapõllule õnnistust saada. Sõnamurdmisega kalmuneiu vastu koormab ta enese peale süü, mis ta elu traagiliseks teeb. Selle süü all peab ka uus mõrsja kannatama. Laulu peamõte sihib sinna poole, et armastust tuleb pühaks pidada, et neiu südamega ei või nalja heita. Niihästi sel, kes truuduse murrab, kui ka võistlejal neiul, kes truudusemurdmist omalt poolt edendab, käib käsi halvasti. Õnnetuste peapõhjuse avaldab ema järgmises etteheites:

Sina kalmust naase naidit,
Liivast neitsi nimitsit,
Selle sul koolja saani pääl,
Ala kaali kalmuline.

Ei maksa põrmupõlistel vaimudega tegemist teha, sellest sõprusest ei sigine head.

Legendalised lugulaulud.

Legendaks kutsutakse usulise sisuga muinaslugu, milles kas Jumal, Kristus, Maria või mõni muu isik, keda kirikuloos pühaks peetakse, tegelasena esineb. Nagu teada, peitub katoliku usus, milles müstika, pühased ja imed tähtsat

osa etendavad, palju luulelist elementi. Legendade tähtsus seisab selles, et neid uusi aineid, mis katoliku mungad maale toonud, nüüd rahvaluules käsitletakse. Legendaliste lugulaulude arv ei ole meil just suur, kuid nende hulgas on siiski väga tähelepandavaid luuletooteid. Suurem hulk legendasid, mis trükis ilmunud, on Petseri eestlaste suust üles kirjutatud, kuid et nad siin ei või sündinud olla, seda näitavad neis esinevad inimeste nimed, mis Rooma katoliku kirikust pärit. Greeka-usulised petserlased on neid katoliku aja mälestusi, mis neile Süda-Eestist sisse rännanud, meeles pidanud, kuna lutheri-usulised eestlased nad ju suurelt osalt on ära unustanud.

Mis eriti Eesti legendalistesse lugulauludesse puutub, siis võib ütelda, et neist suurem hulk Jeesuse ja Maria elust lugusid jutustavad. Kõige ilusamad neist on „Jeesuse ja Maria sõit" ja „Päästja Maria".[1]) Need oleksid vist jäljeta kaduma läinud, kui kirjaoskamata petserlaste truu mälestus neid ei oleks alal hoidnud, sest et neid ainult siin tuntakse.

Jeesuse sõit.

Esimene nendest jutustab, et Jeesus ja Maria tahtsid jõest üle pääseda, aga vesi oli sügav. Neile tuleb kirik vastu. Jeesus palub, et kirik neid üle jõe viiks, kuid kirik leiab kõiksugu vabandusi: tal ei olevat aega, pidavat ennast pühapäeva vastu valmistama, mil palju rahvast kirikusse voolab ja kus siis papid ja koolilapsed nagu käod laulvat. Jeesus vastab, et laul parmude pirin olevat:

„Siin kuugu-ui koolipoisi'
Papi' pallo laola-ai':
Siin iks parmo pallo lauli'
Suvelinnu leelotase'."

Jeesus ja Maria sammuvad edasi, leiavad hobuse ja paluvad üleviimist oma peale võtta. Hobune vabandab, tal olevat suurest orjusest kael katki ja pikast sõidust jalad väsinud. Jeesus leiab vabanduse põhjata olevat, sellepärast saab hobusele needmine osaks. Ta elu peab autult ja viletsalt lõppema:

[1]) J. Hurt, Setulaste laulud I. köide, lhk. 146 j.

Kohes tuo hopen hukatie,
Soeliha surmatie?
Suo vierde suntsikohe,
Laane vierde lantsikohe,
Koh varese vaageva,
Koh kaarna kroogseva.
Sinna hopen hukatie,
Soeliha surmatie.

Nüüd tuleb Jeesusele ja Mariale härg vastu. See täidab palve ja viib Jeesuse ning Maria üle jõe. Selle eest saab härg õnnistuse palgaks:

Kui sa härgä tapetade,
Ugasarvi otsa lüvväs,
Kitetäs iks keedetäs,
Süvvenessä tehnätäs.
Kokko iks aias sugu suur,
Laste laulava lavva takah,
Pereh laul pingi pääl,
Muu rahvas moro pääl:
Här'äkene or'akene,
Vei iks sa Jeesu üle vete,
Kosti är vällä kuiva pääle,
Saadi suure saare pääle.

Päästja Maria.

Teist tähtsamat legendat „Päästja Maria“ — Hurt on talle „Jeesuse surm“ pealkirjaks pannud, — algab laulik etteheitega, et kõiki muid laule lauldakse ja lugusid jutustatakse, kuid Jeesusest ei tahtvat keegi laulda ega Mariat meelde tuletada. Ja nüüd jutustab ta, kuidas Maria oma poja piinajate käest ära päästis ja sellele suurele korratusele, mis Jeesuse piinamise tagajärjel taevalaotusse tekkinud, otsa peale tegi. Legenda on sisu ja kuju poolest haruldane ja tähelepanemise väärt.

Uppu iks ilma undsehe,
Katte maa kasteelle.
Tootse' iks säksa ilma säädä',
Esändä ehitella,
Saa-as säksol säetüs,
Esändil ehitetüs.
Ole-es päivä pääle ilma,
Ole-es ako alla ilma,
Ole-es kuud korgeh,
Ole-es tähti inämb taivah.
Selle es ole päiv pääl ilma,
Selle ago all ilma':
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaivati,
Jeesu iks sällüle tulila,
Kats iks jalga kammitsah,
Viis sõrme vinnüsih,
Vahr iks vüöl, varvas suuh.
Jeesu iks tulilta kõneli,
Jeesu pajat palavalt:
Kiä iks vii sõna Marijalle,
And tiedä armille,
Et ma iks Jeesu hukata,
Vaga Jummal vaivata.
Kala iks oll pant panni pääle,
Kala läts iks merde sõudma',
Vei iks sõna Marijalle:
Maarja, tule iks maale kaema,
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaevati.
Ega iks Maarja usus võta-as,
Usus võta-as tuos arva-as.

Nüüd saadetakse Mariale teine käskjalg järele, nimelt kukk, kel üks külg juba katlas ära keenud. Kukk lendab õrrele, laulab ja teatab Mariale, mis vilets lugu maailmas on.

Kuid Maria ei usu veelgi. Läheb kolmas käskjalg, nimelt härg, kel juba üks külg ära keenud. Ta sammub mürades mäe otsa, viib Mariale teadust. Maria jääb jällegi kahtlema. Viimaks ruttab ilus ilmatütar jumalate lävele, Maria akna alla ja teatab, et maa peal ei kuud, ega päikest, ega tähti enam ei paista, vaid et maailm udusse uppunud ja maapind kastesse kadunud. Selle käskjala sõnu jääb Maria uskuma. Ta tuleb alla, päästab Jeesuse piinajate küüsist ja seab korra jalale:

Maarja hõigas kolme tütart,
Hõigas katte kanasta:
Anna iks armas, Kati kallis,
Hedo, hellä tüttereni!
Otske iks tie' ruttu mu rõiva',
Kärehehe mu kängidse',
Otske iks tie' hõlsti, hõpekuub,
Otske' tie' särki, vaskisälg.
Lää iks ma maale kaema.
Hõigas ta iks kolme sulast,
Hõigas pal'l'ond palgalisi:
Sula, mu sui' hobene,
Palgaline, pane ette,
Orjaline, otsi uha,
Kar'alats, kae taose,
Käskijälg, kääna saan,
Lää iks ma ilma kaema.
Maarja tuli iks maale kaema,
Sai iks ilma kui inne,
Sai päiva kui pääle,
Sai iks päivä pääle ilma,
Sai iks ago alla ilma,
Sai kuu korgehe,
Sai tähe taivahe.

Seesugune selge sisu on vist eesoleva legenda algus-kujul olnud. Selle järele viibib Maria ühes tütarde ja sulastega taevas, teda peetakse maailma ehitajaks ja korraldajaks ja arvatakse tal jumalik võimus olevat. See oleks vast katoliku usu vaadete kohane, teisendites ei ole selles asjas ka lahkuminekut. Kuid mõni teisend näitab, kui vähe petserlased luuleainest, mis nende suhu rännanud ja mida nad alal hoidnud, aru on saanud ja kui mõtteta nad neid on moonutanud. Jeesusest tehakse vahest sugunimi, sel põhjal võidakse ka Jumalat Eesuks nimetada. Nii saab võimalikuks, et Jumalat ennast piinatavaks isikuks peetakse ja Eesust, kes jumalatekodades viibib, talle appi palutakse. Eesus päästab siis ka Jumala piinatulest. Ühe lauliku sõnade järele põleb piinatuli „toomistuh" s. o. lepametsas, teise järele tuleb see tuli altilma jumalast Toonist. Siin on puudulik arusaamine „Toonist" nähtavasti „toomi" teinud. Seesugusel vabal ainete käsitlusel on aga teiselt poolt ka oma hea külg. Kus laulude

vahesid ja iseäraldusi vähe tähele pandi, nende alguskuju vabalt moonutati, segati ja vahetati, seal sai võimalikuks lihtlaule suuremateks liitlauludeks ühendada.

Muinasjutulised lugulaulud.

Nende hulka kuulub arvurikas salk luulelugusid, mis eelminevatest selle poolest erinevad, et neis ei müütilisi olevusi ega ristiusu pühasid inimesi ei esine, kuna neis mõttekujutus siiski tõelusepiiridest üle läheb ja sündmustikku üleloomulikke nähtusi põimib. Kuid mõttekujutus ei lähe siin nõnda ülekäte, nagu lihtkõnelises muinasjutus. Siin püütakse sündmusi pisut tõekamalt esitada; nimetatakse vahest maid ja rahvaid, kes sündmusega ühenduses seisnud.

Mehehukkaja Mai.

Laulus „Mehehukkaja Mai“[1]) kujutatakse südametunnistuse piina, mis noorik, kes oma mehe ära tapnud, pärast kurjateo kordasaatmist tunneb. Mai läheb Jürile naiseks, kuid mees ei ole talle meele järele, ta tahaks temast lahti saada. Mai peidab teravad tapariistad voodisse; kui Jüri magama tahab heita ja voodisse langeb, saab ta surmahaava. Ämm läheb hommikul noortpaari äratama, näeb Maie riietel verd ja hakkab teda usutlema, kas ta pole meest ära tapnud. Küll katsub noorik oma süüd kinni katta, kord ütleb ta musta kuke, kord laugu talle, kord haraka aia pealt ära tapnud olevat. Kuid vale tuleb sedamaid ilmsiks, sest tähendatud loomad on alles elus. Maie kitsikus on suur. Ta põgeneb ämma majast ja otsib endale varjupaika kuuse oksa alt, haava varjust, kase ja lepa tagant ning viimaks kaevust. Kuid keegi neist ei taha mehetapja peale halastada: kõik seletavad, et nende juures põgeneja kuidagi ei või peidupaika leida. Haab ütleb näituseks:

„Kuidas minu oksad hoidvad,
Kuidas minu ladu langeb?
Minu lehed lõdisevad,
Sinu süda väriseb.“

[1]) Vana Kannel nr. 458. B.

Ei jäänud mehetapjal kitsikuses muud üle, kui läks järve kaldale ja kukutas enese vette. Sügavat mõju avaldab laul neis kohtades, kus lastakse puid ja kaevu isikutena kõnelda ja peidupaika otsijat ära saata, et selle läbi mehehukkaja hingehäda meile näitlikuks teha.

Neiu lunastamine.

„Neiu lunastamises“[1]) pannakse ema, isa, venna ja õe armastus sel teel proovi peale, et neilt neiu päästmiseks vangipõlvest mitmesugust lunastamishinda nõutakse, kuid ema ei täi oma põllesid, isa oma härgi, vend täkkusid, õde oma pärgi neiu lunastamiseks ära anda, sest need jäävat neile elueaks, tütar ja õde aga tänaseks ja homseks. Viimaks läheb neiu Viru poisi palvele ja see lunastab neiu sel teel lahti, et oma kalli kaabu ära annab, sest kaap olevat talle päevaks kaheks, neiu aga elueaks. See on huvitav keskaegne ballaad, mida peaaegu kogu Europas tuntakse.

Õde otsib kadunud venda.

Õe armastust venna vastu, mis kadunud ja uppunud venna otsimisel avaldub, kujutatakse tuttavas lugulaulus „Oli mul kolmi vennakesta.“[2]) Õde saadab ühe venna marjamaale, teise karjamaale, kolmanda merele kalu püüdma. Kaks esimest tulevad koju tagasi, kolmas jääb kadunuks. Küll katsub õde sõle nõiavõimu abil teada saada, kuhu vend jäänud, küll küsib ta kuult ja päikeselt, kas need merel kalameest on näinud, kuid need ei taha vastust anda. Viimaks teatab vastutulev tähepoisike, et kalamees merde ära uppunud, mida ka kaldale uhutud pärg ja kübar tunnistavad. Õde avaldab venna surma üle sügavat leina ja kiidab, kui ilus mees ta olnud:

Sirge on meressa roogu,
Sirgem oli vennakene!
Valge on meressa vahtu,
Valgem oli vennakene!
Nõnda paistis venna varju,
Kui see päike taevaasta!
Nõnda paistvad venna pärjad,
Kui see kuu kumakse!

Ilujutulised lugulaulud.

Need lähevad, nagu ülalantud seletustest ka juba iseenesest võib järeldada, eelminevatest lugulaulude liigist

[1]) H. Neus, Estnische Volkslieder I, nr. 34.
[2]) H. Neus, Estnische Volkslieder I, nr. 4.

peaasjalikult selle poolest lahku, et neis üleloomulikud ja imelikud nähtused ning sündmused täiesti puuduvad. Siin on meil luuleliste lugudega tegemist, millest igapäise elu vastukaja kuuleme ja mille sündmustikus midagi ebaloomulikku ei leidu. Siin on mõttekujutusele juba piir ette pandud, sest siin peab ta ainult niisuguseid juhtumisi ja nähtusi esitama, mis elus eneses esinevad ehk esineda võiksid. Nähtavasti tunneb vabadust armastav rahvaluule geenius ennast selles piiris liiga kitsendatud olevat, sest ilujutulisi lugulaule ei leidu rahvasuus palju ja needki on lühikesed.

Kordamislaulud.

Ilujutuliste lugulaulude hulka loeme kõigepealt selle rahvalaulude tüübi, mida O. Kallas [1]) kordamislauluks nimetanud. Ehk nimi küll ainult välise vormi järele pandud, on neil lauludel tõesti ka sisu poolest ühtlust. Kõigil seda liiki lauludel on kindlad alalised osad. Kõigepealt jutustatakse miski kahjust. Lapsele on õnnetus juhtunud. Laps jutustab selle ära, kuidas see sündinud ja läheb siis nuttes koju (A). Isa või ema tuleb lapsele vastu, näeb lapse kurva olevat ja pärib selle põhjuse järele (B). Siis kordab laps oma endist jutustust sõna-sõnalt ja annab seega oma kurbuse põhjuse teada (C). Selle järele trööstib isa või ema last seega, et tõotab kadunud loomi ehk asju aidata üles otsida ehk muidu kahju heaks teha (D). Iga jao vahel seisavad teatavad üleminekud, mis seda liiki lauludes alati korduvad. Seesuguseid kordamislaule on meil peale tosina. Võtame näituseks laulu „Kari kadunud", mille alguskuju Kallas ajaloolis-geograafilise uurimismetoodi põhjal leidis järgmise olevat:

A. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa;
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Õmblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis mul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
Keskelt memme käüdik lehma,
Vahelt venna varsukene.
Läksin koju nuttesaagi.

B. Eit tuli vastu väravas,
Taat tuli vastu tänavas:
„Mis sa nutad, tütar noori?"
„Mis mina nutan eidekene?
Mis mina nutan, taadikene?

[1]) Väitekiri; Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie, Helsingfors 1901.

C. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa:
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Ômblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis minul karjasta kadusi?
Sest kadus isa hobune,
Keskelt memme küüdik lehma,
Vahelt venna varsukene."

D. Eit aga mõistis, kostis vastu:
„Ole vaita, tütar noori!
Ma saadan orjad otsimaie,
Leivalapsed leidemaie."
Mina aga mõistsin, kostsin vastu:
„Ei, ei, ei, ei, eidekene!
Ori ei otsi hobusta,
Leivalaps ei leia lehma.
Nad lähvad metsa ju magama,
Põõsa taha puhkamaie.
Lähme ise otsimaie,
Lähme suurele mäele,
Kõlistame kellasida,
Valistame valjasida:
Eest tuleb isa hobune,
Keskelt memme küüdik lehma,
Vahelt aga venna varsukene."

Suur sarnasus, mida kordamislaulud sisu ja kuju poolest avaldavad, tuleb vist sellest, et nad kõik ühe eeskuju järele on luuletatud. Ei või arvata, et alguskuju mitmel kohal iseseisvalt oleks sündinud. Vististi esines keegi osav laulik sellekujulise esimese lauluga, ta leidus meeldis teistele, ja nüüd hakati teisi sarnaseid aineid selles kujus esitama. Kindel vorm, milles need laulud luuletatud, ei luba ka sisu palju teisendada. Enamasti kõik seesugused jutustavad laulud kujutavad lapse vahekorda vanemate vastu. See vahekord on südamlik. Täis lapselikku usaldust ja lootust jutustavad lapsed oma õnnetust ehk kahju vanematele ja need jagavad lastele soojades sõnades õiglast lohutust ning parandavad sedamaid häda. Ehk küll kordamislaule ka Vene ja Leedu rahvaluules tuntakse, võib siiski arvata, et see luuletüüp vist Eestist, kus ta kõige puhtamalt on alal hoitud, võis Vene ja Leedu rahva sekka sattuda.

On ka veel päris vabalt luuletatud ilujutulisi lugulaule. Nimetan siin kõige esmalt laialt-tuntud „Ketra, Liisu, memme tütar!" ja neiusid ülendavat, toredat „Ilolaulu!" Liisul ei suuda lubatud põll ja kingad haigust kätest ja jalgadest välja ajada, sedamaid saab tüdruk aga terveks, kui talle tõotatakse linnast peigmees tuua.

Jahvataja neiu. Tütarlapse elu isamajas kujutab lugulaul „Jahvataja neiu."[1]) Neiu tõuseb vara hommikul üles ja läheb isa käsu

[1]) J. Hurt, Setukeste laulud I. kõide nr. 445.

peale kambrisse käsikiviga jahu jahvatama. Ta töö on raske, sellepärast käivad vend, ema, isa ja õde neiut ergutamas ja tõotavad talle ilusa kaasavara anda, kui ta mehele läheb. Vend tõotab aida täie vilja, ema ühe lehma ja lamba, isa ühe hobuse ja õde oma suure rinna-sõle. Seal tuleb viimaks ka vennanaine ja annab nõu jahvatamist seisma jätta, sest ega tõotusi keegi ei täitvat. Seda olevat ta ise mehele minnes ära näinud. Kuid neiu ei pane vennanaise sõnu tähele, vaid jahvatab edasi. Ilmub kosilane, ja neiu läheb mehele. Noorikuna tuleb ta nüüd isamajasse ja palub omastelt tõotatud kaasavara. Kuid need ei taha oma tõotustest midagi teada. Nüüd läheb noorik kurjaks ja paneb needmise kaasavaraks tõotatud asjade peale. Vesi pidavat venna vilja ära rikkuma, ema lehmad lüpsku verd piima asemel, isa hobused söögu susi; noorik ei taha enam jalgagi isamajasse tuua. Vennanaine, kes seda kõike kuulnud, trööstib lõpuks mehe õde:

Sõsar, sa hellä linnukene!
Seo sai sulle, miä mulle,
Seo sai meile mõlembille,
Seo sai egale ütele. —
Seo küll töö tegemäst,
Vara vaiva nägemäst!
Ega mulle ei anda ese aita,
Velo meile vilja ei veerätelle,
Sõsar ei anna suurta sõlge."

C. Eesti muinaskangelased Kalevipoeg ja Suur-Tõll.

Kangelastelugudest üldse.

Kangelastelugude sisust.

Eesti muinasjuttude hulgast oleme kaks kangelastelugu „Kalevipoeg" ja „Suur Tõll" eraldanud ja neile iseseisva peatüki pühendanud. See sündis osalt nende mõlemate lugude isesuguse aine, osalt ka selle aine vaba ümbertöötamise ja välimise kuju pärast, mis iseäranis „Kalevipojale" osaks saanud. Kangelastelood on eepilise rahvaluule tähtsam osa. Neis loob rahvas enam ehk vähem selge üldise pildi oma elust muistsel ajal. Siin tuuakse tegelased ja sündmused esile, kellel rahva saatuse kohta otsustandev mõju on olnud. Siin näeme rahvast väliste vaenlaste vastu võitlevat, ja ehk jutus-

tusel küll müütiline, üleloomulik laad on, ehk nende tegelased küll nagu luuleilmast näivad pärit olevat ning sündmuste aja ning koha kohta täit valgust ei või saada, põhjenevad jutustatud sündmused kangelaste-lugudes ometi ajaloolisel alusel. Neist lugudest paistab rahva elu kodusel koldel silma, siit õpime enam ehk vähem rahva muinasaja vaateid, vaimuelu ja kombeid tundma, siit näeme, kuidas rahvas looduse vägede vastu võitleb. Seega erineb kangelastelugu muinasjutust ja müütilisest lugulaulust selleläbi, et tal ajaloolist elementi aluseks on, kuna mõttekujutus viimsed teatavatest ainetest vabamalt on loonud. Kangelastelood on nähtavasti välja arenenud väiksematest juttudest, mille peategelased on tugeva jõuga poisid.[1]) Rahvas teab vägitegusid pajatada Sauna-Hansu pojast, samuti ka Jõu-Jürist ja Tugev-Tõnust. Mõndagi ühist joont Kalevipojaga on eriti Sauna-Hansu pojal, kel nii suur jõud, et võis karu koorma ette rakendada, kui see ta hobuse ära murdnud, ja kes põrgus käies vanapaganale hirmu peale ajas, talt suure kullavaranduse välja nõudis ning kaasa tõi.

Tugeva jõuga poisid.

Kuju poolest ei ole Kalevipoja ja Suure-Tõlli-lool esialgselt vahet olnud, sest neid mõlemaid tunneb meie rahvas kui lihtkõneliste muinasjuttude kangelasi. Kalevipoega nimetatakse küll ka mõnes rahvalaulus, kuid ta vägitegudest jutustab rahvasuu peaasjalikult proosas. Meie „Kalevipoeg," nagu teda ilukirjanduses praegu tunneme, ei ole välise kuju poolest täiesti rahvaluule, vaid Kalevipoja laulik on hulga aineid rahvaliselt vanadesse regivärssidesse ümber luuletanud ja neile uue kuju andnud. Ka Suure-Tõlli üleskirjutaja on rahvasuust saadud üksikuid lookesi korraldanud ja nad terveks kokku liitnud. Sisuliselt käivad nad mõlemad rahvaluule hulka, kuid rahvasuust saadud aine on enam ehk vähem korraldatud ja vabalt ümber töötatud. Selleläbi on nad küll oma teaduslikust väärtusest palju kaotanud, kuid ajalooliselt on nad meile väga tähtsad. Et „Kalevipoeg" lugulaulu kujul on välja antud ja sellel näol üldiselt tuttavaks saanud ning suurt mõju avaldanud, siis

Kalevipoja ja Suur-Tõlli väline kuju.

[1]) M. J. Eisen, Kalevipoja esi-isad. Tallinnas, 1922.

arvame sündsaks teda ühes Suur-Tõlli looga eepiliste rahvalaulude järele harutusele võtta.

Kalevipoja lugu tunnevad maisamaa eestlased, iseäranis Virus, Harjus, Järvas ja Põhja-Tartumaal, Suur-Tõll sellevastu on ainult Saaremaal tuttav. Juhtumised, mida üksikud lood mõlemis kujutavad, on väga mitmest ajast pärit, lõpevad aga mõlemad sakslaste tulekuga meie maale ja eestlaste vabaduse kaotusega. See põhjus laseb kangelastelugude peategelasi Kalevipoega ja Suurt-Tõlli nii traagilikult otsa saada ja annab mõlemale loole kurva laadi.

„Kalevipoja" eepose kokkuseadmise lugu.

Esimesed sõnumed Kalevipojast.

Trükitud kirjas kõneldakse Kalevipoja tegudest esimest korda Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge", kus A. Knüpffer teatab, et Kalevipoeg möllikut ehk sigimata maad puuadraga kündnud ja sellest ajast peale seal enam mingit rohtu ei kasvavat. See paha loomuga hiiglane ajanud ka naisterahvaid taga. Tähendatud sõnum unus teadusemeeste meelest peagi. Rahvas pidas neid kardetavateks inimesteks, kes katsusid vanu jutte ja laule kuulda saada ja üles kirjutada.

Kalevala ilmumine.

1835. aastal ilmus Lönnroti „Kalevala eli Karjalaisten Runoja Suomen vanhoista ajoista". Vaimustus, mis see töö Soome ärganud nooresoo südametes põlema õhutas, ei võinud siinpool Soome lahte mõjuta jääda.[1]) Soomlaste eepose nimi „Kalevala" ja „Kalevan pojat", kuidas selle eepose tähtsamaid tegelasi kutsuti, tuletavad eestlastele muidugi elavalt Kalevipoega meelde. Nõnda näeme siis, et ju aasta pärast „Kalevala" ilmumist Jõelehtme õpetaja G. H. Schüdlöffel terve juttude kogu Kalevi hiiglastest trükis avaldab ja eestlaste ennemuistsetest kangelastest esimest korda näitliku ning selge pildi annab.[2]) Schüdlöffel arvas, et ta üleskirjutused vahest teisi Kalevipoja jutte koguma äratavad.

[1]) W. Reiman, Dem Andenken Fr. Kreutzwalds. Finnisch-ugrische Forschungen III, lhk. 6, Dr. Bertram, Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. Balt. Monatschrift II, lhk. 431.

[2]) Kaallew' sohn (Kallevi poeg). Inland 1836, lhk. 529—536.

Kuid see lootus ei läinud tal täide. Ei olnud meie maal seesugust seltsi olemas, nagu „Suomalaisen Kirjallisuuden Seura", kes Lönnroti tööd agaralt ja mõjuvalt toetas ja ettevõttele ainelist abi andis. Alles 1838. aastal asutati Tartus selts „Gelehrte Estnische Gesellschaft", kes Eesti muinasaja ja oleviku uurimise oma sihiks tegi. See õpetlaste selts hakkas siis suure agarusega rahvaluulet korjama, iseäranis ta liige Fählmann. Ta oli Eesti rahva seast võrsunud, tundis hästi rahva keelt, kombeid ja jutte. Juba lapsepõlves oli ta Hao mõisa peretoas pealt kuulnud, kuidas teolised hirmu peale ajavaid ja imelikke muinasjutte pajatasid. Nooremehe põlves tundis Fählmann Eesti rahvaluule vastu suurt huvi, käis suvekuudel õppimise vaheajal külast külasse ja kihelkonnast kihelkonda rahvajutte ning laule korjamas, kusjuures ta riiete ja oleku poolest püüdis talumehe sarnane olla, et teda ära ei tuntaks ja umbusaldus võõra saksa vastu jutustajatel suud ei suluks. Fählmann korjas neid laule ja jutte, milles rahvas oma minevikku mälestas. Iseäranis armsaks said Fählmannile jutud ja laulud Kalevipojast. Mis ta rahvasuust Kalevipojast kuulis, seda esitas ta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 1839. Pilt, mis ta sel koosolekul Kalevipoja elust ja tegudest kujutanud, käib peajoontes sellega ühte, mis pärastpoole eeposesse üles pandud. Peaainetest puudub ainult ujumine Soomemaale ja kõik, mis sellega ühenduses seisab.[1]) Need kangelaseloo katked, mis Fählmann esitas, äratasid õpetlaste keskel tähelepanu ja suurt vaimustust. Fählmanni kõnet kuuldi põnevusega ja loodeti Kalevipojast veel rohkem kuulda saada. Sugemete kogumine tehti Fählmannile ülesandeks, mille täitmisel Kreutz wald tal pidi abiks olema. Esmalt oli Fählmannil nõu Kalevipoja eepost seitsmes laulus avaldada, pärast suurendas ta laulude arvu kuni kaheteistkümneni.[2]) Kuid ennem ei tahtnud ta midagi üles kirjutada, kui puuduvad jutu vahelülid rahva suust on üles tähendatud. Kurvad nähtused rahva elus, nagu

Fählmanni eeltööd.

[1]) W. Reiman, Sissejuhatus Fr. Löve Kalevipoja saksakeelse tõlke juurde. Tallinnas 1900, lhk. I—XXVIII.

[2]) G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalevipoeg, lhk. 9.

ihulik puudus, raske teoorjus, väljarändamine ja suur usuvahetuse tuhin rõhusid Fählmanni meeleolu alla. Eesti rahva uuestisündimine oli tema meelest vahe peal petlikuks unenäoks muutunud, sellepärast jäid ka eeltööd „Kalevipoja" kallal suikuma.[1]) Pealegi tuli surm vahele ja tegi kõik Fählmanni plaanid tühjaks. Sõbrad tõendavad, et Fählmann palju korjatud lugusid, mis ta truus mälestuses seisnud, enesega hauda viinud ja seda kaotust ükski „Kalevipoja" ülestähendamises ei suutvat tasuda.[2])

Kuid Fählmanni surm takistas Kalevipoja eepose kokkuseadmist ainult möödaminevalt. „Õpetatud Eesti Selts" kogus sõnumeid Kalevipoja kohta edasi ja andis materjali korraldamise ning ühteliitmise Võru linnatohtri Fr. R. Kreutzwaldi kätte, kes Fählmanni plaanidega täiesti tuttav ja ise hulga Kalevipojast laule ning jutte oli üles kirjutanud. Esimesi jutte Kalevipojast kuulis Kreutzwald Kaarli mõisa teenri Kotlepi suust, kes pärast lahtisaamist pärisorjusest Jankovitsi nime kandis.[3]) Oma kümnendal eluaastal võis Kreutzwald kohti, millest Kotlep Kalevipoja loos kõneles, ise oma silmaga Kadrina ja Aruküla vahel näha. 16 aasta vanaduses õppis noormees Hageri kihelkonnas Ohulepa vallas 80 aastast vanameest Jakob Fischeri tundma, kes Läänemaalt pärit oli ja suure hulga lugusid Kalevipojast jutustas. See Jakob Fischer oli Kreutzwaldile peaallikaks, kust ta kõige tähtsamaid Kalevipoja aineid sai, nimelt ujumine Soomemaale ja sündmused, mis sellega ühenduses seisid ja mis Fählmannil just puudusid. Vanal Jakobil olnud sügavtundeline luulelik loomus, kes enese luulekujusid lihaste silmadega arvas näinud olevat. Noores eas olnud ta osav viiulimängija, sest et „vaim" ta viiulis istunud ja viisise loonud.

Kreutzwaldi Kalevipoeg

16—19. eluaastani puutus Kreutzwald suvel ja talvel õppimise vaheajal selle raugaga kokku ja püüdis ta suust lauluriismeid üles tähendada. Enne kui Kreutzwald Kalevi-

[1]) W. Reimann, Kalevipoja juubel. Tartus, 1912, lhk. 7.

[2]) Santo, Ankündigung der baldigen Erscheinung des Kalevipoeg Verhandl. der gel. estn. Ges. III, Heft 1, lhk. 86.

[3]) Blumberg, ü. täh. kohal, lhk. 10—11.

poja aineid liitma hakkas, avaldati veel üleskutse, milles meistrile materjali kätte toimetada paluti. Kuid abi asemel sai Kreutzwald üksnes mõnitusi kuulda. Sellest hoolimata edenes töö jõudsasti. Materjali juurde, mis Kreutzwald ja Neus varemini ise üles tähendanud, saadi Võru õpetajalt Kolbelt, kes Palamuses sündinud, Pihkva eestlastelt, Laiuse kihelkonnast, Tormast ja Tarvastust huvitavaid lisapalu[1]). Kreutzwaldi allikad olid: Fählmanni kõne „Kalevipojast", A. Knüpfferi ülestähendused, mis Neus tarvitada andnud; Schultzi teated Tartust, maamõõtja J. Laguse omad Tarvastust, Rosenpflanzeri kogu Pihkva eestlaste laule. Kreutzwaldil oli umbes 2000 rahvalaulu teisendit käes tarvitada. Peaosa Kalevipojast moodustavad ained, mis muinasjuttudest saadud, nagu kiviviskamine, kündmine, Kalevipoja sängid. Peale selle on Kreutzwald nähtavasti muinasjutte tarvitanud, mis Kalevipoja kohta ei käinud ja neid koguni võõraste laenudega täiendanud. Kuid selle materjali sõelumine ja ühteliitmine ei olnud kerge asi. Mitmed katked ei tahtnud isekeskis kokku sündida ega varemalt ülesseatud tööplaani mahtuda, sest et mõnes kohas ühendavad vahelülid täiesti puudusid, ehk jälle laulud võõraste ainetega nõnda segatud olid, et neid esimesel silmapilgul keegi ei võinud Kalevipoja loo katketeks pidada. Iseäranis segased olid uuemal ajal ülestähendatud ained. Kõige puhtamalt oli Kalevipoja lugu peale Viru- ja Järvamaa veel Laiuses, Tormas ja Kodaveres säilinud, kuna Pihkva eestlased kalevisest poisikesest kõnelevad.

Korjatud ning korraldatud ainete kujundamisel algas pärishäda, sest aineid oli kahte liiki: proosalised jutustused ja rahvalaulude katked. Et ainult vanemates lauludes väheseid jälgi Kalevipojast maha oli jäänud ja rahvas seda lugu peaasjalikult lihtkõnes jutustas, arvas Kreutzwald esmalt, et Kalevipoja jutt kunagi tervelt luulekujus rahvasuus pole liikunud. Sellepärast paneb ta esiotsa proosas kirja, mis rahvas lihtkõnes Kalevipojast jutustanud ja paigutab proosajutus[t]:ste

[1]) Fr. R. Kreutzwald, Vorwort zum Kalevipoeg, eine estnische Sage 1857. Võrdle ka: Oskar Kallas, Uebersicht über das Sammeln estnischer Runen. Helsingfors, 1902.

vahele rahvalaule, mis ta arvab Kalevipoja kohta käivat. Selles kujus oli töö juba üle poole ära tehtud, kuid segu ei tahtnud kellelegi meeldida. Kuid Pihkva eestlaste suurt lauluvara tundma õppides muutis Kreutzwald oma arvamise. Keegi naine Lõkovo külast Isborski ligidalt, kes laulu „Neiu läks merde liikumaie" ette laulis, lisanud juurde, et see olevat osa pikast laulust, mida kolmel päeval ei jõudvat ette laulda.[1]) Tähendatud laulus jutustatakse vanemate kurbusest lainetesse langenud tütre surma üle. Järgneb pikem kahekõne ema ja tütre vahel, milles tütar emale järgmist lohutust pakub:

Ära ikke, eidekene,
Ära tönni, taadikene.
Merela on minu kodu,
Laine all mul sala tare,
Kalevid mind kiigutavad.

Siit järeldab Kreutzwald, et hulk laialipillatud laulukatkeid, „mida vana, väga pika laulu sõnadeks" nimetatakse, tingimata Kalevipoja eepose jäänusteks tuleb pidada, mis kord rahvasuus elanud. Sellepärast otsustas ta tervet juttu regevärssidesse valada ja oma laulusõnade abil ühiseks lugulauluks liita. Alles raskete võitluste järele seab ta terve loo ühisesse luulevormi. Rahvasuust saadud laulud moodustavad umbes 7600 rida.[2]) Kuid kõik need rahvalaulud ei seisnud esiotsa sisu poolest Kalevipoja looga ühenduses, vaid Kreutzwald on palju neist vabalt ümber moonutanud. Umbes 11,000 rida on Kreutzwald rahvalaulu jäljendanud ja muinasjutud Kalevipojast vanade regevärsside mõõdus ümber jutustanud.

„Kalevipoja" kokkuseadmisest kirjutab Kreutzwald ise[3]) muu seas nõnda: „Eesti Kalevipoja jutt oli kui lagunenud vana hoone, kust palju enam ei leitud kui ahervarred. Seinapalkidest oli mõnda kadunud, teised tuulest ja veest kaugele ära veetud; kui need hoolega kokku korjati, siis leiti siin ja seal vahetükke puuduvat, ehk üks nurk ei tahtnud teisega nööril kokku joosta. Seal võtsin kirve kätte ja

[1]) Kreutzwaldi käsikirjaline rahvalaulukogu E.
[2]) Sitzungsberichte der gel. estn. Ges. 1875, lhk. 18.
[3]) Sipelgad II anne, lhk. 28—29.

läksin Eesti metsa tarbepuid raiuma, millega vana hoonet jälle võiksin korrale seada. Metsavahid ja nende ülemad ei tohtinud mind keelata, sest mets oli minu pärisoma, sellepärast, et ma sündinud eestlane olen" jne. Töö võis raske küll olla, sest et Kalevipoja jutu- ja lauluriismed väga laiali olid pillatud ja võõraste ainetega segatud. Kreutzwaldil ei jäänud muud nõu üle, kui et „laenas kandle Vanemuiselt, võttis pihu võlsivallast, tüki teise tõsitalust, kolmandama kuulukülast, laenas lisa meelelaekast, mõtte mõisa magasista." Siinjuures oli peale muinasjuttude ümberjutustuse regevärssides Kreutzwaldil vaja üksikutele lugudele sissejuhatusi luuletada, leitud laulukatkeid täiendada, sarnastada, ümbermoonutada ja siis ühtlaseks tervikuks ühendada. Sellest siis tulebki, et Kreutzwald neid rahvalaulu katkeid, mis ta rahvasuust on saanud ja mida ta esimeses Eesti-Saksa väljaandes tähekestega märkinud, enam ehk vähem on muutnud ja ümber teinud. Seda võib Kalevipoja keelest ja värsimõõdust ära tunda.[1]) Rahvale määratud eestikeelne väljaanne ilmus 1862. aastal Soomes Kuopio linnas. Selles väljaandes on „Kalevipoeg" 18,993 laulurida pikk.

„Kalevipojas" esinevate lugude järjestus ehk ta kompositsioon on Kreutzwaldi enese töö, just nagu muinasjuttudest saadud sugemete ümberjutustus värssides. Vahele põimitud pikemad rahvalaulud ei seisa sagedasti orgaanilises ühenduses peategelasega, vaid on tihtipeale kõrvaliste episoodidena vahele pistetud ehk peaainega lõdvasti ühendatud. Vähemaid rahvalaulu riismeid on Kreutzwald sagedasti teisendanud, nagu sündmustik seda nõudis. Et seesugusel viisil ümbertöötatud rahvaluulel enam teaduslikku väärtust ei või olla, on iseenesest mõista. Ja rahvaeeposeks selles mõttes, nagu näituseks „Kalevala", „Ilias" ehk „Nibelungenlied" seda on, ei või „Kalevipoega" nimetada. Seda ei ole „Kalevipoja" laulik ka ise teinud. Laulumaterjal, mis ülalnimetatud rahva-eepostesse põimiti, oli suuremalt osalt rahva enese keskel loodud. Neis lauludes leidis juba täiesti väljakujune-

[1]) J. Hurt, Vana Kannel I. Vorrede lhk. 17. Vaata veel: U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano, lhk. 65—99.

nud, seotud kõnes loodud kangelaste lugusid, mida viimne rhapsod ehk laulik ühendas. Kreutzwaldil sellevastu oli vähe tõesti valmis rahvalaule käepärast ja needki olid enamasti lüürilised tundelaulud. Vägimeeste-lood sai Kreutzwald muinasjuttude näol, mis ta ise regevärssidesse valas. Ainet, millest rahvas suurt lugu peab, püüab ta pühapäeva kõnes edasi anda. Sellepärast ilmuvad meie vanasõnadki tihti runode näol. Pühapäeva kõne ehk regevärsside loojad olid Eestis suuremalt osalt neiud ja naised. Nende luule on subjektiivne, liigub enese „mina“ ja seesuguste ainete ümber, mis naisterahva elule ligidal seisavad. Nagu juba eespool seletatud, tegi see Eesti pikemate lugulaulude sündimise võimatuks. Vägimeeste-lugudest ei tundnud naised huvi ega suutnud niipalju objektivismi omandada, et pikemaid eepilisi aineid oleks käsitleda võinud, ilma et enese „mina“ oleks vahele seganud. Sellest siis tulebki, et „Kalevipoja“ jutud suuremalt osalt lihtkõnes suust suhu liikusid. Kreutzwald on selle materjali, mis saadaval oli, ümber töötanud ja ometi Eesti rahvusliku eepose loonud.

„Kalevipoja“ eepose sündmustik.

Kalevipoja vanemad. I. lugu.

Põhja piiril Taara tammiku serval seisvas talus kasvasid kolm poega, taaralaste taimed, see on kangelased. Nad rändasid isatalust välja. Üks neist sõitis põhjakotka seljas üle Soome lahe Viru randa, rajas siin riigi ja valitses selle üle. Teda õpime „Kalevipojast“ Kalevi taadi nime all tundma.

Läänes elas ühes talus noor lesknaine. Karja hommikul välja saates leidis ta kana, tedremuna ja varesepoja. Lesk tõi nad põlle sees koju, pani tedremuna villavakka kana alla hauduma, aga varesepoja viskas ta kirstu taha. Mõne aja pärast kasvas kanast Salme, sulaneitsi, tedremunast Linda, libeneitsi, varesepojast aga vaene orjatüdruk. Salmel käisid kosjas kuu, päike ja tähepoeg. Tähele läks Salme kaasaks.[1]) Lindal käisid kuued kosilased. Kõige esmalt tulid hõbedane kuu ja kuldne päike. Neid kumbagi ei võtnud Linda endale meheks, sest et mõlemad meelt muudavad ja mõnikord kahjugi sünnitavad. Siis tulid kosja veevaldade valitseja,

[1]) Võrdle: K. Krohn, Die Freierei der Himmelslichter, Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen III, lhk. 15—44.

õhukuningas ja Kungla kuninga poeg. Ka need saatis Linda tagasi, ehk küll ema ja vennad soovitasid, et ta ühe nendest kuulsatest kosilastest endale meheks valiks. Viimaks tuli Viru kuningas Kalev Lindale kosja. Vennad ei tahtnud Lindat kangelasele anda, neiu aga ütles: „See mul meesi meele pärast, sellel kosjad kinnitame."

Linda oli Kalevile truu abikaas, kes hulga kangeid poegi isa kuju kandjaks kasvatas. Muist neist läksid võõrale maale õnne otsima. Taat kuulutas oma eluõhtul ette, et viimne võsukene, kes alles pärast isa surma sünnib, tegudes ja olus isa vääriline on, ja kinnitas, et kuningriik peab jagamata ühe poja valitsuse alla jääma. Selle järele jäi Kalevi taat haigeks. Küll ravitses Linda õrna armastusega oma kallist kaasat, küll otsis ta abi arstidelt, aga surma vastu ei leitud rohtu. Linda pani Kalevitaadi surnukeha ilusasti riidesse. Siis kaevas ta kümme sülda sügava haua ja mattis surnu muru alla mullapõue. Ja et tulevad põlved teaksid, kus kuningas Kalev puhkab, ehitas ta haua peale mälestuskünka.

Kalevipoja noorpõlv II—VIII.

Uku ja Rõugutaja sala abil tõi Linda oma viimse poja ilmale. Juba varakult avaldas noor Kalev kangelase loomu. Paari kuu vanaduses oli tal nii suur jõud, et mähkme linad puruks kiskus ja hälli kildudeks lõhkus. Sel teel pääsis ta kätkist põrandale roomama. Kolmandal kuul hakkas ta juba kõndima ja jõudu kasvatama. Kalevipoeg mängis kurni ja viskas ratast, laskis lingusilmusest kive lendama ja loopis merepinnal lutsu. Noormees sirgus isa suuruseks ja vendade vääriliseks, ta tõotas oma olemisega kadunud isa ettekuulutusi igas tükis täita.

Soome tuuslar, tuuletark, käis leske Lindat kihladega kiusamas. Aga Linda ei lähe enam teisele mehele. Tal pole tarvis tuuletarga ähvardusi karta, sest et teda kolm kasvavat poega kaitsmas. Iseäranis agar on noorem Kalevi võsu.

Kalevipojad läksid kolmekesi jahile. Koju tulles lähevad nad neljast ilumetsast läbi. Nende tuju oli lustiline, sest nad olid kolm suurt looma, karu, põdra ja metshärja ja kolme seltsi väikesi loomi, kõrbekutsikaid, rebaseid ja jäneseid saagiks saanud. Sellepärast käivad nad lustikäiku rõõmuradadel ja hakkavad võidu laulma.

Kuna kolm venda jahil olid, tuli Soome tuuslar ja viis Linda väevõimul ära. Linda õhkas Uku poole ja palus jumalatelt abi. Irumäel astus äike rõõvlile tee peal vastu, pikne põrutas ja tuiskas pilvist tuld. Naiseröövel langes minestusse. Linda muudeti kaljukivi pakuks, mis Iru ämma

nime all rahvasuus tuttav oli. Kui pojad koju jõudsid, aimasid nad halba ja püüdsid eide kadumise kohta selgust saada. Kuna vanemad vennad magama heidavad, ei kanna noorema süda ema otsimist teiseks päevaks jätta. Sedamaid võtab ta tähtsa teekonna ette. Kuid enne läheb ta isa kalmule kurba südant kergitama, isa teejuhiks paluma. Isa ei või tõusta, ei ärgata, vaid vastab: „Tuuled juhtigu sull' teeda, õhud õrnad õpetagu, taevatähed andku tarkust!“

Ja nüüd algab suurepärane, hiiglasele tõesti kohane, aga ka kardetav ning tagajärjerikas reis. Kalevipoeg kargab rannalt lainetesse ja hakkab taevatähtede juhil üle mere Soome poole ujuma. Kuhugi saarele puhkama minnes kuulis ta Saare piiga armulaulu, laulis ise vastu ja meelitas piiga oma ligidale, „kuni armu kütkendused südant said sulatama, meelta metsa eksitama.“ Selle teo tagajärg oli see, et Saare piiga meeleheites häbi pärast enda merde kukutas ja ära uputas. Kergemeelne eksitaja ujus aga Soome poole edasi. Siin leidis ta tuuletarga talu peagi üles, võitis vastase ära ja lõi sortsid maha. Tuuslar jutustab küll hädas, mis Irumäel sündinud, kuid Kalevipoeg ei usu ta juttu ja lööb vastase tammevemblaga surnuks. Kui ta oma ema tuuslari talust ei leia, kahetseb ta kurja tuju. Selle järele tellib ta Soome sepalt hea mõõga. Mõõga liikusid juues läheb Kalevipoeg Soome sepa vanema pojaga tülli ja lööb mõõgaga vastase pea otsast ära. Seega koormab kangelane veel teise veresüü enda peale. Sepp aga sajatab mõrtsukat ja soovib, et mõõk peaks talle selle veretöö kätte maksma. Tuuslari paadis sõidab Kalevipoeg tagasi Viru randa. Irumäel kuuleb ta oma kadunud ema häält, kes talle kahekordset veresüüd meelde tuletab ja teda mõõga eest hoiatab, sest et veri vere palka ihkab. Koju jõudes ei jutusta noorem vend oma süütegudest teistele midagi, kuid õhtul läheb ta nuttes teist korda isa kalmule, kutsub isa armu andma, rammu toetama ja poja eest kostma. Isa tröötib poega hauast: Kadunud isa veri valvata vaga lapse käikusid; kogemata kurjategu olevat vaja jälle parandada.

Kalevipoja meheiga. a. rahuline töö VIII—X. l.

Isa käsku meeles pidades, et riik peab jagamata ühe poja voli alla jääma, lähevad vennad liisuõnne katsuma, kes neist pidi isa päranduse omale saama. Võidu määraks võeti Saadjärve laius. Vanema venna kivi kukkus teispoole kalda äärde vette, teine vend viskas pisut kaugemale, nõnda et pool kivi vette, pool kuivale jäi; noorem vend paiskas oma kaljupaku kaugele üle järve kuivale maha. Seega päris noorem vend isa riigi. Vanemad vennad viht-

lesid ta saunas kuningaks, ehtisid ta hõbesärgiga ja kuldtoime kuuega, panid talle selga vanast vasest vammuse, raudkilbi rinna peale. Ise aga jätsid nad noorema venna ja kodumaa lauldes jumalaga ja lahkusid maalt. Valitsuseohje kätte võttes algab Kalevipojal töörikkam elujärk. Nagu Kalevipoeg mees on laulma, nõnda peab ta ka tööst suurt lugu ja edendab võimsalt kultuuri. Ta rakendab ruuna adra ette, künnab mõned paigad põllumaaks, teised kohad karjamaaks, murumaaks ja heinamaaks, külvab sohu sinikaid, sambla sülle jõhvikaid, külvab metsad kasvama, aasad, orud haljendama, õilmed ilul tolmama. Kui hundid Kalevipoja ruuna olid ära murdnud, siis puhastas ta metsi kiskjatest. Kord ilmub jumal Uku Kalevipojale unes, kuulutab kangelasele hoolsa põllutöö tasuks õnne ja õnnistust, manitseb kangelast, et see maavalitseja kohust hoolega täidaks ja hoiatab teda oma mõõga eest ennast hoida. Hiljemini laseb Kalevipoeg hoonetarga Olevi maale linnu ehitada, milleks kangelane ise laudu kokku kannab.

b. võitlemised, riiud, IX—XVI. l.

Rahulise töö järele algavad Kalevipojal võitlemised, riiud ja tülid. Kikerpära soos palusid paar pahareti poega Kalevipoega oma riiu-asju seletama; Kalevipoeg kingib tühja kõlbmata soo neile kodupaigaks ja annab soo pooleksmõõtmise Alevipoja hooleks. Selle järele viskab Kalevipoeg vetevaimuga Närskamäel kive ja veab vägipulka. Seltsimees Alevipoeg viib võlgujäänud mõõga hinna Soomemaale, Kalevipoeg ise käib Pihkvast seljaga laudu toomas ja sammub lauakoormaga läbi Peipsi järve, kusjuures vesi talle ainult niueteni ulatab. Asjata ajavad soolasortsid järve mässama, maru ei suuda Kalevipoja käiku takistada. Kuna Kalevipoeg järve kaldal väsimust puhkab, varastab Peipsi sorts mitmesuguste nõiarohtude abil ja Mana sõnade meelituste varal mõõga ära, kuid ei suuda teda kanda. Kääpa jõest üle hüpates kukkus mõõk varga kaenlast lainetesse ja jäi sortsi meelitustest hoolimata sinna paika, kus ta veel praegu pidavat mõnel selgel päeval nähtav olema. Seal näeb ka Kalevipoeg mõõka ja kutsub lauluhäälel teda välja, aga mõõk laulab vastu, et ta vette peab leselt leinama jääma, sest et Kalevipoeg vihatujul temaga verd valanud. Kalevipoeg tahtis mõõka sundida sortsilastele vargust kätte maksma ja mõtles: sel, kes sind enne s i i a kandnud,[1]) lõika jalad alt ära, kuid Soome sepa vanne

[1]) Võrdle: Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust, lhk. 37.

segas ta sõnu, nõnda et „kes sind enne ise kandnud" välja tuli ja Kalevipoeg sellega ise oma saatuse üle otsuse tegi. Selle järele on kangelasel jälle sortsilastega võitlemist. Seekord peksab ta neid lapiti laudadega. Siil põõsast õpetab teda laudu serviti pöörma, mis järele sortsid huludes pakku põgenevad. Et siil alasti on, kisub Kalevipoeg oma kasuka hõlma küljest tüki okasnahka ja viskab selle nõuandjale kehakatteks. Veel mõne muu kangelase-teo teeb Kalevipoeg. Nõnda käib ta põrgus. Seal näeb ta kolme ilusat piigat, keda Sarvik vangi viinud. Põrgust saab Kalevipoeg uue mõõga, mille abil ta Sarviku ära võidab ja piigad vangipõlvest päästab. Neist kosib Alevipoeg noorema, Sulevipoeg vanema, kolmas saab Olevipojale kaasaks.

Järgnevatest lugudest on kõige enam tähelepanu väärt sõit maailma otsa. Seks pidi hõbedast laev ehitatama, sest kardeti, et virmalised võiksid puust laeva põlema panna. Laevale pandi nimi „Lennuk." Laputark Varrak manitseb mehi ettevaatusele ja sõidab ise kaasa. Pika ja kardetava sõidu järele jõuab „Lennuk" Sädemete saarele, kus üks mägi tuld, teine suitsu ja kolmas keeba vett välja ajab. Sulevipoeg läks põrgulee lähedale ja võttis siit piibu peale tuld. Teel juhtusid reisijad ka sinna maale, kus kuked kulda, kanad karda söövad ja kapsad kuuse kõrguseni kasvavad. Sinna saatis Kalevipoeg keeletarga ja oma sulased maad vaatama. Kui mehed teeväsimust puhkavad, leiab neid Hiigla neitsi omast kapsta aiast, paneb mehed põlle ja viib nad koju oma isale näha. Hiigla taat pani meestele kolm mõistatust ette, mis keeletark ära seletas. Sellejärele käskis Hiigla tark neid jälle tagasi viia, sest et ta aru saanud, et nad pealtmaa naiste pojad on, kes tarka teed käivad õpetusi otsimas. Nüüd sõidetakse külmadest põhjamaadest läbi, kus reisimehed imeilusaid virmalisi näevad vehkivat. Vehkimist sünnitavad vaimud, kes oma hõbeodasid ja kuldkilpe välgutavad. Laevameestele teeb vaimude taplemine hirmu, aga Kalevipoeg rõõmustab ilusast paistusest, kuna siin päikest ja kuud muidugi valgustamas ei olnud. Nüüd jõuavad teelised maale, kus koerakoonlased elavad; need tulevad võõraid kurjasti kiusama, aga Kalevipoeg pillutab nad laiali. Keegi maatark annab Kalevipojale nõu, mitte enam edasi minna, sest et põrguvärav eel arvati olevat ja surm seal mehi varitsevat. Seda nõu kuulda võttes pöörab Kalevipoeg koduteele ja jõuab Viru randa, kuhu Olev hooned ehitanud. Maailma ots jäi küll üles leidmata, aga käigist on siiski tulu tulnud, sest et „kallimaks kui kullakoormat, ülemaks kui hõbevara

tuleb tarkus tunnistada." Õnnerikas rahupõlv kestis Eesti radadel nüüd seitse aastat.

c. verised tapelused: XVII—XIX. 1.

Kalevipoja viimast elujärku täidavad verised taplused ja sõjad. Tuhanded vaenlased on üle mere Viru randa ilmunud. Ülitoredas sõjaehtes tormas Kalevipoeg oma seltsimeestega ja väega neile vastu. Ta mõõga all langes vaenlaste päid nagu lehti puiest. Siis laulab kangelane vahvusele, ühendusele ja priiusele kiidulaulu. Veel teist korda käib Kalevipoeg põrgus, kus ta sortsid pakku ajab ja rusikaga põrgu väravad värisema paneb. Siis annab Linda vaim talle jõuvett juua. Küll paneb põrguvägi vahvalt vastu, seitse päeva kestab allmaailmas sõda, kuid võit jääb Kalevipojale, kes Sarviku raudkambrisse veab ja seal ahelaga kalju külge kütkendab. Sarviku varandusekambrist võtab Kalevipoeg neli kuuevakalist kotti kulda kaasa. Lindanisas peab Kalevipoeg oma kaaslaste seltsis pikka võidupidu. Kui Lapu tark Varrak oma teenistuse eest palka tuli vastu võtma, palus ta ka raudkaantega raamatut endale, mis ta seina küljes ahelas leidnud. Vana Kalev oli lasknud sellesse raamatusse pika elu pärandusest palju tululikku tarkust üles panna. Kalevipoeg, kes parajasti joovastanud olekus, ei teadnud ega mälestanud sellest kirjast midagi. Olevipoeg annab küll nõu seda raamatut enne lasta läbi katsuda, kuid Kalevipojal puudub sel silmapilgul raamatu tähtsuse kohta arusaamine.

Kalevipoja elulõpul tulid raudmehed ehk Saksa rüütlid meie maad alla heitma. Kangelane langeb muresse, sest ta ei saa isa kalmultki troosti. Alevi ja Sulevi abiga matab ta oma kulla ja hõbeda varanduse öö varjul maha. Nüüd kogub Kalevipoeg sõjasarve kajal rahva kõigist kodumaa nurkadest Taaramäele kokku. Siis algas taplus raudrüütlitega. Vaenlased löödi küll põgenema, kuid Sulev sai lahingus surmahaava. Kolmandal päeval tapeldi Võhandul tatarlastega ja poolakatega ning venelastega. Siin sai Kalevipoja maleva lüüa, ehk küll kangelane ise ning Olevipoeg ja Alevipoeg raudseinana vaenlastele vastu panid. Kui Alevipoeg õhtul järvekesest jooma läks, vääratas tal jalg, mees kukkus vette ja uppus. Sugulaste surm kurvastas Kalevipoega nõnda, et ta valitsuse voli Olevipoja hoolde andis ja ise Koiva jõe kaldale üksinduse elama asus. Küll meelitavad raudmehed teda enestega sõprust tegema, aga Kalevipoeg pöörab neile sõnalausumata selja, ja kui need selja taga salaja mõõgad välja tõmbavad, lööb ta raudmehed maa sisse: esimese rinnuni, teise poolest peast saadik, kolmanda üle pea.

Kalevipoja eluõhtu: XX. 1.

Kalevipoja eluõhtu on valurikas ja kurb. Murekoorma muljutusel käib kangelane tundmata paikades meelt lahutamas ja juhtub viimaks Peipsi piirile Kääpa jõe kaldale, milles varastatud verevend, mõõk, puhkas. Vaevalt sai kangelane jalad vette pistnud, kui mõõk Soome sepa sajatuse sunnil ta enese käsku täitis ja sellel, kes teda enne ise kandnud, jalad põlvest saadik maha lõikas. Ei aidanud jumalate appihüüdmised ega taevalikkude tuttavate valuvaigistused ning rohud. Haavadest sigines kangelasele surm. Põrmu-paelust pääsnud vaim lendas üles taevasse, kus ta terve kehaga jälle ühines. Taara kangelaste keskel kuulatab Kalevipoeg nüüd käsipõsakil tule ääres olles laulikute lugusid, miska ta maapealseid tegusid kuldakeeli kuulutatakse. Vanaisa ja taeva targad peavad nõu, mis ametit vägevale mehele, kes eluilmas suuri töid teinud, isegi põrgutaadi paelutanud, nüüd kätte anda. Otsustati Kalevipoega põrgu väravavahiks panna, et kuri kütkest ei pääseks. Seks sunnitakse Kalevipoja vaimu hangunud kehasse tagasi minema, kuid jalgu ei suuda jumaladki enam keha külge kinnitada. Mees viidi valge hobuse seljas salateel põrgu piiridele. Kõrgemal käsul raksab ta rusikaga vastu põrgu väravat, käsi jääb aga kalju vahele kinni. Seal istub mees nüüd valge hobuse seljas ja valvab põrgu väravat, kaitseb ise kütkes olles teise kütkeid. Kuid igavesti ei pea ta sinna jääma. Sest ükskord algab aeg, „mil kõik peerud kahel otsal lausa löövad lõkendama, . . . küll siis Kalev jõuab koju, oma lastele õnne tooma, Eesti põlve uueks looma."

„Kalevipoja" eepose sisu seletus.

Kalevipoja üldine tähendus.

„Kalevipoja" tähendus ja eepose üldine karakter. Keda tähendatakse nimega Kalevipoeg? Kalepoeg esitab looduse vägedega võitlevat eestlast, ja, võib olla, inimest üldse[1]). Ta vägimehe tegude otstarve üldsuses ja üksikult on: tooreste, inimesele vaenuliste looduse vägede äravõitmine ja sundimine loodust oma varandusi välja andma ja inimese kultuuriotstarvete teenistusse astuma. Kui seda tähele paneme, et inimene looduse alistamises aastatuhandete jooksul keharammu abil määratu töö ära teinud, siis võime küll aru saada, miks meie suure lugulaulu

[1]) Julius Grosse, Die Abenteuer des Kalewiden. Sissejuhatus.

peategelane kui inimesesoo esindaja kangelasena esineb, kes enam kehajõuga kui mõistusega töötab. Nõnda on „Kalevipoeg" lugu meie rahva lapse-east. Keegi pole tõeks teinud, et kusagil nii määratu vägevat meest leitud, kelle tegudest ennemuistne jutt kõneleb. Ometi pole kõik tuulest tõusnud, vaid jutul on midagi tõekuju aluseks olnud, mille peale luule oma kujud rajas. Rahvalauludes seatakse Kalev sepaga ühendusse, seega tähendaks Kalevipoeg s e p a p o e g a, alles hiljem sai ta muinasjutu mõjul hiiglase tähenduse.[1]) Arvatavasti käisid need lood alguses mitme tegelase kohta ja seisid üksteisest lahus.[2]) Viimaks hakati juttudes kirjeldatud tegusid ühe suure vägimehe omaks pidama, kes minevikus kord elanud.

Kalevipoja eepose üldine karakter.

„Kalevipoja" lugulaulust kuuleme eleegilise põhitooni selgesti läbi, iseäranis sest saadik, kui tuuslar Linda ära viis ja Kalevipoeg ema otsides kahekordse veresüü enda hinge peale koormas. Selleläbi sai Kalevipoeg traagiliseks kangelaseks, kes viimaks iseenda süü läbi otsa leidis. Õnnetu kangelasena peab ta oma halva teo vannet kandma ja juba noores eas kaduma. Kui sortsi kuritegu kätte makstud, käib ta nagu ilma plaanita mööda maad. Kohutav sõna, mis Uku öösisel külaskäigul ütleb:

„Veri ihkab vere hinda,
Ülekohtul pole uinu,
Kurjal tööl ei kinnitusta."

ei lähe eluajal lugulaulu peategelase meelest enam ära. See Kalevipoja eepose peateema ilmub mitmes teisendis, ja kui kangelane ka oma rusutud olekut ära püüab varjata, tungib ometi viletsuse ja ahastuse tundmus suure hooga läbi, sünnitab mitmes paigas suuri ägamisi ja haletsemisi. Küll kõlab „Kalevipojas" ka pilkav toon kaasa, kuid me peame seda meeles pidama, et kurbmeelsus mitte pilkamist ei takista. Kurbmeel ja meelekibedus sigitavad just enam irooniat, kui

[1]) E. N. Setälä, Kullervo — Hamlet. Finnisch-ugrische Forschungen X. lhk 111—112.

[2]) H. Palm, Eesti rahvaluule ja Kalevipoeg. Postimees 1902 nr. 210—212.

lahke tuju ja rõõmus süda. Kurbmeelsed langevad vahest hullustavasse lustitujusse ja naerutõppe, millesse kurbust püütakse ära uputada. Sellepärast ei seisa üksikud hõiskehüüded, mis siin ja seal läbi murravad, nagu ka ülemääraliseks lustiks saav tantsuhullustus Linda pulmas, lugulaulu üldise karakteriga sugugi vastolus, vaid nad kinnitavad meie arvamist. Kalevipoeg aimab enese käekäigu juba ette ära: alati võitmata vägimees, rahva kaitsja ja valitseja ei või loomulikul viisil siit maailmast lahkuda, vaid peab raskes võitluses saatuse võimude vastu alla jääma. Kuid mitte üksnes peategelase saatus pole meie lugulaulus traagilik. Ta emal ning kahel sõbral Sulevil ja Alevil ei käi käsi sugugi paremini, ja lõpuks terve rahva õnne aja õilmekesed, lustipäeva lillekesed lahkusid luhadelt, kui raudmehed maale tulid ja rahvalt vabaduse riisusid. Sellepärast kurdab laulik lugulaulus endise vaba põlve elu ja ilu taga ja püüab oma järeltulevat sugu uute lootustega julgustada ning tröösti da.

Kuid lugulaulu eleegiline toon ei tule mitte üksnes rahva ajaloolisest käekäigust. Ka muud rahvaluule tooted ning rahva lauluviisid avaldavad sügavat kurbust. See on aga põhjamaa rahvaste iseloomu tundemärk. Põhjamaa rahvaste meelenukrust sünnitavad geograafilised tingimused ja looduse väed, millega need rahvad peavad võitlema. Udused ilmad, pilves taevas, valjud tuuled, käre külm, kehv maapind ja väeti taimekasv, mis põhjamaalast ümbritsevad, soetavad ta hinges nukra elevuse, millest lõunamaalasel raske aru saada.

Huvitav on „Kalevalat" ja „Kalevipoega" üldise karakteri poolest võrrelda. W. Schott ütleb muu seas: „Kalevala" on nagu kevadine hommik, mil hõbepilvekesed sinises õhus heljuvad, „Kalevipoeg" on aga kirju, täis fantaasiat, värvide segis särav sügisene õhtu". Nende kahe lugulaulu lahkuminek laadi poolest tuleb osalt sellest, et soomlastel ajalooline käekäik enam lahke, eestlastel selle vastu kõige suurema võimaluseni kurb oli. Pealegi on Kreutzwald mõndagi müstilist ja pessimistlikku joont Kalevipoja karakterile omalt poolt juurde lisanud.

Eepose eeskuju.

Kalevipoja esteetiline külg. Nagu igalt kunstitootelt, nõutakse ka eeposelt sisemist üksust ja kokkukõla ta üksikute osade vahel. Eeposesse ülesvõetud laulud peavad sel teel koosseisva orgaanilise terviku moodustama, et üks silmapaistev täieline peategevus, mille arenemisel algus ja teatav lõpp on, terve lugulaulu keskkohaks on seatud ja see kõiki osasid enese ümber koondab, nõnda et iga järk teise peale näitab ja osade sidet meelde tuletab. Sündmustik peab olema tõsistest oludest välja kasvanud ja teda peab nii kujutatama, et põhjused ja nende tagajärjed ilmsiks tulevad. Seega olgu eeposes kujutatud tegevus osa tõsisest maailmast. Sellest järgneb nõudmine, et tegevuse juht ehk kangelane maailmaga ühenduses seisaks ja maailmast kui tervest üks liige oleks. Kangelane ei tohi maailmast eraldatud, üksiseisvalt esineda, vaid ta ümber peab terve rida vähemaid kangelasi ilmuma. Tegelaste mitmekesidusest järgneb jälle muidugi, et ka nende püüded isekeskes peavad mitmekesised olema ja peakangelase tegevuse kõrval ka kõrvalist tegevust nähtama. Et eepose sündmustik tõsine oleks, läheb veel tarvis, et peale isikute ja nende tegevuse hulk eluta asju esile toodaks ja lugejat nendega tutvustataks, nagu näit. selle aja riietega, majariistadega, eluhoonetega, tarbeasjadega jne. Nõndasama on ümbrusel, nimelt loodusel õigus nõuda, et teda eeposes teataval mõõdul tähele pandaks. Seega on eepos oma laadi poolest niisugune luuletus, mis teatava rahva elust ja olust terve ajajärgu esitab, seda kõigis vaheldusrikastes nähtustes laialt ja täielikult kujutab. See luuletõug armastab ka kõrvaliste olude juures kauemini viibida, üksikuid osasid ja järkusid teataval mõõdul iseseisvaks teha ja neile laiust lubada. Draamas peab tegevus alati edasi sammuma, ilma et ta paremat ehk pahemat kätt teelt kõrva tohiks kalduda, eeposes lainetab ta nagu suur uputus üle laia lagendiku. Tegevuse üksust hoitakse eeposes sel teel alal, et peasündmusi laiemalt kirjeldatakse, kõrvalisi aga tahaseina nõrgemasse valgusesse surutakse. Seks peab peategevus oma kindla alguse, vältuse ja lõpuga kõrvalisi sündmusi nagu ühisesse raami võtma ja ümbritsema.

Kunstlise üksuse põhimõte.

Ülalavaldatud nõudmisi täidavad kõige kõrgemale arenemis-astmele tõusnud rahvaeeposed, nagu näituseks greeklaste „Ilias" ja „Odüsseia", sakslaste „Nibelungenlied" ja osalt ka soomlaste „Kalevala". Neid kutsub Steinthal orgaanilisteks eeposteks. Küsime nüüd, kas „Kalevipoja" lugulaul täielise, oma osades kokkukõlava terviku moodustab, kas ta sündmustikus kunstilise üksuse põhimõte järjekindlalt on läbi viidud, mis ta osad orgaaniliselt kunstitooteks ühendaks. Me leiame oma lugulaulust palju tegevust, kuid niisugust peategevust ei ole, mis kõiki osasid enda ümber koondaks ja ühiseks terveks kokku liidaks. Seaksime näituseks ema-otsimise, mida rahvasuu niihästi kui sugugi ei tunne, Kalevipoja peaülesandeks, siis peaks eepos juba VII. lauluga lõppema, milles kangelase kojutulek Soomest ära jutustatakse. Seame selle vastu kas laudade toomise, ehk Sarviku äravõitmise Kalevipoja peategevuseks, — ja selleks annaksid küll rahvasuus liikuvad juturiismed tõsist põhjust, — siis ei suudaks see keskkoht jälle neid sündmusi ühendada, millest 12 esimest laulu ja ka veel palju teisi kõnelevad, kus Sarvikut üldse ei osatata. Ütleksime lõpuks, lugulaul tahab Kalevipoega kui rahva kaitsjat ja võitlejat kujutada, kes toorete ja vaenuliste vägede vastu välja astub ja looduse vägesid sunnib oma varandusi välja andma, siis jõuame küll lugulaulu põhi-idee juurde, millest eespool kõne oli, kuid see idee on abstraktne, teda ei kanna üksainus edasijooksev ühine tegevus, vaid hulk väikesi ettevõtteid. Seda puudust Kalevipoja sündmustiku kavas on juba varemaltki ära tuntud. C. Chr. Israel seletab, et tervel lugulaulul kunstiüksus puudub ja et üksikute kangelaste teod mitte kohaselt pole põhimõtte seletuseks järjestatud.[1]) J. Grosse tähendab, et „Kalevipoja" üksikutel osadel sisemine side puudub, mispärast lugulaulu ei saavat orgaaniliseks kunstitööks pidada.[2]) Peale selle on üksikutel osadel vähe kokkukõla, sest et mõned järgud üleliia pikaks on venitatud ja mõndagi tüütavuseni korratud.

[1]) Kalevipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Einl. lhk. IV—V.
[2]) Die Abenteuer des Kalewiden. Vorrede, lhk. IX.

Kokkuliidetud lugulaulud.

Esteetilise üksuse puuduse pärast tuleb „Kalevipoega“ agglutineerivate eeposte ehk kokkuliidetud lugulaulude hulka lugeda. Seesugustes eepostes leidub terve rida üksikuid laule, millel sisemine tegevuse side küll puudub, kuid mis siiski ühe ja sellesama kangelase tegusid sündimisest kuni surmani välises loomulikus järjekorras esile toovad. Üksikuid kangelase tegusid seob teatava kangelase nimi ja elukäik ning siin ja seal tegudest hämaralt väljapaistev põhi-idee, kuid see side on palju lõdvem kui side orgaanilise eepose järkude vahel; see side lubab kokkuliidetud eeposesse sellesama tegelase poolt kordasaadetud uusi tegusid üles võtta ja endiseid välja jätta, ilma et terve loo selgus selle all suurt kannataks. Kuulsamad agglutineerivad eeposed on hispaanlaste romanzid rahvuslisest kampeaadorist „Cid“ ja venelaste laulud kuulsast kangelasest „Ilja Muromets“. Et meie „Kalevipoeg“ oma sündmustiku ülesehituse poolest nende kõrva seada tuleb, on ülemal antud seletuste läbi küllalt põhjendatud. Me võime „Kalevipojast,“ iseäranis VIII. laulust peale hakates, hulga lugusid välja jätta, teda tähtsalt lühendada, kuid sellega ei sega meie kuidagi jutustuse käiki, vaid ümberpöördult, jutustus võib selle läbi ülevaatlikumaks minna. Orgaanilise eeposega oleks võimata nõnda talitada, sest et siis terve jutulõng katkeks ja kunstilise üksuse põhimõte selle all kannataks. Asjata vahetükid „Kalevipojas“ on näituseks tamme laul IV., V. ja VI. loos, põllumehe tütar ja vaskmees IV. loos, vaeslapse laul XII. loos, ussi sõnade õppimine XIII. loos jne. Need asjata lisandused ei suuda seda puudust kinni katta, et sündmustik üldsuses välja arendamata ja üksluine on. Kõrvalised kangelased on olemas, kuid nende tegevus ei ole selleks küllalt lai ja silmapaistev, et temast pikemad kõrvalised episoodid võiksid välja kasvada, mis jutustuse käiku rohkem elavust ja mitmekesidust tooksid.

Nagu „Kalevipoja“ lugulaulu puudulikust ülesehitusest näha, ei ole meil asjalikku põhjust teda „Iliasega“ ühe astme peale tõsta. Greeklastele oli ühine, väliste mõjudest segamata ja takistamata edenemine osaks antud, eestlaste „Kale-

vipoja" sündimine langeb sellesse ajajärku, mil mõõga ja risti abil rahva välimine ja sisemine elu vanalt edenemise teelt ära tõugati ja täiesti uued elutingimused ning põhivaated loodi. Seesugusel ajal ei võinud Eesti rahval enam üht meelt, üht tahtmist olla, ei võinud ta ka enam üheskoos töötada ega kannatada, nagu seda täieliku eepose loomiseks oleks tarvis läinud. Suur-eepika võib siis alles õitsma minna, kui suuri asju läbi elatakse. Kangelaste-lugude tõusmiseks läheb kangelaste aegu tarvis. Kreutzwald leidis suurepärase ehituse asemel ainult varemed eest, mille kohendamine juba hiljaks oli jäänud. „Kalevipoja" üleliigne ülistamine on arvustajatele ainult väljakutseks, ta takistab rahulikku õiglast hindamist ja toob seega asjale enam kahju kui kasu. Meie võime sellega täiesti leppida, kui akadeemikud Schiefner ja Wiedemann[1]) oma otsuses, mida nad „Kalevipojale" Demidovi auhinda mõistes andsid, muu seas järgmist ütlevad: „Iliast ei ole Kreutzwald loonud, küll on ta aga Eesti kirjandusele väärttöö kinkinud, mis alati kestma jääb. See on rahvalik luuletöö, täis rikkust Eesti elutarkuse ja terve Eesti ilma mõtterikka vaatlemise poolest. Ehk küll siin ja seal mõni moodne element on sisse tunginud, siin ja seal ka mõni sõna tarvitatud, mis valjude eepikaseaduste vastu põrkab, siiski on terve töö tore ehitus, milles Eesti süda kõige oma valudega ja rõõmudega, oma igatsustega ja püüetega alaliselt elab ja sealt alati värsket kosutust ja uut troosti leiab."

Ilusamad järgud Kalevipojas.

Nagu eelpool näidatud, ei ole „Kalevipoja" sündmustikust sõlme kokkutõmbamist ega selle hargumist leida, vaid tegevuse üksikud järgud on vabalt üksteise otsa seotud. Sellest siis tulebki, et üksikud pildid ja episoodid, mis kunstiliselt ümmarguse ja täie terviku moodustavad, kindlamat ja sügavamat mõju avaldavad kui kogu eepos. Just üksikud järgud ongi, mis seda ära tasuvad, mis „Kalevipoja" üldine kava ilu poolest puudu jätab. Kõige täielikumad ja ilusamad järgud sisu ja kuju poolest on: „Kalevipoeg ema otsimas

[1]) Ueber die estnische Sage vom Kalewipoeg. Melanges russes IV. Ihk. 159 j.

(III—VII. I.) ja sõit maailma otsa (XVI. I.). Vähematest piltidest on elavad ja sügavmõjulised: pulmad Lääne talus, Kalevi surm ja matus, uppunud Saare piiga laul, liisu heitmine, Kalevipoeg kündmas ja puhkamas. Lugulaulu südame moodustab igatahes see järk, milles Kalevipoeg ema jälgi otsib, siin on tegevusel juba dramaatilist hoogu sees, kujutusel elavust ja võimu. Selles järgus leidub hulk ilusaid luulepärleid, nagu ülivägev „Kalevite võidulaul," õrn „Kaugela on minu kaasa" ja traagilik ning liigutav kahekõne hauas oleva Kalevi ja ta noorema poja vahel.

Kalevipoja ilust üldse.

Üldiselt vaadates ehib Kalevipoega sõnarikas ja väga kujukas keel. Kus ta elunähtustest eemal seisab ja allegoriseerida püüab, seal äratab ta peaasjalikult mõttekujutuse võimu. Näituseks kujunevad luule mõjul asjad isikuteks:

Tähesilmad vaatvad taevas,
Kuu vaatab kõrgeelta.

Väga sagedasti ettetulev kaunistus Kalevipojas on metafor ehk mõte ja kujutluse ülekandmine teise asja peale, näit.:

Üks oli kulla kuusemetsa.
Teine tarka tammemetsa,
Kolmas kena kasemetsa,
Neljas leske lepametsa.
(III. 443—446.)

Sõna „kuld" ei tarvitata siin mitte otsekoheses loomulikus mõttes, vaid selleks, et meie fantaasia kulla peaomandusi mälestusse kutsuks ja sarnaseid omandusi kuusemetsa kujutluseks jälle leiaks. Tarka tammemetsa nimetatakse Taara enda metsaks. Siin ilmub tammemets isiku kujul, kel tarkust on. Kena kasemetsa nimetatakse kudruskaelte metsaks, ta on ilusam mets meie maal. Kaskede allarippuvad, ümmargusekujulised oksad on puule niisamasugusteks kenadeks eheteks, nagu ümmargused rippuvad helmed kena neiu kaelas. Lepal ei ole niisuguseid iseäraldusi, mis luuletaja fantaasiale selgekujulist ainet annaks; sellepärast võrdleb laulik teda lesega ja vaeslastega, sellega üksikut, tähelepanematut ja sellepärast kurba eluviisi kirjeldades.[1]) Kus rohkem selgust vaja ja kaue-

[1]) A. L. Raudkepp, Kalevite võidulaul. „Postimees" 1902, nr. 134—139.

mini asja juures viibitakse, seal lastakse lühikese ülekande asemele pikem võrdlus astuda:

Lausa tõuseb laulu ilu
Kui see päike pilve paisust.
(I. 44.—46.)

Siin pannakse suurt rõhku nähtuse rutulise ja jõudsa edenemise peale, mis meid oma võimuga nagu üllatada katsub. Sealsamas paigas laieneb võrdlus veel enam, nõnda et me kujutavat sündmust nagu kehaliselt näeme esinevat, kuid nüüd on edenemine aeglasem, paneb meid ootama ja igatsema:

Kaugelt näen kodu kasvama,
Kalevite kaljulinna,
Tammed müüridel tugiksa,
Kaljurahnud seina katteks,
Toomingad toa tahaje.
(I. 40—53.)

Seesuguste allegooriliste kujude kõrval ei ole „Kalevipojas" vähe kohti, kus kujurikkus loomutruudusega ja elutõsidusega ühendatud ja kus siis laul vähem fantaasiat elustab ja selle asemel rohkem meelt ja südant äratab, näiteks:

Meie elu lainekesed
Veeretavad õhtu vilul
Kõikudelles kalmukünka,
Mättamuru vaiba alla.
(III. 839—842.)

Nagu „Kalevalas", voolab „Kalevipoja" loos jutustus enamasti vagusa selge jõe kombel edasi, mille vesi kuni põhjani läbipaistev on, nii et tegevusele aluseks seatud püüdeid ja tundeid võib ära näha. Olgu näiteks:

Teisel päeval, koidu piirel,
Väikse valge hämarusel
Tõtsid Kalevite pojad
Kolmekesti kõndimaie,
Lustikäigil luusimaie;
Kas ehk kuskilt kogemata
Ladusamat liisu kohta,
Õnnekatsumise paika
Silm ei saaks neil sihtimaie.
(VIII. 89—98.)

Aga kus asi seda nõuab, seal hakkab vaikne jutustuse vool kohisema ja langeb vägeva kosena vahutades alla. Võtame näiteks read, mis noorema venna laulu mõju kujutavad:

Laulis, et mered mürasid,
Kaljud vastu kärasivad,
Puie ladvad paenusivad,
Mäekingud kõikusivad.
Pilved lausa lõhkesivad,
Taevas aga tarka kuulis.

Suure jõu ja hoo kõrval leiame „Kalevipoja" kujutusest palju õrnust ja sügavat tundmust, ilma et see sentimentaalseks meelehärduseks muutuks. Kõige õrnemaid tundmusi avaldab lugulaulu kangelane oma kadunud ema vastu:

Oh, minu hella eidekene,
Kes mind armul kasvatasid,
Käte peal mind kiigutasid,
Suu juures suigutasid:
Pidid üksi suremaie,
Nägemata närtsimaie!
Kes sul vaotas silmad kinni,
Kes sul litsus kulmud kokku?
(VII. 318—325.)

Noore neiu unistusi on küll vaevalt võimalik sügavamalt ja südamelikumalt väheste sõnadega avaldada, kui seda näiteks Saare piiga tuttava armastuseigatsuses teeb:

Kaugela on minu kaasa,
Vete taga armukene;
Kaugel on, kaugel nähikse
Vahel palju vastastikku
Vee ja kuiva kinnitusi.
Tuul tal viigu tervisida,
Aja tiivad armusida,
Pilved pikkada igada,
Lained lahkeid elupäivi.
(IV. 207—215.)

Suurepärast mõttelendu ja fantaasiat, nagu seda „Kalevipoeg" ilmutab, on teiste rahvaste lugulauludest harva leida. Kalevipoja hobuse ja hiiglaratsaniku enda kirjeldus käib kõige julgematest ootustest üle. Kui see vägimees vaenlaste silma puutub, siis:

Mees puhub tule meresse,
Lõõtsub lõkkeid lainetesse,
Leeke lume hangedesse.
Teeb toa tuule tiivule,
Kambri vikerkaaresse . . .
Istub ise päeva peale,
Toetab kukla kuu küüra,
Tähe vastu teise külje;
Ohkab tuulesse hobuse,
Raiub kasteheinast kabjad,
Pistab piibelehest silmad,
Kõrkjatest teeb kõrvakesed.
Kus ta liigutab hobesta —
Sinna linna liigutella,
Kus ta keeritab hobesta,
Sinna kinku kehitelleb;
Kus ta mängitab hobesta,
Sinna mäe mängitella,

Kõrgendikku kasvatella.
Sõidab Soome silda mööda
Raksatelles raha-teeda,
Harju paasist põrand paugub,
Viru tee aga väriseb.
Hobu alla kui see ahju,
Täkku alla kui see tähte,
Ise peale kui see päeva.
(XVII. 85—112.)

Ehk küll kogu eeposes jutuvoolu mõnustuseks elavat kujutust tarvitatakse, leiame väga paljudes kohtades iseäralist liikuvust tegevuses, kiirendavat hootõusu ehk gradatsiooni. Hulga seast nimetame siin näiteks ainult mõned ilusamad. Vanema venna laul liigutab Kungla kuninga tütreid, keskmise venna laul tungib juba vaimude riiki näkineitsite kõrvu, aga noorema venna oma taevasse jumalate kodadesse. Võitjaks jääb noorem vend ka kiviviskamisel. Hootõusu suurendab veel see, et ikka noorem, kel arvatavasti kõige vähem rammu ja vähem elutarkust peaks olema, ilma ootamata teistest üle käib. Vahest saadakse tõusu effekti mõistete sündsa järjestuse abil kätte: tinaneidu — vaskineidu — hõbeneidu — kuldaneidu; sõjasellid on: vares, kotkas, kaaren, hunt, karu, nälg, katk.

„Kalevipojas" etendab looduseelu tähtsat osa. Looduselapsena astub inimene siin loodusega lähedasse ühendusse. Loodus avaldab elavat hinge, kõneleb inimese keelel, võtab inimese saatusest elavalt osa, ehk avaldab talle lausa vaenu. Kotkas kannab Kalevi oma turjal Viru randa. Linda on tedremunast, Salme kanast kasvanud: päike, kuu ja tähed ilmuvad neile kosilasteks. Lepatriinu käib Kalevile arsti otsimas, kägu juhatab Kalevipojale Soomes teed, siil õpetab talle paremat võitlusviisi, harak avaldab pika une saladusi, kaaren näitab teed maailma otsa, kärnkonn, vähk ja sirts annavad talle põrguteel head nõu. Selle vastu peab Kalevipoeg alati kiskjate loomadega sõda, võitleb vaenuliste veevoogudega ja peab lõpuks oma truuduseta mõõga pärast elu jätma. See näitab, et endisel ajal inimesed alles lapselikus edenemisjärgus viibisid, mil enese ja looduse vahel veel iseteadvalt vahet ei tehtud. „Kalevipojas" kirjeldatakse mitmes kohas maa ja taeva ilu, päeva ja ööd, hommikut ja õhtut õrnalt ja kaunilt. Näit.:

Päike seisis puude ladvil — Leinakase lehtiskaisust,
Õhtu õlal ripakile, — Muretishaava rüpesta,
Väsind varjud venitasid — Kuuse kulda kübarasta
Vaikusvaipa üle muru, — Hüüdis üksik laululindu
Rahurüüdi metsadele: — Päeva lõpetuse lugu.
(VII. 1—10.)

Vead väljatöötamises.

Kuid mitte alati ei taba „Kalevipoja" laulik nõnda õnnelikult rahvalaulu tooni, nagu eelpool näidatud. Mõnes paigas, kus Kreutzwald rahvalaulu järele aimates puuduvaid vahelülisid omalt poolt juurde lisab, omandab jutustus karakteri, mis rahvaluulele võõras on.[1]) Nimelt heidab laulik nagu mõnes uuema aja kunstitootes pilku minevikku tagasi (II. 12—202), teatab pikalt möödaläinud asju, ehk paneb seesugused referaadid tegelastele suhu (V. 524–600, VII. 719—732). Seesugust jutustusviisi päris rahvalaul ei tarvita. Mõnes paigas korratakse üht ja sedasama teemat tüütavuseni. Edasi võib seda märgata, et Kreutzwald rohkem tarvitavates regevärsi mõõtudes ja nende vaheldamises täiesti kodus ei olnud. Ta tarvitab liig palju sõnarõhulist trochäust üksijärgi, sellepärast ei saanud ta rütmusesse igal kohal seda elu ja liikumist, mida rahvalaulust leiame. Ka „Kalevipoja" keeleline külg ei ole meie aja keeletundmise seisukohalt laitmata. Et Kreutzwald keelemeister ei olnud, kubiseb ta tähtsam teos otse keelevigadest.[2]) Kreutzwald käib keeleseadustega väga vabalt ümber, tarvitab germanisme (Kaugelt näen kodu kasvama — peab olema: kasvavat; kuulsin Mardust kiljatama — peab olema: kiljatavat) ja loob ise väärvorme, mida vana rahvalaul ei tunne. Näituseks ütleb ta: Mitmes külas kasvamaies, kus peab olema: kasvamassa, ehk jälle: isa kuju kandejaksa, kus peab olema: kandejaksi. Sagedasti ei ole omadussõnad nimisõnadega ühtlustatud, näit. parema päevade pajatust, armsama aegade ilust, ehk jälle: lendav kiirusega, põlev palgil jne. Kreutzwaldi keeleeksitusi võib küll seega vabandada, et ta oma tähtsa teose sel ajal kirja pani, mil meie kirjakeel alles õige segases ja

[1]) U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano, lhk. 61.

[2]) Joh. Aavik, Eesti rahvusliku suurteose keel. Tartus 1914, lhk. 11 j.

ebakindlas olekus viibis. Kuid see seletav vabandus ei tohi meil mitte seesuguste vigade sallimiseks muutuda.

Kalevipoja karakteri head ja halvad küljed.

Paneme nüüd oma lugulaulu peategelasi üksikult tähele. Kalevipoja enese karakterit ehib palju häid omadusi.[1]) Siit näeme haruldast meeleausust, mis valet ja pettust vihkab ja ustavalt antud tõutusi täidab. Tõearmastuses seisab ta paljudest teistest rahvakangelastest, näituseks Kavalast Hansust palju kõrgemal. Omast suurest rammust hoolimata ei ole Kalevipoeg toores, vaid inimlik, kaastundlik ja pehme südamega. Ta mõtleb tihti hädaliste peale ja muretseb neile varjupaika. See kangelane ei lange nõrga, kaitseta ehk ilma sõjariistadeta vastase peale. Ta armastab rahu ja võtab ainult siis sõjariistad kätte, kui neid hädasti maa ehk iseenese kaitseks tarvis läheb. Vaenusõnumeid kuuldes küsib ta eneselt: Miks ma vaenu viletsusta, mõrtsuka mõõga möllamist rahupõlvele pillutan?" Oma heategijate vastu on Kalevipoeg alati tänulik. Sõnadega: „Tänadeles tahan sulle palgesida paitada, aituma avaldada," kingib ta siilile hea nõuandmise eest tükikese oma kasukahõlmast. Oma tervel eluajal jääb Kalevipoeg vabaks meheks. Kunagi ei hakka ta teise teenistusse ega heida käsualuseks. Kui raudmehed teda oma kilda meelitavad, siis kostab ta: „Teod ei kõlba teenijaksi ega suurus sulaseksi. Kalevite kanget kaela ei saa kütke kinnitama, orjaike omandama." Samati ei alanda Kalevipoeg kedagi enda orjaks. Ta alamad on talle seltsimeesteks. Tööd ei pea kuningas mitte alandavaks häbiasjaks. Valitsuse ohje kätte võttes austas ta adratööd, põllumehe põlvekest. Mõõka kannab see kuningas selleks, et põllumeeste seisus rahupäevil ikka õitseks.

Nende heade omaduste kõrval on Kalevipoja iseloomul järgmised varjuküljed. Nagu tõsisel looduslapsel kunagi, on tal määratu keharammu juures mõistus ja arusaamine koguni väikene. Tal on nagu lapse oid ja aru, ta meel on lapselikult kohtlane. Kehalikkude elunõudmiste täitmine on tal tähtsamaks toimetuseks. Iseäranis suur on Kalevipoja

[1]) Võrdle: H. Palm, Eesti rahvaluule ja Kalevipoeg. Postimees 1912. nr. 210—212.

magamishimu; magamine ou eeposes nii tähtis, et sellest 20 korda pikemalt kõneldakse. Kord põõnutab kangelane seitse nädalat järgimööda. Kalevipoja püüdmistel ja töödel puudub kindel siht ja plaan. Mõni töö, nagu näituseks põrguskäik, võeti nalja pärast ette.[1]) Kalevipoeg teeb oma tööd kõik nagu looduse sunnil, kellegi ette äramääratud käskude järele. Ta tahtmise võim seisab täiesti saatuse voli all. Me ei leia, et Kalevipoega kohusetundmine suurtele kangelase-tegudele kihutaks, et ta kõrgeid püüdeid ja vaimlist tungi avaldaks. Sellepärast ei ole meie lugulaulu kangelasel hingelist võitlust kohusetundmise ja oma soovide ning himude vahel. Oma halvad teod teeb kangelane kas nukra meele lahutuseks, ehk pool kogemata. Ema vaimu etteheiteid kuuldes „märkab ta laulu mõistatusest, kuidas ta Soome sõidul eksind korra kogemata, teise korra teademata". Suure tundeinimesena ei suuda tema mõistuse abil oma äkilist meelt ja põlevat viha talitseda. „Kalevite kange poega, kui tal mõistus vihakütkes, siis ei hooli sõpradest, surmab kas või sugulase." Tal pole küll tahtmist oma suure jõu läbi kellelegi kurja või ülekohut teha, siiski hakkab ta sellega suurustama ja hooplema: „Ei ma karda kangemaida ega kohku kõrgemaida!" Soome reisist saadik vaevab Kalevipoega nukrus, murelik olek ja üksikluse tusk. „Tal ei ole päeval püsipaika, ööl ei leidnud ennem õnne, koit ei kurbust kustutanud, videvik ei võtnud vaeva." Nendest halbadest külgedest hoolimata on Kalevipoeg ikka veel heerose au vääriliseks jäänud, sest et oma eksitused jälle heaks tegi, alalist vabadust, au ja kuninga nime alal hoidis.[2])

Linda karakter.

Kalevipoja kõrval paistab meile ta ema Linda kuju lugulaulust veel selgesti silma. Lugulaul nimetab teda tedretütreks. Tahtis laulik midagi ilusat, õrna, ühel hoobil aga ka õrnusega ühendatud väledust ja tugevust esitada, siis oli Linda võrdlus tedrepojaga küll kohane. Eestlase aatelise neiu kuju on nii ilus, kaunis ilma kõdistava värvi-iluta

[1]) Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. I 40.

[2]) J. Bergmann, Herakles ja Kalevipoeg. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lhk. 9.

ja edevuseta nagu teder. Jõud, väledus osavus on ta õrnusega imelisel viisil ühendatud. Teda paneme ka Linda juures tähele, kui ta kaasa kõrva saani hüppab.[1]) Nagu kosilaste vastuvõtmisest ilmub, on Linda oma jalal seisev kindel karakter. Abikaasana on Linda töökas, virk, ei karda vaeva viburitva vibutada, kangeid poegi rohkel arvul kasvatada. Iseäranis silmapaistev omadus on Linda truudus oma mehe vastu. Mehe haiguse ajal otsib ta väsimata temale abi, põetab teda suure hoole ja armastusega; pärast mehe surma ehitab ta suure mälestuskünka kaasa hauale, nutab järve täie leinapisaraid ning peab mehe mälestust lesepõlves pühaks. Armukadedus, ülekeevad kired, valskus, keelepeksmine puuduvad Linda iseloomus.

Vähem selge on Kalevi-taadi kuju. Lugulaul nimetab teda taaralaste taimeks. Kotka seljas Viru randa jõudes asutab ta siin riigi, mille üle ta tugeva käega valitseb. Ta ülem hool on see, et riik vägev oleks, Eesti piiril rahupõlv kestaks ja rahvas õnneaega maitseks. Sellepärast ei anna ta oma poegadele luba riigivõimu nõrgendada, vaid kõik peab jääma jagamata ü h e poja voli alla. O. Donner arvab, et Kalevitaat keegi muu ei ole kui Uku ise. Saare-taat olevat ka seesama Uku. Sellest selgub, miks Saare piiga ehmatuse pärast merde kukkus, kui ta kuulis võõra nooremehe oma lihase venna olevat.[2])

Alevipoja karakter.

Kalevipoja tähtsamad kaaslased on Alevipoeg, Sulevipoeg ja Olevipoeg; kaks esimest on Kalevipoja sugulased, viimane on kaugelt tulnud võõras, kellega kangelane vast hiljem tutvust teinud. Kalevi kaaslastel on igaühel oma väljakujunenud iseloom, mis teistest kaunis teravasti lahku läheb.[3]) A l e v i p o e g on Kalevipoja lähem sõber, kes talle surmani ustavaks jääb. Pidulaual on ta rõõmus laulik, täis

[1]) A. Jürgenstein. Naisterahva kujud Eesti kirjanduses. Linda 1903, nr. 2.

[2]) O. Donner, Kalevipoeg jumalaistarulliselta ja historialliselta kannalta katsottuna. Suomi, Toinen jakso, 5. osa, lhk 145—207.

[3]) Võrdle Emil Thomson, die Tafelrunde des Kalewipoeg. Baltische Monatschrift 1911, nr. 2.

nalja ja üleannetust. Tema on see, kes kuningakojas valitsevat tõsidust püüab oma rõõmsa meeleoluga päikestelisemaks muuta. Sealjuures ei ole Alevipoeg mitte kergemeelne. Kõik ülesanded täidab ta hoolsalt ja ustavalt. Kui heasüdamliselt mõõdab ta Kikerpere soos paharetipoegadele kummalegi nende osa kätte, nimelt sellepärast, et Kalevipoeg nõus oli olnud paharetipoegadele õigust mõistma. Võimata rumalat vetevaimu veab ta peenikeselt ninapidi, juhatab vetevaimu kullavaranduse oma kaabu-augu kaudu salaurkasse. Alevipoeg on igalpool, kus seda tarvis, kuninga enese asetäitja. Ta toimetab määratu suured varandused mõõga võla tasumiseks Soome sepale kätte, tema kaitse alla usaldab Kalevipoeg kolm piigat, keda kangelane põrgust lahti päästnud. Sõjakunstis avaldab Alevipoeg suurt osavust. Verises Assamalla lahingus viis ta vahva eestvõitlejana maleva võidule, rahu ajal oli ta tähtis maakaitsja, kelle valitsuse all Jaanilinn seisis. Liigutav on see, kuidas ta Kalevipoega teise põrgukäigu järele kolm nädalat altilma väraval ootab, kuna teised peakangelast juba kadunuks pidasid, ja kuidas ta teda siis lapselikult hõisates tervitab ja talle ka kõige vähemates asjades püüab abiks olla.

Sulevipoja k ar kter.

Sulevipoeg on hoopis teisest laastust löödud. Teda ja eepose peakangelast ei kõida soe sõprus, küll aga valitseb nende vahel vastastikune austamine. Ka Sulevipoeg on väejuhataja, kes Alulinna üle valitseb. Assamalla lahingust võtab temagi osa ja aitab seda võitlust eestlaste kasuks otsustada. Põhjasõidul on ta hulljulge, nagu vaevalt keegi teine. Sädemetesaarel tungib ta üksinda edasi, kuni põhjavaimud talle kivitunglaid hakkasid turjale virutama ja tulist tuhka pähe puistama. Vahvuse tunnet harib ta tunde iseenese suurtsuguluse pärast, ilma et tal sealjuures tegelist eesmärki oleks. Pidul on ta küll ka rõõmus, kuid mõõdukas tõsidus eraldab teda Alevipojast ja järelekaalutud mõõdutundmus oma kuningast.

Olevipoja karakter.

Kalevipoja kolmandat kaaslast, lugupeetud Olevipoega, ei kuulda laulvat ega naljatavat. Tema karakter on hoopis iselaadi; me ei märka ta juures Alevipoja lõbusat roo-

silikkust ega Sulevipoja vankumata vahvust. Kalevipoja vaimustatud aatlusele seab ta tasakaaluks targasti järelekaalutud ja arvustava asjalikkuse, ainult ühes tundes sulavad kõik need kangelased kokku — armastuses oma rahva ja kodumaa vastu. See armastus on Olevipojal väga teovõimuline, nagu ta tegevus üldse kasuliste ettevõtete peale on juhitud. Tema ehitab kindlusi Lindanisas, Läti piiril ja Taara tammikus. Põhjasõidul, mille Kalevipoeg oma aatelises vaimustuses ette võttis, ei arvanud Olevipoeg mingit tegelikku tähendust olevat. Ja kuna teised sõidul viibivad, kindlustab ta kodumaa piire. Kus mõtted lahku lähevad, oskab ta asja nii juhtida, et teised talle järele andma peavad. Koguni Kalevipoeg peab tunnistama: sina oskad paremini talitada kui mina! Ilusamalt on see pidustuse kirjelduse selles osas avaldatud, kus Lapu tark Warrak joobnult kavalusega hädaohtliku luba välja meelitas, et ta tohiks vana raudkaantega kirjakogu, milles terve maa tulevikuõnn peitus, kaasa võtta. Sel puhul hakkab „Sulevipoeg sõitlemaie, Olevipoeg palumaie.“ Esimene on siin isamaalasena, teine poliitikamehena joonistatud, kuna Alevipoeg rõõmujoovastuses ärevuseks ja vasturääkimiseks mingit põhjust ei leia.

Kalevipoja eepose ajalooline tähtsus.

Võiks ehk veel selle üle pikemalt kõnelda, kuidas „Kalevipojas“ Eesti minevikku valgustatakse, mil viisil temas Eesti majanduslikud, seltskondlikud ja perekondlikud olud, tegelaste kõlblikud ja usulised vaated kujunevad, kuid siin juures tuleb tähendada, et praegusel ajal, kus „Kalevipoja“ ained laiemalt pole läbi uuritud, veel võimalik pole luule ja tõe vahele selget vahet teha. Kreutzwald arvab isegi, et „Kalevipojasse“ mõndagi subjektiivset vaadet on olevikust minevikku üle kantud ja ka rahvasuust seesuguseid aineid saanud, mis oleviku vaimus ümber moonutatud. Nii ei või meie üksikasjades mitte „Kalevipojast“ kõigiti ustavat mineviku pilti saada ega teda tõendusmaterjaliks tarvitada. Seda võime aga julgesti ütelda, et „Kalevipoeg“ üldsuses eestlaste hinge-elu ja tema karakterit kaunis tabavalt peegeldab. Meil ei ole ühtegi teist raamatut, kus meie kogu rahva südametukse, ta valud ja vaevad, rõõmud ja hõiskamised, ta vaated

ja aated, kombed ja arvamised nii loomutruult ja avaralt avalduksid, nii puhtalt ja peenelt peegelduksid kui „Kalevipojas." Siit selgub, miks ükski teine raamat nii suurt mõju meie rahva iseteadvuse ja arenemise peale ei ole jõudnud avaldada kui „Kalevipoeg." Kreutzwald on „Kalevipojaga" Eesti rahva iseteadvusele põhja pannud ja aluse andnud. Oma ajaloolise mõju ja tähtsuse poolest ei jää „Kalevipoeg" suurtest kuulsatest rahvaeepostest sugugi taha. Nagu Homerose „Ilias" Greeka rahvakesed ühendas ja Helleni rahvusemõiste kindlustas, nõnda ühendas „Kalevipoeg" esimest korda kõik need, kes tänini vaimulikkude meeste suus „armsa Maarahva" nime all ja mõisates teo-orjadena tuttavad olid, üheks ühiseks rahvaks. Selle alatule ja põlatud orjakarjale, kellel ka iseenesestki lugupidamine puudus, andis Kreutzwald „Kalevipojas" ta rahvusliku mineviku tagasi, täis iseseisvust, vabaduse- ja vaimuvalgust, määras ta aated ja sütitas tuimaksjäänud rahva hinges lootuse tulukesed põlema. „Kalevipoja uuestisündimisega sündis endisest orjade salgast Eesti rahvas ilmale, kes teadis, et tal ka midagi kallist on, kes tundis, et ta ilmas ka olemas on, kel julgust ja õigust on loota, et ka edaspidi seisma jääb.[1]) See mõjus kuulmata kombel, rahvas ärkas orjaunest, märkas oma muistseaegset iseseisvat minevikku, tundis uuesti usku oma tööjõu sisse. Ärkamise mõte käis kogu rahva hingest nõidusliku jõuna läbi. Otse nooruse vaimustusega hakati rahvuslise kultuuri loomise ja edendamise töö kallal tööle. Nii sai „Kalevipoeg" eestlastele enestele rahvuse mõtte kandjaks ja kaitsjaks; ta õhutas meie armastust kodumaa, emakeele ja esivanemate vaimuvara vastu ja tunnistas, et Eesti rahva keskel kindlat iseloomu, algupärast kommet ja mõtteviisi leidub, et eestlastel loomulik hariduse alus on, mida võõralt vainult pole tarvis laenata. „Kalevipoeg" esineb võõrastele rahvastele Eesti rahva ausambana, sest ta on töö, mis Eesti nime üle maailma tuttavaks tegi, mida mitmesse võõrasse keelde tõlgiti.

---

[1]) W. Reiman, Kivid ja killud I, lhk. 161.

Saarlaste Suur-Tõlli lugu.

Suur-Tõlli leiuvallad ja üleskirjutus.

Suur-Tõlli leiuvallad ja üleskirjutus. Suur-Tõll on saarlastele sedasama, mis mannermaa eestlastele Kalevipoeg: rahvuslik vägimees, muistsete saarlaste tähtsam juhataja, valitseja ja kaitsja. Muinasjutud Suur-Tõllist ulatavad oma viimse poolega ajaloolisse ajajärku. Nende juttude tootmisest võtab ainult väikene jaokene Eesti rahvast osa. Suur-Tõlli loost on hoopis vähe riismeid järele jäänud. Kõige rohkem tuntakse Suur-Tõlli Ansekülas, Kärlal ja Kihelkonnal; need on kõnes oleva muinasjutu tähtsamad leiuvallad, kuna Karjas, Kaarmal, Pühas ja Pöidel ainult mõned katked suust suhu liiguvad.[1]) Suur-Tõlli unustamist rahva seas edendas iseäranis võimsalt suur usuline ärkamine, mis pietismi mõjul 1740. aasta ümber Saaremaal lahti pääsis ja, „nii üleüldiselt laiali lagunes, et ükski kihelkond, küla ja talu sellest suurest armust puutumata ei jäänud." (K. von Ekesparre.) Kui juba kõik ilmalikud rõõmud kõrvale jäeti, torupillid, viiulid ja kandled ära põletati, naisterahvad oma ehted ära heitsid, kõrtsid rahva kainuse pärast kuivaks jäid ja kriminaalkohtud viiel aastalgi kuritegude puudusel istumisi ei pidanud, seal pidi rahva vaim kõike nõndanimetatud ilmlikke asju põlgama hakkama ja iseäranis veel need muinasjutud ära unustama, mis paganaaegset rahva vägimeest ülistasid. Kuis võisid ärganud isad ka veel oma lastele seda muinasjuttu vesta, mille peategelane kirikuid purustas ja lõhkus? Selleaegne usuline tunne pidas sarnase loo jutustust otse umbrohu külvamiseks laste südametesse. Nõnda on siis arusaadav, et Peeter Süda ja ta sõbrad kõigest 20-aastasest vaevast hoolimata ainult Suur-Tõlli mehepõlvest mõned üksikud lood on võinud kirja panna, kuna vägimehe sündimisest ja lapsepõlvest rahvasuu midagi ei kõnele.

Suur-Tõlli loo sündmustik.

Suur-Tõlli loo sündmustik.[2]) Muiste elas Tõllistes Püha kihelkonnas Saaremaal suur ja tugev mees Tõll,

[1]) M. Körber, Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt. II. lhk. 145—146.

[2]) P. Süda. Suur-Tõll, Saaremaa vägimees. Eestlaste ennemuistne jutt Kuresaares, 1883. Võrdle: A. v. Schmidt, Inland 1858. Ed. Pabst, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 1868. J. W. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lhk. 41—53.

kes saarlaste ülem valitseja olnud. Rahvas kutsub teda harilikult Suur-Tõlliks. Ta vend Leiger elanud Hiiumaal ja kolmas, nimelt noorem vend, elanud Valdjalas Saaremaal. Kõik kolm venda olid oma suure rammu ja vägitükkide pärast kuulsad. Ümberkaudsetel saartel käies ei tarvitanud Tõll kunagi laeva, vaid võttis kuuesüllase kuusepalgi kepiks kätte ja sammus jalgsi merest läbi. Leigerile külaliseks minnes võttis ta vahest poole vaati koduõlut külaasjaks taskusse.[1]) Härgrattaid võis ta nimetissõrmega oma ümber ööritada.[2]) Suur-Tõll ei lasknud ennast teenida, vaid majatööd, ehitused ja parandused tegi ta kõik oma naise Piretiga ära. Kord toodi Suur-Tõllile Tõlluste mõisa sõnum, et õhtupoolsele Saaremaa randa Katrisse vaenlase laevad ilmunud ja paluti vägimeest appi tulla. Kangelane läks enne Hiiumaale sauna ja tahtis järgmisel päeval ilmuda. Kui vaenlased seda kuulsid, et Suur-Tõll tulemas, põgenesid nad oma laevade peale ja katsusid, et aga minema said. Sauna järele tahtis Suur-Tõll pisut puhata ja heitis Kihelkonnale Tõldemäele pikutama. Aga Võdruka küla lapsed, kes seal ligidal karja söötsid, tahtsid näha saada, kui pikk Suur-Tõll õieti on, kui ta püsti tõuseb ja hakkasid karjuma: „Tõll, Tõll! Tõuse üles! Vaenlane maal!“ Vägimees ringutas, ajas ennast põlvili ja vaatas üle männi latvade. Laste peale kärkis ta nii valju häälega, et mäed värisesid ja merevesi virreldama hakkas; kangelaste juuste liikumisest tuli tuul, mis Loona männiku puud maha murdis ja Määpä peretoa katuse pealt ära viis. Katus langes Lümada järve, kus tast aegamööda saar kasvas. Halva laste kasvatuse eest tahtis Suur-Tõll Võdruka küla kividega ära purustada. Kuid meelehaigus tegi ta jõu nii suureks, et kivid Tõldemäelt üle Võdruka küla Paasiku metsa lendasid, kus nüüdki lõpmata palju kive on. Kord soovis ta süüa saada, nimelt värske kapsta leent. Piret pani leemepaja tulele, Suur-Tõll läks kotiga Hiiust kapsaid tooma. Kuni vesi katlas keema läks, oli Suur-Tõll juba Hiiumaalt kapsastega tagasi.

Sõrvemaal tõusis sõda, sest Katri rannast ärapõgenenud vaenlased olid Sõrve-säärele maale tulnud. Suur-Tõll pistis kummagi jakitaskusse 20 meest, kummagi käevarre peale pani 20 ja härjavankri rattile 40 meest ning ruttas nendega Sõrve. Määpää küla väljal tõusis lahing. Kui saarlastel üks mees oli surma saanud, hakkas Suur-Tõll nii suure jõuga

---

[1]) H. Neus, Töllus und Leiger, vaata E. Pabsti Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands I. a. lhk. 111—112.

[2]) C. Russwurm, Sagen aus Hapsal etc. lhk. 13.

vankri rattaid ööritama, et nende all vaenlasi nagu loogu maas oli. Selle järele puhkas kangelane oma väsimust Viieristi künka juures kolm päeva ja noorskas nõnda valjusti, et männipuud vabisesid ja terve Sõrvemaa põrus. Vanapagan, Suure-Tõlli tõsine vaenlane, tahtis sõrulaste sõpra ja abimeest ära uputada. Ta lahutas Sõrvemaa Saaremaast kraavi läbi, tahtis Sõrvemaad suurest saarest lahti tõugata ja Suurt-Tõlli ühes sõrulastega Läänemeres ära hukata. Kui Suur-Tõll seda teada sai, saatis ta tugeva mesilaste pere vanapaganat nõelama. Vanapoisi salanõu jäi täitmata, aga ta needis mesilased ära, et need lõunapool kraavi ei pea eluaset leidma. Vanapagana kraavi hakati hiljemini Salmejõeks nimetama.

Pärast Sõrve sõda võis Suur-Tõll mõne aja rahulikult elada. Et tal enam vaja ei oleks Hiiumaal vihtlemas käia, ehitas ta omale Haudla valda, Tõlli talu maa peale sauna. Piret, kes oma suuruse ja rammu poolest mehe vääriline oli, korjas. põlle sees Haudlasse kerise kive. Kui ta kord üht head leilikivi kandis, läksid põllepaelad katki ja kivi langes Pireti varvaste peale. Piret nuttis valu pärast niipalju, et ta silmavesi kõva arumaa pehmeks leotas. Seda kohta nimetatakse praegu Naistesooks. Mahakukkunud hiiglakivi on tänapäev Kõiguste mõisa karjamaal näha. Sel rahu ajal sündis Piretile poeg, keda rahvas Noor-Tõlliks nimetab. Suur-Tõlli perekonna rahulik elu lõppis peagi, sest et vanapagan, täis hirmsat viha, et Sõrvemaa uputamine nurja aetud, Saaremaa rahvale tahtis suurt õnnetust peale saata. Saarlase ja nende vägimees Suur-Tõll pidid igavesti hukka saama, aga et nende vedu põrgusse suurt kulu teeb, võttis vanapagan nõuks nende tarvis lähemale uut põrgut ehitada. Selleks oli ta Karujärve Kärla kihelkonnas välja valinud. Aga et tuli ja vesi põrguski hästi kokku ei lepi, pidi Karujärve vesi meresse lastama ja selleks tampis paharet Teesu rannast jõe tarvis rada. Kui Suur-Tõll vanapagana nõust ja ähvardavast hädaohust sõna sai, lõikas ta enesele Pihtlast kolm pihlakapuust keppi ja läks vaenlast nipeldama. Sai tema Teeharude pere juures kätte, kus teine parajasti sööma peale puhkas. Surmaoda seisis tal põigiti pea all. Tõll võttis kolm keppi korraga pihku ja väänis nendega vanapaganale säuh keskpaika kõhtu. Vanapagan viskas ennast üle kaela ja surmaoda läks katki. Suure hädaga sai ta veel kisendada: „Oda läts!“ aga ei pannud tähelegi, et „läts“ Saaremaa sõna ei ole. Põgenedes astus vanapagan nii rängad sammud, et igal astumisel maa seest allikad välja

pigistas. Vanapagan lõikas otse Saaremaa loodepoolsesse soppi, mis poolsaarena merde tungib. Suur-Tõll ajas teda sinna taga, sellest sai poolsaar nime Tagamisemaa, kus Tagamõisa seisab. Säädja talu kohal sai Suur-Tõll põgenejale veel kord ümber kintsude sähvata; sellest sai vanapoiss nagu uut elu, kargas ühe jalaga traavi, teisega ülejala, kuni meri vastu tuli. Siis kahmas ta mõlemad pihud liiva täis ja viskas merde, et enesele teed ette teha. Sellest sündis liivaseljandik Harilaid, mis kaks versta merde ulatab. Kuid liiva tee lõppis otsa, vanapagan kargas merde, vaatas veel kord Saaremaa poole tagasi ja sajatas: „Palju põrsaid, pisut podi!“ Vanapagana põrsad, s. o. kiviseljandikud vähendavad praegugi veel Tagamisel viljasaaki, kuid sellest ajast peale pole keegi enam vanapaganat Saaremaal näinud. Ta olevat merde ära uppunud, sarved tulnud Kolina randa, liha söönud tursad kontidelt ja läinud rasva ning saanud paisunud pead. Vanapagana kontide otsas Laevarahul läheb palju laevu hukka.

Vaheajal olid võõrad sõjamehed Saaremaale tunginud ja Kuresaare linnapea ehk kantsi ehitanud. Kaht kätt toredasti taskus hoides kõndis Suur-Tõll sealt mööda ja müksatas oma kõhuga linnapea toki vastu. Et kants liikumata paigale jäi, ei võtnud mees teist katset enam ette, kuid müksu jäljed jäänud kantsi väravate kohale kivimüüri sisse. Suur-Tõll aimas sellest ehitusest saarlastele halba, sellepärast läks ta tusaselt koju. Kui Piret võõraste maaletulekust ja nende kindlast kantsist kuulnud, saanud ta kurvaks ja jäänud haigeks. Kerisekivide kogumisest saadik olnud tal jooksja ihus ja teinud vaeva. Kurbi sõnumeid kuuldes äganud Piret: „Minu aeg on ümber, — matke mind aeda — muld matab mu vaeva. Kaugelt, kangest kuulub hääl. Raske käsi rõhub rahva peal. . .“ Selle järele vajunud ta silmad kinni, Piret uinunud magama ega pole enam üles ärganud.

Lesepõlves läks Suur-Tõll nukrameelseks, kärsituks, iseäranis sellepärast, et Noor-Tõll ja Leiger kirikuid hakkasid ehitama ja et poeg ehituste juures isast veel mehekam olnud. Suur-Tõll lahkus pojast ja elas isepaigas.

Põrguema Babilona saatis oma vanema poja Kuriti välja vanapaganat otsima ehk vähemalt ta surma Saaremaa rahvale kätte tasuma. Kurit leidis vanapagana sarvetükid, mis meri välja heitnud ja hundid kõlvatuks närinud, Tagamise männikust üles ja võttis nõuks Kihelkonna kirikule nii suured kivid uste ette veeretada, et rahvas enam sisse ei pääseks. Öörilahest Kriimisaarelt leidis ta sündsa kivi, pistis märssi ja hakkas Kihelkonnale ruttama, kuid Lümada

mõisa lähedal laulis Pärdi kukk. Kuritil läks märsisilm katki, kivi, mis keskmise sauna suurune, kukkus maha, kuid kuhu Kurit ise jäi, sellest ei tea rahvas midagi.

Kui Suur-Tõll Kärla kirikut ehitas, siis toodi talle Sõrvemaalt sõnum, et uus vaenlaste vägi maale tunginud ja paluti kangelast appi tulla. Tõll ei viitnud aega, vaid ruttas, Sõrve saadikud taskus, läbi ööd Sõru nõmme, kus vaenlased öeldi laagris olevat. Sõjariistade puudusel tõmbas ta Tõnu talu õuest härjavankri sõrme otsa ja ruttas Salme meestele appi. Suur-Tõll veeretas vankrit paksemates vaenlaste ridades edasi-tagasi, ja mehi langes nagu rohtu vikati ees. Kuid õnnetuseks kadus vankril seasuulise pulk, tagumised rattad pääsesid vallale ja sünnitasid hirmsa hooga vaenlase salkades palju surma. Vehmriga ja vankri esimeste ratastega külvas kangelane veel surma vaenlaste hulka, kuni rataste põlvepulk katki läks ja esimesed rattad ka lahti pääsesid. Suur-Tõll vihtus nüüd vehmriga vaenlasi edasi. Verd oli niipalju valatud, et ta jõena voolas, mille sisse kolmepäevane varss ära uppus. Korraga tuli veel viimne õnnetus: vehmer lipsas Tõllil peost vaenlaste sekka. Kui kangelane kummardas, et vehmert üles tõsta, lõi üks tugev mees vaenlaste hulgast ta pea otsast ära. Kuid Suur-Tõll tõstis oma pea maast ja ruttas sõjaplatsilt minema. Salme mehed ja sõrulased said vaenlase üle täielise võidu. Kuid Suur-Tõll läks pead kaendlas kandes Kärla poole, et veel oma viimast tööd, Kärla kirikut, näha. Keegi noorik, keda ta pilgata püüdis, tuletas talle meelde, et tal pead enam otsas ei ole. Tõll astus veel edasi, kuid varsti tuli südamenõtrus, Sütemaa raiesmaal lõppis ta jõud, jalad läksid nõdraks ja hiiglane langes sinna maha. Esmalt suri keha, pea elas veel ja ütles: „Kui vaenlane jälle maal on, siis hüütagu ainult: Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Ma tahan tõusta ja rahvale appi tulla!"

Kord hüüdnud üleannetud karjapoisid[1]) ta haual: „Tõll Tõll! Tõuse üles, vaen maal!" Hiiglane tõusnud rinnust saadik hauast üles, nii et veripunased käed nähtavale tulnud, ta vaadanud ähvardava pilguga ümberringi ja küsinud: „Kus on vaen?" Kui kangelane aru saanud, et lapsed temaga rumalat nalja teinud, langenud ta sajatades hauda tagasi: Vale ja vargus ei pea rahva seast ilmas ära kaduma; enne ma enam ei tõuse, kui kadak lehti ajab . . ."

[1]) Võrdle: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 442.

Sisu seletus.

Suur-Tõlli loo sisu seletus. Suur-Tõlli lugu on igas väiksemas osas Saaremaaga kokku kasvanud, sest et kohtade nimed pea igal sammul kangelast ja ta tegusid meelde tuletavad. Anseküla õpetaja M. Körber [1]) tõendab, et Suur-Tõll tõsine saarlaste kangelane on ja et see lugu kõigist fantastilistest lisandustest hoolimata ajaloolisel alusel seisab. Nimelt on Saaremaal vist Tõlli nimeline vanem elanud, kelle elu ja tegusid rahvaluule suureviisilise muinasjutu aineks tarvitas. Kaks korda ajas Suur-Tõll vaenlased Saaremaalt välja, esimest korda tegi ta nimi neile hirmu, teist korda lõi ta neid lahingus. Körberi arvamist mööda võis see saarlaste vaenlane Daani kuninga Voldemari sõjavägi olla, kes 1206. aastal oma puust kindluse Saare rannal maha põletas ja tagasi läks ning aastal 1222 uue kivist kindluse ehitas, mille saarlased juba enne valmissaamist ära võitsid. Kuid ordu-meistri Volquini peletungimisele 1227 a. ei jõudnud saarlaste vahvus enam vastu panna. Maavanemad said sunni viisil Valdjala maalinnas ristitud ja maale pandi maks peale. Küll tõusis Tõlli juhatusel 1241. aastal mässutuli leegiks, kuid sakslaste kõrgem sõjakunst võttis võidu. Et oma kättemaksmise plaani kinni katta, hakkas Suur-Tõll kirikuid ehitama. Niikaugelt võiks siis see kangelane ajalooline isik olla. Meil on siin peaasjalikult Suur-Tõlli kui rahva luulekujuga tegemist.

Keda kujutab Saaremaa rahvas Suur-Tõlli nime all? Kui muinasjutulised liialdused kõrvale jätame, siis on Suur-Tõll eht Saaremaa eestlane ise, nagu ta peab olema. Kõik asjad, mida ta tarvitab, peab ta suuremalt jaolt iseendale valmistama. Saarlane on meremees, põllumees, sepp, puusepp ühtlasi. Kui ta näituseks laeva ehitab, millega kaugemaid meresõitusid ette võetakse, siis on peale kompassi ja vast ka ankru kõik muu värk ta oma kätetöö. Ka kangelane Suur-Tõll täidab põhimõtet: „Arst, aita iseennast!“ Ta teeb kõik ise, mis talle elus tarvis läheb. Ta isikus paistab meile tükikene Saare rahva elust ja olust silma ühes ta vaadete naiviteedi ja loodusrahva lihtsusega. [2])

[1]) Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt II, 145—164.

[2]) Võrdle: M. Lipp, Gross-Tõll, eine öselsche Volkssage, lhk. 23 j.

Nagu Kalevipoeg, saadab ka Suur-Tõll oma ettevõtted enam suure rammuga kui targa aruga korda. Sellepärast läheb Saare kangelasel nagu Kalevipojalgi otsekohesuse ja aitamatuse kõrval suurt kehakasvu ja hiiglase jõudu tarvis. Viletsasse, pimedasse olevikku tahetakse sel teel valgust juhtida, et rahvakangelased täies võimukülluses esitatakse, kes rahva minevikku suureks ja kuulsaks teinud. Niihästi Kalevipoega kui Suurt-Tõlli peetakse rahva vanemaks. Nad ei ela enestele, vaid oma rahvale. Nad kaitsevad õigust ja karistavad ülekohut, nad töötavad oma kodumaa kasuks, edendavad kõlbulist kommet ja haridust. Ja kõige tähtsam rahva varandus, mille eest mõlemad elu ja verd ei keela, on vabadus. Aga mis võib tõsisele vabadusele kardetavam olla kui vale ja kurjus! See vaenlane ei tungi väljast rahva kallale, see vaenlane kasvab rahva enese südames suureks. Sellepärast näeme, et niihästi Kalevipoeg kui ka Suur-Tõll kurjuse allikat kinni suruvad, vanapaganaga võitlevad. Mõlemates Eesti kangelaslugudes ei põle tegelaste südamed mitte üksnes armastuses kodumaa ja sugurahva vastu, vaid neis näeme ka kaunimat perekonna elu, puhtamat armastust abikaasade ning vanemate ja laste vahel. Mõlemais lugudes on isa ja poeg kangelased, kuid Saaremaa eeposes tuleb enam poeg, sellevastu Saaremaa vägimehe loos jälle isa nähtavamalt esile. Palju sarnasust on ka Linda ja Pireti kujudel. Mõlemad on eeskujulised abikaasad, mõlemad kannavad suuri kive, kusjuures neile äpardus juhtub, millepärast nad rohkesti silmavett valavad. Lõpuks tuletame veel seda meelde, et mõlema kangelasloo peategelased vägivaldse surma leiavad ja nende saatus üldse kurbi tundmusi äratab. Kangelaste vägivaldse ja kurva surmaga tahab rahvas seda rõhutud meeleolu avaldada, mis neil orjapõlves hinges võimust võttis. Ometi ei kaota eestlane tuleviku lootusi. Niihästi Kalevipoeg kui ka Suur-Tõll tahavad, kui ajad ja olud paranevad, tagasi tulla.

Kui ka Suur-Tõlli tegevuse piir Kalevipoja omast kitsam ja ta tegude kuulutajaid arvu poolest vähem on, seisab saarlaste vägimees ometi kõlbluse poolest Kalevi-

pojast märksa kõrgemal. Suur-Tõlli südametunnistus on puhas, ta elukäik laitmata, sellepärast pole tal ka vaja nagu Kalevipoeg süükoormat kanda ja eksituse pärast elu jätta, vaid Suur-Tõll langeb lahingus vaenlaste vastu, jätab oma elu isamaa ja sugurahva eest. Pärast surma on Suur-Tõll vaba, võib uuesti ilmuda, kui uus õeluseta rahvapõlv üles kasvab. Kalevipojal on küll ka tagasitulemise lootus, kuid tema on teist vangis hoides ise vang, kes oma voliga paigalt ei pääse.

D. Lüürilised rahvalaulud.

Rahvalüürikast üldse.

Eesti lüürilise rahvaluule üldine laad.

Eesti lüürilised rahvalaulud lähenevad vormilt mitmeti niikaugelt jutustavale luulele, et tihti raske on esimeste ja viimaste vahel selget vahet teha. Kuna lüürilised laulud tavalikult lühikesed on, nagu vägevad, sügavad tundmused järsku tõusevad ja kaua hinges ei suuda püsida, on Eesti rahvalüürikas palju pikke laule, milles teatavat teemat meie rahvalaulu üldise loomu nõuete järele korratakse ja teisendakse. Et seesugustes lauludes enamasti veel mõni juhtumine ehk olek elust esitakse, mis avaldavaid tundmusi sünnitanud, siis kaob lüüriline element vahest jutustava loo taha ära, ja meile näib, nagu poleks meil siin üldse tundelauluga tegemist, vaid nagu tahaks meile laulik mõnd lugu esitada. Kuid et lugu siin peaasi pole, ilmub sedamaid, kui lauliku kõneviisi, ta sõnastust tähele paneme. Kui ta juba esimeses isikus kõneleb, enese isikust jutustab, siis teame, et ta asja peale subjektiivselt seisukohalt vaatab ja oma praeguseid tundmusi peaasjaks peab. Oma sündimise poolest on tundelaulud väga mitmest ajajärgust pärit. Missuguseid laule kõige vanemaks tuleb pidada, pole kerge tõendada, sest et ühes ja sessamas liigis laule leiame, millest ühed kõige vanemast ajast tunnis-

tust annavad, kuna teised jälle nähtavasti hilisemad tooted on.

Suurem hulk vanu Eesti tundelaule ja nimelt kõige ilusamad, on eleegilist laadi, neist tundub sügav lein, mis isegi lõbulauludes esineb. „Suu laulab, süda muretseb, silmad vetta veeretavad. Mis need sõnad väljendavad, seda tunneme alles siis õieti, kui rahvas oma sõnadele ka lauluviisi juurde lisab, kui me rahvalaule kuuleme lauldavat. Eesti vanad rahvaviisid avaldavad isesugust nukrust ja leina, nad sünnitavad isesuguse algupäralise muusika, millel pisut Greeka Füügia toonitõuga arvatakse sarnasust olevat. Eestlane armastas iseseisvust ja vabadust. Endist vana aega meelde tuletades pidi pärastine rõhutud olek ja põlgtud seisukord kahekordse raskusega ta hinge maha suruma. Ta tahaks oma muinaskangelastele mõttekujutuse võimul järele lennata, kuid lendu kisub tagasi mõistus, mis kibedas oleviku tõsiduses viibib, nõnda et oma õnneaega takistamata ei saa vaadelda. See vastolu fantaasia ja mõistuse vahel tekitab eestlase hinges haleduse tundmust, mis ka eepilisesse luulesse lüürikat segab. [1])

Lüüriliste rahvalaulude jaotus.

Rahvalüürika avaldab meie esivanemate tundmusi luule kujul. Pihkva eestlased nimetavad oma lüürilisi runosid korralauludeks, mis siis lauldakse, kui elus juhtuv kord üht ehk teist nõuab ehk sallib. Nii mitmesugused ja laialised kui kõik elujuhtumised ja hingeolekud, mida elujuhtumised sünnitavad, on ka tundmused ning neid avaldavad tundelaulud. Eesti runode hulka ja nende sisu tähele pannes võib ütelda, et vaevalt olekuid ja olusid Eesti elust võiks leida, mida rahvas luuleaineks ei oleks tarvitanud ja mida ta luule abil mitte poleks pehmitada püüdnud. [2]) Laialisest rahvalüürika vallast harutame siin üksnes neid osasid, mis iseäranis rikkad ja luuleliku väärtuse poolest tähelepanu väärt on.

[1]) H. von Kaiserberg. Ueber die Form der ehstnischen Poesie. Inland 1862, nr. 4 ja 5.

[2]) H. Neus, Ueber die Volkslieder der Ehsten. Dorpater Jahrbücher V, 3. lhk. 217—232.

nimelt: 1. Laul, luule ja ilu. 2. Perekonna elu. 3. Laulud loodusest. 4. Töölaulud. 5. Eluseisuse laulud. 6. Seltskonna ja pidulaulud. 7. Elutõsi ja nali.

Laul, luule ja ilu.

Suure tundeinimesena armastas eestlane luule- ja laulukunsti ühteviisi. Luulele ja laulule ei teinud ta nägelikult ega tegelikult vahet, sest oma luuletused esitas ta alati lauldes ja lauluviisi ehk retsitatiivi peale hakates võisid paljud lauljad käesolevate juhtumiste jaoks silmapilkselt uusi laule luua, mida mõned õpetatud kuuljadki täiesti kordaläinud luuletöödeks on tunnistanud.[1]) Luulekunst oli vast nõndasama laialt rahva seas tuntud kui lauluviisid, ja mis rahvas oma laulu kiituseks ja ülenduseks ütleb, see maksab ka rahvaluule kohta. Mõne laulu põhjal võime oletada, et vanadest eestlastest terved suguvõsad luulekunstile andusid:

Laulik on minu isake,
Laulik on minu emake,
Laulik lapse kiigutaja,
Luuletajad vennad noored,
Veeretajad vennanaised.
Laulik peab minustki saama,
Luuletaja tütterista,
Veeretajad vendadesta.

Lauludes, mis luulest enesest kõnelevad, on järgmisi üksikuid teemasid leida:

a. Äratus luuletama ja laulma:

Laula, laula, suukene,
Liigu, linnu keelekene,
Mõlgu, marja meelekene
Ilutse, südamekene!
Küll saad siis ka olla vaita,
Kui saad alla musta mulla,
Valge laudade vahele,
Kena kirstu keskeelle.

b. Luuleallikateks nimetab rahvaluule pea inimesi pea loodust, pea Jumalat. Tähtsaks luuleallikaks on eestlastele kodumaa loodus. Sirged, sinavad lepad, haljendavad haavad ja kajavad kased toovad vaimustust ja jõudu uutele lauludele. Tuulehoog toob viise, meri ja lained lugusid, vihmasagarad, päeva värav, lutsu suu, latika nina ja kiisa keel on luulet äratanud, kuid neist parematekst laulumeistriteks peetakse laululinde:

[1]) Vaata: Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 191.

Kui ma olin väiksekene,
Kasvasin ma kannikene
Ema viis hälli heinamaale,
Kandis kiigu kesa peale,
Pani käo kiigutama,
Suvelinnu liigutama.
Seal siis kägu palju kukkus,
Suvelindu liialt laulis.
Mina meelta mõtelema,
Mõtelema, võtelema,
Kõik ma panin paberisse,
Raiusin kõik raamatusse.

Luule algusest kõneldakse edasi, et ta pole maast leitud ega puust tehtud, vaid on tulnud taeva alt:

Ole-ei leelo maasta lõütü,
Maasta lõütü, puusta tettü.
Leelo tulnu taiva alta,
Pühä pilvede vahelta.
Päält päivä kumeriku,
Alt kuu kõveriku,
Oma tuodu leelo lehe',
Laulu sõna', kõnne kõrra'.

c. Laulu ülenduseks ja tema mõju seletuseks pühendab rahvas hulga ilusaid laule; kõige ilusam neist on Kalevite võidulaul, mille Kreutzwald rahvasuust üles kirjutanud. Laul ja luule ehk iluavaldus sõnas on eestlase ülemad kunstid, laulu- ja sõnatargad vägevamad kangelased ja Kalevite eesotsas seisab laulujumal. Laulul on eestlase arvamise järele otse nõiavõim, just nagu Greeka, Saksa ja Bretagne rahva juures:

Kui mina hakkan laulemaie,
Laulemaie, laskemaie:
Ei mind või siis ohjad hoida,
Ohjad hoida, köied keelda,
Ega suitsed mind suruda,
Ega päitsed mind pidada,
Meri musta meelitleda,
Taevas laia taltsutleda!
Ma laulan mered muruksi,
Mere ääred ätseeksi,
Mere põhjad põllumaaksi,
Mere kivid kilingeksi,
Mere liiva litteriksi.

d. Peale laulikute ehk kaasitajate olid vanas Eestis veel kandlehelistajad need, kes iluhelisid lõid. Eesti kannel, enamasti 7-keeleline, oli õõnsaks tehtud puutükk, millel õhukene, aukline kaan peale liimitud ja peenikesed terastraadid peale tõmmatud. Kõige lühem keel oli umbes 9 tolli pikk, iga järgmine tolli osa teisest pikem. Neid keeli „pekseti peigelalla, osati sõrme otsadella, rapsiti rauda kämbelilla." Rahvalaulu järel on kannel kasest tehtud, mis tapetud neiu haual kasvanud. Kandle lauad saadud

suure lõhe lõuast, haugi pikast hambast. Kannelt pidas rahvas suure au sees, nimetas teda pühaks mänguriistaks. Kui Jumal kord Vanatühjaga võidu pille valmistanud, teinud Vanatühi torupilli ja sarve, Jumal aga kauni lehepilli ja kandle ja jäänud mängimises võitjaks, sest et kandlelt jumalikud helid kajanud.

Perekonna elu.

Perekonna elusse puutuvate laulude väärtus.

Eestlaste sügavamaid ja õrnemaid tundmusi avaldavad need laulud, mis perekonna elu osatavad. Soomlaste ja eestlaste rahvaluule kinnitab arvamist, et tõsist ja sügavat sisemist elu, tundmuste tõsist ja vägevat leeki soojades lõunamaades ei leita, vaid külmal põhjamaal. Lõunamaa rahvaste luulel on põhjamaa omadega võrreldes külm karakter, ja kui lõunamaa tulega metsikut suguiha tahetakse tähendada, siis peab vähemalt niipalju mööndama, et ta lõuna all madalam on kui põhjamaal. Põhjamaalaste armastus on enam vaimulist loomu, põhjamaalaste armastuselauludel on avaramad piirid, rikkalikum sisu: vanemate, laste ja õeste ning vennaste armastus tekitas siin osa kõige kaunimadest tundelauludest[1]). Perekonna elu kujutavad laulud on kõlavam ja kaunim keel vanal kandlel, mis ka siis kaasa heliseb, kui sõdadest, pidudest jne. viise veeretatakse. Eesti kodune, perekondlik elu jäi ka siis puutumata, kui raske orjaaeg kõik teised eluavaldused oma alla surus. Raskel ajal lähenesid perekonna liikmed üksteisele rohkem kui muidu, perekondlikud sidemed kõvenesid ja kodu läks eestlastele armsamaks. Tundmused, mis kodune perekonna elu liikuma pani, ilmusid järgmistes laululiikides, millest üksikud näited avaldame:

Perekonna elusse puutuvate laulude motiivid.

a. Kodukoht ja vanemate maja:

Oh mu kullasta koduda,
Ilusat isa aseda,
Ema paika paremada,
Kasupaika kallimada!
See'p on küla, mis on meilla.
All on aasad, peal on põllud,
All on aasad heina lüüa,
Peal on põllud leiba süüa,
Keskel on küla kalevi.
Küla lehkab köömelilla,

[1]) V. Schott, Ueber H. Neus's Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv, XIII. B, lhk. 374.

Küla väljad väävelilla,
Küla toad toomingalla,
Küla pinud pihlakalla,
Tänavad tikerberilla,
Aiavitsad virdeella,
Õunad õrna lõhnadella.
Kui sõidad läbi külada,
Paugub paasine tänava,
Läbi uute uulitsate,
Läbi vaskise värava,
Läbi tammise tänava
Helgib helmine hobune,
Raksuvad rahased rangid,
Värav hakkab värisema,
Tammest tänav tärisema.

b. Lapse põlv:

Oh seda endista eluda,
Kallist kasu põlvekesta,
Kui ma eidega elasin,
Marjaga maja pidasin!
Oh minu kallista koduda,
Ja minu marjasta majada,
Ilusat isa aseda,
Kus ma kana kasvalesin,
Mari maasta tõuselesin!
Seal kasvasid lapsed ladusad,
Tõusid tütterid tõsised,
Ilma vitsata viledad,
Lepa urvata tugevad,
Kase oksata kasinad.

c Lapse tänu vanemate vastu:

Isakene, taadikene,
Emakene, memmekene,
Küll sa nägid suure vaeva,
Kui sa minda kasvatasid,
Kasvatasid, kallistasid,
Üles tõstsid, hüpatasid,
Maha panid, mängitasid,
Suu juures susutasid,
Kahel käel kiigutasid,
Süles hoides süüessagi,
Käe peal käiessagi,
Rüppes rukki lõikessagi.
Viisid põllel põllu peale,
Panid mu parmaste vahele,
Sületäie keskeelle;
Et ei tulnud tuuli peale,
Ega veerend vihma hoogu.
Ole terve, memmekene,
Teiseks terve, taadikene,
Minda nõnda kasvatamast,
Kasvatamast, kallistamast,
Tänu teile hauassagi
Musta mulla katte alla!

d. Nooruse rõõm:

Ilugeme, kui me võime,
Kärageme, kui me käime,
Noored noorella ealla,
Parajalla põlvedella!
Ma ise ilu tegija,
Alles rõõmu algejani;
Ilu kannan kaasuksana,
Rõõmu rätte nurgassana,
Nalja lood narma'assa.

e. Kodune elu vanemate juures:

Seisin kui sinepikene,
Kasvin kui kanepikene,
Lina kiudu neitsikene.
Suu mul oli suhkurista,
Pea mul oli pähkelista,
Silmad kui sibulakesed,
Nina kui saia sarvekene,
Paled kui paiste-pullikesed.
Veersin kui muna murule,
Alla õue õunakene,

Rõõmu lilled mull käessa,
Rõõmu õied hõlma alla,
Rõõmu kannid kaenelussa,
Oma memme, ella memme,
Oma atti, armukene,
Pani välja kündemaie,
Andis mulle ergud härjad,
Ergud härjad, kerge adra,
Vits olli viilitud peossa.
Kündsin ma maa madalast,
Ep osand ohakasse,
Puutund ei puujuurtesse,
Suise raba sammaldesse.

f. Noormees ja neiu. Armastuse laule selles mõttes, nagu neid uuema aja kunstluule soetanud, on vanas Eesti rahvaluules vähe leida. Eestlane, kes loomu poolest üldse kinnine ja tagasihoidlik, on südame helluse näitamisel otse häbelik ja püüab armastust varjata. Seesugust armastuse-avaldust, - nagu seda raffineeritud ja tundmustes kultiveeritud seltskonnas ning romaanides esile tuleb, lihtne eestlane ei tundnud; harilikult küsis peiu neiult, kas see talle tulla tahab, ja sellega olid südame-asjad õiendatud. Väga tihti püüti südameküsimusi mõistamisi harutada, kõneldi ääriveeri mööda ja tarvitati pildikõnet. Tõnkamist ei sisalda mitte üksnes kosilaste ja isameeste sissejuhatavad keerud jutud, ka neiukesed mõistavad armastusemõtteid lauldes õige kinnikaetult avaldada. Näituseks istutatakse tamme küll isa, ema, venna ja õe ilule, kuid tamm ei tõuse ega kerki, peiu ilul tõuseb ta aga taevani ja tahab pilvi pillutada. Et tammest veimekirst peab saama, seda nimetatakse häbelikult ainult lõpuks, kui ju kõik muud tehtavad asjad on üksikult loetletud. Teine neiu annab oma meheleminemise himu sel teel mõista, et enda ütleb und näinud olevat:

Magasin muru mäele,
Sini lillede seassa,
Valge lillede vahele
Kullerkupu keske'ella.
Nägin und magadessagi:
Kuusk oli koja kohale,
Haav oli aeda ukse eessa,
Lepp oli linna uulitsal.

Memme lastakse seletada, et haavapuu armukest ja kuusepuu kosilasi tähendab. Samasugune tähendus antakse ka rebasele, hundile ja karule, keda neiu ütleb enda kallale kippunud olevat, kui ta unes metsa marju ja lilli noppima läinud.

Kui armastajad teineteisest nii kaugel viibisid, et kokkusaamine võimata oli, siis sünnitas igatsus tõsiseid armastuselaule, nagu näituseks järgmine:

Minu kaasa kauge'elja,
Minu peigu Peipsi rannas,
Ei me saa sõna kõnelda,
Ega ööd ühes magada.
Viisi vetta me vahela,
Kuusi kullasta jõgeda,
Seitse selget allikada,
Kaheksa kala mereda,
Üheksa hüva jõgeda,
Kümme külma järvekesta.
Tuul tal viigu tervisida,
Vesi a'agu armusida;
Lepp tal viigu lehma õnne,
Kask tal viigu karja õnne,
Tamm tal viigu talle õnne,
Vaherpuu vasika õnne!
Oleks leppa lehma laudas,
Oleks kaske karja laudas,
Vaherpuu vasika laudas,
Oleks tamme talle laudas:
Küll siis leppa lüpsaks lehma,
Küll siis kaske saadaks karja,
Vaherpuu joodaks vasikaid,
Tamme talled tallíteleks!

g. Pulma-laulud. Paariminek ja pulmad on kõige tähtsam sündmus perekondlikus elus, mitte ainult sellepärast, et inimese elu paariminemisel uue sihi ja kõrgema tähenduse omandab, vaid sel sammul, mida enam tagasi võtta ei saa, võib ka paariminejate eneste ja järeltulejate saatuse kohta otsustav mõju olla. Abielu põlve peetakse Eestis suure au sees. Meheks saab rahva arvamise järele meesterahvas alles siis, kui tal juba naine on, muidu nimetatakse teda poisiks. Et paariminekut elus nii tähtsaks peeti, ühendati seda sündmust enam kui ühtegi muud perekonna elus iseäraliste tseremooniatega, mida pidamata ei tohtinud jätta. Ja perekonna elu sündmustest on just pulmad need, mille juures eestlased oma vanadest pruukidest kinni peavad.[1]) Terve rahva seas tuntakse kosjakäiki isamehe seltsis, mõrsja hundihänna ajamist ja kahepoolega pulmi, milles peale noorepaari veel iseäranis saajavanem, saajanaine, peiupoiss, kirstumees, pillimees, kõrvanaine ja sülelaps tähtsaid osasid etendavad. Iseäraliste pidulikkude toimetuste hulgast paistavad Eesti pulmadest meile silma: saajasõit nooriku majasse, teretamine, nooriku peitmine ja ülesotsimine,

[1]) Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 310.

noorepaari lahkumine ja sõit peiukoju, tanutamine, laua taha viimine, sülepoisi sülle panemine, veimete jagamine, noorpaari magamaviimine ja ülesäratamine ja jumalagajätmised. Ehk küll ülesloetud Eesti pulmapruugid, nagu Schroeder tõendab,[1]) väga mitmeti Indo-Germaani rahvaste sellekohaste kommetega kokku käivad ja neis mõndagi muud võõrast mõju avalikuks tuleb, on need kõik eestlastele nõnda omaseks saanud, et rahvas iga üksiku pruugi ja tegevuse jaoks laule on luuletanud, mis pulmas pea kaasitajate kooride poolt vastulauludena, pea üksikute tegelaste poolt ette kanti.[2]) Kuna pulmalaule väga sagedasti improviseeritakse ja nad mõnikord aina naljatusi ja pilget sisaldavad, ei või neid luuleliku väärtuse poolest just kõrgelt hinnata. Ometi avaldavad neist mõned, nagu mõrsja lahkumine emast jne. ka sügavamaid tundeid:

Emadana eidekene,
Kui sa ep tänagi ei nuta,
Nutad homme ometigi,
Lähed aita hulkumaie,
Ait on harva riietesta.
Tuba tühi tütterista,
Laut on lage lammasteta!
Läed sa kaevust vetta tooma,
Kaevu kook tulen kaelajeni,
Läed sa pinust puida tooma,
Pinu rünk tuleb rinnaleni:
Siis tuleb tütar meeleje.

h. Abielu õnn ja õnnetus:

Mis mina hoolin hõikadessa,
Kardan välja üteldessa?
Mul pole hulgas ei omada,
Teista poolta teiste seas!
Minu oma on ju kaugel,
Teine pool taga Tallinnat,
Kui on haige, aitku Jumal,
Kui on terve, tehko rõõmu!
Tuul tal toogu tervisida,
Pilved pikkada igada,
Taevas tarka meelekesta,
Vesi viigu tal sõnumeid,
Kaste katku tal kaebamisi:
Seni kui sõidan järele!

Mis mul mukista mehesta,
Kõrkidesta kaasadesta!
Pesen mukki, kasin mukki,
Pesen mukki peene'eida,
Vaalin mukki valge'eida.
Mukk ju kõnnib kõrtsi teeda,
Oma naine, naisukene
Seep on koeraksi koduna,
Hagijaksi alla õue.
Tuleb kõrtsista koduje,
Tuba tal tule vallula,
Kamber küündella kumalla.
Hakkab jalgada tegema;
Viskab sukad sõnnikulle,
Kingad keset põrmandalle. —
Küllap marja võtab maasta,
Armas ahjule lahutab,
Kallis kannab kuivamaie. —

[1]) Hochzeitsgebräuche der Esten. Verhandl. der gel. estn. Ges., Band XIII, lhk. 149—364.

[2]) Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 273—298.

Kui ei marju võta maasta,
Armas ahjule lahuta,
Kallis kanna kuivamaie,

Küllap matak võtab maasta,
Halgu ahjule lahutab,
Kantsik kannab kuivamaie.

i. Hälli juures:

Tule, tule, unekene,
Tule, uni, uksest sisse,
Astu uni aknast sisse,
Kuku lapse kulmu peale,
Lange lapse lau peale,
Sihi lapse silma peale,
Asuta aseme peale,
Vaju lapse voodi peale.

Mina laulan lastadana,
Suisutelen sulgedana,
Kui see parti poegadana.
Maga kaua, kasva suureks,
Kasva suureks, karjas käija,
Karjas käija, marja tooja,
Orusta hobuste tooja,
Soost lehma lennutaja.

k. Lesknaine ja vaeslaps. Lesenaise ja vaeslapse kaebused on meie rahvaluurikas kõige ilusamad ja liigutavamad laulud, sest et nad meie rahva kurva käekäiguga ja iseloomuga kõige enam kokku käivad ja kõige sügavamaid tundmusi avaldavad. „Kolm on vaest ilma peal, ala ilma armetumat: üks on poeg isata, teine tütar emata, kolmas vaene leskinaine.“ Vaeslaste pisaratest kasvab järv, lesenaise pisarad jooksevad jõena.

Mina vaene leskinaine!
Ära mind toasta aeti,
Toasta, toa eesta,
Väravalta, vainiulta!
Nõnda vaene leskinaine
Kui see väli aiata;
Kõik lambad sisse laduvad
Kari sisse kalluteleb
Oraksida otsimaie,
Kõiki napru katsumaie.
Nõnda halba leskinaine
Kui see tuba katukseta,
Kõik vihmad peale vibuvad,
Kõik sajud peale sajavad!

Kui laulikud armastusest ütlevad, et see ahelad katki murrab ja kaljust läbi tungib, siis maksab see iseäranis ema-armastuse kohta. Me näeme oma rahvaluules, kuidas ema-armastus lapse vastu veel teispool hauda edasi vältab. Ei puusärk, ei roheline muru, ei ka rasked kivid keela surnud ema ja ka isa lapsega rääkimast. Kuid lahkunud hingede valitseja Tuoni ei lase ühtki surnut enam siia-ilma tagasi tulla. Eesti rahvas peab surnukeha armsaks ja ilusaks. Ema-armastus, mida luule nagu surematuks, jumalikuks kaitsevaimuks teinud,[1]) kes rahul ei või olla, kui ta teab, et

[1]) J. Kunder, Ema-armastus Eesti rahvaluules. Tallinnas 1883, lhk. 9—14.

ta lapse käsi maailmas halvasti käib, lastakse hauast veel mahajäänutele troosti ja nõu anda, nagu seda „Kalevipojast“ nägime.

Vaeslapsele annab kaebuseks põhjust ema surm, kadunud ema armastus ja hellus ja ühes sellega kadunud endine lahe elu isakodus ning sellele järgnev vilets põlv võõraste juures. Nii on vaeslaps üksi maailmas, ei ole tal aitajat ega juhatajat. „Ema viidi uksest välja, armud läksid akensta; ema viidi õuestagi, armud läksid üle aia; ema viidi teeda mööda, armud läksid aeda mööda, ema pandi haua sisse, armud haua põhja sisse.“ Sellepärast kaebab vaeslaps:

Oh ma vaene orjalapsi,
Mahajäänud marjakene,
Kel ei isa kaitsemassa,
Ema armu haudumassa,
Vennakest ei veere vainul,
Õde õhtul teretamas,
Sugulast ei soovitamas,
Ligemist ei lepitamas.
Hauda läks mul eidekene,
Kalmu läks mul taadikene,
Sõjasurma suikus veli,
Sõsar katkulla kolletas,
Tädi taudila lõpetas,
Onu õnnetuse kätte,
Lelle suri leinadele.
Mina aga üksi vaenelapsi
Pidin pikki piinamisi
Orjapõlves kannatama!
Peremees on väga kuri,
Perenaine liiga vali,
Peretütar tuleharki,
Perepoega palju pahem!
Õuekoeral parem elu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hõlpsam elu,
Kui on vaesel orjalapsel,
Kaitsemata kukekesel...
Oh mina isata lapsi,
Oh mina emata lapsi,
Vanemata vaenelapsi!
Igaüks ütleb minusta:
Lööge seda, see isata,
Lööge seda, see emata,
Vanemata vaenelapsi,
Kel ei tuttavat tugiksa,
Ega omasta abiksa.

Et vaeslapse elu nii raske ja armuvaene on, leiab ta rahva juures kaastundmust, ja see kaastundmus puhastab vaeslast kõigist halbustest ja ilma mustusest, teeb ta igapidi paremaks kui teised inimesed on. See kaastundmus laseb teda aitajat leida, mõnda head inimest ehk kõrgemat olemist, kes vaeslast kaitsevad ja teda viimaks õnneteele viivad. Võõrasema ja ta tütar saavad rahvaluules ikka teenitud palga. Peretütar on rahvaluules enamasti laisk, äge, kuri, vaeslast kiidetakse hoolas, tasane ja virk olevat, isegi

iluduse poolest on ta peretütrest ees. Nõnda leiab vaeslaps rahvaluule järele selle eest tasu, mis ta vanemate surma läbi on kaotanud.[1])

Looduselaulud.

Looduselaulude laad.

Muistne eestlane oli tõsine looduselaps, kes kogu eluaja looduse süles viibis. Siinjuures surus ta end hoopis kindlamalt looduse emarinnale kui näituseks mureta ja hellitatud tuline lõunamaalane. Sellepärast on eestlase looduselaulud ka palju tõsisemad, puhtamad ja liigutavamad kui lõunamaalaste omad. Kuid põhjamaa loodus laseb oma sülelast enam karedust ja karmust kui õrnust ja hellust tunda, veel enam, põhjamaa elanik peab ülespidamise murede sunnil loodusega ägedasse võitlusesse astuma. Seda võitlust kirjeldavad iseäranis põhjamaalaste kurblikud lugulaulud. Lüüriliste looduselaulude arv pole meie rahvaluules, vähemalt selles osas, mis tänini kõikidele kättesaadavaks tehtud, mitte suur. Põhjus on see, et meie rahvas orjapõlves veel seesugusel arenemisjärjel ei seisnud, et ta looduse ilust oleks sügavamat mõnu tundnud. Ta tundmused ei olnud nõnda peenendatud, tal ei olnud veel niipalju tähelepanu, et looduse ilu varjundusi oleks suutnud luules kujutada. Tal seisid peatoiduse-mured ligemal kui ilutunne. Sellest siis tulebki, et eestlane näituseks puude vastu otse halastamata oli ja neid oma maja ümbruses ei sallinud. Nad öeldi vilja ära varjavat. Nüüdki veel ei armasta tihti rahvas looduse ilule tähtsust anda, ei vaatle põhjalikult. Ja kui loodus tõntsiks tehtud tööinimest siiski laulule vaimustab, siis kuuleme ta tunnete tõusus alati praktilist mõistust kaasa rääkivat; kus looduse ilust lauldakse, seal ei jäeta ta tulu mitte kõrvale. Rahvalaulikut, kelle meel ja mõtted praktilise elu peale juhitud, huvitab loodus eriti sellest küljest, kas ta tema tööd takistab või edendab, talle kahju või kasu toob. Looduselaulude peaained on sellepärast *päeva- ja aastaajad ja ilmade nähtused*. Kuid nende kirjelduses ei

[1]) A. Seen, Vaenelaps Eesti rahvaluules. Sirvilaulud 1900, lhk. 9—19.

tõuse luulelend kainest tõsidusest palju kõrgemale, vaid ehib tõsidust iseäralisel viisil unistustega ja mõttekujutuste mängudega.[1]) Allpool toome mõned näited aasta-aegade lauludest.

a. Kevade laul:

Oh seda ilusat aega,
Oh seda kena kevadet,
Leht on puussa, rohi maassa,
Hele hääli neiudella.
Nõtkub nõmmella pädakas,
Kiigub soossa kasekene,
Hirnub hiiessa hobune,
Kukub kägu kuusikussa,
Laulab neidu kiige pealla.

b. Suve laul:

Nüüd sünnib orjal olla uhke,
Orjal uhke, härral uhke,
Sulasella suureline:
Juba rukkipead nähakse,
Odra oras haljendeleb,
Kaera oras katab maada,
Nisud tupesta tulevad,
Hernes lestada lehitab,
Läätsi säärida sirutab,
Lina lehib riideessa,
Kupar kuldapilvedessa.

c. Sügise laul:

Miks on ilmuke udune,
Taevas laia laiguline,
Pilved paksu vetta täisi?
Sestap ilmuke udune,
Taevas laia laiguline,
Pilved paksu vetta täisi:
Isat poega tappelesid,
Purelesid puie peale,
Maadelesid maie peale,
Nurelesid nugade peale,

Sest on ilmuke udune,
Taevas laia laiguline,
Pilved paksu vetta täisi:
Taati poega tappelesid,
Purelesid puie peale,
Maadelesid metsa peale,
Et olid kasnud kaasikmetsa,
Et olid haavikud ajanud,
Loodud lepad leinalised,
Kasnud kadakad karedad.

[1]) Võrdle: Neus, Ehst. Volkslieder, lhk. 194.

b. Talve laul:

Millal saan mina omile,
Millal veeren vendadele?
Sügise jõed sügavad,
Suvel päevad parmused,
Kevadel on lained laiad,
Lained laiad, piirded pikad.
Hobune upuks ojasse,
Māra mātaste vahele!
Tule, talve, lume tooja,
Silita teed siledaks!
Siis ma saaksin omile,
Veereks võõrsi vendadele.

Töölaulud.

Töötegemise ühendus laulmisega.

Töötegemine seisis meie esivanematel ligidas ühenduses laulmise ja luuletamisega. Tööraskust püüeti laululõbuga ära võita, teepikkust ja igavust lauluga lühendada. Küsimuse peale, kust laulik laulud võtnud, vastatakse: „Pere rehte peksedessa, talu rehte tampidessa, sealt on laps need laulud võtnud," ehk jälle: „Käed mul kangasta kudusid, sõrmed niisi nikutasid, suu mul seadis sõnuda, meel mul mõtles värsisida, keel mul laulu lõõriteles."

Koduste tööde laulud.

Töölaule lauldi enamasti suures hulgas koos. Lauluga kinnitati jõudu, anti ettevõtetele uut hoogu. Kõige tuttavamad koduse töö lauludest on künni-, külvi-, lõikuse- ja rehepeksu laulud. Künnilauludes kiidetakse häid härgi, kes möirates mäele, karates kaevukünale ja karjudes künnivaole lähevad ja seal adra kulda käänama panevad. Lõikusetööl tuletati laulus rutulist aega ja kibedaid suvetöid meelde, et „odrad jälle jõuavad, kaerad hagu kasvatavad, läätsad lesti lõpetavad, linad kupraid kuulutavad, herned õisi ajavad." Üldse kiidab rahvalaul põllumehe ametit kõige paremaks teiste seast. Ametmees olevat ajuti rikas, põllumees aga põline rikas. Kuulsam Eesti ametmees on sepp, sellepärast on arusaadav et rahvalaulgi sepist ülistab:

Oli meid kolmi vennakesta,
Kolmi taadi taimekesta;
Kasvasime kolmekesti
Ühe isa õue pealla,
Eide hellal õpetusel,
Taadi targal tahtemisel
Kasvasime kangemaksi,
Sirgusime suuremaksi.
Läksid vennad luusimaie.
Kaugemale kõndimaie.
Üks läks Hiiumaal isandaks,
Teine Saaremaale saksaks.
Mina väiksem vendadesta
Kartsin minna kaugeella:
Ma jäin siia maale sepaks,
Musta tahma tassijaksi;

Tegin vallal valjaaida,
Kihelkonnal kirveida.
Vald mu valjaid vaatemaie,
Kihelkond mind kiitemaie:
See on seppa seitsmest vallast,
Kuulus kuuest kihelkonnast.

Laiskust ei või üldiselt eestlasele süüks panna, nagu seda mitmed sakslased teinud. Eestlane austab virkust ja tunneb töö väärtuse selgesti ära. Naisevõtmise juures pannakse suurt rõhku selle peale, et noormees virga abikaasa saaks. Tütarlapse virkust kiidetakse näituseks:

Kuidas tegi vakka vaenelapsi,
Kivi ääres kirja korra,
Vare ääres varda korra;
Kui läks siis isa magama,
Kui läks siis ema magama,
Siis tema kapsis kamberisse,
Uluma pani uue voki,
Kaarima pani kahed kaarid,
Viduma viied vardakesed.

Väliste tööde laulud.

Väliste tööde kohta on eestlasel vähem laule. Lauldi karjas käies, küttides ja kalu püüdes. Karjaselauludes nurisetakse halva ilma üle, kütilauludes kiidetakse häid linnukoeri, kes saaki aitavad püüda. Kalapüügi laulud on enamasti suurte rasvaste kalade kiitusele pühendatud, siis ülistatakse ka veel kallaspappi, kes kaldal istudes ja mere karva ning udu nähes meremeestele mõistab selle üle märku anda, kust poolt silgud rannale lähenevad.

Eluseisuste laulud.

Eluseisuste lauludeks nimetame neid runosid, mis peremehe ja orja, rikka ja vaese, ühe sõnaga rahvakihtide vahekorda kujutavad ja sellest vahekorrast väljakasvanud tundmusi avaldavad. Et see vahekord eeskujuline ei olnud, vaid et õnnetu orjapõlv meie rahva karakteri hoopis ära rikkus ja viha ning vaenu meie kodumaa elanikkude vahele sigitas, ei tohi meie eluseisuste lauludest iseäralist tundmuste peensust ega maitset otsida. Nende laulude põhitoonideks jäävad kaebus raske põlve üle ja viha ning pilge vägivaldsete rõhujate vastu. Kahjuks ei ole rahvaluulest näha, kuidas isandad ja peremehed orjade peale vaatasid. Rahvaluule tutvustab meid üksnes orjade tundmustega. Kus orjadega inimlikult ümber käidi, seal unustas ori ajutiselt oma halva põlve ja avaldas oma isandale kiitust. Nõnda lauldi Audrus talguselaulus:

Oh minu härtu härrakene,
Kulda kaunis prouakene,
Tõuskem üles tooli peale!
Aituma head härrad,
Aituma head prouad,
Söötemast ja jootemast,
Laia lauda kattemast,
Seda härga tappemast,
Mis pole ilmas ikkes käinud,
Mis pole põlvel põldu künnud,
Tuhat vaksa turja paks,
Sada vaksa sarve pikk,
Kümme küünart külje kont.

Head kubjast paluvad korratüdrukud Kadrinas:

Meie kubjas kullake,
Hõbedane härra orja,
Kuldne kuninga orja,
Vaskine vanema orja,
Kulda-keppi kiigutaja,
Hõbe-piitsade pidaja!
Lase lapsed lõuneelle,
Kullad keskehommikulle!
Lapsed lõunata paluvad,
Külad keskehommikuda.
Ju Virussa süüa lõunata,
Ammugi Alutagassa!
Meie sirgud söömatagi,
Haned aiva heineeta,
Lõokesed lõuneeta,
Kalamarjad maitsemata!

Rahvaluule järele arvates pidi Võrumaal orjus iseäranis raske olema. Siit kuulub kõige rohkem orjakaebusi, et „orjapõlveke raseda“:

Milles neo herra nii ilossa,
Milles näil provva nii punadse?
Nee omma vaeste vaeva läbi,
Tütarlaste töö läbi,
Pärisorje ohu läbi.

Oli ka neid juhtumisi, mil ütelda võis: „Küll teen tööd, et tänada, näen vaeva, vannutakse.“ Ülekohtuste kubjaste peale kaevatakse:

Oh minu härto härrakene,
Kulda krooni prouakene!
Tõuse üles tõllastagi,
Tõuse üles tooli pealta,
Astu akna raami peale,
Vaata oma valla peale,
Kuidas su valda vaevatasse,
Pisukesi piinatasse!
Kurat meil pandud kubjasse,
Vali valla pealikusse,
Kibe seatud kilterisse.
A'ab ta valla varda'asse,
Teolapsed teiba'asse.
Kui mina kündsin välja pealla,
Tuli kubjas mõisa poolta,
Vedas vemmalta järele,
Kandis kaigasta õlale,
Lõi mul peeni pihta mööda,
Õhukesi õlgu mööda.

Kui aga soost soolavitsu, pajust palavaid vitsu toodi, mehed paku peale tõmmati ja sajad hoobid selga loeti, siis võiks küll aru saada seda rahva viha ja põlgust, mis orjalauludes ilmutati:

Mis kanad munad munevad,
Needki saksa vaagnaasse;
Lammas tegi laugu talle,
Seegi prae varda'asse.
Lehm tegi härgse vasika,
Seegi saksa välja peale.
Hobu tegi täkust varsa,
Seegi saksa saani ees.
Naisel oli ainus poeg,
Seegi saksa sambaassa,
Mis on elu helvitassa,
Ehk on põlve põrguessa:
Seep on meie mõisaassa.[1])

Talusulasel ja -tüdrukul on kaebamist kurja peremehe, raske töö ja laisa peretütre üle. Et taluperemehed oma teenijatele kiitust oleksid jaganud, seda pole tänini trükis ilmunud rahvalauludest näha. Sulaste kiitused käivad ka ennem tublide tööloomade kui lahkete leivaandjate kohta. Kuldne vist sulase põlv muistegi ei olnud, sai ju omade ja võõraste poolt orjale ainult põlgus osaks:

Kui ma lähen koduje,
Ei mulle kõrred kõnele,
Ei mulle parred pajata,
Ei mulle rääga räästasvihku,
Ahjuhark ei anna kätta,
Kaela ei hakka kaelakooku.
Tuimad on toassa seinad,
Tuimemad toa elajad.
Vaigud on peressa varnad,
Vaigumad perevanemad,
Liiga valjud leiva-saajad.
Kumma ma ära kulutan?
Kivi ma ära kulutan,
Maha löön ma varda valju,
Ei võida perevanemat.

Ülekohtune peremees, kes orja vaeva ära ei tasu, lastakse rahvalaulus taevasse kutsuda ja seal orjale palk välja maksa. Peremees istub taevas raudtoolil, joob karikast tuld ja tõrva, ori aga istub taevas kuldtroonil, joob kuldsest karikast vett.

Orjade ainukene troost oli:

Üleval on orja õnne,
Kauge'el on orja karja,
Pealael lammaste jagaja,
Rahatäht on taeva'assa.
Kui tahad tasu jagada—
Orjast saab osa jagaja,
Sulasest saab suuri meesi,
Perepojast palgaline,
Palgaline, päeviline.

---

[1]) Herder's Werke, Band 25, lhk. 401—403. (A. W. Hupeli üleskirjutus).

Seltskonna- ja pidulaulud.

Seltskonna-laulud.

„Seltsis segasem, hulgas hubasem“ — ütleb Eesti vanasõna. See näitab, et eestlane lõbusat seltskonda armastab, heast seltsimehest ja seltsilõbust lugu peab. Raske töö järele on seltskondlik lõbu ja pidulust kauniks vahelduseks. Hulk rahvalaule, mis seltskonna elu ja pidulõbu ülistavad, näitavad, et eestlase tundmused seltskonna elu vastu tuimad ei olnud. Muiste tulid avalikud seltskondlised pidud teatud aegadel ette. Noorem Göseken teatab 1694. a., et Läänemaa eestlased avaramat priiust tarvitades mardipäeva ja jõulupüha vahel iga laupäev mängutubadesse kogunud seltskondlist lõbu maitsema, kuni Rootsi valitsus need koosolekud ära keelnud.[1]) Sellest ajast peale jäänud vilets kõrtsielu rahvale ainsaks lõbu-allikaks. Ainult kevadel enne suvistepühi kogub noorsugu mägedele ja koplitesse kurnimängule ja lauahüppamisele. Viimast mängu kirjeldab rahvalaul nii: „Ann läks lauda hüppamaie, pakkuda põrutamaie: all oli pakku pihlakane, peal oli lauda lõmmuspuine.“ Nelipühist kuni jaanipäevani käidi kiigel. Kahe- ja neljaarmilisel ööts-kiigel oli meie rahva elus seltskondliselt suur tähtsus. Tema ümber kogus noorrahvas ligidalt ja kaugelt kokku pidule. Kiigelaulud avaldasid vaimustust ja joovastust. Kiigele minnes panid neiud kõige kaunimad riided selga. Kui tütar emale kurdab, et teised neiud kiigel tressidega ja poortidega ehitud, kuna kurtjal kodutehtud lihtsad riided „halli aia ja pooli poka“ seljas on, siis saadab ema tütre aita ehtima: selga pannakse siidisärk, vöö vööle virvekirja, kuub selga kuldatoime, jalga uued ummiskingad. Siis läheb tütar hulka uhkesti, läbi lipu ligemasta. Kiikudes tulevad neiu ehted kõige mõjuvamalt nähtavale:

Pärg siis kostis päeva vastu:
Päeva poolt paistis punane,
Kuu poolt paistis kumera;
Helmed paistsid eha vastu:
Eha poolt paistis helleda!

Sõlg aga mängib sõrmustega,
Kuu aga mängib kudrustega,
Päev aga mängib pärlitega.
Eha aga mängib helmetega.

[1]) H. Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 362. Samati võrdle K. Hasselblatti mängutubade kirjeldust Gresseli Eesti ehk Rahva Kalendris 1836.

Nii kaunilt ehitud neiu sai muidugi kuulsaks ja tuttavaks. Ehtimise otstarvet seletab laul:

Käi, kiige, kõrgeelle,
Kõrgeelle, kaugeelle,
Et ma paistan palju maada,
Et ma paistan Paideesse,
Läigin linna uulitsale.
Pärg mul paistab Pärnumaale,
Pärja-sabad Saksamaale,
Kuub mul paistab Kuura-maale:
Et tuleb poissi Poolamaalta,
Naisemees tuleb Narvamaalta
Minu pärja ilu peale,
Minu lindiläike peale,
Kullat-kuue toime peale.

Tantsulaulud.

Kiige all leidus enamasti ka tantsuplats, kus torupill ja viiul ürgasid, noori ja vanu karglema kihutasid. Tantsumuusikalt nõueti, et ta hästi jalapärast oleks, see on võimalikult selgesti tantsu rütmuse ehk veere tuntavaks teeks. Oli lugu jalapärast, siis tuli vanadelgi tantsulust peale ja seda avaldati tantsulauludes:

Tere tibukene,
Kabu jalakene,
Hundi vilekene,
Meie Marikene.
Lint-lant lõi lugu pilli,
Krapi Aadu tõi kubu õlgi
Siit nurgast ja sealt nurgast,
Kesk põrandalle kokku.

Mängulaulud.

Tähtsaks seltskonna lõbuallikaks oli veel mäng, mille juures lauldi. Mängulaulude arv on eestlastel kaunis suur. Hulk eestlaste mängusid ja mängude aineid käivad väga naabrirahvaste, nimelt rootslaste, daanlaste, soomlaste ja venelaste omadega kokku. Niisuguste laenatud mängude üldine tundemärk on see, et laulude sõnadest mängu tegevus selgesti välja paistab. Anide-mäng (Kust ta tuleb, kust ta tuleb, ani, ani valge?) ja Leikari-mäng (Siia leikarid tulevad) käivad Soome lauludega Kanteletaris täiesti kokku ja on vist Soomest pärit. Väravategemine (Kesse tahab läbi minna, värava?) Lähme kaeru lõikama ja Siimu-mäng (Siit tuleb Siim, siit Siimu sulane) on Rootsi- ja Daanimaal pisut muudetud kujul tuttavad. Päris Eesti mängulaulude sõnad on seesugused, et nad mängutegevust eriti ei nimeta ega õpeta, mispärast nad seletust vajavad. Tuttavamad Eesti mängulaulud on Oh kuning, kuningakene, Nõret, nõret, nõelukene ja Kuuts, kuuts, kullikene. Esimene nendest käib

nõnda: Neiud istuvad, seisavad ehk tantsivad ringis ühe valitud kuninganna ümber. Igaüks mängijatest laulab kuningannale:

Oh kuning, kuningukene!
Miks ep enne meile tulnud,
Kui käisid käsud järele,
Viied, kuued viinakruusid,
Tuhandemad õlletoobid,
Sadandemad saiakakud?
Nüüd tulid halvalla aialla,
Kevadella kergeella;
Nüüd jooksid jõed õluta,
Metsa mõlgastas mõduda.
Nüüd sa riisud riietesta,
Päästad pea linusta,
Katkud kaela kudrustesta.

Kuning vastab neile lauldes:

Heida helmed, neitsikene,
Heida helmed, päästa pärjad,
Sõled suured rinnastasa,
Keed pikad kaelastasa!

Kui kuninganna kõigilt mängijatelt ehted endale nõudnud, ennast saadud asjadega ehtinud ja pärjad endale pähe pannud, siis laulavad ringisolejad:

Oh kuning, kuningukene!
Anna kätte kehva kullad,
Kätte vaese hõbedad!
Ei nad olle eidelt saadud,
Ei nad ole taadilt saadud,
Ei ole peene peiu toodud,
Need olen saanud sõrmilani,
Keerand kedrevarsilani.

Ehete tagasiandmisel võetakse panti, kui keegi oma asja ära ei tunne.

Pidulaulud.

Siiamaale kõnelesime seltskonnalauludest üldse. Jääb veel üle iseäralisi päevi ja aegu tähele panna, mida rahvas ühiste pidustustega veetis ja milleks laule loodi. Seesugusteks pidulauludeks nimetame jaani-, vastla-, mardi- ja kadripäeva laule. Peale nende on Pihkva eestlastel veel hulk teisi pühi, „prassnikke", „kirmaskeid." Nende pidude kohta võib üldiselt seda ütelda, et nad suuremalt jaolt võõrsilt pärit on ja nad aegamööda meie rahva seas nii koduseks said, et neid rahvaluuleski ülendati. Osalt on neil vististi ka paganuse pidud põhjaks.

Jaanipäeva laulud.

Jaanipäeva eelõhtu ehk 23. juuni pidustus on vanem kui jaanipäeva nimi ise. Paganuse ajal saadeti talist ja suvist pööripäeva iseäraliste pidustustega mööda. Suur rõõmupäev jõudis rahvale kätte, kui öö lühikeseks läks ja loojamineva ning tõusva päikese vahel nagu ära kadus. Noor ja vana rõõmustas siis valguse võidust, mis pööripäeval kätte

jõudis. Terve loodus pühitses kevade täielikku võitu valju talve üle, ja sellest pidust võtsid inimesedki osa, mitte üksnes meie maal, vaid igalpool põhjamaades, kus võitlus talve ja suve, pimeduse ja valguse vahel nähtavale tuleb.[1]) Maitseti õnne ja rõõmu niikaua, kui rõõmu-aeg kestis. Katoliku kirik tarvitas paganuse pühi selleks, et nende varal ristiusu kommetele rahva sekka teed teha. Suvise pööripäeva pidustus ühendati jaanipäeva pühitsemisega, ja talise pööripäeva püha muudeti jõuludeks ümber. Sellest pealiskaudsest nimemuutmisest ei tulnud ristiusule suurt kasu; rahvas pühitses tähendatud pühi ikka paganuse kommete järele edasi, ja nende kommete jäljed on meie päivilgi veel tunda. Paganuse arvamise järele pidi j a a n i t u l i, millest meie ajal ainult lõbu otsitakse, nõiad elajate karjast eemale peletama, vilja ikalduse eest hoidma. Iga jaanitulele tuleja pidi midagi tulele ohvriks tooma: kes õlekubu, kes sületäie heinu, kes kimbu kadakaid. Sealjuures lauldi: „Igaüks nüüd kokku tuleb siin, kus jaanituli põleb; kes ei tule jaanitulele, selle odrad ohakased, kaerad on kasteheinased." Kelle linad hästi peavad kasvama, see heidab kolm pakku tulesse ja ütleb iga pakku visates: „Tudrad tulesse, kasteheinad kaugele, linad meie põllu peale!"[2]) Balthasar Russov[3]) teatab, et 300 aasta eest mitte üksnes jaaniõhtul tuld pole tehtud, vaid ka veel peetri- ja maarjapäeval. Maarahvas ja saksad tulnud jaanipäeval kirikute juurde kokku jaanipidule: maarahvas pattude andeksandmist saama, saksad ärajooksnud orje otsima ning priiskama, prassima, jooma ja tantsima. Meie ei taha siin kõikidest kommetest kõnelda, mis jaaniööl kas õnneotsimiseks või kurjapeletamiseks tehti.[4]) Meid huvitavad siin iseäranis jaanipäeva pidulaulud. Tähelepanemis-väärt on see, et need laulud õieti

[1]) M. J. Eisen, Jaani-raamat. Tallinnas, 1899, lhk. 68—70.

[2]) J. Fr. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 362.

[3]) Livländische Chronik, lhk. 78.

[4]) K. Hasselblatt, Tähtpäevadest, Gresseli Eesti-maarahva kalender 1840.

ei jaanipidu paganausu ega ristiusu mõtet otsekoheselt esile ei too. Et jaanipäev noorerahva rõõmupüha on, ilmub siingi selgesti, sest et Jaanile kosjaminekuks nõu antakse, ta toredat hobust, Saksa saani ja kauneid hobuseriistu imeteletakse. Seesugune peig on muidugi ihaldamis-väärt; kui ta sõidab, siis „Viru neiud vaatavad, Harju kaasikud kaevad, vaat kus sõidab Jaanike, hobune eessa kui see osja, täkku eessa kui see tähte, ruuna eessa kui see roosi.“ Jaani õpetatakse:

Jaanikene, poisikene!
Külas üksi saunakene,
Saunas üksi sängikene,
Neli neitsit seal seessa:
Üks seal siub siidivööda,
Teine niub niidivööda,
Kolmas katsub kardapärga,
Neljas nutab noorta meesta.
See, kes nutab noorta meesta.
Seep see selge siidineidu,
Seep see kuldakanakene,
Seep see kallis kaasakene.
See, kes siub siidivööda,
See on uhke ja hooletu;
See, kes niub niidivööda,
See on nägus ja nurjatu;
See, kes katsub kardapärga,
See on kuri ja korratu.
Jaanikene, poisikene,
Sest saad sina siidineiu,
Tood mul kuldase minija,
Hõbedase pojanaise.

Muhumaa laulude järele[1]) on Jaan neiuröövija, sest ta „riibab neiu reele,“ toob ta vägise koju. Seda vägivaldset kosimist peab vist ka „Nuku-mäng“ kujutama, mida meie kodumaal väga laialt jaaniõhtul mängitakse. Tütarlapsed käivad lauldes ringi, kaks nendest on keskel nukkudeks ja seisavad ühe liniku all. Nad peavad kõik järele tegema, mis laulus kästakse:

Lähme nukku ehtimaie,
Vaesta lasta valmistama,
Kägu kulda kingitsema!
Ehi nukku, eeri nukku,
Ehi neile ehteeile,
Mis su emal enne olnud,
Vanaema valmistanud:
Pane peale pardi-sulgi,
Liida peale linnu-sulgi,
Metsaasta mehiku-sulgi
Pese silmad, soe pea,
Selga aja hame linane,
Peale pihta peenikene,
Jalga pane sukad sulgieeed,
Otsa kingad keerulised,
Pane ümber suure sõuu,
Nii kui pooli põdra nahka;
Pane vööle suure vöö,
Nii kui laia tõrre vitsa;
Lase ette laia põlle,
Nii kui isa aida uksi;
Rinda pane suuri sõlgi,
Nii kui kuu taeva'assa,
Heida kaela helme korra,

[1]) O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja, lhk. 27—28.

Pane pähe laia pärja,
Ehi sõrmed sõrmuksile,
Sõrme vahed valusile.
Sea säared jooksemaie,
Labajalad laskemaie,
Kodarad kolisemaie!

Viimaste laulusõnade laulmisel lasevad ringiskäijad sealt küljelt oma käed lahti, kust poisid, kes väljaspool ringi seisavad, kõige kaugemal viibivad. Nukud jooksevad ringist välja, kaks poissi ajavad neid taga, püüavad nad kinni. Ringiskäijad laulavad püüdmise ajal:

Viska linik lepa peale,
Kaelarätik kadaka peale,
Pearätik pedaka peale!
Jookse, nukku, jõua, nukku,
Jookse poolest Poolamaada,
Veidikene Venemaada,
Natukene Narva maada!
Jookse, nukku, jõua nukku,
Ära nukku metsa jookse!
Metsas mõnda murdijada,
Kivi taga kiskujada,
Aia taga haavajada.

Kui poisid nukud ju kinni püüdnud, siis hakatakse neid lauldes tagasi kutsuma:

Tule koju, nukukene,
Tule ja tunne omada:
Jaan su omä, hoia teda
Jaan su päris, pea teda![1])

Sellejärele valitakse uued nukud, ja mäng ning laul algab uuesti.

Mardipäeva laulud.

Mardisandiks käimine ja annete korjamine õhtul enne mardipäeva (10. nov.) on väga vana viis, mida niihästi Saksamaal, Hollandis kui ka Rootsis tuntakse. Ta jälgi leiame ka juba paganausu ajast. Juba Herodot teatab, et Saamose saarel lapsed majast majasse käinud ja Homeerose laulusid laulnud, et sel teel andeid korjata. Rahva arvamise järele pidavat mardisandiks käimine Lutheri mungapõlve kerjamist meelde tuletama. Õieti peetakse mardipidu Touri linna piiskopi Martinuse mälestuseks, kes aastal 400 p. Kr. surnud. Kuna ta rahvajutu järele kord keisrile Maximinusele võõraspeol pidanud viinapeekrit kätte ulatama, hakatud Martini joodikute kaitsjaks pidama ja tema nimepäeva joomiste ja prassimistega pidutsema. Sel päeval korjatud ka haned ja kanad kokku, keda rahvas oma vaimulikkudele annetanud.[2]) Eesti mardisandid ja nende jooksmine seisab otse-

[1]) J. Jung, Eesti rahva vanast usust, kombetest ja juttudest, lhk. 78.

[2]) J. H. Rosenplänter, Die Mardid und Sandi-Kadrid. Inland 1841, nr. 14. Võrdle: Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 367—368 ja niisama Jung, Eesti rahva vanast usust, kombetest ja juttudest, lhk 83—87.

koheses ühenduses marraste ehk surnud inimeste hingedega, kes rahvausu järele kodus söömas käivad. Nii oleksid Eesti mardisandid veel viimsed mälestused vaimude söötmisest. Hiljem on marraste kodukäimine ja söötmine nime, aja ja asja poolest piiskopp Martinuse mälestuse piduga kokku sulanud.[1]) Meie ajal käiakse enam nalja kui andide kerjamise pärast mardiks. Noored mehed, tükki kümme ehk rohkem koos, panevad enestele pahupidi kasukad selga, näod ette, linadest habemed suhu ja lähevad Mardi isa ja Mardi ema juhil külasse andisid manguma. Mardi isal on aisakell käes ja kaelakott kaasas. Paar pillimeest löövad lõõtspillil ehk viiulil tantsulugusid. Mardi isa ja ema laulavad Mardi laulud, kuna lapsed selle pilli järele tantsivad. Esmalt kõlistab isa akna taga kella ja palub sisselaskmist.

Tere, tere, perekene,
Tere, perenaisukene!
Laske mardid sisse tulla,
Mardi küüned külmetavad,
Sõrme otsad sõitelevad.
Mardid tulnud taeva'asta,
Tinast tehtud teeda mööda,
Hõbedasta õrta mööda,
Mööda kullasta kõrendaid.
Peretütar, neitsikene,
Puhu siis tuli tubasse,
Lõõtsu lõke lõuka'asse!
Kui pole peres peerukesta,
Siis võta laest laastukesta.
Kui pole laes laastukesta,
Siis võta roogu räästa'asta.
Kui pole roogu räästa'assa,
Siis võta varrest pinnukesta,
Siis puhu tuli tubasse,
Lõõtsu lõke lõuka'asse!
Peremees, peremehike,
Perenaine, naisukene,
Võta võtmed varnaasta,
Nõretimed nõtkemasta;
Kipsi, kapsi kamberisse,
Astu alla kelderisse,
Otsi Mardile osada,
Katsu Mardile kalada,
Vana venda vorstikesta,
Sandi-Mardi maugukesta,
Sea-liha siilakuda,
Põrsa peade poolikuda!

Selle järele astub üks Mart tuppa ja külvab herneid põrandale, mis õnne peab tähendama. Sealjuures laulab ta:

Mart viskab sisse viljaõnne,
Sisse kannab kaeraõnne,
Uued odrad, keerud kesvad,
Sisse toob sigade-õnne,
Lauta toob lammaste-õnne,
Kingib kirju karja-õnne.

Nüüd hakkab pillimees mängima, teised laulavad segamini ja tantsivad Mardi tantse, mis maa müdisema paneb.

[1]) Võrdle: W. Reiman, Eesti rahva hariduse järg iseseisvuse aja lõpul. Eesti Kirjandus IV. a., nr. XII.

Nad laulavad terakast rukkist, kaharatest kaertest ja keerulistest kesvadest, Mardi pidu ettevalmistamisest, martide ootusest ja lootusest. Kui lahke perenaine martidele annid kätte jaganud, lahkuvad viimased lauldes:

Aitumal, eidekene,
Aitumal, taadikene,
Aitumal, perevanemad,
Mardi osa hoidemasta,
Mardi vara vaatamasta,
Suurta käntsu käänamasta,
Vähikesta väänamasta!
Tõusku teile tõmmud lehmad,
Ülenäo üsna mustad;
Sead siukad siginegu,
Laiad latakad emised,
Pitka putke pätsakesed.
Rukkid teil saagu roosilised,
Nisud neljatahilised,
Herned üsna ümmargused,
Odrad pisut pikergused,
Kaerad kaheharalised,
Läätsad laiad latergused,
Linad liugu oma liiki!

Kadripäeva laulud.

Kadrid jooksevad kadripäeva eel. Seegi komme on katoliku ajast pärit. 25. nov. mälestab katoliku kirik veretunnistajat Katariinat Aleksandriast, kes 307. a. p. Kr. mõõgaga ära hukatud. Et Katariinat karjade kaitsjaks peetakse, niidetakse sel päeval lambaid. Kadrid näivad oma jooksul marte eeskujuks võtvat. Ka nemad panevad endid pahupidi riidesse, katavad näod kinni ja käivad „ema" juhatusel perest peresse lauluga andisid mangumas. Kadrilaulud lähevad sisu poolest martide omadest ainult vähe lahku. Kadrid tantsivad tasakesi, et ei liiv maast ei liigu, ega põrm maast ei põru, sest põrm rikub põlle kirja, liiv rikub liniku kirja. Kadri kaitseb Jumala karja, loeb Looja lambaid. Ta ei mõtle ka mängu peale, vaid Kadri tahab takkusida, Kadri vingub villasida, nuuksub linanuustikida." Tänuks soovivad kadrid „lauda täis lambaid, kena oinas keskel, puud saab villa puusa pealta, tuhat naela turja pealta, kümme naela külje pealta, sada sarvede vahelta." Aga häda sellele perele, kust kadrid midagi ei saa. „Seal peab tütar sammeldama, seina ääres seenetama, meestele meelepahaks olema, õele õue pühkijaks ja vennale veevedajaks jääma."

Lõpuks nimetan veel vastlapidu, millel eelminejatega sarnasust on. Juba roomlased pidasid sel ajal jumalate auks suuri lustipühi, liigsöömise, joomise ja kõiksugu vallatuse ja ropu tööga. Ristiusumail ei lõppenud need kom-

bed, vaid segati neid kirikliku teenistusega. Vastlapäevale järgneb igav paastuaeg, millal ilmalik rõõm tuleb järsku maha jätta. Sellepärast saadeti viimsed rõõmupäevad suure lusti ja möllamisega mööda. Neid pidusid leiame kogu Õhtu-Euroopas. Soomlased nimetavad seda päeva „laskiainen", s. o. lihaheite päev. Vastlapäeval söödi katoliku ajal viimast korda liha, nimelt seajalgu; siis algas paastuaeg, mis kuus nädalat kestis. Kui seajalad söödud, mindi külast linu manguma, kuid peaasjaks sealjuures oli kiir sõit ja väle liulaskmine, et linad sel aastal hästi pikaks kasvaksid. Liugu lastes lauldi vastlalaulu:

Lina liugu, pikka, kiudu!
Linad liugu laskijale,
Takud takka-lükkajale,
Ebemed eest-vedajale,
Tudrad toas-istujale,
Vares-kaelad vahtijale.

Elu tõsi ja nali.

Õpetuslaulud.

Elu tõsi ilmub rahvaluules õpetuslauludes, milles nooresoole tarkust eluteele kaasa anti. Rohkearvuline on Pihkva eestlastel iseäranis nende õpetuslaulude liik, milles emad tütreid manitsevad. Õpetuslauludes ilmuvad eestlaste kõlblikud arvamised. Näituseks ei pea neiud ühtteist halvaks pidama. Seks pakkuvat metsas puudki head eeskuju. Küll on seal mõned puud teistest pikemad, mõned haavad halvemad, mõned kõivud kõveramad, siiski kummardavad nad ühtekokku. Lahketest sõnadest, viisakast teretamisest ja korralikust töötegemisest peetakse rahvaluules suurt lugu; korralik töötegemine ei tee mitte üksnes tütarlapsele enesele au, vaid ka tema emale, kes nii hoolsasti last õpetanud. Rikkuse taganõudmist ei kiideta heaks, rikkust ei saa surmas kaasa võtta. Neile, kes suud joosta lasevad ja oma keelt ei talitse, saab naer ja laitus ósaks. Iseäranis suurt rõhku pannakse õpetuslauludes neiude karskuse peale. Emal on tütrest suur mure, kui viimne mõisa teenima läheb:

Sina kasvad mõisa'assa,
Saapasäärede seassa,
Tuhveljalgade toassa,
Kingajala kamberissa:
Viimati petvad peened särgid,
Haugutavad hallid kuued,
Matvad manteli magajad,
Katvad karvased kübarad.
Sind ehk petvad peterselid,
Peterselid, peedijuured,
Saksa puu õunad saledad,
Maripuu marjad magusad.

Selle peale vastab karske neiu, et teda ennem peenike liiv petvat ja must muld maha matvat, kui peterselid, peedijuured ja Saksa puu õunad. Kuid mitte üksnes mõisa junkrute eemalhoidmiseks pole karskuse õpetust vaja, ka perepoeg on petlik, temagi vastu peab neiu ettevaatlik olema. Vägivallale kästakse vägivallaga vastu astuda:

Tütarlapsed, tillukesed!
Kui teie jäete meist järele,
Kui teie käite mööda teeda:
Pidage piitsuke peossa,
Kandke kaigas kaindelassa!
Kui tuleb poissi puutumaie,
Naisemees tuleb narrimaie,
Löö sa poisil pooli peada,
Naisemehel natem pooli,
Kukuta kulmud mõlemad!

Õpetuslauludega seisavad pilkelaulud väga ligidalt ühenduses. Eestlane mõistab väga vaimukalt ja teravalt pilgata, kuid kõik pilked ei kuulu rahvaluulesse, vähemalt mitte lüürikasse. Pilkenooli sihib rahvas lauludes kõige rohkem omasuguste pihta, ainult harva leiame rahvalaulus ülemaid seisusid pilgatavat. Et mõned pilkelaulud sakste kohta olemas, see on õige, kuid nende arv on võrdlemisi väike. Needki pole tõsised pilked, vaid mõnitused. Neis avaldab rahvas seda salaviha, mis ta oma rõhujate ja vabaduse riisujate vastu vanal ajal südames kandnud. Kuid, nagu öeldud, käib suurem hulk pilkelaule teiste omasuguste kohta. Neiud pilkavad lohakaid, korratuid ja joodikuid külapoisse, peiud pilkavad oma võistlejaid kosjateel, ühe valla, kihelkonna ja maakonna elanikud torkavad oma üleaedseid ja naabreid, aga ka uhked ja rikkad, rumalad ja laisad ei jää omast osast ilma. Luuleliku väärtuse poolest ei saa neid kuigi kõrgeks hinnata. Paigutame siia mõned näited:

Oleks minu olemine,
Teiseks minu tegemine,
Küll mina teaksin, mis mina teeksin;
Paneksin härrad härgadeksi,
Prouad peale pulkadeksi,
Paneksin saksad sahkadeksi,
Junkrud peale juttadeksi,
Kiltred peale kiiludeksi,
Kubjad peale kurgedeksi,
Ise taha kündejaksi.
Härra ütleb ees: ai, ai, aa!
Mina taga: tai, rai, raa!

Jõuetu orja mõttekujutus vahetab siin pilkamiseks hariliku tööloomа osa tigedate vägivalla tarvitajatega.

Lohakale kangakudujale lauldakse:

Kas sest peab kangas tulema? Sigurikud saatvad süsti:
Viis oli vilksu vaksa peale, Lammerik saab laia rüüe,
Sada sõlme sülla peale. Karjane saab kaelakoti,
Kanna kangas karjatsele, Sigurik saab säärsuka.
Küllap karjatsed kujuvad,

Uhkeid pilgatakse:

Kes nee uhke ollenessi, Ega sünni suurte sekka,
Kes nee kõrgi kõndinessi? Mahu kõrke kõrvale;
Ei tihka teretada, Suure lööva suu pääle,
Julge jumalappi anda. Kõrgi lööva kõrva pääle,
Mööda läevad mürgi tüki, Uhke lööva õla pääle.
Kavvest käia ravva kange,

Eesti naljalaulud on enam tasast loomu. Nalja otstarve pole terav torkamine, vähemalt ei taheta naljalauludes seda sagedasti lasta välja paista, ehk küll ka muidu tihti heade naabrite kulul lõbu sünnitatakse. Nagu teada, ühendatakse naljas niisuguseid asju ja olusid, mis muidu tõsiduses vastandid on. Nõnda näituseks ei taha naisterahvast palju sõjameest saada, sest et tal tarvilik tugevus ja julgus puuduvad. Kuid rahvalaul naljatab siiski:

Siin on rida neidisida, Riia linna röövimaie,
Hea kord koos pärjapäida, Tallinna linna taotama,
Hulk on ummiskingasida, Võnnu linna võttemaie!"
Salk on saare lillesida! Vaht siis hüüab valli pealta:
Kas lähvad linna ehitama, „Jäägu Riiga rikkumata,
Pikka torni pillamaie, Talilinna taotamata,
Või lähvad saaja sagamaie? Võnnu linna võttemata,
Teevad linna linakestest, Jäägu Riiga soola tuua,
Torni peale toomingasta. Tallinn meile tubakat tuua,
Lähme Riiga rikkumaie, Võnnu võtmeid vedada.

Suurt naeru sünnitab see, kui tegelaste osad ära vahetatakse, kui inimesi ja loomi seesugusesse tegevusse ja olekusse seatakse, millest neid muidu ei leita, mis nende loomu vastu käib. Nõnda nähakse Näsuveres ja Ubakallus et „koerad kündsid, härjad haukusid, tüdrukud tegid regesid, naised raiusid rattapuid, isa härjal ikkepuid, vanal targal tarvispuid." Samati kõdistab see naeruerkusid, kui „siga läks tööle, mõõk oli vööle, kassil kannused jalas, lutika pea oli lumine; kits läks killavooriga, lammas oma aamiga, konn läks kolme vallaga, Riia linna viina viima, hiir aga istus, müts oli peas."

E. Vanasõnad ja mõistatused.

Vanasõnad.

Vanasõnast ja mõistatusest üldse.

Vanasõnad ja mõistatused on oma välimuse poolest kõige lühemad rahvaluule tooted, kuid lühedusest vaatamata võivad nad väga tuumakat ja sügavat mõtet, suurt vaimuteravust avaldada. Me loeme nad didaktilise ehk õpetliku luule hulka. Suurelt osalt ilmuvad nad sidumata kõnes, kuid sagedasti paneb rahvas neile luulekuue selga, mis täiesti sedasama loomu on kui rahvalaulude ehk runode välimus. Seesugused seotud kõnes luuletatud vanasõnad ja mõistatused on siis lühikesed õpetlikud runod.

Vanasõna mõiste ja tundemärgid.

Vanasõna on lühikene mõtteavaldus, mida rahvas ju vanast ajast tarvitama hakanud ja mis iseäralisel kindlal kujul rahvasuus edasi elades rahva elutarkust sisaldab. Harutame seda veel lähemalt. Vanasõna on lüheduse peale vaatamata mõtte sisu poolest täielik ja täitsa arusaadav.[1]) Vanasõna hoiab oma välist vormi kindlal kujul alal; nagu täht ehk pilt, mis kord kivisse raiutud, oma nägu ei muuda, nii seisab vanasõna jäädavalt rahva meeles. Mõtet, mida näituseks „käbi ei kuku kaugele kännust“ sisaldab, võib igapäevases elus mitmel viisil avaldada, nagu: eks ta ole seda vanematest õppinud, lapsed elavad vanemate eeskuju järele jne., kuid need mõtteavaldused ei ole enam vanasõnad, vaid ta seletused. Vanasõna ilmub eespool antud kindlal, muutmata, isevärki kujul. Enamasti tarvitatakse vanasõnas piltlikku kõnet. Rahvas ei ütle neis oma mõtteid otsekohe ehk paljalt välja, vaid peidab neid luulelikult mitmesuguste kujude ja võrdluste taha, et näitliku, piltliku kõne mõjul mõte sügavamalt kuuljale meelde jääks. Et näit. laisk inimene puudusega peab võitlema, see sõnastus on liig kaine ja igapäine, sellepärast tarvitab rahvas „laiskuse“ asemel ta kõige silmapaistvamaid tundemärke, nimelt: „uni—magamine“

[1]) Võrdle: J. Kapp, Vana-sõna. E. K. S. aastaraamat 1873, lhk. 35—43.

ja seab ühtlasi uue kuue ja maani särgi puudumise vaesuse täheks. Nõnda ilmub sama mõte järgmises kuues: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki.“ Seesugune kaunis, runotaoline sõnastus kergitab kolmanda tingimuse täitmist, mis vanasõnale ette pannakse: ta peab rahvasuus elama. Inimesed avaldavad palju ilusaid, tuumakaid mõtteid. Nii kaua kui rahvasuu neid laiali ei kanna ega kindlal, iseloomulisel kujul alal ei hoia, ei või neid vanasõnadeks ehk rahvasõnadeks kutsuda.

Vanasõna tekkimise aeg ja rohkus.

Mõned vanasõnad on hilisemal, teised vanemal ajal tekkinud, mitmed võõraist keelist saadud. Uute rahvasõnade sündimist võib meiegi ajal tähele panna. Suurel hulgal rahvasõnadel on kõrge iga. Paljud neist on, nagu vanad üleskirjutused tõendavad, ju mitme-saja aasta eest rahvasuus sel kujul liikunud, nagu me neid praegu veel kuuleme tarvitavat. Just nagu igal ajajärgul, nii on ka igal rahval, igal maakonnal ja nurgal oma iseäralised vanasõnad. Mõned neist on kõigi rahvaste üldine omandus, teised on ühe rahva sünnitused, mõned koguni ühesainsas maakonnas ehk kihelkonnas tuttavad.

Vanasõna tähtsus.

Vanasõna tähendust ja väärtust hindab rahvas ise vanasõna abil: Vanasõna — vana hõbe. Rahvatarkust peetakse niisama puhtaks ja kalliks, nagu endist segamata hõbedat. Vanasõnadest õpime rahva mõtteid, vaateid, seega ta vaimlist ning moraalilist edenemise järge ja ta iseloomu tundma. Veel suurem väärtus on vanasõnal rahva enese kohta. Vanasõna trööstib viletsuses ja kurvastuses, karastab ja rõõmustab halvul päevil, on hädas tark ja mõistlik nõuandja ning õpetaja, on õiglane kohtumõistja, kes jõledust ja kurja põlastusega karistab. Tihti peame rahva teravat ja tervet mõistust, tarkust, hoolsust, tähelepanu, ettevaatust, mehist meelt ja mõnusat nalja, mis ta vanasõnades avaldab, üsna imeks panema. Vanasõna kiidab mõnusal toonil nooruse rõõmu ja õnne, vanaduse tarkust ja ettevaatust; ta näitab maailma jõledust ja õpetab, kuidas meie endid selle eest peame hoidma; ta kujutab kõigi seisuste iseloomu, puudusi ja vigu. Iseäranis juhatab ta meid igapäevases elus

õigusele, truudusele, tõsidusele, usinusele, vahvusele ja headusele. Selle vastu karistab ta kibedasti ihnust, ahnust, roomamist, kerget meelt, kadedust, keelepeksmist, salalikku meelt, laiskust jne. Vanasõna harib südant ja mõistust, mispärast teda nooresoo kasvatamiseks suure tagajärjega võib tarvitada.

Vanasõnade esteetilised ja kõlbulised küljed.

Peenikest kommet ja maitset mõtteavalduses ei tohi me alati selle rahva vanasõnadest otsida, kes peenes seltskonnas pole viibinud. Sellepärast on mõned rahva vanasõnad haritud kõrvale hoopis karedad kuulda. Kuid see, mis „peenele" kõrvale jäme, ei ole mitte ikka ropp. Need üksikud jämedad sõnad liiguvad iseäralistes seltskonna kihtides, kogu rahva vanasõnadeks nad ei saa; kogu rahva vaim ei ole ropp, vaid alati puhas, kasin ja auväärt. Pealegi peame seda silmas pidama, et vanasõnade hulgas palju laenu leidub. Vanasõnade seas on ka niisuguseid, millel küll rahva sellekordsest moraalsest seisukorrast arvates kulla nägu on, kui seda aga silmitsema hakkad ja kristliku moraaliga võrdled, siis leiad, et sul kahtlane vasetomp või koguni mullapuru ees seisab.[1]) Selle järele, kui läbi oleme katsunud, kas vanasõna tõtt või valet kuulutab, võime nad kahte liiki jagada. Nende sisu on: ümberlükkamata tõde, näit.: „Kuidas külv, nõnda lõikus"; kahtlane ja kahemõtteline, näit.: „Üks kord pole ühtigi." Vanasõna õpetab enamasti tõenduste abil. Siin juures tarvitatakse kaht metoodi. Sagedasti püüab mõistus üksikuid juhtumisi üldise seaduse alla, üksikuid ilmumisi üldise mõtte alla seada. Seda tõendus-viisi tarvitatakse iseäranis neis vanasõnades, mis üldist elutarkust sisaldavad, näit.: „Veerev kivi ei kasvata sammalt." „Söö, mis küps, räägi, mis tõsi." Ümberpöördult katsub inimese vaim tihti üldiseid nähtusi ja seadusi iseäraliste, üksikute juhtumiste abil arusaadavaks teha ehk ära seletada. Seda loogilist tõendus-metoodi tarvitatakse iseäraliselt seletavates vanasõnades, näit. „Kui sa korra ümber tare käinud, siis oled targem kui see, kes toas istus."

---

[1]) M. J. Eisen, Valekuld. Tartus, 1902.

Vanasõnade jaotus.

Sisu järele võib vanasõnu kolme suurde liiki jagada. Esimese liigi moodustavad need, millest usulist ja kõrgema sihilist, nõnda ütelda filosoofilist elutarkust leiame. Seesugused on näituseks:

Jumal hooletut ei hoia ja laiska ei toida.

Uhke läheb hukka, kõrge läheb kõrva, käre läheb kärna, hiljuke läheb edasi.

Parem hoida kui ohata, parem karta kui kahjatseda.

Õige hõlma ei hakka ükski, vaga veri ei värise.

Kes hästi tahab surra, see peab hästi elama.

Teine liik vanasõnu jagab mitmesuguste lihtelu juhtumiste kohta õpetust, näituseks:

Tee tööd töö-ajal, aja juttu jutu-ajal!

Hea sõna sööb vööra väe.

Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas.

Kohtu-uksed on laiad sisse minna, aga kitsad välja tulla.

Sügisel on suured söömad, kevadel keed magusad.

Kolmandasse liiki kuuluvad vanasõnad, mis otseteel ilmast, põllutööst ja loodusest kõnelevad, näituseks:

Rohu nina tärkab, künnimees ärkab.

Lõoke toob lõuna sooja, pääsuke toob päeva sooja, ööpik toob öö sooja.

Igavam on lehm lüpstes kui tappes.

Kes koera ei sööda, see söödab varast,[1])

Rahva kõnekäänud.

Vahelüliks vanasõnade ja mõistatuste vahel on rahvakõnekäänud. Nende varal annab rahvas avaldatavale mõttele kenama kuju, püüab nende varal kõne sisu kuulajale piltlikult selgeks teha. Piltlik kõne, eriti võrdlused, metaforid, liialdused jne., annavad sõnastusele elu, mõnu ja magu. Eesti kõnekäänud on näituseks:

Asjaks tegema = ettekääneks, silmakirjaliseks põhjuseks tegema.

Silmad hammaste vahele võtma = teraselt tähele panema.

Oma kannatuse alla võtma = puuduste vabandusi tähele panema ja ei mitte käredalt otsustama.

---

[1]) Tähtsamad vanasõnade kogud on: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 1—211. V. H. Stein, Üks kubu Vanu-sõnu ja vanu kõnekombeid. Tartus 1875. Eisen, Eesti vanadsõnad, Tartus 1911.

Kulda ja kurja pakkuma = meelitama ja ähvardama.

Nüüd on oinad aia taga = äkiline ettenägemata takistus, millest rumaluses üle ei saada.

Tabast ja tapist minema = segamini, joonest, harjumisest, viisist lahti minema.

Tehakse aga tegu = talitakse silmakirjaks, ilma et töövilja peale vaadetaks.

Nahkpüksid jalga saama = rikkaks minema.

See on peaga katsudes tunda = nii selge, et võib peaga läbi katsuda.

Peab palju keelt hammustama = vaikima, ehk küll kõnelda tahaks.

Rahvamõistatused.

Mõistatuste mõiste.

Rahvamõistatused on pildid, võrdlused, lühikesed kirjeldused, mis meelega keeruliseks ja kirjuks tehakse, et asja ennast, mida mõistatuses ära tähendatakse, raske oleks leida. Osavad luuletajad lõid raskeid mõistatusi, kõhnade tõid võib sedamaid üles arvata.

Mõistatuste otstarve.

Mõistatusi lõi muistne eestlane vaimuterituseks, ajaviiteks ja lõbuks. Tarka mõistust peeti suure au sees ja teda katsuti mõistatuse ülesandmise teel. Üks Eesti mõistatuste korjaja ütleb: Mõistatamine sunnib mõtlema, mõtlemine sünnitab mõistust; mõistus on kallis vaimu vara. Kes mees mõistatama, saab ka mees mõistma olema.“[1]) Tuli noormees kosja, siis pandi talle mõistatusi ette, et teada saada, kas tal terane mõistus peas on. Rahvas räägib, et targa mõistuse pärast, mis mõistatuste ülesandmise ja seletuse teel ilmsiks tuli, vahest vangidele vabadus kingitud ja surmasüü andeks antud.[2])

Mõistatuste vanadus sisulisest ja keelelisest küljest.

Eesti rahvamõistatused on väga vanad. Seda näitab nende võrdlemine Soome sugu rahvaste mõistatustega. Iseäranis palju ühtlust on neil Soome sugu rahvaste mõistatustel, mis haridusloosse ja looduse nähtustesse puutuvad. Mõistatuste kõrget vanadust näitab ka nende keeleline külg. Mõnes mõistatuses leidub niisuguseid sõnu, mida meie prae-

[1]) C. E. Mõtleja, Mõistatuste raamat. Esimene korjandus, Tallinnas 1878.

[2]) M. J. Eisen, Eesti rahvamõistatused, lhk. 5.

gune põlv ei tunne. Seesuguseid sõnu ja kõnekäändusid hoidis rahvas põlvest põlve alal, ilma et neid hiljem ise oleks mõistnud. Mõistatuste teisendid näitavad, et rahvas seesugused sõnad, mille tähendust ta ei tunnud, tihti ära väänis ja neile hoopis veidrad kujud andis. Sellepärast on mõnikord võimata rahvamõistatustele õiget seletust leida. Hulk rahvamõistatusi on väga kahemõttelised. Neis püütakse nähtavasti naljatada, ilma selle peale vaatamata, kas nali kõlbulik ja viisakas on.

Välise kuju poolest võib mõistatusi *mõistatuse lauludeks* ja *lihtmõistatusteks* jagada. Mõistatuste lauludes vaheldavad pikemad ja lühemad küsimised ja kostused. Näit.:

1. Mis seal kõnnib kõrta mööda,
Astub aia äärta mööda,
Üles tõuseb tõstemata,
Maha laseb laskemata,
Ilma piimata elakse?
Mina mõistan, miks ei mõista?
Mesilane, linnukene,
Erilane, hellakene,
Seep see kõnnib kõrta mööda,
Astub aia äärta mööda.
Üles tõuseb tõstemata,
Maha laseb laskemata,
Ilma piimata elakse,
Ilma võita võõranekse.

2. Mõistke, mõistke, õed hellad,
Teadke, teadke, naised targad!
Kes see joob jõesta vetta,
Haisub vetta allikasta,
Katsub küla kaevudesta?
Mina mõistan, miks ei mõista?
Vikerkaar, minu vennikene,
Seep see joob jõesta vetta,
Haisub vetta allikasta,
Katsub küla kaevudesta:
Viha on Jüri jõessa,
Külm on küla kaevudessa,
Magus on Hansu allikassa.

Lühemad küsimused ja kostused mõistatuse laulus:

Mõista, mõista, mu õeke,
Mõista minu mõistatusi!
Kes on haaviku emanda?
Minap mõista, miks ep mõista,
Mis saab sesta mõistatada?
Jänes on haaviku emanda.
Kesse laane lamerikku?
Susi laane lamerikku.
Kesse kuusiku kuningas?
Orav kuusiku kuningas.
Kesse kaera karjapoissi?
Karu kaera karjapoissi.
Kellel seljas kuldakuube?
Kuusel selja kuldakuube.
Kellel kardane kasukas?
Kasel kardane kasukas.
Kellel halli vatikene?
Haaval halli vatikene.
Kellel seljas leenasärki?
Lepal seljas leenasärki.
Kellel see pea punane?
Pihlakal pea punane.
Kellel pikad põlle-paelad?
Pajul pikad põlle-paelad.

Lihtmõistatused on: a) võrdlused, näit.:

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas? (kana).

Istub kui isand, sõidab kui saks, tallatakse kui koera? (Vokk.)

Sile kui siid, okkaline kui ohakas, ümmargune kui kera? (Siil.)

b. piltlikud kujutused, näit.:

Eit pühib toa taga, tolm keerutab toa ees? (Lume tuisk.)

Vaat vaadi peal, tünder tündri peal, orava saba otsas purjuks? (Pilli roog.)

Ema imeb lapsi? (Jõgi.)

Koer haugub läbi luise aia? (Keel.)

Neli teevad voodit, kaks näitavad tuld, üks heidab magama? (Koer.)

c. kirjeldused, näit.:

Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline? (Sibul.)

Kerged silmad, kerged jalad? (Varas.)

Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõelasilma pistmata? (Kapsas.)

Org täis, mägi täis, mets täis, maa täis, aga pihku ei saa võtta? (Udu.)

Raiutakse, lõigatakse, keedetakse, küpsetakse, aga siiski ei kõlba süüa? (Vorsti ork.)

Rahvaluule ilmavaade, esteetika ja stiil.

Eespool on püütud rahvaluulest laiemat koguülevaadet pakkuda. Pikem viibimine selle ajajärgu juures on sellepärast põhjendatud, et siin rahvas iseennast on avaldanud ja seega meile siin kõige omapärasemat pakutakse, mis meie luulekirjandusel üldse on esitada. Rahvaluulet ei saa küll ainete külluse ning kunstiväärtuslise käsitluse poolest kunstluulega ühe astme peale seada, kuid selles sihis tuleb siiski rahvaluulet eeskujuks võtta, et luuletaja siin alati iseendale ustavaks jääb, kas täiesti iseseisvalt iseenesest ammutab ehk laenatud ained rahva meeles ja vaimus ümber töötab, seega sõnalises kunstis rahva selleaegset ilmavaadet, karakterit ja omapärast hingeelu kajastab.

Rahvaluule ilmavaade.

Mida rohkem rahvaluulesse süveneme, seda enam selgub, et meil siin mitte üksnes ilusate luuletoodetega pole tegemist, mis maitsmiseks sündsad, vaid rahvaluule tuhandetes piltides ja helides kajastub ka suurepäraselt esinev ilmavaade, millel päästev ja kinnitav karakter. Rahvalaul põlgab seda, mis haiglane; temas avaldatud tunded on sel-

ged ja värsked, segamata ja karsked nagu puhas vesi tasaselt voolavas metsa-allikas. Et rahvaluule ennast elu ürgjõust elatab, kuulutab ta heledat, optimistlikku ilmavaadet. Küll on rahvalaulul kurblik põhitoon, kuid rahvas armastab elu kurbi külgi luuleiluga ja luulesäraga üle tõmmata. Elu on rahvaluule järele ilus, on igatsetav ja kallis. Rahvaluulest kuuldub tagasihoidmata elurõõm ja andumine esteetilistele tunnetele. Näituseks kuulutavad „llugeme kui võime," samuti ka mitmed kiigelaulud kustutamata janu elujoovastuse ja ilumaitsmise järele.

Rahvalaul ei tunne järsku kinnikatmatut, absoluutset eitust, ei tunne paljastatud „ei midagi." Kus ta peab eitama, seal katavad naeratavad pildid eitava elemendi kinni. Lõpulikku hävinemist rahvalaules ei olegi, vaid ainult väline kuju, vorm vaheldub. Eitus „iialgi" on rahvalaulule täiesti võõras, kuid lugematuid kordi tarvitatakse selle sõna jaatavat vormi „iks", s. o. ikka. Ka kõigil raskematel silmapilkudel avanevad rahvaluules heledad vaated tulevikku: Kalevipojal näituseks on lootus tagasi tulla, Tõllul lootus üles tõusta. Tagasituleku tingimused oletavad paremaid olusid, samme edu poole.

Rahvaluules ei ole surm absoluutne lahutaja. Vaeslaps võib hauas oleva emaga kõneldagi. Rahvaluules esineva vaate põhjal elavad surnud hauas edasi, muudkui et nad sealt välja ei pääse. Küll on koop seest kopitanud, haud seest hallitanud, kuid ilma luuleta ei ole elu hauaski. Oma jagu on elu seal leebus ja hõlpus, sest mutt toob muldaje õluta, haudaje hane osada, liivaje sealihada, kabelie keedukalja. Rahvaluule optimistlikku vaadet tõendab seegi, et lahkunud omaksed pärast surma mõnda ametit peavad, ehk jälle puhkavad. Uppunutel on veealuses palees lahke ja kaunis elu. Surm ei ärata hirmu, vaid lepitab. Ema-armastus kestab taga haua veel edasi, ema saab lapsele pärast surma kaitsevaimuks.

Rahvaluules maksab õiguse-mõiste ja tasuandmine töö järele. „Kuidas teed, nõnda saad." Iga eksisamm, sõna murdmine nõuab lepitust. Töö on rahvaluules kiituse väärt, aus

töö äratab lugupidamist, ta on seltskondlik kohus. Tööst hoiavad endid rikkad kõrvale:

Ega rikas riiht ei pesä,
Kulda neidu kupo käänä:
Tal jääs udsu otsa pääle,
Parmu jääse põlle pääle,
Sine siidi räti pääle.

Vaesuse probleemi rahvalaul ei käsitle. Kerjamisest ja armuannete andmisest pole üldse juttu. Mardid ja Kadrid kerjavad ainult nalja pärast. Sõnaga vaene ei tähendata varanduseta inimest, vaid harilikult seda, kes ilma hingelise, moraalilise toeta, kes ilma armastuseta ja abita. Kus vähegi võimalik, katsub rahvalaul harmooniliselt kõlavale lõpule jõuda, seletab heatahtlik väljavaade kurba sündmust, laseb nagu ehapaiste ta üle helendada. Mai, kes mehe tapnud, leidis lõpuks pääsetee — läks angerjaks merde; nuttev ema Kalmuneius leiab surnud poja tähena taevast, kadunud minija sõmerana merest; õde, kes uppunud venda otsib, leiab lohutust sellest, et venda kiidab vahust valgemaks, pilliroost sirgemaks. Korduslauludes peab laulik alati nuttes koju minema, aga kui ta oma kahju kaevanud, saab ta kõik, mis kaotatud, jälle tagasi. Rahval ei ole kalduvust lugusid terava dissonantsiga lõpetada, ta armastab lõpulikku kokkukõla, sest et see ta vaateid paremini vastab. Optimism aitab üle elukuristikkude, optimism ehitab üles, optimism viib edule.

Lihtsuse esteetika.

Rahvaluules valdab lihtsuse esteetika. Niihästi sidumata kui seotud kõnes ettekantavates luuletöödes pöörab rahvas tähelepanu peaasjalikult väliste sündmuste ja juhtumiste ärajutustamise peale ja katsub sündmuste hingelistest põhjendustest ja hingeelu kirjeldusest üldse mööda pääseda. Rahvas hoiab selle eest nagu kõrvale, et sisemisi sündmusi sõnadega seletada, vaid otsib ikka teed, neid kuuljale nähtavalt silmade ette seada. Näituseks lastakse kaht vaeslast teineteist trööstida, kuid selleks ei tehta palju sõnu, vaid „teine pühib teise silmi, teine teise pead silitab."

Nagu kunstluules, valitseb rahvaluuleski teataval mõõdul püüe mõtetele sündsamat, ilusamat, mõjuvamat ilmet

leida, sõnu ja kõnekäändusid valida. Kuid rahvakogu on üksikute mõtete ja tunnete eristamises vähem differentseeritud, arenemata, ei saa individuaalset isiklikku ja seega ühtlasi kõrgemat kunstivõimist lasta silma paista. Pealegi ei saa rahva sõnalises kunstis erilisemad, isikulisemad avaldused, kuigi nad siin ja seal esinevad, sellepärast juba püsida, et kuulajate ja vastuvõtjate ning edasiandjate ring samasugune, ühtlane ja eristamata on. Sellest siis tulebki, et rahvaluule, kui teda peenejoonelise, individuaalse kunstluulega võrdleme, lihtne, vahest üksluine, liig üldine ja sagedasti ebamäärane tundub olevat.

Lihtsus nõuab *lühedust* ja *otsekohesust* ütlemiseviisis ja kujutuses. Peenikest, põhjalikku tähelepanu, kauemat viibimist aine juures ja üksikasjalist analüüsi rahvaluules ei tunta. Siin antakse kirjeldus kokkusurutult, loetakse silmapaistvamad tundemärgid üles ja jäetakse kõik ligem vaatlemine kõrvale. Sealjuures võib seesugune lihtne, otsekohene ja lühike kirjeldus küllalt tabav olla. Võtame näiteks „neiud kirikuteel“ :

Need on neiud, mis on meilla,
Kõnnivad kiriku teeda,
Pea soalla soetud,
Kulda harjale haritud,
Vaski kammilla kasitud!
Sõrmkindad käessa,
Vikelsukad on jalassa,
Kuub on kullakarvaline,
Seelik siidiviiruline,
Jalas uued ummiskingad.

Kuulaja mõttekujutuse elustuseks ning meeleliigutuseks armastab rahvalaul kirjeldustes ja kujutustes tihti üksikasju *loetleda*, tarvitab arvusõnade *astendust* ehk *gradatsiooni* osalt tunnete peale mõjumiseks, osalt kelmikaks ülemeelseks naljatluseks:

Viis on vaimu välja pealla,
Kuus on kubjasta järella,
Seitse selja peksijada,
Kaheksa karistajada,
Kümme külje mõõtijada.

Jutustuse elustuseks ja mõnusamaks tegemiseks võtab rahvalaul küsimusi appi, mille peale ise kostused annab:

Miks sa kiunud, kiigekene,
Halad, aluslauakene?
Kiike kiunub kindaida,
Aluslauda ande'ida.

Plastiliseks kujutuseks tarvitab rahvalaul vahest osavasti leitud, vahest ka naiivseid ja julgeid *võrdlusi*:

Hobu ees neil kui see osja, Mära ees kui mängukanni,
Ruuna eessa kui see roosi, Täkku eessa kui see tähti.

Sagedasti esineb rahvaluules piltkõne, mida sel teel soetatakse, et kaht asja ühiste omaduste põhjal võrreldes ühe asja omadused teise asja peale üle kantakse. Greeka keeles on see luuleilustus metafori nime all tuttav:

Kurat pandud kubja'aksi,
Pagan valla päälikuksi,
Saadan seatud kilteriksi.

Iseäralist mõnu saavutab rahvalaul seega, et asjad ära vahetab, terve asemel ainult osa ehk jälle asja asemel ainult selle aine nimetab, millest asi tehtud:

Läksin läbi meeste hulga, Sinisääre, kuldakanna,
Pugin läbi poiste parve. Vaskivarba'ad vajutin.
Maha lõin ma sinisääre,

Rahvaluulet, niihästi muinasjuttu, kui ka lugulaulu ja lüürikat elustavad haruldased, fantastilised luulekujud, nagu fantaasia siin üldse julge ja taltsutamata on. Laulikneiu ilmatark vend teeb näituseks tuulest hobuse, sädemetest sääred, kasteheinast kabjad, õlekõrrest kõrvakesed, tulesõest silmakesed. Päeval ei ole aega looja minna, sest ta soeb sulaste päid, kammib karjalaste päid.

Kirjelduse ja kujutuse abinõud on rahvaluules küll primitiivsed, kuid juba sellepärast algupärased ja väga huvitavad. Oma kujud ja võrdlused valib rahvalaulik otsimata, sundimata, naiivselt, lapselikult. Tehtud ja otsitud abinõusid ei tarvitata ega püüta nende abil kunstlikult mõjuda. Suur naiviteet ilmub iseäranis lisanduste valikul. Neiut nimetatakse näituseks marjaks, kanaks, tedreks, linnuks, ilusat poissi jälle osjaks ja oa õieks:

Saivad marjad muile maile, Haned muile allikaile,
Kanad muile kaevu teele, Tedred teisile vesile.

Seesuguses järeltegemata värskuses ja naiviteedis peitubki suurelt osalt rahvaluule iseäralik mõju, ilma et just effekte oleks tahetud taotada.

Rahvaluule ilutsev geenius nõiutab oma ümbrusesse ohtrasti läikivaid metalle, toredaid värve ja

lokkavaid õisi. Kullased on kaelakoogud, hõbedased veepanged. Kõneldakse hõbenuppu noorest härrast ja kuldapitsi preilikesest, ja kubjale lauldakse:

Meie kubjas, kullakene,
Hõbedane härra orja,
Kuldane kuninga orja,
Vaskine vanema orja,
Kuldakepi kiigutaja,
Hõbepiitsade pidaja.

Rahvaluule ilu ja mõnu kahandavad siin ja seal korduvad stereotüüpilised laused, pisut hooletu mõtete arendamine ja kordamine, jämedus ja maotus mõnes võrdluses, vahest ka pealiskaudsus ning püsimatus tunnete avalduses. Aga ka juba kehvemaid luuletooteid karakteriseerib siiski iseäraline omapärane laulutoon, isesugune mõttekäik ja isesugune sõnastik.

Rahvalaulu stiil

Nagu rahvalaul kunstluulega võrreldes teemade poolest vaene, peaaegu ainult talupoja kitsapiirilise koduse elu ja mõisaorjuse ümber keerleb, nõnda on ka tema väline vorm ehk stiil, ehk küll iseloomulik, omapärane ja huvitav, siiski vähe arenemisvõimuline. Kuid ta tunnistab selgesti, et meie rahvas juba 1300—1500 a. ümber p. Kr., mis aega rahvalaulu tehnika arvatakse tagasi ulatavat, esteetiliselt näha oskas. See nägeminegi oli lihtne, määras stiilise metoodi ja loomisviisi. Kui laulikul mingi sündmustik meeles mõlkus, valis ta esiteks mõne reaalse lähtekoha, kust võidi fantastilist teekonda alata, näit. „Tõusen üles hommikul"; selle peale valis ta mõte kibedalt nende ammu tuntud lauluridade, võrdluste ja kõnekäändude keskel, mis ta aine piirkonda puutusid ja otsis nende tagavarast oma sündmustikule vormi. Sest iga üksik lause, kõnekäänd, kuju, mis rahvalaulus esineb, on kollektiivselt loodud, see on üldine, kõikidele lauludele kohane materjal, mis üldise vormi ehk stiili ära määrab. Nii kasutab rahvalaulik esivanematest päritud vormivara oma ande ja osavuse järele. Need stiilielemendid on enamasti kõigil laulikutel ühised, ka luuletamise metood ning tehnika on rahva loodud, ainult nende kombinatsioon on iseseisev. Kõnekäänud, võrdlused ja muud stiiliained kaotavad liig sagedase kordumise pärast oma otsekohese mõtte, neis pole üksikult iseseisvat tähendust ega loo-

gilist sidet, nagu ka mitte arvusõnadel ja geograafilistel nimedel, mis alliteratsiooni pärast tarvitatud, kuid nende kogudel on, nagu seda mõtteriimi seatud read tõendavad, ainult summaline tähendus: võrdlused ja pildid ei väljenda mõtet ennast, vaid näitavad eesmärki, kuhu poole mõte sihib. Kuulaja peab üksikutest piltidest enesele lõpuliku tõe ise välja koorima [1]). Nende võrdluste ja piltide valik pole juhuslik, vaid ühelt poolt juhib siin valikut hämaralt aimatav ideeline loomiseloogika, mis üht vormi sunnib ära heitma ja teist asemele võtma, kuid sagedasti mõjub kaasa ühtlasi sõnade puhtvormiline väärtus, mis luuletajat otsekui nõiutud metsa avatleb. Sagedasti ei juhi loometööd mitte luuletuse idee, vaid mõni meeldiv kuju, armsaks saanud sõna, kõlav kõnekäänd. Kui juba kunstluules, kus stiilil palju vabadust, sagedasti riim mõtet juhib, kui kõvasti ei pea rahvalaulik mõtet vormi türannia alla suruma, et igal sammul nõutud alliteratsiooni ja assonantsi ning tarvilikku parallelismi saavutada. Sellest selgub, miks rahvalaulus niipalju naiivseid lisandusi, haruldasi võrdlusi, piirita liialdusi esineb, sest laulik on nende pärast pidanud stiiliseadusi ja vormiloogika eeskirju täitma. Nii valitseb rahvalaulus kollektiivne stilisatsioon, mis oleneb alalhoidliku regevärsi seadustest, ja rahvalaul on vormis niisama tüübiline nagu aines. Ainult üksikutes vanasõnades ja mõistatustes vabaneb laulik rütmi poolest, koondab energiat ja kujukust, kohanedes aine ning meeleolu järele ja luules täpipealseid ning väljavoolituid sõnakunsti tooteid.

[1]) Võrdle: F. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Kriitika I. Lhk. 24.

Teine järk.

Vaimuliku kirjanduse valitsuse aeg.

Üldine ülevaade.

Eestlaste ajalooline saatus.

Umbes 3. kuni 8. aastasaja kestel pärast Kristust asusid eestlased ida poolt tulles praegustesse elukohtadesse. Arvurikaste naabritega, nagu Leedu-Läti hõimkonnaga, slaavlastega, skandinaavlastega ja sakslastega kokku puutudes omandasid nad neilt hulga haridusaineid, mida sellekohased laensõnad praegugi veel tunnistavad. Uus eluase oli eestlastele küll väga kasulik, kuid ühtlasi ka hädaohtlik, sest et ilus ja kaubaajamiseks tähtis mererand võimsate naabrite kadedust äratas ja nende pealetungimistele loomulikku kaitset ei pakkunud. Umbes pooltuhat aastat suutsid eestlased siin oma iseseisvust naabrite pealekäimise vastu kaitsta ja omapärasele haridusele alust panna. Siis tõi ajaloo taltsutamata käik sakslaste siiatulemisega meie rahva saatusesse järsu pöörde, mis rahva majandusliku ja vaimlise edenemise vabalt, loomulikult teelt kõrvale viis.

Saksamaal ja Kesk-Euroopas üldse ilmus teise aastatuhande algul suur rahvatung väljapoole, sest et elanikkude arv seal nii kiiresti kasvas, et senine haritud maa neile kitsaks jäi. Eriti sigines rüütleid niipalju, et kõigil võimata oli kodumaal maad laenuks saada. Oli ometi 7—12 pojaline rüütlipere sel ajal päris harilik nähtus. Paljud neist, kel väikesed maaosad olid, ehk kes hoopis ilma jäid, ühinesid salkadesse ja püüdsid mõne osava eestvõtja juhatusel

naabrimaid ära võita. Seesugusest maadejuhist võtsid harilikult ka need linnad osa, mis piirimaal asusid, sest et rahvaste ja maade vallutamine linnadele uusi kaubaturgusid tõotas avada. Maadevõitmist ja sakslaste tungi väljaspoole, elustasid ka veel usulised vaated. Sel ajal maksis arvamine, et vägivalla teodki Jumala tahtmise, nõndanimetatud Jumala otsuse täidesaatmiseks sünnivad. Mindi veel umbusklikkude maid ära võtma, siis omandas seesugune sõjakäik otse pühaliku laadi, sest et ühes maade ja rahvaste alistamisega ka Kristuse õpetust taheti võidule aidata. Seesuguseid sõdasid nimetati ristisõdadeks. Tähtsat osa ristisõdijate hulgas etendasid munkrüütlid, kes rüütliordudeks ühinesid. Need olid võimuhimulise Rooma paavsti sõnakuulelikud teenrid. Rüütlite kustutamata maaisu, kauplejate kodanikkude äritulud ja katoliku kiriku võimupüüded kihutasid sõjakaid sakslasi üht naaberrahvast teise järele alistama. Sellest siis tulebki, et sakslaste pealetungimine Läänemeremaale XIII. aastasaja algul nii suure hooga ette võeti, et isegi eestlaste kuulus vahvus ja visadus sellele ei suutnud vastu panna ja et meie maa pärast äravõitmist Saksa rüütlitega, laenumeestega ning teiste õnneotsijatega, kel kodumaa pind jalgade all kitsaks ja kuumaks läinud, otse üle ujutati. Puudulikkude sõjariistade ja halva korralduse pärast pidid eestlased meeltheitvast vastupanekust hoolimata alistuma. Võitjad rõhusid võidetud rahva aegapidi kõige valjumasse orjusesse. Sakslaste maaletulekul oli Eesti vaimuelu ja majandusliste olude arenemise kohta saatuslik tähendus; ta murdis senise orgaanlise edenemise läbi, pani järsu murrangu abil rahva siiamaalse loomuliku arenemise seisatama ja seadis ta vaimuelu hoopis uuele, võõrale alusele. Kuid sellest veel mitte küllalt, võõraste mõjude tagajärjel läksid ka rahva senised moraalsed mõisted segi. Kristuse õpetuse kuulutajad toimetasid ise sellele õpetusele risti vastu. Ordumeistrid ja Riia piiskopid sattusid maajagamise juures pea tülli, ja võitlus kestis neil mitu sada aastat uues kodus peremehe õiguse pärast. Piiskopid, kelle ilmalikud kaitsevahendid vist nõrgemad olid, kui nende vastastel, kutsusid sage-

dasti väljast abi, ja nõnda leidsid vägevad naabrid hõlpsasti mahti, ennast meie maa asjadesse segada ja meie olusid eneste kasuks tarvitada. Alaline rahutus ja sõjatuli, mis leedulaste, poolakate, daanlaste, rootslaste, venelaste ja Saksa rüütlite vahel leegitses, ei võinud teisiti mõjuda, kui et kommete toorust ja viletsust meie maal veel kasvatas.[1])

Esimese kirjanduse laad.

Seesuguseid olusid silmas pidades võib küll arvata, et meie maale asuvatele sakslastele meeldegi ei tulnud, alistatud rahva keelt harima ja temale kirjandust soetama hakata. Oli ju sakslastel enestel kirjavara kasvatamine ja tarvitamine sel ajal ainult kõrgemate seisuste ja ei poolegi lihtrahva asi. Alles siis, kui usupuhastus meie maal juurdus, katsusid vaimulikud mehed meie rahvakeeles raamatuid kirjutada, kuid needki katsed võeti hädapärast ette. Lutheruse usu õpetajad, kes rahvakeeles pidid jutlust ütlema, olid oma ameti poolest sunnitud Eesti keelega tegemist tegema. Kui võõramaa mehed ei võinud nad sellel tööalal täiesti kodus olla ja rahva oma soost ei võinud mehi kirjapõllule tööle pääseda, sest et nad orjadena pimeduse-kütketes viibisid. Nõnda ilmub siis tõepoolest haruldane nähtus, et umbes kolm aastasada võõrad meie rahva keelt harivad ja kirjandust rajavad, ilma et rahvas ise kõige vähemat kaastegevust oleks avaldanud. Ka ei olnud esimene kirjandus otsekohe rahvale määratud.

Esimesed tegelased Eesti kirjanduse alal.

Kuni XVIII. aastasaja lõpuni soetasid Saksa ja Rootsi sugu õpetajad Eesti keeles peaaegu ainult vaimulikku kirjandust, andsid lauluraamatuid, katekismusi, jutluse- ja palveraamatuid ning pühakirja trükki. Esimene tähtsam ilmalik kirjanik on Fr. G. Arwelius. Eesti kirjanduse ajajärku, mis Arweliuse eel käis, võib õigusega vaimuliku kirjanduse valitsuse ajaks nimetada, sest mõned ilmalikud pulmalaulud ja kalendrid, mis sel ajal kirjutati, kaovad vaimulikkude toodete hulka täiesti ära.

---

[1]) Võrdle: Dr. Aug. Ahlquist, Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi, 1855, lhk. 2. j.

Keskajal, mil ristiusku Euroopas laiali laotati, oli kirik vaimlise elu juhataja, hariduse hoidja ja kandja. Kuid kirik pidas kõige pealt oma tarvidusi silmas ja edendas haridust vahest ainult niipalju, kui haridus ta otstarvet täitis. Nii on küll arusaadav, miks meie kirjanduse hommikul, mil õpetajad vaevalt tarvilikkude vaimulikkude raamatute kirjutamisega toime said, nõnda vähe rahvakirjanduse eest hoolt kanti. Kui XVI., XVII. ja XVIII. aastasajal Eesti keeles ilmunud kirjandusetooted kõik numbri alla paneksime, — enne ilmunud raamatute uued trükid muidugi välja arvatud — siis ei annaks see nimekiri mitte s a d a täis.[1])

Neid töid, mis tähendatud aastasadadel ilmunud, Eesti kirjanduseks lugedes, ei tohi selle mõistega veel algupärasust ja iseseisvat edenemist ühendada. Esimesed vaimulikud raamatud olid suuremalt jaolt tõlked ja jäljendused. Kuna siin vaimuliku sisuga ja suuremalt osalt tõlgitud raamatutega tuleb tegemist teha, ei ole meie ülesandeks nende sisu sügavamalt seletada, vaid harutame peaasjalikult Eesti kirjakeele ja kirjaviisi arenemist ja näitame ühtlasi, kuidas vaimulikus kirjanduses ilmuvaid luulevorme ilmaliku kirjanduse soetamiseks tarvitada katsuti. Sellest seisukohast asja peale vaadates jagame vaimuliku kirjanduse valitsuse Eesti kirjandusloos kaheks pikemaks alamjärguks: A. S e g a s e S a k s a - E e s t i k i r i k u k e e l e a e g. B. P a r a n d a t u d E e s t i k i r i k u k e e l e a e g.

A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.

Kõige vanemad Eesti keele mälestusmärgid.

Esim. Eesti keeles üleskirjutatud sõna.

Eesti keel on Lääne-Soome ehk Ühis-Soome keelemurre. Teised Ühis-Soome keelemurded Eesti keele kõrval on veel Soome, Aunus-Vepsa, Vadja ja Liivi keel. Soome-Ugri rahvaste algkodu oli see maavöö, mis Ilmjärvelt Volga

[1]) J. H Rosenplänter, Uebersicht der ehstnischen Literatur nach dem Inhalte der Schriften und chronisch geordnet. Beiträge XX, lhk. 1—41.

ja ta harude kaudu Kaamajõeni ja Uralimägedeni ulatab.[1]) Sellest ajajärgust, mil soomlased veel üheskoos elasid, ei ole kirjalikke mälestusmärke järele jäänud. Vanem sõna, mis üldse meie keelest peale mõne kohanime kirjas alal hoitud, on: Jumal. Skandinaavia muinaslood (Herrandi ja Bose, niisama Sturlang Starfsame saaga) jutustavad, et ühissoomlaste asupaigas Bjarmas tore kullatud tempel seisnud, milles J o m a l a ja Thori kujud kalliste kivide säras välkunud. Tõenäolisem kui see muinasjutuline teade on üks reisikirjeldus. Olav Püha käsul käinud Skandinaavia reisijad Thore Hund ja Karl 1026. a. Bjarmimaal kauplemas ja leidnud seal suures pühas metsas, aia sees, puust kuju, mille põlvil rahaga täidetud kauss seisnud. Sealsed elanikud nimetanud seda J o m a l' a kujuks, millele nad ohvrit toonud.[2]) Seega on „Jumal" esimene sõna, mis Eesti keelest kirja üles tähendatud.

Läti Hendriku kroonika.

Järgmised muistse Eesti keele sõnad, mis kirjas alal hoitud, seisavad Läti Hendriku ladinakeelses Liivimaa kroonikas „*Origenes Livoniae*", milles preester Hendrik piiskop Alberti valitsuseaja (1200—1229) sündmused aasta aastalt esile toob. *Henricus de Lettis* nimetab see preester ennast sellepärast, et ta lätlaste keskel Tolovas elas, neile ristiusku kuulutas, seega lätlaste misjonär oli. Tuttav on, et tema ka liivlasi ja eestlasi on ristinud. Mis rahva liige Läti Hendrik sündimise poolest oli, ei või kindlasti ütelda. Lätlaseks ei tohi teda pidada, sest et ta Läti keele sõnad hoopis võõriti ja vigaselt kirja paneb. Sõnad, mis ta Liivi ja Eesti keelest üles kirjutanud, lasevad arvata, et ta nende keeltega rohkem on tuttav olnud. Läbirääkimistes liivlastega nimetab ta ennast i n t e r p r e s, s. o. tõlgiks. Kuid Eesti hüüde „Taara avita" tõmbab ta arusaamata sõnaks „Tharapita" kokku. Peale selle moonutab ta tuttavamad Eesti nimed nagu „Lembitu" ladinakeelseteks ümber *(Lambitus)*. Ka ei tunne ta Eesti olusid ega rahvausku. Vist pole Hendrik

[1]) V. Reiman, Eesti rahva haridusejärg iseseisvuse aja lõpul. Eesti Kirjandus III. a., lhk. 32.

[2]) J. Krohn, Suomen suvun pakallinen jumalanpalvelus, lhk. 14—15.

ei lätlane ega liivlane olnud, vaid sakslane, kes Eesti ja Läti keelt, eriti esimest, meie kodumaale tulles õppinud. Oma kroonika kirjutab Hendrik ülemate ja seltsimeeste palve ja soovi peale. Sealjuures annab ta piiskop Albertile ja sakslastele suurt au. Riia linn on Issanda linn, Saksa sõjamehed on Issanda sõjamehed, mis sakslased teevad, see on Maarja tahtmine. Enam kui kolmas osa Läti Hendriku kroonikast kõneleb sellest, kuidas sakslased lätlaste ja liivlaste abil eestlaste vastu sõdisid ja nad alla heitsid. Selles osas leidub kaunis hulk Eesti keele riismeid, mida kroonika kir-

Läti Hendriku kiriku varemed Jumera jõe kaldal Mojani mõisa väljal.

jutaja nii üles tähendanud, kuidas nad sel ajal vast rahvasuus kõlasid. Nende hulgas on palju üksikuid sõnu, nagu: *maleva* = sõjaväg i, *kylegunda* = kihelkond, *vanem* = ülem, päälik. *maja* = rahva kogumise paik, *nagatae* = nahk, raha, mis eestlased Ottepää piiramise ajal maksid. Eesti keeli lauseid leidub kroonikas ainult kaks, needki õige lühikesed. Kui saarlased Saksa preestrit piinanud ja see paludes taeva poole õhanud, öelnud piinajad pilgates: „*Laula, laula, pappi!*“ Thoreida kindlust piirates kinnitasid eestlased, et nad ettevõttest ei taha taganeda, vaid tõotasid kindluse langemiseni leeris *magetas*, s. o. magada. Sellepeale vastas üks liivlane kindlusest: „*Maga magamas!*“ (peab küll olema: maga magamassa!) see tähendab: jää siis igavesti magama!

Läti Hendriku kroonikast leiame muu seas veel hulga muistseid kohanimesid. Me võtame siia neid näitustena üles, mis Eesti keele arenemist seletada aitavad: *Allentaken, Odenpe, Sontagana, Metsepole, Maianpata, Tharbata, Jogentagania* (maanurk põhjapool Emajõge ja Virtsjärve), *Tarvanpe* (Virumaal). Nimedest Allentaken, Odenpe, Jogentagania näeme, et selleaegses Eesti keeles omastava käände lõpp -n oli, nagu Soome keeles praegugi veel, näit.: käden, kaupungin, asjan = käe, linna, asja. Meie praeguses keeles püsib omastava lõpp -n veel mõnes üksikus kivistunud sõnakujus, nagu: maantee, Manala jne. Teiseks näitab nimi „Jogentagania", et omastav kääne sõnast „jõgi" sel ajal veel „jõe" ei olnud, vaid „jogen". Sellest võib järeldada, et b, d, g sel ajal veel neis tüvedes püsisid, kus nad nüüd omastavas ja tema alusel moodustatud teistes käänetes välja langevad.[1]) Suurem osa neist Eesti keele riismetest, mida Läti Hendrik ja teised hiljemad kroonikakirjutajad Hiärn ja Kelch pakuvad, on nõnda ära väänatud ja segased, et nende mõtteid vaevalt võib ära mõista. Meie kodumaa kroonikakirjutajad ülistavad maa äravõitjate vägitegusid ja jutustavad üksnes seda, kuidas alatuid ja truuduseta eestlasi, lätlasi ja liivlasi karistati ning sõnakuulmisele sunniti ja missuguseid lõpmata heategusid rõhujad neile osaks saada lasksid; aga võidetud rahvaste keel, haridus ja kombed olid neile asjuks, millest ei maksnud juttu teha.[2])

Keelelised mälestusem. valitsuseasutuste tegevusest.

Tervest katoliku ajast ja usupuhastuse päevist otsime vaimuliku kirjanduse tõsiseid jälgi asjata. Küll olevat Saare-Läänemaa piiskop Johann IV. Kievel 1517. a. Rooma katekismuse ja Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witten 1553 Lutheri Väikese katekismuse Eesti keelde ümber pannud[3]) ja ka jesuiitlane Buccius eestikeelseid hümnusi kirjuta

[1]) Võrdle: Leo Meyer, Sitzungsberichte 1876 lhk. 1, ja K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lhk. 6.

[2]) D. K. Jürgensohn. Kurtze Geschichte der ehstnichen Literatur. Verh. der gel. ehstn. Gesellschaft I. B., 2. H., lhk. 45.

[3]) Mag. C. Hoppius 1715 ilmunud Uue Testamendi eeskõnes. Võrdle ka 1656 ilmunud „Ehstn. neues Hand- und Hausbuch" eeskõne.

nud, kuid neist pole tänini jälgegi õpetatud meeste silma puutunud. H. Stahl, kes umbes 300 aasta eest Eesti kirjanduse põldu laiemalt harima hakkas, ei ole neid tundnud. Selle vastu on ometi tähendatud ajast valitsuse-
Liber Census Daniae. asutuste ehk ametnikkude tegevusest mõned Eesti keele mälestusmärgid järele jäänud. Nõnda nimetab Daani valitsuse maksuraamat *„Liber Census Daniae"*, mis XIII. aastasaja teisel veerandil kirjutatud, hulga kohti Eestimaal, mille elanikud daanlastele pidid maksu maksma. Kuid siit leiame ainult üksikuid Eesti keele sõnu. Pikemaid Eesti keeli lau-
Tükikene Liivi stifti talurahva õigusest. seid leidub vanas kirjatükis, mis 1893 Tallinna raekojast üles leiti. Paberi ja kirjutamise viisi põhjal arvatakse seda kirjatükki XVI. aastasaja esimesest poolest, nimelt ordu-ajast pärit olevat.[1]) Kindlalt tõendatud ta vanadus küll ei ole, siiski ei või teda siin tähelepanemata jätta. Ta käib nõnda:

Keß walkiſt tunniſtap, ninck ep woy ſe teox tehe ſe Maxap — — — — — — — — — 1 w.
Keß Unrechti kaiwap ſe maxap nuchtuß — — 1 w.
Keß Roiwi wiſe ucheſt teiſeſt wottep teh pehl ellick kirko ellick toa ſeeſt ux aßi miß kuß tibbo wert on ſee makſap — — — — — — — — 40 w.
Kuß ux aßi ür kort leppitut on ſee ep pehe uheſte kaiwatut ſanna, keß ſe waſta tep ſe mackſap — 1 w.
Joxſep ux ſullana temma perremehe jureſt erre enne ko temma aſt weljaß on ſieß kaddup temma pälck keick ſeſt nuchtlußeſt ſap ſe Jßandt ür kolmaß oßa ninck ür oßa ſe kirck ninck kolmaß oßa ſe keß kaiwap.
Keiß teiſe pehl walleſtap ninck ep woip ſedda tedde ſahte ſel ohn wizet ſelka pehl.

Nagu kirjatüki sisu näitab, seisavad meie ees kuus vana seaduse paragrahvi. See on osakene „Liivi stifti talurahva õigusest", mis ordu valitsuse ajal maksma pandud ja mis vist pisut muudetud kujul ka Eestimaal mak-

[1]) V. Reiman, Eesti kirjanduse hommikul. E. Ü. S. album II, lhk. 189 j. — Zwei altestnische Schriftdenkmäler, Sitzungsber. 1893, lhk. 113-122.

sis. Eesti keelde tõlgiti „talupoja õigus“ sellepärast, et ordu ajal esiotsa veel Eesti vanemaid (*seniores terrae*) kohtumõistmisest osa lasti võtta, et nad — nagu Russov oma kroonikas ütleb — „vana kombe järele õigust pidid leidma ja kurjategija üle otsust tegema.“ Eestlased olid sel ajal veel isiklikult vabad, mida sellest näha, et nad vabalt võisid teenistuse lepinguid teha, kohti vahetada ja nuhtluse korral rahatrahvi maksta. 1 ℳ: = 1 valge, väike hõberaha, Roiwi wiſe = röövli viisi. Nagu kirjatüki keelest näha, on ta tõlkija sakslane, kes tegelikult meie rahva keelega tuttavaks saanud. Päris õieti tarvitab ta nimisõna osastavat, kui eelkäiv arvusõna seda nõuab, näit. fuß tibbo; samati tunneb ta osasihitust eitavas kõnes: ſebba, ja abiajasõna „võima“ tarvitamist eitavas kõnes, kusjuures eituse peale iseäralist rõhku pannakse: ep woy. Kuid kindel pole ta veel nendes käänetes, mis igale võõrale suurt raskust sünnitavad, sest sealsamas paigas tarvitab ta osasihituse ſebba asemel täissihitust „ſe“ ja pöörab ajasõna valesti: ep woip. Need on tänapäevani eht sakslaste vigadeks Eesti keele rääkimisel jäänud.

Teine keeleline mälestusmärk, mis samati Tallinna raekoja arhiivist leitud, on eestlaste vannutamise sõnad ehk *juramentum*. Selle vanadus ulatab kuni 1561 a. tagasi, mil Tallinn Rootsi alla sai ja ta elanikud Erich XIV. ustavust vandusid. Eestlaste vannutamise sõnad.

Mynno toyetann, ninck wanno, sehl weckewalle Rottzsel Rickes, ninck se auszal Rhade Jsanda, szelle tallyna Lynhall wagka nynck sönna kuelya olla kui mynd Jumall awytecke, ninck theme kallis Euangelion.

Tonnis Kerck.
Knakenhauer.

Eelseisva vormulari järele on lihunik Kärgi Tõnis Tallinna asudes end lasknud vannutada. Kärgi Tõnis oli maamees, linna asudes tehti temast Tonnis Kerck. Siit näeme, kuidas linnades juba 400 aasta eest perekonna nimed tekkisid.

Väliselt on neil kahel kirjatükil täiesti Saksa selleaegse kirja nägu, mitte ainult sellepoolest, et esimeses Gooti nukelisi tähti tarvitatakse, vaid ka õigekirjutus ja häälikute ülestähendus on Saksa värki. Umbhäälikud märgitakse tihti iseloomuliste Saksa tähtedega ß, ſt, ck, y, x. ch, z, tz, pikki täishäälikuid h ja ie abil ning lühikesi sel teel, et nendele järgnev umbhäälik kahekordselt kirjutatakse: temma, erre, kaddup jne. Ühe sõnaga, Eesti keelt kirjutatakse just nõnda, nagu selleaegset Saksa keelt. Et mõnda Eesti sõna sealjuures mitmet viisi kirja pannakse, näit. lienast, lyenasts, ja „maksab“ kolmel kujul esineb, see ei takista meid põrmugi tarvitatud kirjaviisi Saksa keele omaks tunnistamast. Saksa keel seisis sel ajal madalal arenemise järjel ja õigekirjutus oli sakslastel enestel mitmes tükis veel väga kõikuv. Vabadus, ehk õigemini korralagedus õigekirjutuses, mis juba meie vanemates Eesti keele mälestusmärkides näha, jääb kuni Hornungini maksma ja on kirjandusloo vanema ajajärgu karakterlikuks tundemärgiks. Ta ei tule sellest, et üks või teine sakslane meile oleks iseäralise kirjaviisi välja mõtelnud, vaid sellest, et Eesti keelt saksapäraselt kirjutati ja et sakslastel enestel veel täiesti kindlat üldist kirjaviisi ei olnud.

Eesti vaimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus.

Hoopis selgemat ja kindlamat pilti kui eelminevad väikesed mälestusmärgid suudavad anda, esitab Eesti kirjakeele arenemisest ja kirjanduse algusest eestikeelne jutluste käsikiri, mis Tallinna linna-arhiivist üles leiti. Käsikiri on 400 lehekülge paks ja sisaldab 39 jutlust, mis 1600—1606. a. kirjutatud ja Tallinna Püha-Vaimu kirikus peetud. Nagu mitmetpidi tõendatud, on nende jutluste kirjutaja Georg Müller, kes 1601—1606. aastani tähendatud koguduse abiõpetaja oli. Mülleri jutlused ilmusid 1891. a. Õpetatud Eesti

[1] V. Reiman, Ein altestnisches Schriftdenkmal aus dem 16 Jahrhundert. Sitzungsper. 1901, lhk. 185—195.

Seltsi toimetustena trükis, kuna V. Reiman nende seletuseks asjakohase eeskõne kirjutas.[1])

Georg Müller on umbes 1575. a. Tallinnas sündinud. Võrdlemisi suurest sõnatagavarast, mis ta Eesti keeles tarvitab, võib järeldada, et ta lapsest saadik meie rahvaga on kokku puutunud. Mülleri koolieast ei ole midagi teada. Vist on ta Saksamaal usuteadust õppinud. Jutluse sisu järele otsustades pidi nende kirjutaja tubli hariduse saanud olema, kes niihästi vanu klassika kirjanikke kui ka usuteadust põhjalikult tundis. Kandidaadi põlves on ta vist Tallinnas kooliõpetaja ametit pidanud. 1601. a. sai ta Tallinna Püha-Vaimu koguduse õpetajaks, seega kuulsa kroonika kirjutaja õpetaja Balthasar Russovi järeltulejaks kirikuteenistuses. Oma ametikohuseid täitis Müller ustavalt, iseennast ära salates. Hoolekandmine vaesemate koguduste liikmete eest oli üksinda Müllerile osaks jäetud. Ametikohuste täitmist raskendas kurb ja vilets aeg, mille sarnast meie kodumaal harva nähtud. Umbes 50 aastat oli meie kodumaa vahetpidamata sõdade tallermaaks olnud; 1602. a. ikaldas vili ja selle tagajärjeks ilmus hirmus näljahäda, mille kustutuseks puukoort, juuri, nälginud hobuste ning inimeste liha söödud. Näljahäda kaaskäija olnud katk, mis nii suurel hulgal inimesi maha murdnud, et ühes ainsas Tallinna koguduses kolme aasta jooksul 11.000 inimest ilma palveta ja lauluta mulda aetud. Juulikuul 1603. a., mil hirmus taud oma valitsuse tipule jõudis, on Müller 415 katku-ohvrit maha matnud, nende hulgas ka oma abikaasa. Selle järele jäi lesk hingekarjane ise ka põduraks ja suri 30. juunil 1608. Ametlikus kirjas, millega Tallinna raekohus ta järeltuleja ametisse kutsub, nimetatakse Georg Müllerit austavalt „heaks hingekarjaseks, kooli- ja kirikuõpetajaks.“ Georg Mülleri elust.

Et G. Müller ka kirjamees oli, seda võime ta jutlusekäsikirjadest aimata. *Mag.* Hoppius teatab lähemalt, et Georg Müller esimene olnud, kes kui Eestimaa laps Eesti keelt harima hakanud. Müller olevat ka ühe eestikeelse käsikirja valmistanud ja konsistooriumile seda trükkimiseks soovitanud, kuid kirjaniku varase surma pärast jäänud asi seisma. Sellest tööst ei ole jälgegi järele jäänud. Eelseisvate jutluse trükki-

[1]) Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller 1600—1606. Verh. der gel. Estn. Ges. zu Dorpat. XV. Band.

toimetamisest ei võinud siin kõne olla, sest et jutlused mitmesuguste märkustega ja Saksa ning Ladina keeli lausetega segatult on kirjutatud.

Georg Mülleri jutluste tähtsusest.

Mülleri jutluste käsikirjal on Eesti kirjandusloo ja keeleuurimise kohta suur tähtsus. Selle käsikirja ülesleidmine ja uurimine iseäranis V. Reimani poolt on mitmedki endised arvamised meie keele- ja kirjandusloos ümber lükanud ja Eesti kirjanduse ning kirikukeele tekkimisse palju selgust toonud. Meie võime Mülleri jutluste põhjal arvata, et Eesti kirikukeel juba ammu enne Stahli niisuguses olekus seisis, nagu seda Stahli kirjadest leiame. Veel enam, me teame nüüd, et Eesti vaimulik luule kuni 1560. a. tagasi ulatab, ja Mülleri ajal vaimulikke laule juba terve kogu käsikirjas pidi olemas olema, sest et nimetatud jutlustaja, kes 20 jutluses kirikulaule ära seletab, kirikulaulude ja katekismuse sõnu kogudusele meelde tuletab, nagu nad „meddi Kirko Ramato ſiddes kiriututh“ (lhk. 109). Selles kirikuraamatus, mis käsikirjana olemas, pidid peale laulude veel katekismuse sõnad ja palved seisma; need olid kogudusele nõnda tuttavad, et õpetaja käsib laule katekismuse õpetusega võrrelda ja läbi katsuda, kas laulude sisu katekismusega kokku käib. Mülleri jutlustest kuuleme ka, et kogudusel Tallinnas eestikeelne kool on, mille õpilaste (Schole-Poiſit) laulu sõnade ja viisi poolest kogudusele eeskujuks seatakse. Nii oli siis Mülleri ajal ja juba enne teda vaimulikke laule käsikirjades olemas. Vististi olid need õpetajad, kes Eesti keelt teistest paremini oskasid, Saksa kirikulaulud Eesti keele ümber pannud ja nõrgemad ametivennad neid enestele ära kirjutanud. Kõige sagedamini tarvitatav laul Lutheri usu jumalateenistuses on „Au, kiitus olgu igavest.“ Selle esimese salmi algus käib Mülleri jutlustes nõnda:

„Vrpeines Jumalall vllewel olgkut Auwo,
Ninck taenno taema Armo eddeſt,
Sempraſt eth nuith ninck eddeſpeit eb enamb
Meydt likuta woyb vrkit wigka
Vr haemeel Jumalall meiſt on nüith“ . . .

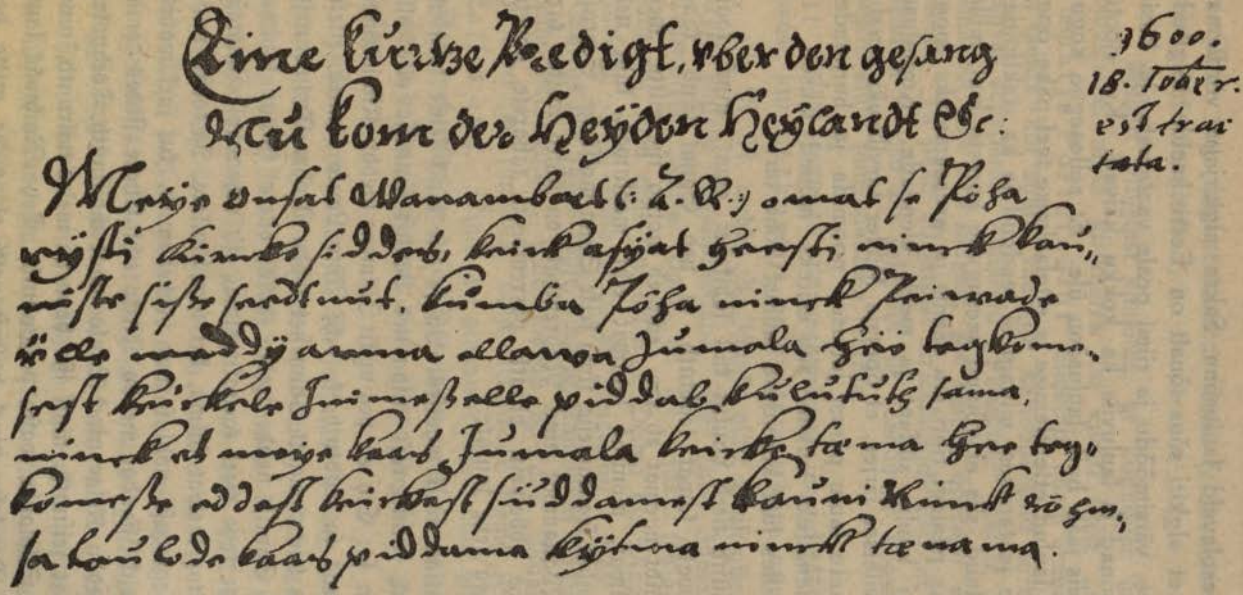
Eine kurtze Predigt, vber den gesang
Nu kom der Heyden Heylandt &c:

3600.
18. Tober.
est tractata.

Meye Onsat Wanambat (:A. R.:) omat se Pöha rysti Kircko siddes, keick asyat heesti ninck kauniste siße seedtnut, kumba Pöha ninck Peiwade ülle meddy arma ellawa Jumala hee tegkomesest keickele Inimeßelle piddab kulututh sama, ninck et meye kaas Jumala keicke taema hee tegkomeße eddest keickest süddamest kauni Ninck röhmsa Laulode kaas piddame kytma ninck taenama.

Müllerí käekirja näide ja selle ülekanne trükikirja.

Kui eesolevaid laulusõnu Saksa algkirjaga võrdleme, siis ilmub, et algkiri sõna-sõnalt on Eesti keelde tõlgitud, ilma rütmuse, värsimõõdu ja riimi peale vaatamata ja küsimata, kas sõnad ja lauluviis ka kokku käivad. Kui noote ei jaotata, siis jääb hulk laulusõnu üle. Et selleaegne kogudus, kellele laulud etteütlemise ja ettelaulmise teel pähe õpetati, nootide jaotamisest midagi ei teadnud ja ka taktipidamist ei tundnud, siis ei võinud seesugune korratu laul, mille sõnad rahvas pealegi tihti ära väänis ja arusaamatuks moonutas, ühegi kuulja südant ja meelt ülendada. Koguduse laul on nii viletsas järjes, et õpetaja Müller tarvilikuks arvab, kogudust inetu laulu pärast jutluses noomida ja hurjutada. Mülleri keelenäiteks trükime siia esiteks mõned laused 11. jutlusest, milles just koguduse laulust kõne on:

„Et nüith need Laulut küll löhikeßet omat, ninck kaas paliu Rahwaſt ſawat leudtuth, ke ned Sanat Suh kaas laulwat, waidt naemat eb tae, echk eb moiſta iße mitte, mea naemat laulwat, monikat laulwat echk maekawat, kudt ned rumalat Lambat ſegakameße, ilma keike Sana moiſtuße. Sepraſt A: R: Wanambat ninck Nohrembat, on nüith weika tarwis, eth teye eddeſpeiti pißuth parrembaſti tahaxete oppeta moiſtma, mea teye laulate.

Se Nelias ninck wymſes, Ja ſe eike ninck keicke korgkem Pae Orſaeck, minckpraſt mina ned Laulut henneße ette olle wotnuth, on ſe: Eth eb pea vxikit Inimene meddy Kichlakunda Rachwa ſaeas ſa leudtuth, ke vche Aino Laulo tunneb eikeſti Laulda, kuy teie rumalat Inimeßet teddy Nohre Polwel neiſt tratiſt ninck Santiſt nende vxede eddes ollete kulnut laulwa, ninda laulate teye weel taenakitpeiwa, eth vche wayſe Inimeße Korwat kurtax iaewat kulma, kui teye Laulate. Ja toeſti, mina olen hend ſagkedaſti pohl ſurnux hebbedanuth, kui ſael wahelt woyrad Kirick-Iſſandat meddy Kircko echk Chore ſiddes omat olnuth, ke teddy Kelae ninck Laulo omat moiſtnuth, Toehpoleſt naemat omat ſeiſnuth, ninck iße henneßa meles nairunth, ninck praſt minu Silmadde waſta paiatanuth. Teye Rachwas laulwat vppris Petzikeſte ninck hulluſt, eth eb meye mitte pea

moiſtame, mea naemat laulwat, tuleb ſe Jumala Sana kaas vchte, echk eb mitte" . . .

Mülleri jutlustest kuuleme, et koguduse liikmed oma rahvalaule, mida kirikhärra kui kurati tööd „ilma heutümatta Portulaulut" nimetab, enam armastab õppida ja laulda kui suure vaevaga kätteõpetatud kirikulaule. Et rahvas sellepärast viimaseid „Valschiste" laulab, et ta nende sõnadest pole aru saanud, see näitab õpetajal enesel selge olevat. Ta peab 20 jutlust kirikulaulude üle, et nende tähendust ja sisu ära seletada ja sealjuures kogudust koolipoiste laulu tähelepanema juhtida.

Edasi järgnegu siin veel mõned järgud Mülleri 9. jutlusest, kus katkust ja kallist ajast kõne on:

A. R. R. meddy A. Jſſandt ninck Oniſtegkia, kudt kaas meddy keickede Erralunnaſtaya, Jhs Chrs Jumala ninck ſe Neuwtzikeſſe Maria Poick, on iße keickeſt ſeſtſamaſt aßiaſt kulutanut, mea enne ſen Wymbſe Peiwa ſyn Maapael piddab ſündima, Kuß taema ninda on paiatanut: Seal piddab ſe Rachwas olle toyne toyſe, ninck vꝛ Kunningka Rickus vche toyſe waſta olleſtoußma, ninck piddab vꝛ ſuhr Maawerriſemene ſyn ninck ſael ſündima, ninck ſael piddab ollema Katku ninck Kallis ayck. Ninck ſael piddawat ſuhret ninck hirmſat Jme-(aßiat) taehet ſündima, ſen Peiwlikus, ninck Kwes ninck Taehes ſe on ſe hedda Algkmene, waid ſempaele piddab pea ſe hedda algkma . . .

Kudt meye nüith A. R. ſenſinatze Meddy Jſſanda Chrꝛe Jütluße peale pißuth tahame wallatada, ninck kaas ſe Aya paele mottelda, kumba ſiddes meye nüith, ia eike nüith ſelſinatzel ayal ellame, ſoß piddame meye toeſti keick tunniſtama, eth ſeſama ayk io Amokit meddy Tallina ſiddes, ninck Lyfflande Maa pael on olnuth, ninck on weel nüitkit. Ninck eb olle ſyn mitte tarwis, et mina ſyn paliu peaꝛin wöyra Rachwa Exemplit ninck Hyſtoriat maelleſtama, moito meye tahame oma heneſa hedda ninck willetzuße aya paele walatada, kumb teye iße igkepeiw oma Korwade kaas kulete, ninck Silmade kaas naete. Meddy Jſſandt Chrs. on kulutanut. Sael piddab

vꝛ Rachwas vche toyne toyſe, ninck vꝛ Kuningk Rick vche toyne toyſe waſta, ſuhre Tapluße ninck Maeſſu kaas vlleſtoußma.

Eb ſyß ſe nüith A. R. toßy olle, ſe pidda meye io keick tunniſtama, minckſarnſe ſuhre wayno ſe Rotße Kunningkas ſen Wenelaße kaas monda Aaſtat omat piddanut, mitto Sadda tuhhat Inimeßet omat ſenſama Sodda Aya ſiddes erratappetuth, echk mea motlet ſina küll, mea ſenſinatze Kolme Aaſta ſiddes on ſündinuth, mitto Inimeßet omat ſen Rotze ninck Pola Sodda Ayal, oma henge erraſüllitanuth: enne kudt nente ayck on tulnut. Ninck ſe Pola waegki eb anna weel nüitkit vchelekit Inimeſelle armu, Taema rayub, löb maha ninck Surnuꝛ, ke eales tema ette tullewat, olkat Saxſa echk Maa Inimene ete:

Perraſt on Chrs. kaas kulutanut, Ninck ſael piddab vꝛ ſuhr Maa werriſemene ſyn ninck ſael ſündima. Seſama A. R. pidda meye io keick tunniſtama, eth ſeſama ſuhr ninck hirmus Maa werriſemene ſyn meddy Tallinna Merre ninck wyki pael, kudt kaas meddy Linna ſees, ninck Linna vmber, haeſti (motle mina minuſt melaeſt) on maeßanut, Kudt eb ſina mitte maeleſta, ſyß motle minckſarn hirmus Tuhl ninck Maawerriſemene maennewall Aaſtal vꝛ Naeddal peraſt Micheli Peiwa olly, eth is mitte vpeinis ſuhret Laiwat Wyki paell, moito kaas Saddama ſiddes ſayd errarickututh, Eb ſyß ſe Wachthuß Saddamaſt, kudt kaas kogkonis ſe Sild, ninck kaas ny monda Mündriko Patit, Herma Pöllu ninck Pirrida Ranna pole ſaid ayetuth ninck katky peꝛetuth, Mitto mayad ninck Ayadt, kudt kaas ſuhret Lipput ninck kiwit loy taewa ſenſama Öh ſiddes (ninck) ny haeſti werra tagka kudt Linna ſiddes maha; Seſama piddat ſina minu A. Inimene io ißе tunniſtama, eth ſeſama Aßy meddy iures ſündinut on. Mea kachio minu A. Inimene on ſelſamal ayal küll Merrae pael ſündinuth, mea ſina ninck mina oma Silmade kaas eb mitte olle naechnut. Mitto Laywat omat ſel ayal Merre Pochiaße Maehe ninck hüyde kaas errahuppunut, ninck allawayonut, eth ſe Laiw ninck hüys eb eales enamb pidda ette tullema . . .

Kolmandal on meddy Iſſand Chrs. kaas kuulutanut: Ninck ſael piddab ollema Katku ning Kallis ayck. Seſama

Ayck (A. R.) on io nüith parrahellis meddy kaes, mitto tuhat Inimeßet motlet ſina minu A. Inimene, omat küll nente ſinatze 2½ Jahren Parblalle, S. Hannurſelle nínck Kallamaya (de) Kirch Ayade paele ilma Kirck Iſſandate nínck Scholi Poyſidte kaas mahamattetuth, echk motlet ſina minu A. Inimene, mitto Inimeße Lapſet, ad D: Olaum, Nicolaum, ad. S. S. et zum Syſtern, ſenſinatze Aaſta ſiddes omat maha mattetuth, ny haeſti Rickat kudt wayſet, wannat nínck nohret, nínck ſuhrrewat weel igka peiw paelitit. (Ühte hauda pandi korraga 1210 inimeſt, kõigisſe haudadesſe kokku 10890 hinge, ühte wäikſesſe hauda 240 inimeſt. Ütſi S. Barbaraſt on 3 aastal 11,130 hinge maha maetud.)

Mea taha meye iüttelda ſeſt Kalliſt Ayaſt. Eb ſyß ſe Aick meddy kaes nínck Linna ſiddes olle. . . Ville ſedda A. R. wottab ſe Kallis Aick weel ickeꝛ melewalla nínck olle Kae, et nüith pea keick aßy, Kolmet ia küll nelly kordt kallimb on kudt enne 18. 20. Jahren. Ja mina tahan küll oſckuda, kudt ſeſinane kallis nínck kurry Ayck peaꝛ kauwa thurima, ſyß eb pea öꝛkit Inimene Tallinna ſees kauwa elama. . .

Georg Mülleri jutlused grammatikalisest küljest.

Eesti keele arenemisest XVI. aastasaja lõpul ja XVII. algul võime G. Mülleri jutluste varal järgmist tähele panna:[1]) Usuõpetuse oskussõnad olid G. Mülleri ajal juba kõik olemas. Üldse on Mülleril suur sõnatagavara, ta tunneb hulga rahva kõnekäändusid. Müller tarvitab juba lihttulevikku: „kuy kaas eddespeiti (Lasseb Jumal meid ellada) needt toysest Lauluth taha hennese ette võtta.“ „Meye omax tehme.“ „Ninck piddat teye (annab Jumal tervet) omal ayall enam kulma.“ Mülleri käsikirjast leiame suure hulga sõnu ja sõnakujusid, mida sel ajal veel üldiselt tarvitati, nüüd aga vananenud vormide ehk archaismide hulka tulevad lugeda. Ajasõna eitus on, nagu praegu Soome keeles ja ka veel Vaivaras, iga isiku tarvis olemas: „en, et, ei, emme, ette eivat.“ Abiajasõna „olema“ kolmanda isiku

[1]) Võrdle: W. Reiman, Saksakeelne eeskõne G. Mülleri jutluste juurde, Verh. der gel. estn. Ges. XV. Band, lhk. I—LIV. Seesama: Das älteste Denkmal estnischen Schriftthums. Sitzungsb. der gel. estn Ges. 1890. lhk. 97—119. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, lhk. 165—166.

mitmus on sel ajal pruugitav, sellepärast kirjutab Müller: „omat". Meie praegust kaasaütlevat käänet sel ajal veel ei tuntud, ta on viimse 380 aasta jooksul sündinud. Müller kirjutab „sanna kahs", „Jumala kaas", kus meie „sõnaga", „Jumalaga" ütleksime. „Rääkima" tuleb kolmesaja aasta eest harvasti ette, selle asemel tarvitati „pajatama". Ütlema oli vanasti „iutlema", tõotud = „toyvutut", meie = „meddy", teie = „teddy". Ajasõna osastav oli muiste: „andada", „maxada", „lotada", määrussõna lõpp oli = sti: „toesti", „heldesti", „rickasti". Sel ajal tarvitati vanu ees- ja tagasõnu: „siddes", „eddes", „emmis" (kuni). Tallinnakeelsetest jutlustest leiame suure hulga Tartu keeli sõnu, mis praegune kirjakeel kõrvale tõrjunud: „velliet", „sessare", „heimlane", „paimendama", „nackama", „morssia", „soeth", „parahilles", „sen" (sees), „perra", „hee", „pee".

Grammatikaliselt on Mülleri jutluste keel nii vilets, et neist harva lauset leida, milles sõna- ja lauseõpetuse vastu ei eksita. Aga me ei taha oma kirjanduse rajaja üle valju kohut mõista. Mülleri ainus allik Eesti keele õppimise juures oli murrete poolest kirju ja harimata rahvakeel. Seda keelt kuulis ta linna inimeste suust, kes võõraste keelte mõjul oma keelt enam puhtasti ei kõnelnud. Peale selle püüab lihtne eestlane, — seda võib tänapäev veel tähele panna — võõrale, kes Eesti keelt valesti kõneleb, seega oma mõtteid arusaadavamaks teha, et ise oma puhast keelt võõra järele moonutab ja kuuldud vigu meelega kordab, just nagu ta lastega lastekeelt kõneleb. Teiselt poolt ei suutnud selle aja haritlased iseenese ärasalgamisega ja ilma eesotsuseta võõraid keeli ja kombeid põhjalikult uurida, nad ei läbenenud keeleseadusi tarvitusel olevast keeleainest arendada, vaid panid Saksa ja Ladina keele seadused vägivaldselt Eesti keele kohta maksma. Nõnda tõlgib Müller sõna-sõnalt Saksa keelest: „Jumala töh piddab auvsasti kytetuh ninck taeta antuth sama." „Lebby Jhm Grvm meddy Issanda." „Lebbi nende Prophetide kuulututh." „Vyss Paetückit", „kax korvat", „kolmet Vaymudt"; „se sakrament sest altarist." Kus rahvakeeles sündsad sõnad puudusid ehk sakslastele

tundmata olid, seal tarvitasid nad hädakorral Saksa sõnu, nagu meie kadakasaksad praegugi veel. Sõnad „Spegel", „Schwevel", „Stund", „Offer", „schenkinuth", „vordenistus", „mörderit", „selschop" jne. pidid vist Tallinna eestlaste suus liikumas olema, et Müller neid jutlustes tarvitab. Mitmed neist germanismidest, nagu „peegel", „väävel", „tund", „ohver", „kinkima", „selts" on nii kaugelt võõra maigu kaotanud ja Eesti keeles kodaniku-õiguse saanud, et veel üksnes Saksa keele mõistja ja keeleuurija neid laensõnadeks peab. Peale nende tarvitab Müller ka veel niisuguseid sõnu ja käändusid, millest muidu aru ei saa, kui tagasi Saksa keelde tõlkides: „welja panna" = auslegen, s. o. ära seletama; „taema on hend üllestehnut" = er hat sich aufgemacht, s. o. tõusis üles ja läks; ömberantuh = umgeben, s. o. piiratud; „Linna sisse võttis = die Stadt einnahm, s. o. võitis linna ära.

Georg Mülleri jutlused kirjaviisi poolest.

Et Eesti keelel enesel kiri ja kirjaviis puudus, siis andsid sakslased, nagu esimestest vanematest keele mälestusmärkidest nägime, kirjatähtedele sama väärtuse, mis neil Saksa keeles on ja kirjutasid Eesti keelt nõnda, nagu nad Saksa keelt harjunud kirjutama. Peale q tarvitati tervet Saksa tähestikku Eesti sõnade ülestähenduseks. Sealjuures ei võinud kirjaviisi kindlusest ja ühtlusest veel kõnetki olla. Seda ei olnud sakslastel sel ajal veel omaski keeles. Nii korratult kui Müller jutlustesse põimitud saksakeelsed sõnad ja laused kirjutab, niisama segane on ta Eesti kirjaviis. Sõnal „rõõm" on näituseks kuus kirjaviisi: röhm, röim, röihm, röym, roim, roym; „sõim" pannakse kaheksal kombel kirja: Söime, Seüme, Seume, Seuma, Seüma, Soima, Soyma, Soime. Siin on kirjutus kõrgema tipuni tõusnud, sest rohkem võimalusi kirjaviisi teisenduseks pole enam olemas. Ometi tuleb otse imeks panna, kuidas Müller mitmetes sõnades, nagu: „Jumal", „taema", „naemat", „avama" järelandmata kindlusega konsonandid sõna keskel uue kirjaviisi järele ühekordselt kirjutab. Arvatavasti on ta neis sõnades tüvevokaalid pikalt hääldanud. Esimese vanema kirjatükiga „Kes valkist tunnistab" võrreldes on Mülleri jutlustes nende sõnade arv, mis suure algtähega kirjutatud, tähtsalt kasvanud. Enamasti on

nad nimisõnad. Müller pani omad jutlused just sel ajal kirja, mil sakslastel nimisõnade suured algtähed tarvitusele tulid, ilma et selles veel täit kindlust oleks olnud.

Olgu Mülleri jutlused grammatika ja kirjaviisi poolest küll segased, Eesti keeleajaloo uurijale pakuvad nad ülirikast materjali. Tulevikus peab iga teaduslik ja ajalooline Eesti keele uurimine Mülleri jutlustega hakatust tegema.[1])

Esimesed eestikeelsed raamatud.

Käsikirjade tarvitamine.

Kuna Poola ajal enam kui 80 aastat rasked ja verised sõjad meie kodumaad kurnasid ja ühtlasi lutheriusulisi taga kiusati, oli raske Eesti kogudustele õpetajaid leida. Oma maa elanikkudel ei olnud vaenu ajal mahti oma poegi koolitada. Sündsate õpetajaameti kandidaatide puudusel pandi neid võõramaa mehi ametisse, keda veel saada oli. Tihti puudus neil tarvilik kutseharidus, ja Eesti keelt tundsid nad vähe, ehk mitte sugugi. Õpeabinõud, nagu grammatika ja kirjandus puudusid, suure vaevaga pidid nad praktiliselt rahva keelt õppima. Nad laenasid teistelt õpetajatelt käsikirju, kirjutasid need ära ja lugesid neist siis kogudusele ette, ilma et ise sellest täiesti aru said, mis nad ette kandsid.[2]) Seesuguseid käsikirju oli Georg Mülleri ajal vist igal õpetajal olemas. Müller ise juhatab, nagu eespool kuulsime „meddy Kircko Ramato" sisse. Niikaua kui sõjakära meeled ärevuses hoidis ja rahulikku töötamist takistas, ei võidud palju raamatute trükkiandmise peale mõtelda. Meestel, kelle poolt seda oleks oodata võidud, puudus Eesti keele tundmine, agarus ja ettewõtmise vaim. Kui vahva Rootsi kuningas Gustav Adolf Stolbowa rahulepingu teel 1617 venelastega oli vaenu lõpetanud ja 1629 Altmargi rahulepingu põhjal poolakate valitsuse Liivimaal likvideerinud ning seega eestlaste maa tervelt Rootsi valitsuse alla ühendanud, siis sai meie kodumaa mõni aeg rahu maitsta. Gustav Adolf pidas oma uute alamate eest isalikult hoolt. Ta muretses selle eest, et rahva

[1]) Dr. Leo Meyer, Ueber die ältesten Denkmäler der estnischen Sprache. Dorpat, 1891, lhk. 21.

[2]) Mag. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi eeskõnes, lhk. 5.

põlv paraneks ja laastatud maa uuesti kosuma hakkaks. Riiga, Tartu ja Tallinna laskis ta gümnaasiumid asutada, kuhu ka talurahva poegi pidi õppima võetama ja neile emakeeltki õpetatama. Tartus avati Gustav Adolfi käsul 1632 ülikool. Nüüd ärkas meie kodumaal uus vaimline elu, millist siin enne ei olnud nähtud. Sel uuel ärkamisajal andsid peaaegu hoobilt kaks esimest Eesti kirjanikku, kellest meile töid alale on jäänud, nimelt Stahl ja Rossihnius oma raamatud trükki.

Stahli elulugu.

Heinrich Stahl on Tallinnas 1600. a. ümber sündinud. Ta isa olnud suure gildi vanem ja vist kehvapoolne mees, kes poja kasvatamisel ja koolitamisel sõprade abi tarvitanud. Esimest õpetust saanud noor Stahl Tallinnas. Sellejärele käinud ta 1620—1623 Rostockis, Greifswaldis, Wittenbergis ja teistes Saksamaa ülikoolides usuteadust õppimas, kusjuures Tallinna linna nõukogu talle abiraha andnud. Õige noorelt kutsutakse *magister* Heinrich Stahl 1623. a. Järva-Madise õpetajaks, kuna ta ühtlasi ka Peetri koguduse vaimuliku hoolekandmise alla võttis. Ta alaliseks elukohaks on sel ajal Peetri kirikumõis. Kui Rootsi valitsus Eestimaal kirikuolu korraldas, siis nimetati Stahl 1627 esimeseks Järvamaa praostiks ja peale selle veel Eestimaa konsistooriumi liikmeks. 1633 a. sai Stahl Kadrina õpetajaks ja ühtlasi Virumaa praostiks. Viie aasta pärast kutsuti teda siit Tallinna doomkiriku õpetajaks ja anti ka Eestimaa kolmas praoskond, Harjumaa, ta hoole alla. Aga ka Tallinna ei jäänud Stahl kauaks. Kui 1641 Ingerimaale uus konsistoorium ja superintendendi koht Narva asutati, siis seadis kuninglik usaldus Stahli esimeseks Ingerimaa vaimulikuks ülemaks. Kasuliku tegevuse pärast kirikuolu korralduses ja kirjanduse alal tõsteti Stahl aadeliseisusesse. Ta suri 17. juunil 1657.[1])

Stahli raamatud.

Kirjanduse alal tegutses Stahl sel ajal, kui ta Peetris ja Kadrinas elas ja rahvaga kokku puutus. Noores eas oli ta Tallinnas mõne sõna Eesti keelt kuulnud, sellest ei saanud õpetajaameti pidamiseks küllalt. Stahl hakkas hoolega Eesti keelt õppima ja „vahtis rahva suu peale," sest peale

[1]) Recke u. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- u. Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland IV. Band, lhk. 257—260

puudulikkude käsikirjade muud juhatust Eesti keele õppimiseks ei olnud. Stahl tundis elavalt nende raamatute puudust, mis jumalateenistuse juures tarvis lähevad. Asjata oodanud ta targemate poolt seda tööd, viimaks hakkab ta seda pakkuma, mis ta raske ametikohuste täitmise kõrval suutnud korda saata. Peetri kirikumõisas seab ta oma tähtsama kirjatöö trükivalmis; see ilmub 1632—1638 aastal järgmise pealkirja all:

M. HENRICI Stahlen
Reval: Eſtho-Livonis,

Hand- vnd Hauſzbuch
für das Fürſtenthumb

Eſthen

In

Liffland.

Magister Henricus Stahli Käsi- ja Koduraamat Eesti vürstiriigile Liivimaal, — nii kõlaks see pealkiri Eesti keeles — esimene raamat, millest Eesti keelt trükitud kirjas lugeda võime, seega meie raamatute esiisa, on tubli Piibli paksune ja sisaldab neli jagu. Esimeses leiduvad Lutheri katekismuse viis peatükki, teises vabalt tõlgitud kiriku-laulud, kolmandas evangeeliumid ja epistlid ja neljandas psalmid ning palved.

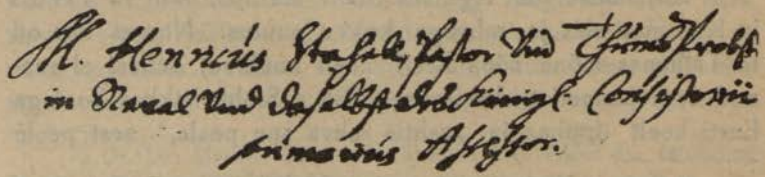

Stahli käekirja näide.

Stahli „Käsi- ja Koduraamatu" trükinäide.
(Lehekülje eestikeelne veerg)

Käsi- ja K.-r. 2. j. nimel. kaunistus.

Nagu Stahl ise raamatu eeskõnes seletab, tahab ta selle töö läbi mitmekordset kasu saata: vanematele õpetajatele niisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumalaorjusel ja ametitalituste juures tarvis läheb, et vaimulikkudel meestel tüli ei oleks palju raamatuid ühes kanda;" noortele õpetajatele, kes ametisse astuvad, Eesti keele õpikirja pakkuda; mõisavanematele ja pereisadele, kes kirikusse ei pääse ehk kes pärast kirikut perega kodujumalateenistust tahavad pidada, jutluseraamatut soetada; universiteedi ja Tallinna ning Riia gümnaasiumite õpilastele, kes jutlustajateks tahavad hakata, abinõu kätte anda, kust nad aegsasti võiksid Eesti keelt õppida, et „Jumalale ja Eesti kirikule ustavateks sulasteks saada" ja kogudustele, kelle õpetajad, haiged ja surnud, ettelugemise-, laulmise ja palveraamatud välja anda,

et „Jumala sõna iganes ei kustuks." Kuna raamat peaasjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele juhtnööriks ja abinõuks peab olema, on temasse saksakeelsed eeskõned ja juhatused mahutatud ja kogu raamatu sisu ka Saksa keeles ära trükitud. Iga lehekülg on pikuti pooleks jagatud, esimesel veerul seisavad saksakeelsed, teisel eestikeelsed lugemised. Umbkeelsetele ja rahvakeele tundmises nõrkadele õpetajatele võis kõrvuti käiv Saksa-Eesti trükk suureks kergituseks olla. Lihtsate koguduse liikmete kätte need poolsaksakeelsed raamatud ei saanudki. Ülemaltähendatud otstarbe kättesaamiseks kirjutas Stahl veel 1637. a. esimese Eesti grammatika „Anführung zu der Ehstnischen Sprache" — Juhatus Eesti keele õppimiseks — ja andis 1641—1649 esimese eestikeelse jutluseraamatu „Leyen-Spiegel" — Võhikute-peegel — neljas jaos välja. Stahli jutlusi tarvitasid õpetajad veel XVIII. aastasaja teisel poolel.

Oma raamatutele tasandab Stahl selle aja pruugi järele nõnda teed, et nad ülematele, heategijatele ja sõpradele pühendab ja neile raamatute algul sügavas alanduses au pakub. Samati trükib ta kõik soovitused ja saksa- ning ladinakeelsed kiituselaulud ära, milles sõbrad ta töid ülistavad. Stahli kaastööline kirikulaulude tõlkimise juures, Haljala õpetaja Michael Sartorius, ütleb näituseks: „Kes oleks mõtelda, kes lugeda võinud, et ka Eesti keeles, milles keegi veel midagi pole trükki andnud, võib oma mõtteid kirja panna. Nüüd on Jumal ühe mehe meile äratanud, kes suure auga Eesti keele on üles leidnud." Mõned Stahli kaasaegsed kõrvutavad teda vanaaegsete tähtsamate kirjanikkudega, nagu Caesariga, Tassoga ja Lutheriga. Kiitused, mis Stahlile jagatakse, on muidugi liialdatud, sest Stahl ei olnud Eesti kirjakeele ega kirjaviisi looja. Kuid me peame meelde tuletama, et Stahlil palju vastaseid oli, kes teda kadeduse pärast teotasid; Stahl nimetab neid oma grammatika eeskõnes laiskadeks, kes häbiga surevad, ilma et nad paremat oleks loonud. Mis siis ime, kui Stahli sõbrad ja poolehoidjad luulevabadust tarvitasid ja liialdatud kiituselauludes Stahlile vihuti seda rohkem au pakkusid, mida enam vastased ta töid alandasid.

Stahli „Käsi- ja Koduraamatu“ esimese lehekülje oleme juba trükinäitena esitanud. Sellele täienduseks anname siin veel mõned kohad mainitud raamatust lugeda:

Se töine Pehtück

on se oppedus seſt uſckuſt.

Minna uſckun öhe Jummala ſiſſe/ Jſſa keicke weggiweſſe/ taiwa ninck mah loja.

Ninck ſiſſe JEſum Christum/ temma aino poja/ meddi Jſſanda/ ke on ſatut pöhaſt waimuſt/ ilmale tulnut Mariaſt puhtaſt Neitziſt/ kannatanut alla Pontio Pilato/ Risti pehle potut/ ſurnut/ mahhamattetut/ allespeite aſinut Pörgkohauda/ kolmandal peiwal jelles ülles tousnut Surmaſt/ üllesaſtnud Taiwa/ ſehl iſtup temma Jummala omma keickeweggiweſſe Jſſa parrambal kehl/ kuſt temma ſahp jelle tullema ſundima nedt ellawat ninck nedt ſurnut.

Minna uſckun ſe Pöha Waimu ſiſſe/ öhe Pöha riſti Kircko/ nende Pöhade koggoduſſe/ pattude andixandmiſſe/ üllesttousmiſſe ſeſinnaſe minno Lehakahs/ ninck öhe iggaweſſe ello/ Amen.

Jõulu ewangeeliumi algus. Luuk. ew. 2.:

SE ſündis agkas ſel ajal/ etb üx keſck ſeſt Keisriſt Auguſtuſeſt welja lex/ eth keick ſe Jlm piddi arwatut ſahma/ ninck ſeſinnane arwaminne olli ſe eſſimenne ninck ſündis ſel ajal/ kus Kirenius mahſundija Syria mah ſiddes olli. Ninck üx igkamees lex/ eth temma hend laſckis arwama üx igkalik omma linna ſiſſe.

Sihs andis hend kahs te pehle Joſeph Galilea mahſt/ Nazaretti linnaſt/ Juda mah ſiſſe/ Davida linna pohle/ kumb kutzutaxe Bethlehem/ ſemperraſt/

eth temma Dauida koddaſt ninck ſuguſt olli/ eth temma hend laſckis arwama Maria omma towotut Pruti kahs/ kumb olli hendas.

Nelipühi ewangeeliumi algus. Ap. t. 2 p.:

NJnck kus ſe pehw ſeſt nelli pöhaſt töitetut olli/ ollit needt Apoſtlit keick öhes meeles öheskohs. Ninck ſehl ſündis heckiſelt üx murriſeminne taiwaſt/ kudt öheſt wegkiwaſt tuhleſt/ ninck töitis ſe kogkonis kodda/ kuſſa nemmat iſtſit. Ninck nende keelet nechti neile jäetut/ kudt ollexit nemmat tulliſet/ Ninck temma iſtutis hend öhe igkalicko pehle nende ſehs/ ninck ſait keick töiſet ſeſt Pöhaſt waimuſt/ ninck halckſit jütluſt jüttelda töiſede keelede kahs/ ninda kudt ſe waim neile andis welja pajatada.

Au, kiitus olgu igaweſt.

ÜXpeines Jummalal üllewel oleckut auw; ninck tenno temma armo eddes, ſemperraſt eth nüdt/ ninck eddeſpeite ennamb/ meid ep lihckotab üchtekit wigga/ üx heh meel Jummalal meiſt on/ nüdt on ſuhr rahwo ilma jelleſietmatta, keickel wainul on nüdt üx otz.

Ma tulen taewaſt ülewelt.

SEſt Korgkeſt taiwaſt tullen minna/ minna tohn teil hehdt uhet ſannat/ neiſt uheſt ſannaſt tohn minna ni paljo/ kumbaſt minna laulda/ ninck uttelda tahan.

Teil on üx lapſokenne tennapehw ſündinut/ öheſt neitziſt errawallitzetut/ üx illus ninck kaunis lapſokenne/ ſe peab teye röhm ninck arm ollema.

Se on ſe Iſſand Chriſtus meddi Jummal/ temma tahap teid ſahtma keickeſt heddaſt/ temma tahap teye lunnaſtaja iſſi ollema/ keickeſt pattuſt puhtax teggema.

Stahli keel ja tema tööde väärtus.

Paneme nüüd Eesti esimese raamatu keelt ja kirjaviisi veel tähele. Stahli ümberpanekud on võimalikult sõnasõnalt Saksa keele järele painutatud, neis esineb õieti Saksa keel

imelikul viisil väänatud ja käänatud Eesti sõnadega.[1]) Saksa sugusõnade ehk artiklite asemele on asesõnad tarvitusele võetud, kus eestlane neid ei tarvita (sest keisrist, keick se Ilm) ja Saksa *verbum reflexivumi* „sich" tõlgitakse asesõnaga „hend" ka seal, kus rahvas seda ei pruugi. Osastavat, mida Müllergi kohati tarvitab. Stahl ei tunne (wiis pahr weddo herjat), alaleütlevale ja alalütlevale vahet ei tehta, neid tarvitatakse segamini Ladina ja Saksa *dativuse* asemel ja heidetakse koguni ainsus ja mitmus segamini, näituseks kirjutatakse „innimessele", kus „inimestel" pidi seisma. Mõned sõnad, mis Müller õieti kirjutanud, esinevad Stahlil Saksa kirjaviisis, nagu Jummal, temma, nemmat jne. Oma grammatikas paneb Stahl igal pool Saksa keeleseadused Eesti keele kohta maksma, ilma selle peale vaatamata, kas eestlasel neid vorme on, mis tähendatud keel nõuab. Eesti keele grammatikalistest iseäraldustest ei tea Stahl ainustki nimetada; tema arust käib Eesti keel igas tükis Saksa keelega ühte. Ehk Stahl küll muidu sõnade tagavara poolest vaene pole, segab ta siiski Eesti keelt Saksa ja Ladina sõnadega, näit.: „kes on doch (= ometi) suhremb taiva ricko sehs?" Eesti „ehk" asemele astub igalpool Ladina *vel.* Leidub ka seesuguseid lauseid: „Nemmad sahvat teid Banni sisse (= vande alla) pannema", „teie Geckit (= halbid)" jne. Nimi- ja ajasõnade muutmine on imelik segamine Eesti keele sõnadega, näituseks, astub osastava asemele omastav: „kihtke sedda Issanda!" Omastava asemele tarvitatakse veidrat sõnade kogu, milles sõnad Saksa kõnekäändude eeskujul hunnikusse aetud, näituseks: „tubba sest korgke pappist (= ülemapreestri koda)"; „se pöhha neist magkusast leibast (= hapnemata leibade püha)." Mõnele Eesti sõnale antakse hoopis Saksa keele lõpud, nagu: „se Römischke Keiser", „grekische kele siddes", „Galileilische mere ehres" jne.

---

[1]) Võrdle: M. Weske, Eesti kirjaviisi ja kirjakeele ajaloost I. E. Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882, lhk. 78—86. Samati: M. Lipp. Heinrich Stahl. Tähtsad mehed VI, lhk. 40—83.

Siiski on Stahli kirjad Eesti keeleuurijale tähtsaks materjaliks. Neis leidub hulk õigeid sõnavorme, millest endist Eesti keelt ja ta seadusi võib tundma õppida. M. Veske[1]) näitab Stahli kirjade varal, et meie määrussõna praegused lõpud: -li, -le, -ldi, -lde, -ni, -ne vanemal ajal s-ga on lõppenud ja et s ajajooksul ära on kulunud, näit.: ickas = ikka; eales = iial; vallales = vallali (Soome k. vallallansa); koggones = koguni; agkas = aga; tahs = taa (Soome k. taas); kahs = ka (Soome k. kanssa); ielles = jälle (Soome k. jälleen). Stahli „jellesietmatta" oli seega päris õige vorm, ainult veidralt üles kirjutatud. Stahli „kohldes", praegu koolde, s. o. täiesti, üsna on sõnast koko ehk hunik (om. koon) tuletatud. „Sest münno reijet kuivavat erra kohldes", tähendab: mu riided kuivavad täiesti ära.

Palju vähem tähelepanu äratas Joachim Rossihnius, kes ka aastal 1632 esimese võrukeelse „Kodu- ja Käsiraamatu" trükki andis ja seega võrukeelse kirjanduse põhjendajaks sai. Võrdlemisel selgub, et Stahl ja Rossihnius ühist allikat on tarvitanud, nimelt Tallinnamaal ringi käivat käsikirja, mis ka vist juba Georg Mülleril ees seisis. Üldse võib küll kokku võttes öelda, et Stahl ei keele ega kirjaviisi selguse ega tõlkimise osavuse poolest Müllerist pole ette jõudnud, vaid keelerakenduses mõnes kohas tagurpidi läinud. Stahl ei ole seda keelt loonud, mida ta kirjutab, ta leidis selle oma eelkäijate käsikirjadest. Kuid siiski on Stahl jäämurdja meie Eesti kirjandusloos, kes laiskuse jää puruks lõhub, trükitud raamatutes vana ja uut sellesse keelevormi valab, mis enne teda oli olemas. Stahl ja Rossihnius on meie trükitud kirjanduse rajajad.

Eesti ilmaliku kunstluule ärkamine.

Eesti esimeste trükitud raamatute ilmumine avaldas nähtavasti sügavat mõju selleaegse Saksa seltskonna peale. Hakati Eesti keelest enam ehk vähem lugu pidama ja seda

[1]) Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. Sitzungsb. der gel. estn. Ges. 1881, lhk. 171—183.

pisut lähemalt tundma õppima. Mitte ainult kirikuõpetajad, kellele ametitalitustes rahvakeele mõistmist tarvis läks, ei teinud Eesti keelega tegemist, vaid ka teised õpetlased, näituseks Tallinna gümnaasiumi professorid. Mitmed selle aja õpetlased luuletasid perekonna-pidudeks, nimelt pulmadeks ja matusteks, Eesti keeli pidulaule. Iseäranis tuleb pulma õnnesoovilauludes Eesti ilmaliku kunstluule algust otsida. Esimesed ilmaliku kunstluule tooted on meile Brocmannist ja Salemannist järele jäänud.

Brocmann.

Reiner Brocmann Vanem on Schwani külas Meklenburis 1606 sündinud. Ta on Hamburi ja Rostocki ülikoolis teoloogiat õppinud. Eestimaale asudes oli ta esiteks 1634. aastast peale Tallinna gümnaasiumi Greeka keele professor, 1639 kutsuti ta Kadrinasse õpetajaks, mis ametis ta 29. nov. 1647 suri.[1]) Brocmann oli üks tähtsamatest Eesti keele austajatest ja eestvõitlejatest. Oma suurt vaimustust, mis ta Eesti keele üle tundis, avaldab ta järgmises Saksa keeli salmis, mille ühes tõlkega ära trükime:

Andre mögen ein anders treiben,
Ich hab wollen Eſthniſch ſchreiben.
Eſthniſch redet man im Lande,
Eſthniſch redet man am Strande,
Eſthniſch redte man in den Mauren,
Eſthniſch reden auch die Bauren.
Eſthniſch reden Edelleute,
Die Gelehrten gleichfalls heute.
Eſthniſch reden auch die Damen,
Eſthniſch die auß Teutſchland kamen.
Eſthniſch reden jung und alte,
Sieh was man von Eſthniſch halte!
Eſthniſch man in Kirche höret,
Da Gott ſelber Eſthniſch lehret.
Auch die klugen Pierinnen
Jetz das Eſthniſch lieb gewinnen.
Ich hab wollen Eſthniſch ſchreiben,
Andre mögen ein anders treiben.

Teised tehku teisi asju,
Minu soov on Eesti kiri.
Eesti keelt sa maal nüüd kuuled,
Eesti keelt sa kuuled rannal,
Lossides ja talumajas
Eesti keelt nüüd räägitakse,
Eesti keeli rääkvad rüütlid
Ja niisama õpetlased,
Seda mõistvad prouad, preilid,
Ja kes Saksamaalt on tulnud.
Eesti keelt teab noor ja vana,
Vaat mis lugu tast ei peeta!
Teda kuuled kirikutes,
Eesti keeles räägib Jumal.
Ka on targad kunstisõbrad
Eesti keele armsaks võtnud.
Minu soov on Eesti kiri,
Teised tehku teisi asju.

[1]) Paucker, Estlands Geistlichkeit, lhk. 182.

Eelseisev salm tõendab, et Eesti keel Saksa haritlaste ringkondades sel ajal tähelepanu leidis ja nagu moodu-asjaks sai. Brocmann on mitmele sõbrale pulmapäevaks Eesti keeles õnnesoove luuletanud. Kaks annet tema „*Oota Nuptialia*" hoitakse Tallinna gümnaasiumi raamatukogus alal. Sakslased armastasid pulmapidudel üldse noortpaari hälliga ja lapseäiutamisega töngata. Nilbesisulistes tönkamistes-näib Brocmann iseäranis meister olevat. Esitame ühe ta pulma laludest siin pisut lühendatud kujul.

Eesti kirjaniku Henrich Gösekeni pulmaks 1638: *Oda Esthonica Jambico-Trochaica* viisil „Letzmahls ich meine Chloris":

Kuß olli teiſtkord kaunis Ilm
Ninck olli ſoi ninck mitte külm,
Linna Werraſt Röhmo perraſt
Ma lexin köndma Welja pehl;
Siſs kuhlket, miß ma kuhlſin ſehl.

Ma kuhlſin Linnut Taiwa all;
Ülx olli walgke, töine hall;
Nende Sugku Lauliß Lugku,
Kumb minna tahan laulma nüdt;
Sihs minket erra mitte ſihdt!

Ma negſin ükskord Silma kahs/
Eth ükx ſehl olli Wohdiß mahs/
Temma hühdiß Abbi pühdiß:
Kuß minna Armo mitte nehn/
Sihs minna töddeſt hucka lehn.

Miß ſünnib? warſſi tulli ten
Ülx kauniß nohre Neitziken;
Töſtiß ülles Tedda ſülles/
Ninck küſſis Rochto temma kehs/
Seſt temma olli Hedda ſees.

O Armaß/ ke ſa ollet nohr/
Sa ollet münnul kudt ſe Kohr;
Tulle tenne/ Neitzikenne/
Ninck heita Nalja münno kahs/
Ninck laß mind Armo nehha taaß.

Ma ollen töddeſt waine Meeß
Ni ſuhre raſcke Murre ſees/
Minna othan/ Jergkeſt lothan/
Eth ſa ſaht armaſt pidda münd,
Sel kombel kudt ma piddan ſünd.

Sünd tahap ükxes münno Meel/
Muith rehckip mitte münno Keel;
Kuhle Kanna/ Münno Sanna/
Ninck anna münnol waisel Nouw/
Se ſahp ſull iſſi olla Auw.

Se Neitzit ſai kahs Armu täiß/
Ninck temma Südda köitiß Köiß/
Keſckis töa Wihna jöa;
Sel tundil olli röhmsamb Aigk
Ninck mitte tepß Meeß olli haigk.

Seesuguseid laule soetasid Eesti keeles veel mitmed Tallinna gümnaasiumi kooliõpetajad üheskoos. Üks seesugune leiti Peeterburi teaduste akadeemiast ühest saksakeelsest käsikirjalisest luulekogust, mille kaanele aasta-arv 1680 kirjutatud. Nagu keelest ja kirjaviisist näha, võib laul küll tähendatud aasta ümber luuletatud olla. Toome temast siin neli esimest salmi:

Armas kallis kuldne wend — tule ka mo armas wend
epsa ollet kuhlnud emb — wiewitagem endes hend
kuy ned pillit hüedavahtt — pulma rock on walmistut
pilly nappat pilly nappat kulewatt. keick on hestii, keick on hestii ehitut.
minna ollen kuhlnud küll — saja kackut ollut wiin
meite killas hulup pill — kill mis tarwis ollep sien
mino huet pulmalle — kahllat, kahnut, oijnigut
johma heyle johma heyle pehwale. küpsetut küpsetut ning kehtetut.

Vanemate pulmalauludega võrreldes tundub eelseisev keel ja ütlemiseviis pisut soravam olevat, kuna sõnade kordamine iga salmi viimses reas kergust ja elavust sünnitab, mis pulmalaulule päris kohane.

Enamasti on pulmalauludele juurde lisatud, mis viisi järele neid tuli laulda. Brocmann lõpetab oma luuletuse sõnadega: „Ma olen laulnut otzani" jne. Võimalik on küll, et neid luuletusi noorepaarile pulmavõõraste ees otse lauldes esitati. Sakslaste tuttav eelpulm (Polterabend) oma kõiksugu tembutustega soolast ja tüsedat nalja just tarvitas. Et siin Saksa keelest ei tõlgitud, vaid tuttavale viisile vabalt algupärased sõnad alla seati, ei sattunud kirjamehed nõnda tuntavalt Saksa keele mõju alla, nagu kirikulaulude ja muude vaimulikkude kirjade tõlkimisel, kus sõna-sõnalt püüti ümber panna. Sellepärast on siis pulmalaulude keel vigadest hoopis puhtam ja arusaadavam kui vaimulikkude kirjade tõlked, kuid meieaegsete salmikutega võrreldes on need esimesed ilmalikud Eesti kunstlaulud suuremalt osalt keele poolest veel kanged ja kohmetud küllalt.[1])

Georg Salemann, kirikuõpetaja Jüris ja hiljem Tallinnas, luuletas Stahli jutlusraamatule „Leyen-Spiegel" (1644) järgmise pühenduse:

Se Rahmat /kumba Jssand Stahl
Meil packub nühdt Liefflandi mahl/
Se Postill oftku igkalick/
Sax /Tallopoigk ninck Moisenick/

[1]) Võrdle: Leo Meyer, Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlass u. dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787) nebst mehreren alten Hochzeitsgedichten in estnischer Sprache. Dorpat, 1896.

Ke tunnep iſſe luggema/
Echt töiſeſt woip ſe kuhlema.

Doch ſeſt ep Kirckuſt welja jeh/
Waidt uſſinaſt kahs ſinna leh/
Ninck kuhle /me ſehl kuhlotax/
Kahs lugge /me ſihn kirjotax/
Sihs kinnitap ſe kuhltut hehl/
Mis ſinna lugget kirja pehl.

Esimene tallinnakeelne Lauluraamat (1656).

Kirikulaulude paranduse põhjused.

Nagu eespool seletatud, ei olnud Stahli „Kodu- ja Käsiraamat“ rahvale määratud, vaid peaasjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele kergituseks jumalateenistuse juures. Rahvale olid kirikulaulud iseäranis tähtsad, kuid laulude osa oli Stahli raamatus just kõige puudulikum. Seal olid laulud sõna-sõnalt lihtkõnes tõlgitud. Riimi ei usaldatud tarvitada, silbid jäeti lugemata, sõnarõhku ei pandud tähele. Laulmiseks olid nad täiesti kõlbmata ja sünnitasid juba varsti pärast ilmumist pahandust. Tallinna õpetaja Willebrandt ütleb, et mitmed neid riimita ja värsimõõdu poolest puudulikke laule vastiku meelega laulnud. Saksa luulekirjanduses sai kuulus laulik Martin Opitz oma „*Prosodia Germanica*“ läbi 1624. aastal uueks seaduseandjaks ja reformaatoriks. Ta näitas, et rõhk peab selle üle otsust tegema, kas silpi tuleb pikaks või lühikeseks lugeda. Nõnda lõi Opitz, keda kaasaeglased Saksa luulekunsti isaks kutsusid, korraliku salmiehituse, mis endise metsikuse ja korratuse ära lõpetas, selle järele kui see XV. ja XVI. aastasajal Saksa luulekirjanduses oli vabalt valitsenud. Nüüd hakati kahtlemata kindlat rütmilist printsiipi, mis Opitz üles seadis, ka vaimulikus luules tähele panema ja tarvitama. Saksa kirikulaulud, mis pärast Opitzit ilmunud, täidavad kindlalt meetrika nõudmisi, kuna vanematest seda alati ei või ütelda. Meie vanad pulmalaulud, mida Brocmann, Salemann ja teised sel ajal luuletanud, näitasid, et Eesti keel väga hästi mõõduga laulude loomiseks kõlbab. Sellepärast võis kergesti soov ärgata, ka Eesti kirikulaule kindla värsimõõdu järele luua ja riimi tarvitada.

Kirikulaulude parandamine

Eestimaa kirikuasju juhatas sel ajal tark, kindla tahtmisega ja teovõimuline piiskop Joachim Ihering, kes kõigest jõust püüdis rahvale vaimulikku kirjavara soetada. Muu seas kõneles ta juba sel ajal sinoodide puhul Piibli tõlkimise tarvidusest ja asutas selleks otstarbeks 1645. a. sinoodil tõlkimise kommisjoni. Iheringi nõu järele võtsid õpetajad Georg Salemann Tallinnast, Martin Gylläus Keinast, Reiner Brocmann Kadrinast ja Heinrich Göseken Kullamaalt Stahli käsiraamatu paranduse ja uuesti trükki toimetuse eneste peale. Raamat töötati sisu ja keele poolest mitmeti ümber. Katekismuse taha seati evangeeliumid ja epistlid, siis järgnesid 241 kirikulaulu, ja lõpul seisid palved sidumata ja seotud kõnes. Üksikute osade pealkirjad trükitakse küll veel Saksa keeli, muidu on aga raamatu sisu eestikeelne, sest saksakeelsed lugemised on välja jäetud. Raamatu kaust on vähemaks muudetud, „nõnda et raamatut võib kirikusse kaasa võtta." Saksakeelsesse pealkirja esimesel leheküljel on veel väike lisandus tulnud, nõnda et seda väljaannet nüüd „Käsi- Kodu-, ja Kirikuraamatuks" kutsutakse. Meie endiste lauluraamatute plaan ja kuju on siin nüüd lõpulikult kindlaks saanud. Nõnda ilmus 1656 esimene tallinnakeelne Lauluraamat, mis kogudustes üldiselt tarvitusele võeti.

Tähtsam uuendus.

Tähtsam uuendus kõne all olevas raamatus oli see, et kirikulaulud sõna-sõnalt ei olnud tõlgitud, nagu Stahl seda teinud, vaid laulud tõlgiti uuesti riimitud salmides, milles alglaulu rütmist karva pealt kinni peetud. Nüüd oli salmireas niisama palju silpe kui sellekohases viisijärgus noote, sellepärast ei võinud uute kirikulaulude laulmine rahvale enam raskusi sünnitada. Suurema hulga laule oli Heinrich Göseken riiminud, nimelt 127, Salemann 45, Gylläus 38, Brocmann 21. Kaheksal laulul ei ole tõlkija nimetähti juurde lisatud. Raamatu väljaandja oli Tallinna doomkiriku õpetaja *mag.* Abraham Winkler.

Mõne laulu kohta, mis esimesest riimitud lauluraamatust leida, võib õigusega ütelda, et endine metsik proosa niisama metsikutesse salmidesse oli ümber valatud. Ainult mõned üksikud salmid, iseäranis Gylläuse omad, on nõnda korda läinud,

et neid tänapäevani peaaegu muutmatult tarvitatakse. Võtame näituseks salmi tuttavast laulust: „O Armo juhr, Se Patt on suhr:“

Kut Linno Wihs,
Et temma sihs
Hend kaunist warjul hoiab,
Kus tuist on ees
Ninck Hedda Kehs,
Küll omma Aucko löijab.

Samuti laulame veel praegu Gylläuse järele väikeste muudatustega:

Ma tullen Taiwast üllewelt,
Ninck tohn teil uhet Sannat sehlt,
Neebt tohn ma teile Römo ka,
Neist tahhan minna laulada.

Peaaegu muutmatult on ka järgmine Salemanni salm meie praegusesse „Lauluraamatusse“ seisma jäänud:

Ma tennan sind,
Et ollet mind
O Jummal, Armust hoidnut,
Se Öhse sees
Keik kurja ees,
Et Pehw mind terwe löidnut.

Piiskop ja konsistoorium soovitavad eessõnas uut Lauluraamatut õpetajatele ja kogudustele, et talupojad endised laulud, mis nad ära moonutanud, peast unustaksid ja uued kätte õpiksid. Saksa majaisad pidavat uusi laule kas ise ehk nende laste õpetajad teenijatele ette laulma ja, kui võimalik, teenijaid väljaantud ABD-raamatu järele ka lugema õpetama. Tallinnakeelse Lauluraamatu keel on veel täiesti Stahli oma, katekismus, evangeeliumid ja epistlid on Stahli „Käsi- ja Koduraamatust“ muutmata ära trükitud. Kirjaviis on ainult niipalju muudetud, et nüüd nimisõnad alati suure algtähega trükitakse, kuna Stahlil selles asjas veel kindlust ei olnud. Viletsat keelt uuele parandatud „Koddo ja Kirgo Ramatule“ süüks ei antudki, Stahli aegne keel oli selleaegsetele õpetajatele veel hea küllalt, vaid selle üle tõsteti kaebust, et talupojad uute lauludega segaseks tehakse, neile uut võõrast usku õpetatakse. Seda ei olevat aga laulude

parandajatel ja tõlkijatel mõttes, nende soov olnud talupoegadele vana usku armsamaks, selgemaks ja arusaadavaks teha. Riimitud kirikulaul oli igav, aga siiski tarvilik samm edasi paremuse poole.

Eesti muinasusu ja rahvaluule esimesed üleskirjutused.

Üleskirjutajate põhimõtted.

Ehk küll Piibel alles Eesti keelde tõlkimata oli ja hulk tarvilikke vaimulikke raamatuid puudusid, hakkavad kirikuõpetajad ometi juba XVII. aastasajal Eesti muinasusu ja rahvaluule riismeid üles tähendama. Selleaegne vaimulik seisus astus rahva muinasusu kui paganuse jäänuse vastu kibedasse võitlusesse, püüdis seda igapidi taga kiusata ja maha suruda. Muinasusu riismed trükiti vaimuliku kirjanduse valitsuse ajal selleks ära, et vastast üldiselt tundma õpetada ja teda paremini väärata. Ja rahvaluule käsi ei käinud sugugi paremini. Esiteks juba sellepärast, et hulk rahvalaule ja jutte, nimelt müütiline rahvaluule, muinasusku sisaldab, mida preestrid rahva vaimuelule kahjulikuks tunnistasid ja tükis juurtega välja kiskuda püüdsid. Nad pidasid oma pühaks kohuseks seesugust umbrohtu ära hävitada. Teiseks puudus selle aja rahvastel püüe ning mõistus muulaste iseäraldustest, kommetest, keelest ja vaimuvarast aru saada ja seda õieti hinnata. Kristliku kultuuri kandjad vaatavad vanade klassika rahvaste eeskujul kõrgilt nende peale alla, keda nad püüavad valgustada. Seesugustel tingimistel pidi sakslastele, kellele Eesti keel ja mõtteviis võõras, ka parem ning kaunim osa Eesti vaimlisest vanavarast pentsik ja lapsik ette tulema, mida halvaks peeti ja vahest haruldase veidrusena tähele pandi. Kõige rohkem arusaamist oli sakslastel selle rahvaluule osa kohta, mis eestlase vaimu iseäraldusi kõige vähem avaldab ja mis teiste rahvaste vaimusünnitustega enam ehk vähem kokku käib: vanasõnad ja mõistatused. Need jäävad sakslastele kauaks ajaks meie rahvaluule üleskirjutuste peaaineks. Seesugusest seisukohast tuleb ka Eesti muistemälestuste esimeste ülestähendajate Gösekeni ja Forseliuse peale vaadata.

Göseken

Heinrich Göseken on Hannoveris 1612 sündinud. Usuteadust õppis Göseken Rostocki ja Königsbergi ülikoolis.

1637 tuli Göseken Tallinna ja hakkas siin hoolega Eesti keelt õppima. 1638 seati ta Risti ja Madise kirikuõpetajaks, siit asus ta Kullamaale sama ameti peale; 1647 sai ta Läänemaa praostiks ja konsistooriumi liikmeks. Ta suri Kullamaal 24. novembril 1681.

Göseken ongi see, kes rahva vaimuvara tähele panema hakkas ja esimesed Eesti vanasõnad ja mõistatused rahvasuust kirja pani. Seks andis talle asja Eesti keele uurimine ja grammatika kirjutamine. Ta töö vili ilmus 1660 pealkirja all „*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*", s. o. Eesti keele õppimise juhatus. Göseken oli virk ja tähelepanelik mees, kes ära tundis ja selgeks tegi, missugune tähtsus Eesti keele mõistmisel meie maa õpetajate, mõisnikkude, tohtrite ja kaupmeeste kohta on; ta ise püüdis rahvakeelt nõnda selgeks õppida, et ka neid põhjusi seletada võiks, miks just teatavat sõnakuju tarvitatakse ja mitte muud. Sellest heast tahtmisest ja püüdest ei nähtud kahjuks seda vilja, mida võis oodata. Göseken katsus sel vildakal alusel edasi ehitada, mis Stahl rajanud, kordas eelkäija vigu ja eksis tihti ka oma isiklikkude tähelepanekute juures. Sellest hoolimata tõi ta senisesse keelerakendusse mitmeti parandust ja nihutas ta sammukese veel edasi. F, q ja v heidab ta Eesti tähestikust välja, b ja d ei kirjuta ta enam sõnade algul, vaid ainult keskel ja lõpul; peale selle juhatab ta sõnu õige rõhuga välja rääkima ja nimi- ja omadussõnadest u u s i n i m i s õ n u tuletama. Göseken märkas ka juba Eesti sõnatüvede painduvust, aga ei saanud sellest veel aru ega mõistnud seda käänamise ja pööramise korralduseks tarvitada. Ühtlasi annab ta ka lühikese lauseõpetuse ja selle aja kohta õige suure, umbes 400 lehekülge paksu sõnaraamatu välja. Lauseõpetus sisaldab mõnegi õige märkuse, aga ka palju eksitusi, mida juba sissejuhatavast lausest: „Lauseõpetuse seadused lähevad suuremalt osalt Saksa ja Ladina keelega ühte, kuid talupoeg kõneleb hooletult" arvata võib. Näitused, mis talupoja hooletust kõnelemises peavad tõendama, tunnistavad osalt, et rahvas õieti kõnelnud ja Göseken sellest pole aru saanud. Nii loeb Göseken päris puhta ja

õige Eesti vanasõna „Kus on tegijat, seal on nägijat“ vigaseks, sest et ainsuse osastavat mitmuse nimetavaks peab.

Grammatika sõnaraamatu osasse mahutabki Göseken sõnade ja kõnekäändude tarvitamise seletuseks 72 Eesti vanasõna ja kaks mõistatust. Esimene pihutäis vanakulda laseb sügavat pilku rahva hingeelusse heita. Vanasõnadest, mis siin avaldatud, näeme, et rahvas oma ümbrust, loodust ja inimesi hoolsasti vaatleb ja lõikavas sõnas oma otsused avaldab. Seisku siin näiteks:

Ühr kernane lambas ſuttitab keick karia.
Keicke puhtamb kuld on keicke raskemb.
Heh mees löhh, herris[1]) kockotab.
Sara rahwa tuiſk on mah rahwa uſck.
Ke ſuhr on, minne möhda, ke püſſokenne on, aſtu üle.
Te om ubbamb[2]) minnis, kudt tullis.
Sara unne on ſanti ſöhma aigk.
Pappi külmet ninck kotti Sopp ep ſahb iel tois.[3])

Vanem üleskirjutatud rahvamõistatus on:
„Lip Lippe pehl, lap lappi pehl, ilma nöhla piſtmatta?“

Et Heinrich Göseken suurema osa 1656. aastal ilmunud „Käsi-, Kodu- ja Kirikuraamatu“ lauludest riimi seadnud, sellest oleme juba eespool kõnelnud. Usinal töömehel oli ka suur Eesti sõnaraamat käsikirjas valmis. Aastal 1656 otsis ka Göseken Tallinnas sõjatormide eest varju, ja algas piiskop Iheringi nõu peale siin Johann Gutslaffiga seltsis Piiblit ümber panema. Lehekülgi mõeldud kolmeks veeruks jagada. Saksakeelne kiri pidanud keskpaika, ühele poole Gösekeni tallinnakeelne ja teisele poole Gutslaffi tartukeelne tõlge mahutatama. Kui katkusurm kaastöölise ja seltsimehe aasta pärast hauda viis, siis püüdis Göseken oma osa üksi edasi toimetada. Kui kaugele Göseken sellega jõudis, ei ole kindel.

Aastal 1685 ilmus Tallinnas uus raamat: „Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten ... Auf Begehren durch

[1]) heris = kelm, [2]) ubbamb = hubasem, lõbusam, [3]) tois = täis.

öffentlichen Druck mitgetheilet von Joh. Wolffgango Boeclero", s. o. Lihtlaste eestlaste ebausu kombed, viisid ja harjumised . . . Soovi peale trükki andnud Joh. Wolffgang Böcler. Eeskõnes teatab Böcler, et ta raamatu sisu osalt oma äia Kullamaa praosti H. Gösekeni kirjadest saanud, suuremalt osalt aga oma vaatlemise ja virga uurimise teel kogunud. Tallinna konsistooriumi jaanuarikuu protokoll aastast 1685 annab asja kohta hoopis teise seletuse. Böcler olnud mees, kes Jumalat ei kartnud ja inimesi ei häbenenud, ta olevat võõra mehe, nimelt Johan Forseliuse töö, mida ta kas varguse või pettuse läbi enese kätte kiskunud, oma nime all välja andnud. See oli Böcleri käes väga võimalik, sest et ta üldse riivatut ja kergemeelset elu elas. Neli korda vahetas ta usku, salgas ja murdis oma tõotusi, pettis äia, tõstis naise peale valekaebust, et temast lahti saada, ja hulkus paigast teise.

Forselius. Böcleri nimel ilmunud raamatu tõsine kirjutaja Johann Forselius, kes sündimise poolest rootslane, oli 1639—1641 Tallinnas doomkooli rektor ja doomkoguduse õpetaja, sealt kutsuti ta Risti ja Madise koguduse hingekarjaseks, mis ametit ta kuni 1684. aastani, see on oma surmani pidas. Neljakümne kolme aasta pikkusel ametiajal maakoguduses oli Forseliusel võimalik eestlaste hingeelu ja selle avaldusi põhjalikult tähele panna ja rahva kommete ning arvamiste üle rikast materjali koguda. Eriti püüdis ta Eesti rahva muinasusu, kommete ja pruukide üle sõnumeid korjata ja neid korralikult üles tähendada. Selle teadusliku töö omandas Böcler ja andis temast aasta pärast Forseliuse surma väikese osa ülaltähendatud pealkirja all trükki. See jagu Forseliuse ülestähendustest, mis trükist ilmus, toob sõnumeid eestlaste ebausu kommetest lapseristimisel, kihlusel ja pulma-ajal, raskejalgsete naiste ja sündinud laste juures, armulaua korral, matuste puhul ja iseäralistel aegadel ning tähtpäevil. Forseliuse üleskirjutatud rahvakommetest toome siin mõned niisugused punktid näituseks, mis paiguti veel meie päevini püsinud: Ei tohita kellelegi asju üle lapse pea kätte ulatada, muidu võiks lapse kasv seisma jääda. Uue

aasta õhtul tehakse leel tuhk tasaseks ja vaadetakse hommikul, kas seal jälgi näha on. Kelle jalg tuha peal nähtavasse jäljesse passib, sellele tuleb eesoleval aastal surm võõraks. Tuhkapäeval ei pea nõelumist ega sõlmimist ette võetama, muidu hakkavad veised lonkama. Neljapäeva õhtut peetakse pühaks, sel õhtul ei kedrata, et lojused ei äpardaks. Kui veised koju tulles rohtu suus kannavad, siis tulevat kasin heinasaak. Kiskjaid elajaid, nagu karu ja hunti ei nimetata pärisnimega, vaid katsutakse neid mõistamisi ära tähendada, et nad karjale kahju ei teeks.

Et Böcler-Forseliuse raamat ilma konsistooriumi loata ilmus, siis keelati ta levitamine ära. Ainult üks eksemplaar on temast meie maal veel olemas, nimelt Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus.[1]) Nagu Kreutzwald seletab, ei olnud tema päevil need ebausu kombed, mis Forselius üles kirjutanud, veel täiesti kadunud.

Tartukeelse kirjanduse ettejõudmine.

Mida enam paganuse riismed rahva elust kirikuõpetajatele silma puutusid, seda elavamaks läks nende soov ja püüd, Jumala sõna rahva keelde ümber panna ja seda kui mõjuvat valgustuse abinõu rahva sekka saata. Stahlist ja Rossihniusest peale hakates jääb umbes saja aasta jooksul meie vaimulikkudele kirjameestele pühakirja tõlkimine niihästi Tartu kui Tallinna murdesse ülemaks ja suuremaks ülesandeks, mille kallal mitmed kibedat vaeva näevad. Et hiljemini Tartu murret kõnelevate õpetajate keskel paremaid keeletundjaid ja kirjamehi leidus kui Eesti tallinnakeelses osas, siis jõudis lähemal ajal tartukeelne kirjandus hea sammu tallinnakeelsest ette. Ettejõudmine algas seega, et aastal 1686 Uus Testament Tartu murdes ilmus. Tähtis kirjamees, kes selle ülesandega kergesti toime sai, oli Adrian Verginius.

[1]) Eestikeelses tõlkes ilmus see raamat 1914. a. pealkirja all „Eestlaste ebausu kombed, viisid ja harjumused."

Verginiuse elust.

Adrian Verginius sündis 20. oktoobril 1663 Kambjas, kus ta isa Andreas kirikuõpetaja ametit pidas. Ta õppis esmalt Tartu linna „Ladina koolis", siis Riia ja viimaks Tallinna kuninglikus gümnaasiumis. 1681 hakkas ta Kielis usuteadust õppima. Enne kui ta selles eesmärgile oleks jõudnud, pidi ta siit lahkuma. Ta oli ühe noore paruniga tülli sattunud ja paremasse kätte raske haava saanud. Verginiuse isa ei lootnud seesugusest ülikooli elust head ja kutsus 1683 poja koju. Liivimaa kiriku-olu juhatas sel ajal tuline ja ülihoolas kindralsuperintendent Johann Fischer, kes selleks palju vaeva nägi, et Läti ja Eesti rahvale emakeeles Jumala sõna trükitud kirjas kätte muretseda. Fischeri soovi peale oli Adrian Verginiuse isa Andreas, keda sel ajal Liivimaa õpetajate seas kõige paremaks Eesti keele tundjaks peeti, Piibli tõlkimise ette võtnud. Kui poeg Kielist koju jõudis, oli isal tartukeelne Vastne Testament ja üks osa Vanast Testamendist juba tõlgitud. Kindralsuperintendent Fischer tegi tõlkimisele kiiret ja muretses ka Rootsist trükkimise kuludeks raha valmis. Nimelt oli kindral Mengden kaksikvõitluses oma vastase surmanud ja pidi 3000 taalrit trahvi maksma. Selle summa määras Rootsi kuningas Karl XI. heaks otstarbeks, nimelt püha kirja muretsemiseks oma alamatele Eestimaal. Ju vist tõlkimise ja trükitööd õpetajate käes, kes trükikohast Riiast kaugel elasid, soovitavalt ruttu ei edenenud, Fischer kutsus 1683. aasta lõpul noore kahekümne-aastase Adrian Verginiuse Riiga ja usaldas Piibli tõlkimise Tartu murdesse tema hoolde. Vist pidi noormees juba lapsepõlves Eesti keele põhjalikult ära õppinud olema, et talle nii suur usaldus osaks sai. Ja töö edenes ta käes tõesti kiiresti. Küllap on Verginius oma isa eeltööd appi võtnud, muidu ei oleks ta lühikese ajaga Uue Seaduse kirjade tõlkimisega lõpule jõudnud.

Vastne Testament.

Nõnda ilmus aastal 1686 Riias „Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ning eesõigusega" „Meije Issanda Jeesusse

[1]) Võrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 75—73. W. Reiman, Adrian Verginiuse surmamälestuseks Sirvilauad 1907, 1—14. Sellesama lhk. Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 96—102.

Kristuse Waſtne Testament, ehk Summala Pöha Sönna, kumb Perräſt Iſſanda Jeeſuſſe Sündimiſt pöhiſt Ewangelistideſt nink Apoſtliſt om üllesskirjotetu". Nooremehe tööna oli tal rohkesti puudusi, ometi leiame temast puhtamat Tartu murrakut kui endistest vaimulikkudest raamatutest.

Adrian Verginiuse muud hirjatööd.

Kuna Vastse Testamendi käsikirja läbi vaadati, toimetas Adrian Verginius 1684 Lutheri Suure Katekismuse, mida Tallinna keeles kuni 1897. aastani ei olnud, ja 1685. a. Tartu Laulu- ja Palveraamatu trükki. Need kaks raamatut, mis tartukeelset kirjandust tähtsalt tõstsid, on Verginiuse isa Andreas kahe ametivenna abil tõlkinud. Aastal 1691 andis Adrian Verginius tartukeelse Lauluraamatu uuesti välja, millele ta omalt poolt mõned laulud juurde lisas. Selles trükis leiame evangeeliumite, epistlite ja Jeesuse eluloo järel ka juba jutustuse „Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest." See on esimene ilmalik jutustus Eesti keeles. Tuttav tõestisündinud õudne ja hale lugu on tänini oma algkuju veel säilitanud. Ta võeti ka varsti tallinnakeelsesse Lauluraamatusse üles. Ta otstarve on näidata: „ni rassedaste nink hirmsaste om Jummal omma pühha jummalikko Sonna Pölgjid nink Naarjid sundnu nink nuhhelnu, nink om se lebbi kigelle Ma-Ilmale ütte Mällestusse-Tähhe nink Mannitsust andnu, et eggaüts Jummala Vihha nink Sundust peab pelgama."

Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest.

Verginiuse vangipõlv ja surm.

Adrian Verginiuse pärastine elutee on okkaline ja lõpeb haledalt. Aastal 1686 õnnistati Verginius Puhja koguduse õpetajaks. Puhjas töötas Verginius agarasti kirjanduse alal. Siit käis ta samal aastal Lindenhofis ja järgmisel aastal Pillistveres piibli-tõlkimise konverentsidel, mis Fischer kokku kutsus. 1694 lahkus Verginius Puhjast ja asus Otepäässe õpetajaks. Varsti tulid segased, rahutud ajad, mis palju hädaohtu ja viletsust tõid. Verginius kaotas sõjamõllus peavarju ja varanduse; siiski ei jätnud ta kogudust maha, ehk küll vaenlaste röövsalgad maad rüüstasid. Verginius kogus Otepää talupojad enese ümber, läks röövsalkadele kartmata vastu ja tegi neile mõndagi kahju.[1]) Kui Vene vägi Tartu

[1]) A. W. Hupel, Topographische Nachrichten I, lhk. 248.

linna hakkas piirama, ei võinud Verginius juba oma perekonna pärast, kes sõja ajal senini Tartus viibinud, enam Otepäässe jääda. Ta viis oma perekonna Tallinna kindlate müüride taha. 14. juulil 1704 langes Tartu linn venelaste kätte. Linna kodanikud vandusid tsaarile Peeter I. truudusevande. Seda kuuldes tõttas ka Verginius uuele maaülemale truudusevannet vanduma. Seeläbi sai tal võimalikuks Otepäässe tagasi minna ja ametit edasi pidada. Et Rootsi vahvad väed ootamata ja hulljulgesti venelastele kahju tegid, keeldi läbikäimine nende maakondadega ja linnadega, mis alles Rootsi võimu all seisid, kõvasti ära. Kirjad, mis keegi sealt poolt sai või sinna saatis, tulid Tartusse kommandandi kätte läbi vaadata anda. Verginiuse naisevend Krieg, Rootsi sõjaväe kapten, saatis oma seersandi Stammeri läbi õemehele Otepäässe mõned kirjad, mis Tallinna sõbrad eraasjus kirjutanud. Kirjakandja Stammer oli pealegi Verginiuse endine kooliõpetaja ja Otepää köstri Erdmanni väimees. Kas ei olnud Verginius Tartu kommandandi käsku kirjade läbivaatamise asjus teada saanud, või selle tähelepanemata jätnud, seda ei saa enam selgeks teha, kuid Vene kommissar nägi selles kirjavahetuses kommandandi käsu üleastumist, püüdis Stammeri kinni ja andis Verginiuse ning Erdmanni sõjakohtu kätte. Tartu kommandant tõstis nende peale kõige raskemaid süid, nagu oleks Verginius ustavuse vande murdnud, Stammeriga kurja äraandmise nõu venelaste vastu pidanud ja Rootsi väele Tallinnasse Tartu kindluse ja Vene väe liikumise üle sõnumeid saata tahtnud. Verginius kinnitas küll, et kirjades ainult eraasjust kõneldud, kuid ta ei saanud oma ilmasüütust enam tõeks teha, sest ta oli saadud kirjad pärast Stammeri kinnivõtmist lasknud ära põletada. Stammeri ülekuulamisel võeti piinamiseriistad tarvitusele, pekseti nuudiga ja venitati käsi-jalgu. Piinamiste tagajärjel heitis Stammer varsti hinge, kuid Verginiuse ja Erdmanni vangipõlv kestis ligi kaks aastat. Tartu raekohus ja gildid katsusid pika kõhelemise järele vangide eest kosta, kuid sel ei olnud mingit mõju. Verginius ja Erdmann mõisteti surma, nimelt kirvega avalikult ära hukata, ja saadeti

see otsus täide 27. juunil 1706 Tartu Saksa värava suus, praeguse turuplatsi kohal.[1])

Vastse Testamendi tõlkimisega oli Verginius osa sellest plaanist täitnud, mille ümber selle aja vaimulikkude meeste mõtted keerlesid: püha kirja tähtsam osa ilmus rahvakeeles. Et töötegija sel ajal ainult kakskümmend aastat vana oli, jäi ta unustusse, ta nime püüeti varjata ja aupärga teiste vanemate tuttavamate meeste pähe panna. Fischeri aruanne Piibli tõlkimise töödest 1692 nimetab selge sõnaga, et Adrian Verginius Vastse Testamendi tõlkinud, ja kirjanik kinnitab seda ka iseäralise rõhuga.

Ehk küll Verginiuse keel alles ebatasane on, sest et siin ja seal sihitust valesti tarvitatakse, painutuse vastu eksitakse ja erilisi murdeid, iseäranis Tallinna murdest saadud sõnakujusid ja Stahlile omaseid laensõnu segakeeleks ühendatakse, avaldab ta siiski juba Eesti keele maiku ja mõnu; ta on Stahli omast palju puhtakujulisem, nagu üldse Tartu vaimuliku kirjanduse keel palju varemini rahvapärasemas kujus hakkas esinema kui põhjapoolne praeguse kirjakeele eelkäija.

Käsu Hans ja tema nutulaul

Tartukeelse kirjanduse ettejõudmisest kõneleb veel see huvitav nähtus, et sel ajal esimene Eesti soost kirjamees nimelt Tartu murrakus ja selges rahvakeeles algupärase kunstlaulu loob. Kõne on siin Käsu Hansust ja tema nutulaulust.[2]) Eesti talumees Käsu Mardi Hans ehk, nagu ta ise oma nime kirjutab, H. Kes peab 1700—1730 Puhjas köstri ametit. Põhja sõja ajal, mil õpetaja Könikson Puhja koguduse maha jätnud ja Pärnust varjupaika läinud otsima, kannab köster H. koguduse eest niipalju hoolt, kui ta jõuab. Keset sõjakära ja riisujate salku jääb ta oma ametikohustele ustavaks. Ta peab rootslaste võitu venelaste üle kind-

[1]) Vangipõlves kirjutas Verginius 1706 ise oma eluloo üles, mis vist pisut muudetud kujul ilmunud Mittheilungen aus der livl. Geschichte IX, lhk. 118 j.

[2]) Võrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat. Reval 1902, II. j. lhk. 82—98. V. Reiman, Esimene Eesti soost kirjamees. E. Üliõpl. S. album II, lhk. 193—205.

laks. „Vainlasil on enämb pelgo meist, kui meil neist om," kirjutab ta 1706. aasta veebruarikuul põgenenud õpetajale Pärnusse ja avaldab lootust, et rahuaeg ruttu kätte jõuab ja õpetaja jälle oma karja juurde tagasi tuleb. Kuid varsti näeb ta oma lootused tühja minevat. Juba 1704. aasta juulikuul langes Tartu linn venelaste kätte. Ehk küll Tartu kodanikud Vene tsaarile truudusevannet vandusid, kartis ja arvas linna komandant Naryschkin siiski veel, et nad omas südames rootslaste poole hoiavad ja neile Vene väe üle salaja sõnumeid saadavad. Sellepärast hakati Tartu elanikkude järele kangesti valvama; viimaks läks venelaste kahtlus uute alamate vastu nõnda suureks, et Tartu elanikud 1708. aastal tsaari käsu peale Vologdasse Venemaale vangi veeti, nende majad ära hävitati ja linna vallid maha kisti. See kurb sündmus näib sügavasti Käsu Hansu peale mõjunud olevat. Veel selsamal aastal luuletas ta 32 salmi pika Nutulaulu Tartu linna ärahävitamise üle, mis Tartu raekohtu kirjakogus ja kohalises Jaani kirikuraamatus, viimses kohas pisut lühendatud kujul, käsikirjana säilinud. Luulevabadust tarvitades teeb Käsu Hans omas nutulaulus Tartu linna kõnelevaks isikuks, laseb teda pikalt ja laialt oma kurba saatust ära jutustada ja iga salmi lõpul „Oh, ma vaene Tardo Liin!" õhata. Esmalt jutustab linn, kuidas ta enne jõukas olnud ja rahvas külluses elanud:

„Mes mul olli enne waja?
Kui mul Kässi häste keuß:
Torre Koa, torre Maja,
Sure Aida, Wilja teuß,
Kalli Kooli, Kerriku
Illusastkik ehhitu
Olli minno sißen siin:
Oh! ma waene Tardo Liin!"

Kuid kodanikud elasid toredasti, õpetlased sõid väga kallist, kaupmehed petsid ostjaid ja „Egga Meeß tei Patto Tööd". Küll noomivad õpetajad kantslitel ja hüüavad rahvast meeleparandusele, aga see kõik ei aita. Patu pärast tuleb Jumala õige nuhtlus linna peale:

„Tulli Tarw mul lasti sisse,
Tükki Mürrin ning Pombi Häl.
Honi Rahwa üttelißе
Pörrut, lei kik mahha tääl,
Rahwas paesi Toomi pääl,
Es löwwa Armo henne sääl,
Nätß se olli hirmuß Piin!
Oh! ma waene Tardo Liin."

Esiotsa jäetud linna kodanikud ja raekohus oma paigale, aga kui komandandi südames kahtlased arvamised nende truuduse kohta tõusevad ja isand „Krop ning Moresin Tarto Radi Lülli pand," siis tegi komandant teise otsuse, mille keiser kinnitas:

„Kui Ta ſedda kulda ſai,
Et Rootſ̃ pallaw päle paiſt,
Siſ̃ Ta Wenne Male weij
Kik ſe Liina Rahwaſt wäeſt,
Iſ̃anda ning Emmanda
Lülli halleſt igkiwa
Wenne-male minnen ſiin.
Oh! ma waene Tardo Liin!"

Lõpuks avaldab kivihunikuks muudetud linn pika manitsuse tervele maale ja iseäranis suurematele linnadele, et nad meelt parandaksid ja ka oma noorele kuningale, kes neid oma verega kaitsmas, ustavaks jääksid, muidu võiks neile ka Tartu saatus osaks saada.

Käsu Hansu nutulaul, mis omal ajal Tartu- ja Võrumaal laialt tuttav olnud ja rahvale väga meeldinud, on täiesti algupärane töö. Ometi ühendavad teda mitmed sidemed selleaegse vanema kirjandusega. Nimelt on nutulaulu põhimõte ja siht seesama, mis Lauluraamatus hiljuti avaldatud Jeruusalemma linna ärarikkumise lool, millest Käsu Hans kõnesoleva laulu tegemiseks äratust on saanud. Kuju poolest seisab Käsu Hansu töö riimitud kirikulaulude mõju all, kuid salmiehituse ja -mõõdu poolest läheb ta kirikulauludest lahku ja tarvitab pea jambuse, pea trohäuse veeret, ilma et nendegi vahetuses kindlat korda oleks peetud. Käsu Hansu nutulaulus puudub luulelend ja kujukas keel veel täiesti, sündmused ja pikk moraaliõpetus sõnastatakse kainelt, kuivalt, kuid sealjuures püütakse ridade lõppe igal hinnal kõlksuma panna. Riim on siin peaasi, mis laulu lauluks teeb. Kuid välistest konarustest ja ehete puudusest hoolimata tundub laulust luuletaja kaastundlik ja soe süda, mis armastuses kodumaa ja rahva kurvast saatusest osa võtab ja neile õiglaselt seda soovib, mis ta omast meelest arvab hea olevat.

Andreas ja Adrian Verginius ning Käsu Hans on vaimuliku kirjanduse valitsuse ajal tähtsamad Tartu murde kirjanikud, kes Lõuna-Eesti murdes seesugust kirjavara soetasid, mis

Põhja-Eesti murdel veel puudus. Adrian Verginiuse Vastse Testamendi tõlge, Tartu Lauluraamat ja Lutheri Suure katekismuse tõlge viisid tartukeelse kirjanduse tallinnakeelsest hea sammu ette.

Kokkuvõte ja tagasivaade.

Kuni Verginiuseni ei suutnud ei Tallinna ega Tartu keelt harivad kirjamehed, kes sagedasti umbkeelsetena meie maale tulid ja tihti kauaks ei mõtelnud siia jääda, Eesti keele loomu lähemalt tundma õppida, vaid võtsid Ladina ja Alasaksa keele enestele eeskujuks ja paenutasid Eesti keele võõraste pakkude peale. Grammatika kirjutajad ei leidnud sel ajal Saksa ja Eesti keele vahel vahet. Eesti häälikute ülestähenduseks tarvitavad nad Saksa tähestikku, ilma et selleski oleks järjekindlust silmas peetud. Saksa kõnekäänud võetakse sõnasõnalt Eesti keeles tarvitusele ja soetakse sel viisil veidralt keelte-segi. See oli isesugune tõug kirjalist, võõrapäralist Eesti keelt, milles rahvakeele loomust suurt midagi järele ei olnud jäänud, kui murtud sõnad peaaegu arusaamatus lausekorras ja järjestuses. Ta oli kehv, kirikuliste oskussõnade ja kõige tarvilikumate, läbisaamata mõistete keel, kahvatu ja kare. See esimeste aegade Eesti kirjalik keel on väärsünnitus, mis pärastpoolse kirjakeele arenemise kohta saatuslikud tagajärjed kaasa tõi, sest ta sanktsioneeris teataval viisil Eesti keele barbariseerimise ja hakkas varakult elava keele vastupanevaid instinkte hävitama. Sel kirjandusel ja keelel ei ole muud tähendust, kui et selle varal ja selle taga võib aimata, kuidas tõsine Eesti keel, mis külade maalises rahus suusõnalise rahvakirjanduse, rahvalaulu ja muinasjuttude kandjana edasi võrsus, tõesti on võinud kõlada.[1]) „Meie kirjanduse päevatõus oli udune ja pilvine, ta ei toonud heledat päikese paistet, vaid umbset, sompis ilma, mis alles pikkamisi selgus.“ Kirjandusele küll alus pandi, aga selle peale ei olnud võimalik ilma parandusteta ja ümberehitusteta tulevast hoonet rajada. Nimetame selle järgu Eesti kirjandusloost, mis tänini eksikombel Stahli omaks nimetatud, segase Saksa-Eesti kirikukeele ajaks.

---

[1]) V. Grünthal, Eesti kirjakeele arenemine. Eesti Kultura I, lhk 252 j.

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja.

Segane Saksa-Eesti kirikukeel, mida XVII. aastasajal vaimulikus kirjanduses tarvitati, oli nõnda puudulik ja võõrastav, et eestlane sellest ainult suure vaevaga aru sai ja sõnadele tihti hoopis vildaka mõtte andis, nagu seda Georg Mülleri jutlused tunnistavad. Rahvas harjus sakslaste murtud keelega pealegi ära ja kõneles kirikumõisas hoopis teist keelt kui külas. Igatahes jäi eestlasele segane Saksa-Eesti kirikukeel võõraks kõlaks, mis ta hinge külmaks jättis. Niikaua kui Saksamaalt tulnud umbkeelseid õpetajaid ametisse seati, kes oma Eesti keele tarkuse peaasjalikult vaimulikkudest raamatutest ammutasid ja samas veidras segikeeles vast kirjandusele lisa muretsesid, ei jaksanud selleaegsed keele- ja kirjamehed seda lõhet märgata, mis neid keeleasjus rahvast lahutas. Aga kui sugupõlv vaheldus ja juba niisuguseid mehi kiriku-teenistusse astus, kes rahva keskel üles kasvades ta keele selgeks õppinud, ei võinud see kahjulik lõhe tähelepanemata jääda ja edasi kesta. Uus sugupõlv kannab suure enamuse ringkondadesse uuenduse mõtteid. Läks avara tundmisega ja südika ning kindla karakteriga meistreid tarvis, kes logisevale keelevankrile uued rattad alla seadsid ja ta õigetesse rööbastesse juhtisid. Seesugused meistrid olid B. G. Forselius ja Johann Hornung. Esimene neist soovitas Pillistveresse kokkukutsutud Piibli tõlkimise konverentsil pühaskirjas võimalikult seda keelt tarvitusele võtta, mida rahvas rääkis. Et lugemiseõppimist eestlastele kergendada, heitis Forselius vajaduseta Saksa ja Ladina tähed nagu c, ch, ck, z, tz, f, x ja y ning vokaalide pikendusmärgi h kõrvale ja hakkas Eesti kirjutatud kirjas Ladina tähestikku tarvitama, kuna trükis Gooti kiri veelgi jäi valitsema. Kuid Forselius ei saanud oma keelelisi uuendusi ise laiemalt maksma panna kui esimeses eestikeelses ABD-raamatus, millest juba 1686 kõne on. Kahjuks lõpetas enneaegne surm selle haridussõbra tegevuse.

Kahesugune Eesti keel.

Forseliuse püüded on Johann Hornung ja ta kaastöölised teostanud. Ometi ei leidnud Hornung oma kaasaeglaste poolt seda lugupidamist, mida ta ära teenis. Kaasaeglased ei tea Hornungist muud, kui et ta 1687 Pillistvere Piibli tõlkimise konverentsist osa võtnud, Karulas õpetaja olnud ja Vene sõja-vangi surnud. Hornungi nimi ja teod vaigiti surnuks, ta vastased omandasid tema töövilja ja lõikasid, mis ta külvanud. Alles 130 aastat pärast rõhutud ja tagakiusatud mehe surma päästis Kuusalu õpetaja Eduard Ahrens[1]) ta au ja tegi ta tähtsuse Eesti keele- ja kirjandusloos selgeks. Kuid Hornungi eluloosse ei jõudnud Ahrenski suuremat valgust tuua. Isegi Hornungi vanemad ja ta sünnipäev on meil teadmata. Imepuhas Tallinna keel, mida Hornung kirjutab, juhatab ta sündimise ja üleskasvamise paika Tallinnamaalt otsima. Vanaduse peale vaadates võiks ta Rakvere õpetaja G. Hornungi poeg ja umbes 1660 sündinud olla, sest Pillistvere piiblikonverentsi ajal oli ta usuteaduse kandidaat. Kus Johann Hornung haridust saanud ja usuteadust õppinud, pole ka teada. Vist pole ta ülikooli kursust lõpetanud, sest nagu Liivimaa konsistooriumi protokollis seisab, oli Hornung nõrk Hebrea keele tundja. Konsistooriumi ees eksami tehes oleks pidanud ta Hebrea keeles läbi kukkuma, kuna ta Greeka keelega hästi toime sai. Pärast Pillistvere konverentsi langes Hornung keelesegajana, kes kiriklikusse kirjavarasse radikaalseid uuendusi püüdis tuua, vaimuliku ülemuse vaenu alla. Õpetajate kohad Eestimaal jagatakse umbkeelsetele väljamaalastele välja, Hornung, parem Tallinna murde tundja, ei leia mujal ametit kui lõunapoolsemas Eesti nurgas Karulas, kus võrulisemat Võru keelt kõneldakse. 1693 on ta siin juba ametis. Vist arvasid vaimulikud härrad, et keeleuuendaja siin ümbruse ja praktika mõjul oma uuenduspüüded unustab, vähemalt tegelikult nendega suurt ei saa mõjuda. See oli Hornungile otse maalt ärasaatmiseks, mis rusuvalt hinge peale mõjus. Siit püüab ta oma ameti algusel tähtsate kirjatööde läbi vaimutuld süüdata, mis vägivaldselt ära sumbutatud. Kuid Tallinna konsistoorium hoolitses pimedas vihas oma keeluga ka selle eest, et Hornungi eestikeelsed raamatud rahva sekka ei pääseks. Keegi ei tohtinud Hornungi raamatuid osta ega müüa. Tume vari langab sest ajast Hornungi elu peale. Küll jääb

[1]) Johann Hornung, der Schöpfer unserer ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

ta Põhjasõja ajal, mil teised õpetajad Tallinna müüride taha vangi põgenevad, oma kogudusele truuks, kuid üksilduses, hädaohtudes ja rõhutud oludes ei suuda ta oma elurada enam otse hoida. Juba 1706 saab Hornung Liivimaa konsistooriumilt valju noomituse liigjoomise ja pahanduste eest, mis ta joomise tagajärjel pihtitalituse ning armulaua annete väljajagamise juures sünnitanud [1]). Kord süüdistasid teda rootslased kirjavahetuse pärast venelastega ja peavad teda Pärnus vangis kuni ilmasüütus ilmsiks tuli. [2]) Kaht korda on Hornung venelaste poolt sõjavangiks tehtud. Vangipõlves kustusid ka 1715. a. selle õnnetu mehe kurblikud elupäevad.

Hornungi kirjatööd

Vististi pidasid Liivimaa vaimulikud ülemad ise noort kandidaati Hornungi tubliks Eesti keele tundjaks, kui nad ta 1687 Pillistveresse selle aja tublimate kirjameeste hulka Piibli tõlkimise konverentsile kutsusid. Kui Forseliuse ja Hornungi ettepanekud siin tagasi lükati ja konverentsi liikmed Pillistverest lahkusid, kutsus Adrian Verginius noore ametivenna ja sõbra Puhja enese juurde. Siin tõlkis Hornung veel samal aastal Uue Testamendi Tallinna murdesse. [3]) Muidugi oli see loomulik, et uus käsikiri teistele uuenduse poolehoidjatele konverentsi liikmetele, nagu de Moulinile ja Bertholdile näha ning läbi katsuda saadeti; aga niikaua kui vanemad vaimulikud oma paadunud eelarvamistes Stahli raamatute keelt ametlikult eksimata tõeks pidasid, ei maksnud Hornungi käsikirja trükis avaldada.

Uue Testamendi käsikiri.

Kui Hornung vaheajal oli Karula õpetajaks saanud, avaldas ta 1693 oma „*Grammatika Esthonica*“, s. o. Eesti grammatika. Siin on Eesti keele sõnamuutmise seadused esimest korda õieti ära tuntud ja näituste varal selgeks tehtud. Hornung täitis siin Forseliuse nõudmisi, lõi nõndanimetatud „vana kirjaviisi“, mis Ahrensi päevini meie kirjanduses

Grammatika Esthonica.

[1]) W. Reiman, Varjupildid Juhan Hornungi elust. Postimees 1902, nr. 283.

[2]) Võrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 70—72.

[3]) Westling avaldab arvamist, et Hornung uut iseseisvat tõlget ei ole valmistanud, vaid seda Gösekeni tõlget tarvitas, mida Pillistvere konverentsil revideeriti ja mille Hornung uude kirjaviisi ümber kirjutas.

jäi valitsema. See käis küll veel mitmeti Saksa õigekirjutuse põhimõtete järele: Hornung kirjutab nimisõnad kõik suure algtähega ja paneb kahesilbilistes sõnades pikad tüvevokaalid ühekordselt, selle vastu aga esimeses vältes seisvad konsonandid sõna keskel kahekordselt kirja. Kuid endisele segadusele ja korralagedusele tehti ots peale, sest suurt kergitust Eesti õigekirjutusesse tõi tarbetute tähtede väljaheitmine, Eesti häälikute võrdlemisi parem ülestähendamine ja suurem järjekindlus.

Koddo ning Kirgo Ramat.

Palju täielikum ja põhjalikum kui Eesti õigekirjutuse parandus, oli Hornungi keelepuhastus, mille ta ise tegelikult oma „Koddo ning Kirgo Ramatus“ läbi viis. Selle raamatu üksikud osad, nagu: evangeeliumid ja epistlid, Kristuse kannatamislugu, laulud, palved ja Lutheri katekismus trükiti juba 1694 igaüks eraldi, üheskoos ja mainitud ühise nime all ilmusid nad Riias 1695 ning tõid tähtsa pööripäeva meie kirjandusloosse. Siin astub Eesti keel ja kiri eduteel suurema sammu kui kunagi enne. „Vahe Hornungi Koddo ja Kirgo Ramato ja endise tallinnakeelse Lauluraamatu vahel, mis aasta varem trükiti, on nii suur, nagu vahe öö ja päeva vahel,“ ütleb kuulus keelemees E. Ahrens. „Siin leiame esimest korda tõsist Eesti keelt. Küll ei ole ta vigadeta, — kuid igalpool ilmub tõsine püüdmine just nõnda kirjutada, nagu eestlane räägib ja Stahli hullusi juureni välja kiskuda. Painutamist on igal pool tähele pandud, sellega Stahli kiuste vihuti koguni liialdatud, eitavale kõneviisile on ta õigused tagasi antud, sugusõna kõigi Saksa käänakutega välja heidetud ja osastavat käänet parajal kohal õieti tarvitatud. Üksnes mõned vigased vormid tuletavad Stahli aega meelde, muidu võiks arvata, et raamat XIX. aastasajal on trükitud; jah kohati on keel niisugune meistritöö ja ilu poolest täieline, nagu oleks ta mõnest tulevasest, põhjalikult parandatud lauluraamatu trükist pärit. Hornungi lauluraamat — lisab Ahrens juurde — on tema tähtsam ja üldse kõige mõjurikkam töö, mis meie päivini Eesti keeles ilmunud.“ See on ka arusaadav, sest tähendatud raamat juhatas Eesti keele rakenduse ja vaimuliku kirjanduse hoopis uutele, õi-

getele radadele. Esimest korda lõbustab meid raamatus kerge ja rahvapärane Eesti keel, mis ühtlasi tõsine ja iseloomuline. See on esimene teos meie kirjakeele ajaloos, kus puhas Eesti keel barbaarse, saksapärase segakeele üle võidu sai. Sest ajast peale oli Eesti keele asi võidetud. Laule, mis Hornung tõlkinud, loeme suuremalt osalt paremate hulka, mis meil vaimulikus kirjanduses praegu üldse olemas. Võrrelgu lugeja järgmist laulu eelseisva Mülleri ja Stahli tõlkega, siis saab ta sedamaid aru, missuguse suure sammu Hornung Eesti kirjakeele edasi viis:

Nüüd olgu ikka iggaweſt
Au, kitus Jummalalle,
Et temma ſureſt Helduſſeſt
Meid awitanud jälle.
Nüüd Melehä meiſt Jummalal,
Suur Rahho Pölw on Taewa al,
Keik Waen on otſa ſaanud.

Sind Iſſa meie kidame
Ja pallume ſult abbi,
Ke pead ülles targaste
Keik oma Sanna läbbi.
So wäggi ſe on otſata,
Mis tahhad, peab ſündima.
Se on üks kaunis Iſſand.

O Jeſus Önnisteggija,
Ke Iſſaſt tulled Taewaſt,
Meid tahtſid ſinna leppita
Ja pääſtſid ära Waewaſt.
Ma pallun keigeſt Süddameſt
Sind, kalli wagga Tallekeſt,
Oh anna meile Armo!

Oh! Pühha Waim ſa Abbimees,
Ja Römuſtaja Taewaſt,
Meid hoia Pörgo-Haua eeſt,
Et Jeſus päästis Waewaſt
Ni raske mörro Surmaga,
Se pärraſt ſeiſab löpmata
Se päle meie Lotus.

Peaaegu muutmatult on Hornungi tõlkes hulk ilusamaid kirikulaule meie praeguses Lauluraamatus püsima jäänud, nagu näiteks:

Ma tullen Taewaſt üllewelt,
Häid ſannumid toon teile ſäält
Neid toon ma teile römuga,
Neid tahhan minna kuluta.

Üks Laps on tänna ſündinud,
Kui ammo ajaſt tootud.
Üks kaunis illus Lapſoke,
Se ſünnib Neitſiſt puhtaste.

Se on ſe Iſſand Jeſus Kriſt,
Ke tahhab aita Häddaliſt,
Se on teil Önnisteggia,
Ke tahhab Pattuſt lunnaſta.

Keik Ön ſaab teile temma Kääſt,
Mis Jummal pakkund iggaweſt,
Et teie wõite meiega
Nüüd Taewas järgeſt ellada.

Nüüd pange märki tähhele,
Et Sõimes Mähkmes leitakſe
Ja waeſeſt alwa Lauda ſees
Se iggawenne Abbi-Mees.

Sepärraſt läkti Römuga
Nüüd Karjaſtega watama,
Mis Jummal Pojas kinkinud,
Mis meile Hääks on annetud.

Samasuguse osavusega tõlgib Hornung ka evangeeliumid ja epistlid õigesse ja soravasse rahvakeelde, tarvitab sealjuures mõnda vormi, mida praeguselgi ajal keeleuuendajad soovitavad. Toome siin näiteks Matt. ev. XII. peatüki alguse:

NJng JESUS kostis/ ja räkis neile taas Moisto=Sannade läbbi/ ning üttel: Taewa Rikkus on ühhe Kuninga saarnane/ ke omma Pojale Pulmad teggi. Ja läkkitas omma Sullased wälja/ neid kutsutud Pulma kutsuma. Ja nemmad ei tahtnud mitte tulla. Taas läkkitas temma teised Sullased wälja/ ning üttel: Üttelge neile Kutsutuile: Wata/ minno Sööm=Aja ollen minna walmistanud/ minno Härjad ja Nuumweikſed ommad tappetud/ ja keik on walmis/ tulge Pulma. Agga nemmad ei holinud ſeſt/ ning läkſid wälja/ üks omma Pöllule/ teine omma Kauba jure. Agga teiſed wottiwad temma Sullaſed kinni/ naerid ja tappid nemmad ärra. Kui Kuningas ſedda kulis/ ſai temma wihhaſeks/ ja läkkitas omma Söa=Wä wälja/ ja süttitas nende Linna pollema. Siis üttel temma omma Sullaste wasto: Need Pulmad ommad kül walmistud, agga need kutsutud ei olnud mitte ſe wäärt. Sepärraſt minge Te Lahmidde päle/ ja kutsuge Pulma kedda teie leiate. Ning needſammad Sullaſed läkſid wälja Teie päle/ ja koggoſid kokko/ nimitto kui nemmad leidſid/ kurjad ning hääd/ ja need Lauad ſaid keik täis Wöraid.

Nii ladusalt tõlgitud salmid ja kirjasõnad pidid nagu elektrijuga erutavalt rahva peale mõjuma, sest siin kuulis eestlane Jumala sõna esimest korda tuttavas ja puhtas emakeele helis. Vististi vaimustas raamat rahvast ja kihutas teda elavale ostmisele ning lugemisele. Mis aga tegi vai-

mulik ülemus? Ta ei võinud ju ometi rahulikult pealt vaadata, kuidas selle raamatu läbi enam kui poolesaja-aastane töö kirjanduse alal, mille eest suurem hulk õpetajaid nii agarasti seisnud, rumalatele talupoegadele meeleheaks lihtsalt tühjaks tehti. Ja oleks uuendus veel Tallinnast välja läinud! Parem oli tervet uut tööd kõrvale tõrjuda, kui võistlevalt Riiamaalt midagi vastu võtta. Tallinna piiskop Salemann muretses selle eest, et Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatu" levitamine ära keelati. Kui väga vastased Hornungi ka vihkasid, ta keelt pidid nad siiski õppima, nimelt rahva pärast. Hornungi tagakiusajad ja vastased andsid 1700 Tallinnas uue „Koddo ning Kirgo Ramato" välja, mis Hornungi järele parandatud ja osalt ta tööga sõnasõnalt kokku käib.

Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramat" pani Piibli tõlkimisele alles õige ja kindla aluse.[1]) Vaimulikud kirjamehed omandasid sellest uue tööriista, nimelt parema keele ja kirjaviisi. Aga enne kui nad seda iseseisvalt tarvitama harjusid, kulus hulk aega ära. Esiotsa ei jaksanud õpilased muud teha, kui vihatud meistri töid parandada ja neid oma pead trükki toimetada. Kuidas nad Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramato" pisut muudetult ja täiendatult välja andsid, nõnda tegid nad ka tema Uue Testamendi tõlkega. Viimase trükkiandmine võttis natukene rohkem aega.

Uue Testamendi trükkitoimetus.

Põhja sõja algusel nimetas Rootsi valitsus senise Ingerimaa superintendendi Nikolaus Bergiuse Liivimaa vaimulikuks ülemaks. Sõjakära peale vaatamata võttis Bergius poolelijäänud Piibli tõlkimise nõu uuesti üles. Ta asutas kaheksaliikmelise kommisjoni, kelle liikmed ka Bertholdi ja de Moulin olid, ja sellele anti käsk Vastset Testamenti Tallinna murdesse seada. Kuid enne kui nad tööle said, tuli sõjatorm lähemale, ja kes võis, püüdis muidugi pakku põgeneda. Suurem osa Liivi- ja Eestimaa õpetajatest põgenes 1704. a. Tallinnasse. Oma aega püüdsid õpetajad siin kasulikuks tööks ära tarvitada. Nad tegid esmalt Eesti sõnaraamatu kallal tööd, kuid jätsid selle varsti pooleli ja

[1]) V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 46.

võtsid — nagu Piibli eeskõnes 1739 seisab — nõuks Uut Testamenti, „mis ju enne Maa keeli oli valmis kirjutatud," läbi vaadata ja parandada. Siin on igatahes valmis käsikirjast jutt, kuid missugusest? Kommisjonis olid Hornungi sõbrad Bertholdi ja de Moulin tuttavamad tegelased. Vististi võtsid nad Hornungi uue Testamendi tõlke enestega Tallinnasse kaasa, ja see oligi „valmiskirjutatud Uue Seaduse raamat", millest Piibli eeskõnes räägitakse ja mis nüüd Tallinnas „läbivaatamise ja parandamise" alla võetakse. Seda arvamist, mida esmalt Ahrens üles seadis, tõendab ilmuv Uus Testament vastuvaidlemata, sest evangeeliumid ja epistlid Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatust" käivad Uue Testamendi sellekohaste tükkidega sõnasõnalt ja tähttähelt ühte. Seda tõendab ka veel Hornungi enda Uue Testamendi tõlke ärakiri, mis ta 1705 Pärnu konsistooriumisse läbikatsumiseks sisse andis ja mis mag. Ivar Arvidson 1827 Stokholmi kuninglikust raamatukogust üles leidis, kuhu ta 1710 ühes ülikooli- ja kohtukirjadega Pärnust viidud, kui see linn Vene valitsuse alla langes. Kommisjon muutis Hornungi tõlget oma aru järele: harva on mõni sõna parandatud, aga palju sagedamini vigu Hornungi õigesse ümberpanekusse tehtud. Mõned sissejuhatavad eessõnad, mis Hornungi käsikirjas puudusid, on hoopis halvemal ja kangemal keelel kirjutatud. Aastal 1707 oli käsikiri juba trükivalmis. Kommisjoni liige kandidaat Heinrich Gutsleff saadeti käsikirjaga Stokholmi kuninga Karl XII. juurde luba paluma, et Saksamaal võidaks trükkimist ette võtta, sest et seal rahulikud ajad olid, ja mitte Pärnus, kuhu kuningas käsikirja oli käskinud saata. Sõja kannul käis 1710 katk ehk mustsurm ja laastas armuta rahvast maha. Tallinna 52.000 elaniku hulgast pääsesid katkusurmast vaevalt 2000 eluga; 50 õpetajast, kes seal koos olid, jäid ainult 15 elusse. Katk pani Uue Testamendi trükkimise uuesti seisma. Valmis käsikirjadki läksid kaotsi. Kui rahu jälle maale tuli ja katku aeg mööda sai, pakkus ennast Tallinna raamatutrükkija G. Brendeken, kes lauluraamatuid kirjastas, ka Uue Testamendi kulukandjaks. Nüüd takistas asja jälle

trükivalmis oleva käsikirja puudus. Siin teadis kommisjoni liige Heinrich Gutsleff, kes vaheajal Kullamaa õpetajaks oli saanud, nõu. Ta otsis vanad paberid kokku, mille järele endised käsikirjad ja ka Pärnusse saadetud ärakiri olid valmistatud, parandas, kohendas, ja õiendas, mis veel parandamise väärt leidis olevat, ja läks siis „selle vahva inimese käest Uus Testament trükki." Aastal 1715 ilmus Tallinnas töövili, mida kolmveerand aastasada oli ette valmistatud, mille pärast palju vaieldud, mis nii mitmet puhku oli ettetulnud takistuse pärast pidanud pooleli jääma:

Meie Issanda
JEsusse Kristusse
Uus Testament
Ehk
Jummala Ue Sàdusse
Sanna
mis
Pärrast Issanda JEsusse Kristusse Sündmist
pühhast Ewangelistist ja Apostlist on ülles-
kirjotud/ ja nüüd Ma Kelel ülles-
pantud Tallinnas.

TALLINNAS
Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715.

Väikesed muudatused maha arvatud, valitseb Uues Testamendis Hornungi keel ja kirjaviis. Võrdlemise teel jõuame kindlale otsusele, et Hornung Uue Testamendi tõsine tõlkija on, kuna teised ta töö trükkitoimetasid ja võõrast külvist lõikasid, nõnda et nende uhkeldamisel „ülles-pantud Tallinnas" asjalik alus puudub. Sisu poolest oli pühakiri üldine omandus, ja ta eestikeelse väljaande toimetajad panid tähtsa sisu kõrval välimise kuju peale nähtavasti nii vähe rõhku, et nad tarvilikuks ei arvanud seda meest nimetada, kellelt nad välimise kuju olid omandanud.

Parandatud Eesti kirikukeele looja.

Ahrens nimetab Johann Hornungit Eesti kirikukeele loojaks ja selleks on tal omajagu õigust. Saksa-Eesti keelesoga väljakasimine Eesti kirjandusest on Hornungi töö. Mõttest, mis ta sõber Bengt Gottfried Forselius piiblikonverentsidel avaldas, haaras Hornung agaralt kinni ja esines keele alal põhjaliku parandusega, mis kirjakeele arengusse uue ajajärgu tõi. Oma uuenduste aluseks seadis Hornung elava rahvakeele, niikaugelt kui ta sellest aru sai. Ehk küll rattad, mis ta keelevankrile alla seadis, meie ajaga võrreldes pisut nurgelised olid ja pärastpoole tasumist nõudsid, tähendas Hornungi keeleparandus nii suurt sammu edasi, mille sarnast kogu vaimuliku kirjanduse valitsuse ajal enam pole astutud. Hornungi reform oli radikaalne. Selles ilmus Eesti keelevaimu loomulik reaktsioon võõra vägivalla vastu. Hornung tegi, nagu ei oleks endist segast Saksa-Eesti kirikukeelt ja Stahli põhjendatud kirjavara olemaski. Ta uuris rahvakeelt rahva enese suust ja kirjutas selle seadused õieti üles, puhastas ja parandas õigekirjutust ja tõlkis tähtsamad kiriklikud raamatud uuesti puhtasse rahvakeelde. Sellega rajas ta keeleharimisele ja kirjandusele uue aluse, mille peale ilma suuremate muudatusteta poolteist aastasada edasi ehitati. Parandatud Eesti kirikukeel jäi ka veel siis maksma, kui vaimuliku kirjanduse ainuvalitsus ju ammu oli lõpnud ja ärkav ilmalik ilukirjandus tõsiselt tähelepanu nõudis.

Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine.

Endiste tööde parandamine.

Tallinnakeelse Uue Testamendi trükist ilmumine kaotas kõige tungivama puuduse vaimulikust kirjandusest. Vana Testamenti ei olnud nii hädapärast tarvis kui uut, pealegi oli ta tõlkimine mitu korda suurem ja keerulisem töö. Läks hulk aega ära, enne kui meie maa Põhja sõja pikalisest kurnamisest kosus ja uute kirjanduse toodete soetamiseks tublisid kirjamehi leidus. Esiotsa parandati vanu töid ja anti uusi trükki. Hornungi parandatud Tallinna lauluraamat 1700 oli keele poolest veel kirju küllalt, iseäranis neis osades, mis Hornungil puudusid. Sellepärast võeti Uue Testamendi trükkiandmise järele kõige pealt lauluraamatu parandamine ja täiendamine ette. Paranduse tööst võtavad teiste hulgas tegelikult osa meie vana tuttav Heinrich Gutsleff Kullamaalt ja Jüri õpetaja Anton Thor Helle, pärastine Piibli tõlkija.

Thor Helle elust.

Thor Helle sündis 1683 Tallinnas, kus ta isa kaupmehe ametit pidas ja kus ta esivanemad juba paarsada aastat elanud. Kooliõpetust sai ta Tallinna gümnaasiumis, selle järele läks ta Kieli ülikooli kirikuõpetajaks õppima. 1713 sai ta Jüri koguduse õpetajaks. Koguduse vaimuelu sai ta läbi suurt äratust, sest et noor õpetaja varsti köstrikooli elusse kutsus ja ka ise seal tunde andis.[1]) Juba paariaastase ametipidamise järele nimetati tubli ja anderikas mees konsistooriumi nõunikuks. 1742 peale pidas ta ka veel Ida-Harjumaa praosti ametit. Ta suri 13. aprillil 1748.

Oma ametis avaldas Thor Helle suurt hoolsust. Ta püüdis kõigepealt rahvakeelt põhjalikult ära õppida. Hornungi grammatika ja lauluraamat andsid sellejuures talle head abi, kuid kõige parem ja ustavam keeleõpetaja oli rahvas ise, kellega Thor Helle igapäev kokku puutus. Ta pani selget Tallinna murret, mida Jüri kikelkonnas räägitakse, teravalt tähele, ja kui ta mõne sõna tähenduse pärast kahevahel oli, siis ei puhanud ta enne, kui järelpärimise teel

[1]) R. Winkler, Piibli ümberpanija Anton Thor Helle. Ristir. p. leht 1899, nr. 1 ja 2.

rahva käest täieline kindlus oli kätte saadud. Nõnda tegi ta kakskümmend aastat väsimatult tööd, ja materjali põhjale, mis ta niihästi Hornungi grammatikast kui ka rahvasuust leidnud, rajas ta oma uue Eesti keele õpetuse. Aga et ametipidamine ja kiriklikkude raamatute väljaandmine, eriti aga Vana Testamendi tõlkimise juhatus, ta vabaaja kitsaks tegi, siis andis ta oma grammatika ümberkirjutamise ja trükkitoimetamise Tallinna Eesti koguduse abiõpetaja noorema Eberhard Gutsleffi hooleks, kes ka hea Eesti keele tundja oli. Nõnda ilmus siis Halle linnas 1732 Thor Helle „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache", s. o. Lühikene Eesti keele õpetus. Raamatu sisu on: Eesti keele grammatika, sõnaraamat, Eesti vanasõnad, mõistatused ja kõnelemised. Trükkitoimetaja Eberhard Gutsleff ütleb eeskõnes, et Thor Helle grammatika Stahli, Gösekeni ja Hornungi omast kaugelt ette käib. Õige on küll, et oma sisu poolest Hornungi omast suurem on ja ka mõned Hornungi vead ära parandab, kuid oma tähtsamas osas põhjeneb ta Forseliuse ja Hornungi rajatud alusel ja kordab Hornungi grammatikast leitud seadusi. Aga juba Helle märkab neid segadusi, mis Hornungi kirjaviis, mille järele mitmesilbilistes sõnades lühikesele vokaalile järgnevad konsonandid kahekordselt kirjutati, sünnitab. Nimelt esinesid ses kirjaviisis tihti kaks isesugust sõna ühel ja selsamal kujul, näituseks murre (keeles) ja murre (südames), kallad (sinna) ja kallad (vees). Selle asemele, et konsonantide asjatut kahekordset kirjutamist, kus neid ühekordselt loetakse, kõrvale heita, soovitas Thor Helle vahetegemiseks eelminevale vokaalile rõhk peale tähendada, kui ta järele konsonant tuleb kahekordselt lugeda, seega: keele múrre, südames on murre. Thor Helle grammatika toob ka seaduse, et Eesti keeles sugunimed ei tule suure algtähega kirjutada, nagu see tänini Saksa keele eeskujul isegi Hornungi raamatutes oli sündinud. See seadus on esimest korda Tallinna „Koddo ja Kirgo Ramatus" 1721 vist ka Thor Helle mõjul läbi viidud. Nimetame veel, et Helle grammatikas esimest korda Tallinna kirjakeeles „hea",

Thor Helle grammatika.

„pea", „seal" esineb, kuna Stahli ajal „heh", „peh", „sehl", Verginiuse ajal ja enne Hornungi „pähl", „sähl", ja Hornungist saadik „hä", „pä", „sääl" oli kirjutatud. Eesti keele noomenitel on Thor Helle grammatikas nagu Ladina keeles k u u s käänet; kohakäänete lõppe peab ta tagasõnadeks.

Thor Helle Eesti keele õpetusele on tähtsad rahvaluule korjandused lisaks antud, nimelt 525 vanasõna ja 135 rahvamõistatust, mis keegi raamatukirjutaja „kristlik sõber", kelle töö ka ühtlasi raamatu paksem osa, nimelt sõnastik on, väsimata virkusega rahvasuust korjanud.

Piibli tõlkimine.

Anton Thor Helle tähtsam töö on Eesti Piibli tõlge. Pärast Uusikaupungi rahulepingut ärkas vaimulikkudel kirjameestel tung tegevusele ja pani ka Piibli tõlkimise töö uuesti liikuma. Seekord läks asi Eestimaalt välja. Eestimaa vaimulikud ülemad saatsid sügisel 1728 Liivimaa konsistooriumile kutse ühisel nõul ja jõul Piibli tõlkimist käsile võtta. Arvati võimalikuks tõlget nõnda välja anda, et seda niihästi tallinna- kui tartukeelsed kogudused oleks võinud tarvitada. Seks pidid sõnad ja kõnekäänud, milles murrakud lahku läksid, kõrvuti trükis ilmuma. Aga seesugune tõlkimine valmistas juba algusel niipalju takistusi, et ta kohe seisma jäeti. Nüüd võeti tallinnakeelse Piibli tõlkimine eraldi ette. Töö juhatus anti Anton Thor Helle kätte, kes niihästi Heebrea kui Eesti keelt põhjalikult tundis ja oma hoolsuse ning usinuse poolest laialt tuttav oli. Ta tähtsamaks abiliseks sai Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleff, Uue Testamendi trükkitoimetaja. Samuti võtsid veel mitmed teised õpetajad tõlkimise tööst jõudumööda osa. Kõik teiste tõlked vaatas Helle suure hoolega läbi, parandas ja silus nad ühetaoliseks. Suuri raskusi sünnitasid need kohad Vanast Testamendist, kus sõnad leidusid, mis eestlastele võõraid asju tähendasid ja Eesti keeles puudusid. Siis rändas Thor Helle uuesti külast külasse ja talust talusse, et sõnu ja kõnekäändusid otsida selle seletuseks, mis ta Heebrea keele Vana Testamendi algkirjas oli leidnud. Oli ta otsimine asjata, siis võeti Heebrea ja Greeka sõnad Eesti Piiblis tarvitusele ja pandi seletused juurde. Aastal 1736 sai Piibli käsikiri trü-

kivalmis. Veel tegid trükikulud Piibli tõlkijatele muret. Kuid kaastööline Vieroth kõneles sellest oma tuttavale, Vennaste koguduse asutajale krahv Zinzendorfile, kes parajasti meie maale oli tulnud oma kogudusi vaatama. Zinzendorfi mõjul laenas kindral Bohn, endine Liivimaa kuberner, Piibli trükikuludeks 3900 rubla. Suurema osa sellest võlast on laenaja pärast kingitusena maha kustutanud. Nüüd algas Piibli trükkimine Tallinnas Johan Jakob Köleri trükikojas. Et tööd mitte viivitada, andis Thor Helle trükiparandamise Tallinna gümnaasiumi vanade keelte õpetaja Bieki hoolde. Biek tarvitas voli kurjasti ja parandas omas üliagaruses ning mõistmatuses Eesti Piibli tõlkele hulga vigu sisse. Tema arvamise järele olnud Thor Helle ja teised tõlkijad kohati liig vabalt töötanud, sellepärast seadnud Biek tõlke sõnasõnalt alguskirja järele ümber. Samati võtnud ta Saksa artiklid ehk sugusõnad „see" ja „üks", mis Helle, nagu juba Hornung varemalt, puhta Eesti keele tundmise põhjal välja kasinud, uuesti Piibli tõlkesse üles, nõnda et pühakirja esimese trüki keel kohati õige kirjuks ja vigaseks läks. Thor Helle sai Bieki talitusest alles siis märku, kui suurem osa raamatust ju trükitud oli ja keegi enam vigu ei võinud parandada. Nõnda ilmus siis 1739:

„Piibli Ramat, ſe on keik ſe Jummala Sanna, mis Pühad Jummala Mehhed, kes püha Waimo läbbi juhhatatud, Wanna Seäduſe Ramatuſſe Ebrea Kele ja Le Seädusſe Ramatuſſe Kreka Kele eſite on ülleskirjutanud nüüd agga hopis, Jummala armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Eſimeſt korda üllespandud, ja mitme ſündſa ſalmiga ärraſelletud."

Ülemal-tähendatud Bieki poolt tehtud vead maha arvatud, käis esimene Eesti Piibel keele ning kirjaviisi poolest neid radu, mis Forselius ja Hornung ette märkinud. See oli kapitaalne suurtöö, millele pärastine kirikukeel enam palju ei suutnud juurde lisada, vaevalt seesugust, mis eelmisega nii suurt edusammu oleks tähendanud. Kui Eesti Piibli tõlkes ka kõiki algkeele peensusi ei suudetud avaldada, oli

ta oma lihtsuses tüse, tõsine kujuandmine pühakirjalisele ilmutusele iseloomulises talupojalikult võimukas keeles. Paneme 1. Moosese raamatust siia paar esimest salmi tõlke näiteks:

„Algmisſes loi Jummal taewaſt ja maad. Ja ſe Ma olli tühhi ja paljas, ja pimmedus olli függawusſe peäl, ja Jummala Waim olli lähwitamas wee peäl, ja Jummal ütles: Sago walgus, ja walgus ſai. Ja Jummal waatas ſe walgusſe, et ta hea olli, ja Jummal teggi wahhet walgusſe ja pimedusſe wahhele. Ja Jummal nimmetas ſe walgusſe päewaks, agga ſe pimmedusſe nimmetas temma ööks."

Piibli tõlkes astus Eesti keelerakendus oma aja kohta küll suure sammu edasi, kuid et Piibli keelde veel palju vigu sisse oli jäänud, seda ei ole kunagi salatud. Mida rohkem Eesti keele tundmine ja uurimine edenes, seda rohkem hakkasid Piibli keelevead silma paistma ja parandust nõudma. Kõige põhjalikumalt on hiljemini Ahrens ja Wiedemann kätte näidanud, kuidas tõlkijad Eesti keele loomu vastu eksinud, sõnade muutmises, painutamises, objektikäände tarvitamises jne. vigu teinud. Oli ju võimata muulastelt päris puhast ja selget keelt nõuda, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele grammatika ta vaimukohaselt veel ei olnud põhjalikult läbi harutatud.

Piibli tõlkimise kirjanduslik ja hariduslik tähtsus

Kõigist vigadest hoolimata avaldas Piibli tõlge meie keele ja kirjanduse arenemise käigu peale head mõju. Esiteks loodi Piibli tõlke läbi Eesti ühine kirjakeel, mis rahvast killustamise eest hoiab. Nüüd on Tartu kirjakeele ettejõudmine, mida Verginius maksma pannud, lõpetatud; Tartu keel jäi täielise Eesti Piibli ilmumise ajast peale kohalikuks murrakuks, mille tarvitajad iseseisvat kirjandust luua ei suutnud. Teiseks oli Piibli tõlkel kirjakeeleks saanud murraku enese arenemise kohta põhjapanev tähendus; see tõlge sai eeskujuks, mis sarnastavalt ja tasandavalt iga kõrgema kirjalise mõtteavalduse keele kohta mõjus. Nüüd oli Eesti keeles võimalus antud, olgugi teatavatel mõttealadel, kõrgemaid ja keerulisemaid mõisteid väljendada. Küll ei küüni pühakirjalik vanaaegne maailm selle teadmise ja mõistete

ringi laiuseni, mis edenev haridus uueaegsele keelele annab, kuid Piibli tõlkes leidus Eesti keelevarast ometi suur ülevaade, kui ka siin kõiki rahva-keeles leiduvaid ilmevahendeid pole jõutud ära tarvitada. Lõpuks andis Eesti Piibel rahva vaimukultuuri edenemisele sel ajal otse ilmalikus mõttes — usuelu kosutusest me siin ei kõnelegi — tähtsal mõõdul hoogu. Rikas lugemise aine, mis Piibli näol kirjavaesel ajal rahva sekka saadeti, ei virgutanud Piibli omanikku mitte üksnes lugemise tehnika raskuste äravõitmisele, mida pärast kasulikult muude kirjatööde lugemiseks tarvitada võidi, vaid Piibel pakkus iseäranis oma ajaloolistes osades tõsist teaduvara ja laiendas, kui ka teatavas sihis ja aja ning olude poolt määratud piirides, lugeja silmaringi niihästi maailma kui ka rahvaste tundmaõppimises, kuna luulelised osad kahtlemata sügavat mõju tundmuste ja maitse üle avaldasid, mõtlemist äratasid ja rohkesti elutarkust pakkusid. Antud tingimuste all oli Piibel tähtis tegur mitte üksnes kirjanduse oludes, vaid rahva üldise hariduse käigus.

Vaimulikud jutud.

Eesti Piibli ilmumine lõi vaimulikule kirjandusele kindla keskkoha. Kõik, mis pärastpoole vaimuliku kirjanduse alal ilmub, liigub selle keskkoha ümber, astub raamatute raamatu teenistusse, püüab ta sisu rahvale tuttavaks, arusaadavaks ja lugupeetavaks teha ning õigele mõjule aidata. Esimesed vaimulikud raamatud, mis pärast Piibli trükkiandmist ilmusid, huvitavad meid eriti selle poolest, et neis ülaltähendatud sihi saavutamiseks jutustuse ja kahekõne vorm tarvitusele võetakse. Rahvakeele pruugi järele nimetati niihästi jutustusi kui kahekõnesid „juttudeks“. Neist on hiljemini meie jutustused, milles ju ka ainet ühe- ja kahekõne näol käsitletakse, välja kasvanud.

Hanso ja Mardi jutt.

Esimene seesugune juturaamat pääsis trükist 1739, nõnda siis Piibliga ühel ajal. Vanemates nimekirjades nimetatakse seda raamatu keskmise osa järele „Hanso ja Mardi jutuks“. Tervet eksemplari pole temast säilinud, sellepärast ei teata selgesti, mis nimi raamatu eeslehel seisis.

Ta sisu on: 1. Kuseni Hinriku ümberpöörmise lugu, millele manitsus juurde lisatakse. 2. Kaks kirikulaulu, mis Tallinna lauluraamatust ära trükitud. 3. „Üks hea jut, mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskes aiawad“ ja 4. „Weel üks hea jut, mis üks wagga õppetaja aiab ühhe mehheeksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda öndsa surma wastu walmistab“. Viimne osa on Thor Helle grammatikast ära trükitud ja laseb arvata, et kogu raamat trükkitoimetaja Eberhard Gutsleffi töö võiks olla.

Kuseni Hinriku ümberpöörmise lugu huvitab meid iseäranis sellepärast, et meil siin esimese iseseisvalt esineva jutustusega tegemist on, kuna esimene eestikeelne lugu „Jerusalemma linna hirmsast ärarikkumisest“ meie päivini kiriku lauluraamatu alaliseks lisaks jäi. Jutu sisu toome siin lühendatult, kuid algkirja enese sõnadega: Kuseni Hinriku ümberpöörmise lugu.

KUlseni Hinrik Poris ſüddameſt ommaſt rummalaſt ja holetummaſt elluſt hinge päraſt Jummala pole, 1718 aastal, kui ta nelli neljatkümmend aastat wanna olli. Ta olli lambrine Tangenitſa möiſas Kasnewitſi kihhelkondas, Rootſi ſares, mis Rügeniks hütakſe. Ta olli ſe esſimenne, kes ühhe teädawa õppetaja ammetis Jummala pole pöris. Se asſi hakkas ſedda wiſi. Ta olli pole aasta omma koggobusſe jures olnud, ja panni ſures hinge kurbbusſes ja wallus tähhele, et ſe koggobus ſures pimmebusſes ja hinge rummalusſes ellas, ja et ſe wähhemgi osſa alwa rahwa ſeaſt, ni hästi wannad kui nored ei moiſtnud ramatut. Noor rahwas olli ſel föa ajal, mis hilja enne olnud, ilma öige õppetusſeta üllesKasnud ja wannad ollid ennamiste ſedda ärraunnustanud, mis nemmad ennemuiste öppinud... Kui koggobus kirrikus olli, ſiis piddi koolmeister ütſi laulma, . . . agga ſurem koggobusſe hulk ſeiſis wait, nemmad ei moiſtnud luggeda, neil ep olnud ramatutki. Sepärraſt manitſes ſe õppetaja ommad kuuljad isſeärranis neid, kes ollid täiskasnud . . . et nemmad piddid omma waeſe hinge peäle hallastama ja ühhel laubapäewal ühhe katekismusſe ramato oſtma . . . Nemmad piddid hakkama katekismusſe ramatuſt need kirja tähhed werima ja pärraſt kokkoluggema, et need kümme käsko, usſo õppetus ja Jsſa meie palwe alles nende meles ſeiſid . . . Kuſeni Hinrik ſe lambrine olli muiste moiſtnud ramatut luggeda, agga ta olli pea keik ärra unnustanud, temma meles ei ſeisnud ennam kui kirja tähhed; kui temma ſedda maenitſuſt kulis, ſiis panni temma ſedda ſüddames täh-

hele, ja wõttis se hea nõu wasto, olli wapper ja läks ühhel kaubapäewal ennesele katekismusse ramatut ostma . . . Se peäle hakkab temma katekismusse ramatust esimesse kässo sannad werima. Kui ta tundis, et se hästi korda läks, wottis temma ka teise, kolmanda kässo ja need teised õppetussed werida, senni kui ta katekismuse ramato sai läbbi aianud . . Nüüd ei olnud ta mitte ennam holetu lambus, nüüd ei aianud ta mitte ennam aiawiteks willet . . . waid temma katekismusse ramat olli allati temma kä: kui ta sedda möistis luggeda, siis ostis ta ka ennesele ühhe ue seadusse ramatu .. ja pärrast leik Piibli ramatut ja õppis sedda wägga selgeste luggema, et tema õppetaja isse sedda immeks panni ja süddamest römustas. . . Agga temma es olle sega mitte rahhul, et ta hästi moistis luggeda, waid ta püdis ka öiget kasso sada sest, mis armas Jummal ommast surest hallastussest temmale olli annud . . . Sest walgustati temma hing ja sai ni targaks, et temma koggoni teiseks mehheks sündis, ja sai uut südant, meelt ja mötted . . . Sesinnane lambrine olli ommal maal üks neist, kes alw ja ärrapöltud olli . . . kui teised wandusid, siis öhkas ja lugges temma, kui teised tedda teotasid ja laimasid, siis olli ta wait, kannatlik ja lahke, se läbbi andis ta monnele head hopi ta süddamesse ja satis neid nende süddames häbbenema . . . Seitse aastat pärrast sedda, kui ta olli hakkanud patust pöörma, laskis Jummal sündima, et üks heina kõrs temma silma sisse sai, kui ta ommad lambad sötis; se wigga olli otse kui söja, nenda et ta sure waluga selleststammast silmast lahti sai, agga temma kannatas sedda sure kannatusega ja tännas omma helde Jummalat peälegi süddamest, et ta temmale weel seda teist silma olli jätnud, et ta weel wois Piibli=ramatut luggeda . . . Poolteist aastat enne kui ta ärra surri, olli temma pole aasta haige, ja wodis maas, leik temma ihho olli üpris wägga paistetand, pallega hopis: siis römustas ta ennast ja omma õppetajat mitto korda nende õppetustega, mis Luka 15 ja Roma ramatu 8 peatükkis õppetakse. Need peatükid wottis ta monnikord Peast luggeda .. ja omas palwes selletas temma ärra sedda, mis ta se jures kauniste olli möttelnud ja tähhele pannud . . . et temma õppetaja ei woind ni selgeste leik kirjasse üllespanna. 1734 Neäri ku 16. päewal wõttis Isand Jummal seddasinnast omma lambokest siit kurjast ilmast ärra korristada . . . Sellesinnatse lambrise ello ja surm on sepärrast kirjasse üllespandud, et leik, kes sedda sawad nähha, õppiksid möistma, mis suurt kasso ja römo se ellus ja surmas sadab, kui innimenne järgeste pühha kirja loeb."

Nüüd järgneb veel viis punkti üldist moraali, selle järele pöörab raamatu kirjutaja otse Eesti lugeja poole ja jagab talle omalt poolt veel kümme manitsust.

„Hansu ja Mardi jutul" on seesama otstarve ja laad, mis Kuseni Henriku lool, kuid vahelduseks ja asja elustuseks tarvitatakse siin Helle grammatika lisa eeskujul monoloogi asemel dialoogi. Õpetaja osa etendab siin talumees Mart, kes oma hea sõbra Hansu kallal misjonitööd teeb. Moraalist, mida siin kahekõne abil pakutakse, võib arvata, missugused elukombed rahval sel ajal olid. Esimene jutuaine on siin liigjoomine. Tuleb välja, et talumehed mitte üksnes kaubamüümisel ja liikujoomisel päid täis ei pannud, „vaid keik meie maal on se usk, kus pulmad, lapse varrud, matuksed ja talko jodud on, seäl juakse tihti peäle, kui kä on." Liigjoomise vastu katsub Mart järgmiselt mõjuda:

Summal ähwardab neid nuhhelda, kes temma sannast ei hooli. Ta annab monnekorda sedda pattustele ja waggadele unnes teada . . . Üks noormees on teisel lehte-ku päwal enne koitu unnes ilmsi näinud, et kirriko aedas surnud innimessed kui logus maas olnud, ta ei woind jalgagi wahhele pista. Ka kirriko-aia tagga pollege maad ennam olnud surnud matta. Üht meest piddand maetama, agga seal polle muud rumi olnud kui üks wessine soo sarnane koht, sinna on ka selle kehha mahha pantud. Se noormees on käsko sanud ülles torni minna ja kellad hellistama, agga ta ei woind reddelit möda ülles minna, et need pulgad ärralaggund, siiski on ta reddeli puud möda üllesronninud, ja kui ta kellade liggi sanud, siis on ta leidnud, et kellade köied ärrakatkend olnud; kui ta mahha tulnud, siis on ta näinud, et kaks meest rami peal ühhe surno metsa winud mahha matta, et ei olnud ennam maad ei kirriko-aedas egga seäl tagga. Pärrast sedda on tedda kästud rahwale sedda kulutada, ja neid manitseda, et nemmad piddand pattust pöörma, et se aeg liggi jöudnud . . .

Kokkuvõte.

Oleme siin esimeste eestikeelsete juttude sisu lühendatult, kuid kohati jutustaja enese sõnadega lugejale esitanud, et neist võimalikult selget pilti anda. Kui Kuseni Hindriku lool keelevead maha arvame, siis seisab meie ees nende vaimulikkude jutustuste tüüp, mis vaimuliku kirjan-

duse valitsuse lõpul meie kirjanduses esinevad.[1]) Tähelepandav on siin karakterlik labasus jutustusviisis, mõttevaesus kirikuõpetuste seletuses ja pealiskaudsus ning ühtlasi ülimagusus tundmustes, kuna lõpul manitsused niisama palju ruumi võtavad kui jutt ise. Muidugi peavad rahvale määratud kõned ja kirjatööd rahvalikult, see on rahvale arusaadavalt sõnastatud olema. Vaevalt nõudis meie rahva arusaamine niisugust keelt ja jutustusviisi, nagu ülemal näha. Rahvalikkusest said selleaegsed kirjamehed omal viisil aru. Rahvas tarvitas luules ja tihti ka igapäevases kõnes toredat pildikeelt, sõnastas oma mõtteid vaimukalt ja kaunilt. Rahvakeele ilust ja mõnust ja eestlase mõtlemisviisist ei saanud aru õpetajad, kes lihtsate grammatikaseadustega sõda pidasid, ja kellel nende hulgast tarvilist arusaamist jätkus, see pidas tõsisest rahvalikust, õigemini rahvuslikust sõnakunstist niisama vähe lugu nagu Eesti rahvaluulest. See näis neile jäme, igapäine ja ebakiriklik olevat. Sellepärast töötati ajajooksul iseäralik kiriklik-rahvalik stiil välja, mis seda sündsam arvati olevat, mida vähem ta rahva luulekeele, ilu ja mõnu avaldas. Niisuguses kiriklikus rahvalikkuses läks keel siis piirita labaseks, vaimuahtraks ja magedaks, kuna seal juures sõnastusest ülimagus, sentimentaalne tundeviis ja salvitud toon seda mõjuvamalt välja kuuldub. Niikaua kui ilmalik kirjandus, nimelt ilukirjandus, vaimuliku kirjanduse mõju all seisis, avaldasid Eesti ilmalikud laulud ja lood läbistikku sama laadi ja tooni. Sentimentaalne ilukirjandus, mis kuni Eesti rahvuslise ärkamiseni valitses, moodustab kirjanduseloos iseäralise ajajärgu, mis sedamaid harutusele tuleb.

[1]) Vaata: C. J. Masing, „Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad" ja „Laeva pois Pop teeb omma ööla Kaptenile ta surma vodi peal ihho ja hinge polest head."

Kolmas järk.

Sentimentaalne vool.

Sentimentaalsest voolust üldse.

Vahekord eelmiste ajajärkudega

Eesti vanem ilmalik kunstluule ei seisa oma aine ega kuju poolest meie rahvaluulega ühenduses, sest orjusesse rõhutud rahval kadus võimalus omapärast kultuuri jatkata ning rahvaluule põhjal iseseisvat kunstluulet luua. Meie ärkav kunstluule on võõrsilt sissetoodud taim. Rahva vaimule võõrad olid ta istutajad ja ravitsejad, võõras oli ta olu, võõras ta kuju ja värv. Vanem ilmalik kunstluule võrsus vaimuliku kirjanduse tüvest. Ta ei omandanud mitte üksnes vaimulikul kirjanduse alal väljatöötatud väliseid luule- ja keelevorme, vaid kiriklikud põhimõtted määrasid osalt ka tema sihi ja karakteri. Järku Eesti kirjandusloos, mis nagu ülemineku vaimuliku kirjanduse valitsusest rahvuslikule kirjandusele moodustas, nimetame sentimentaalseks ehk haletundeliseks vooluks, sest et isesugused haiglased tundelikud jooned temast läbi käivad ja ta mitmetpidi sentimentaalset laadi avaldab. Oleme juba eespool seda ülimagusat tundeviisi ja salvitud tooni osatanud, mis pietismi mõjul meie vanemates vaimulikkudes juttudes esineb ja sealt ka ilmalikusse kirjandusse pääseb. Haiglased on need tundmused, millel reaalne alus puudub, mida tõsised olud hinges pole äratanud, vaid väljamõeldud põhjused ja haiglane erutus. Ja seesugusest kunstlikust, haiglasest erutusest ei ole vagalaste usutunded vabad.

Sentimentalismi tundemärgid.

Kuid meie ilukirjanduse sentimentaalsed jooned ei tulnud mitte üksnes vaimuliku kirjanduse mõjust. Nähtusel oli veel teisi põhjusi. Kõigepealt leiame, et Lääne-Euroopa sentimentalism ärkava Eesti ilukirjanduse kohta tuntavalt mõju avaldas. Sentimentalismiks kutsutakse harilikult seda voolu Lääne-Euroopa kirjanduses, mis XVIII. a. teisel poolel ilmus ja ebaklassitsismi valitsuse kukutas. Sentimentalism tõrjus kuiva ja külma, seaduskorralise mõistusetöö ning pimeda teooria-orjuse, mis ebaklassilises luules rationalismi mõjul moodu tõusnud, kõrvale ja tõstis mõistuse asemele subjektiivsete tundmuste avalduse peaasjaks, katsus kõigile, mis luulekunstis kõrge ja ülendav on, veel liigutavamat mõju anda, püüdis lugejate südames iseäranis armastust looduse, vaikse üksildase maaelu vastu äratada ja osavõttu ning kaastundmust nõrkade viletsusest ja vaeste kannatajate ning tagakiusatute saatusest leegile õhutada. Sentimentaalsed kirjanikud valisid oma tegelased rohkem igapäevaste surelikkude hulgast ja püüdsid näidata, kui palju kõlbulist jõudu ja kombelist püsidust need lihtsad inimesed ka kõige rängemates hingelistes võitlustes võivad avaldada. Sagedasti seadsid sentimentaalsed kirjanikud moraali-õpetuse enestele sihiks: nad püüdsid lugejate hinge liigutada, nende südameid selle vooruse omandamiseks avada, mida nende kangelased sõna ja teoga kuulutasid. Kurjus ja ebavoorus said tingimata karistuse, headus ja viisus — aukrooni. Erutatud hüüded ja tundmusrikkad vahekõned, kirjaniku enda südame väljavalamised ja pihtimised lugeja ees, lihtsa töörahva kõlbulise elu ülistus sügavas üksilduses ja vaikuses, ohtralt valatud pisarad — need on tähtsamad silmapaistvad sentimentalismi tundemärgid ja ühtlasi ka abinõud, millega sentimentaalne kirjandus katsub mõjuda.

Sentimentaalse kirjanduse voolu kodu on Inglismaa. Kõige selgemini esines ta laad Inglise *perekonna-romaanides*, sest et seda kirjanduse haru hulk anderikkaid kirjanikke oma toodetega rikastasid. Karakterlikud sentimentalismi tundemärgid leiame näituseks James Thomsoni luuletööst „The seasons“ (Aasta-ajad) 1730, milles kauneid pilte küla loodusest, talurahva elust ja olust esitatakse ja talupoegade kõlb-

lus kaugelt üle kodanikkude linna-elu seatakse. Iseäranis laialt tuttavaks ja kuulsaks said Richardsoni sõnumiku kujul kirjutatud romaanid: „Pamela ehk tasutud voorus“ (1740) ja „Clarissa Harlowe“ (1748). Viimase jutu sisuks on ühe noore tütarlapse haledad, tõesti-sündinud elujuhtumised. Clarissal on palju häid omadusi: ta on ilus, noor, õrn, tasane, ilmasüüta ja täidab oma kohust. Sugulased tahavad teda rikkale naabrile naiscks soovida, kuid vooruslik Clarissa peab seda nõu kui häbistavat südametunnistuse petmist alatuks. Clarissa südame võidab krahv Lowlace, rikas ja kõlbluseta noormees, kes mitmesuguste armastuselugude läbi kuulsaks saanud. Sugulaste tagakiusamised sunnivad Clarissat Lowlace juurest kaitset otsima. Clarissa püüab lodevate kommetega noortmeest vooruslikule eluteele juhtida, kuid südametunnistuseta lõbutseja tarvitab alatul viisil ettevaatamata neiu usaldust ja ei kohku pettuse eestki tagasi, et teda oma võrku meelitada ja eksiteele viia. Clarissa ei suuda oma häbi välja kannatada, vaid teeb enesele otsa, aga ka Lowlace peab oma süüd surmaga lepitama. Nimelt tahab keegi Clarissa sõber ja austaja seda häbi, mis neiule tehtud, kätte maksa ja kutsub Lowlace kaksikvõitlusele, milles petis langeb. Romaani sündmustik on õige lihtne; huvitust ei paku siin nii väga tegevuse arenemine, kui peenikene psühholoogilik analüüs ja tegelaste meisterlik karakteristika.

Inglise sentimentaalne perekonna-romaan leidis Euroopa mannermaal rohkesti jäljendajaid. Richardsoni mõju all kirjutas Rousseau 1761 oma moraliseeriva „*La nouvelle Heloise*“, milles Heloise mitmeti Clarissat meelde tuletab. Rousseau eeskujul paigutasid Saint Pierre ja Chateaubriand oma juttude tegelased võimalikult kaugele haritud maailmast välja looduserahvaste vaiksesse, üksildasse elusse, esimene Lõuna-Afrikasse, teine Põhja-Ameerikasse indiaanlaste hulka, nagu seda „Atalast“ näha võime.[1]) Richardsonist võtsid eeskuju Saksa kirjanikud, näit. Gellert — „Das Leben der schwedischen Gräfin G.“, Klopstock — „Die todte Clarissa“, Lessing — „Mis Sara Sampsoni“ ja isegi Goethe oma „Leiden des jungen Werther“ kirjutamise juures. Niihästi püüab Gellert nimetatud haledas romaanis, kui ka Goethe „Stella“ sees kurjuse ja halbuse kujutamise teel moraalilikult mõjuda, ja kuna nad tegelastes kõige raskemaid hingelisi võitlusi

[1]) Viimane ilmus Eesti keeles I. Randi tõlkes „Sakala lisas“ 1896. Raamatuna on ta ilmunud 1923 K. Martinsoni tõlkes.

lasevad tõusta, tahavad nad sel teel lugejale vagusamat tasandust ja allaheitmist õpetada.

Eesti vanemate ilukirjanikkude sentimentaalsed kalduvused.

Kuna sentimentalism Euroopa kirjanduses uhkeis õites lokkas, oli meie Eesti ilmalikul laulul ja lool parajasti ärkamise aeg. Meie vanemad ilukirjanikud, kes enamasti sakslased ehk saksastatud eestlased olid, omandasid sentimentaalseid kalduvusi osalt kiriklikust elust, osalt ka Lääne-Euroopas valitsevast kirjanduslikust voolust. Nad võtsid Saksa rahvaraamatud endale eeskujuks, tõlkisid sealt laule, valme, õpetlikke jutukesi „maakeelde“ ja panid Saksa viisid „maarahva“ suus kõlama. Nii juhtis neid selle aja vaim. Kujutades inimsoo üldomadusi, ei nõudnudki sentimentaalne luulekarakter seda, et teatava rahva iseäraldusi, kombeid ja hingeelu oleks pidanud tähele pandama. Chateaubriandi „Atalat“ võib kerge vaevaga kes teab mis jutuks ümber muuta, nagu seda ka sündis. Sentimentaalse voolu kirjandusetoodetel puudus kohalik ja rahvuslik värv. Nii võisid nad hõlpsasti ühest keelest teise rännata ja rahvusvaheliseks vaimuvaranduseks saada.

Kuid sentimentalism ei tulnud meile Richardsoni „Clarissa“, ei Rousseau „Uue Heloise“ ega Goethe „Wertheri“ näol. Seesuguseid jutte ei võidud lihtsale lugejale esitada, pole ka neid talurahvas ju väljamaalgi sel ajal lugenud. Meie kirjandusepõllule istutati hoopis lihtsamaid sentimentalismi võsusid. Need olid laulud ja lookesed, milles talurahva seisuse õnne ülistati, vaikset maa-elu kiideti, rahvast õpetati saatusele alistuma ja selleaegsete oludega tingimata rahul olema. Saksa rahvaraamatutest otsiti seesuguseid lugusid välja, mis haledusest ja pisaratest nõretasid ja lihtrahvale arusaadavad olid. Nõnda tekkis meil XIX. a. esimesel poolel rahvalik jutukirjandus, milles Saksa-, Prantsuse-, Itaalia-, Helveetsia ja Föniikiamaal sündinud, pealegi „tõestisündinud“, väga haledaid, imelikke, kohutavaid lugusid esitati. Nende lugude rahvakuulsus ja meeldivus seletub kõigepealt seega, et nad tuttavatest keskajalistest rahvajuttudest novellideks olid arendatud, millel muinasjutu laad alles jäänud. Olles vabad miljöö kirjeldustest ja

psüholoogilisest analüüsist, rahuldasid nad, nagu muinasjutudki, lugeja ainestikulist huvi. Nad moodustavad ülemineku rahvamuinasjutust kunstipärasele luuleloole, sest nende kompositsioonis on mõlemist midagi. Kui Kreutzwald neid imelikkudeks, kaelamurdlikkudeks lugudeks nimetab, milles hullul sammul tõsiduse radadest üle astutakse[1]), siis pole ta neid muinasjuttude ja legendide seisukohalt hinnanud, nagu see loomulik oleks olnud, vaid nad uuema aja kunstjuttudega kõrvutanud. Muinasjutu-novellidest olid iseäranis need lugupeetud, milles tõelikke sündmusi öeldi kirjeldatavat, sest rahvas on just sündmustest huvitatud. Kes ise viletsuses, surve all elab, nagu selleaegne talurahvas igal pool, see leiab suurt lohutust, kui kuuleb, et maailmas veel teisi armetuid, põlatuid, tagakiusatuid kannatajaid olemas, kes ta saatust jagavad. Sellepärast neid raamatuid meelekinnituseks ka soovitati.

Jaotus.

Ülemineku aja vaimulikust kirjandusest rahvuslikule kirjandusele jagame esinevate kirjameeste järele kaheks alamjärguks: A. Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel. B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel.

A Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel.

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad.

Töövaimustuse põhjused.

XVII. ja XVIII. aastasajal panid evangeeliumi usu kirikuõpetajad, nagu eespool seletatud, Eesti keeleharimisele ja kirjandusele aluse. Kui XVIII. aastasaja lõpul ja XIX. aastasaja algul Eesti ilmaliku kirjanduse, eriti rahvapärase ilukirjanduse alal proovivagusid aeti, olid jällegi kirikuõpetajad esimesed töölised. Aga ei mitte üksnes esimesed,

[1]) Paar sammukest rändamise teed, lhk. 19.

vaid nad jäid — paar mõisnikku maha arvatud — tükiks ajaks Eesti ilukirjanduse ainukesteks edendajateks. Selle aja kirjamehi täidab otse vaimustus rahva keeleharimise vastu. Selleks mõjusid kaasa Lääne-Euroopas puhuvad lahedamad tuuled. Esiteks nõudis rationalistlik filosoofia, mis kõiki nähtusi mõistuse abil tahtis ära seletada ja kogu ilmavaadet puhta mõistuse alusele rajada, alamale rahvale valgust. Teiseks sundis Prantsuse revolutsioon ülemaid seisusi selle üle järele mõtlema, kuidas pärispõlves vaevlevale talurahvale inimese õigusi ja lahkemat elujärge muretseda. Napoleoni sõdade ajal ei leitud mahti humaanseid mõtteid teostada. Napoleoni kukutamise järele said Euroopa rahvad jälle lahkemini hingata, seisused hakkasid üksteisele lähenema, üksteise saatusest soojemalt osa võtma. Ka meie kodumaal püüdis valitsev seisus pärisrahvaste vastu rohkem inimesearmastust üles näidata. Sel ajal sai meie maa suure osa haritud mehi nimelt Saksamaalt, sest et kodumaa ülikool Põhja-sõjast saadik kinni oli jäänud. Muidugi tõid need nooredmehed, kes väljamaalt tulid, hulga edasitungimise vaimustust, mõtteid vabadusest, inimese õigusest jne. enesega kaasa ja püüdsid, nii palju kui olud lubasid, orjuses oleva rahva heaks midagi korda saata. Aga veel rohkem mõjusid tähendatud sihis need uuendused, mis keiser Aleksander I. meie talurahva elus ja olus ette võttis. Pärisorjuse kaotamisega sai eestlane inimese õigused jälle tagasi. Vaba talupoja keel nõudis tähelepanu. Saksad, kes avalikke ameteid pidasid, pidid Eesti keeles sagedasti protokolle kirjutama ja ametlikke dokumente välja andma. Selleks ei ulatanud teenijate suust kuuldud Eesti keel, nad pidid seda pisut põhjalikumalt õppima hakkama. Ja missugune suur mõju vabal selgel eestikeelsel kõnel oli, seda said Saksa õpetajad tunda, kui Vennaste kogudused meie maal usulist ärkamist sünnitasid ja vaimulikud kõnelejad rahva enese seast esinesid.[1]) Sellepärast võime küll aru saada, miks õpetajad

[1]) D. H. Jürgenson, Kurtze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. der gel. ehstn. Ges. I. B. 2. H.

tähendatud ajajärgus agaramini kui vanasti Eesti kirjanduse alale tööle asusid. Osalt humaansed ideed, osalt tegelik tarvidus lõid Saksa seltskonna paremate liikmete hulgas eestisõbralise elevuse, millist tänini ei olnud nähtud.

Ühine eesmärk.

Kuni XIX. aastasaja teise veerandi keskele, see on umbes 60 aastat, seisis Eesti ilmalik laul ja lugu ja muu kirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel, mispärast tähendatud ajajärgule ka sellekohase pealkirja oleme andnud. Pealkiri näib küll väliselt ja vabalt, ainult kirjameeste elukutse peale vaadates valitud olevat, kuid õige ja sünnis on ta siiski. Igal seisusel ja rahvakihil on oma erilised sihid, vaated ja huvid. Need sihid ja vaated esinevad ka kunstis ja kirjanduse toodetes, mida teatav seisus soetab ja edendab. Ja vaimulikkude meeste ilukirjandusel on õige tuttav siht ning kindel laad. Selleaegsete kirjanikkude töödel on väga palju ühiseid, erilisi tundemärke, mis kogu ajajärku karakteriseerivad. Selle aja kirjameeste ühine eesmärk on rahva kõlblise elu tõstmine ja majandusliku olukorra parandamine. Vaimuliku seisuse liikmed tahavad ilukirjanduse abil rahva vaimu äratada, rahvast kõlbliselt kasvatada. Juba esimestest katsetest peale on Eesti ilmalikul kirjandusel õpetlik, moraliseeriv siht. Selle sihi saavutamiseks toodakse didaktilist luulet, trükitakse õpetlikke, kasulikke kirjasid majapidamise juhatuseks, tervisehoidmise õpetuseks ja seaduse tutvustamiseks. Pikemaid jutte kirikuõpetajad ei kirjuta. Juttude nime kannavad tol ajal anekdoodid, mõistukõned ja valmid. Sellest tulebki mõistukõnede ja lühikeste õpetlikkude jutujätkude rohkus vanemas ilukirjanduses. Tihti püüavad õpetajad kohutavaid ja haledaid sündmusi ajaloost ja üksikute inimeste elust esile tuua. Need põrutavad sündmused peavad lugejaid kurja eest hoiatama, külmi südameid liigutama ja eksijaid õigele teele hirmutama. Kõik selle aja kirjamehed on kõrgema hariduse osalised, kes teatava asjatundmisega ja hoolega need ained välja valivad, mis nad rahvale lugeda pakuvad. Peale paari on selle aja kirjanikud kõik sündinud sakslased, kellele rahvakeele peensused võõrad.

Juhtnöör keele asjus.

Eesti keele õppimiseks tarvitasid selleaegsed kirjamehed peaasjalikult Hupeli grammatikat „Estnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte jne.“ See ilmus 1780, seega just eestikeelse ilmaliku kirjanduse ärkamise ajal ja jäi kuni Ahrensini kirjameestele tähtsamaks juhtnööriks keele asjus.

August Wilhelm Hupel sündis Weimari vürstiriigis Buttelstädti linnakeses 25. veebruaril 1738. Esmalt õppis ta kodus isa juhatusel, selle järele käis ta Weimari gümnaasiumis ja studeeris Leipzigi ülikoolis usuteadust. Hupelil oli suur himu võõraid maid näha saada, sellepärast õppis ta Itaalia, Inglise ja Prantsuse keelt tundma. Sõprade nõuandmisel võttis ta Liivimaale omale kodukooliõpetaja koha. Siin kutsuti ta 1760 Äksi koguduse õpetajaks ja 1763 Põltsamaa koguduse hingekarjaseks. Viimases koguduses töötas ta 41 aastat, ehk teda küll austaval viisil Riiga, Tallinnase ja Peeterburisse kõrgemate ametite peale kutsuti. Alles vanaduse nõrkuse sunnil lahkus Hupel 1804 Põltsamaalt ja asus Paidesse elama, kus ta 6. jaanuaril 1819 suri. Tartu ülikool tõstis Hupeli tähtsate kirjatööde pärast, mis ta kodumaa kohta Saksa keeles avaldanud, esiteks mõtteteaduse, pärast ka veel usuteaduse audoktoriks. Ta suurematest kirjatöödest, mis kaunis pealiskaudselt tehtud, nimetame siin ainult: „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ I—III., Nordische Miscellaneen“ I—XXVII. ja „Neue Nordische Miscellaneen“ I—XVIII. Eesti keeles avaldas Hupel kaks arstiteadlise sisuga kirjatööd: „Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse“ (1766) ja „Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtvad többed arvada ja parrandada“ (1771). Mõlemate sisu on Dr. P. Wilde saksakeelest arstiteadlisest nädalalehest võetud, mis sel ajal Põltsamaal ilmunud, kus siis juba trükikoda olnud.

Oma Eesti keele grammatikas ei pakkunud Hupel iseseisvat keeleuurimise tööd. Tallinna murde seletuses toetas ta ennast Thor Helle ja Võru murde seletuses Joh. Gutslaffi grammatika najale; viimase aine harutusel tarvitas ta veel õpetaja Clare käsikirjalist Võru keele õpetust, lisas nendele allikatele omalt poolt mõned täiendused juurde ja andis grammatikale 410 lehekülge paksu, selle aja kohta õige täieliku Eesti-Saksa sõnaraamatu kaasa. Suurt edenemise sammu Eesti keele uurimises ei ole Hupeli grammatikast küll tunda. Hupeli arusaamine Eesti keele loomust on niisama puudulik, nagu ta eelkäijatel. Kuid praktilise kokkuseade

tõttu sai Hupeli töö palju laiemalt tuttavaks ja tarvitavamaks, kui ükski teine vanem grammatika.

Kirikuõpetajad, kes kõnes olevas ajajärgus kirjanikkudena esinesid, ei võtnud elavat rahvakeelt eeskujuks, vaid tarvitasid enamasti vanadest käsikirjadest ja vaimulikkudest raamatutest kätte õpitud, enam ehk vähem rikutud, labast kirikukeelt, panid sealjuures stiili ühtluse, puhtuse ja selguse peale suurt rõhku, muidugi nõnda, kuidas nad ise asjast aru said. Kirjaviis pole Eesti keelel ei enne ega pärast seda kunagi nõnda ühtlane olnud, kui nimelt tähendatud ajajärgus.

Friedrich Gustav Arwelius.

Kirjanduslise tegevuse esimene keskkoht.

Vaimuliku kirjanduse valitsuse ajal oli Tallinn, kui lühikest aega kestva tartukeelse kirjanduse ettejõudmise maha arvame, Eesti kirjanduslise tegevuse keskkoht, sest et Tallinna murret kõnelevate kirikuõpetajate seas rohkem keele- ja kirjamehi leidus ja Piibli tõlkimine Tallinna murdele kirjandusealal ülekaalu kätte muretses. Kuid Tallinn ei ole mitte üksnes meie vaimuliku kirjanduse häll; ka esimesed ilmalikud raamatud anti siin välja, siin aeti ka Eesti kunstluule alal esimesed vaod.

Esimene tähtsam ilmalik kirjamees, kes rumaluse udu peletamiseks väikeste kalendrite kõrvale suuremad, sisurikkad, õpetlikud raamatud pärispõlves vaevleva eestlase suitsutarre saatis, on Friedrich Gustav Arwelius. Ta sündis Tallinnas 5. veebruaril 1753 ja kasvas Viru-Nigulas üles, kus ta isa, kes eestikeelse jutluseraamatu kirjutanud, kirikuõpetajaks oli. Pärast õppimise lõpetust Tallinna doomkoolis studeeris noor Arwelius Leipzigi universiteedis theoloogiat ja filoloogiat. Kodumaale tagasi tulles pidas ta 14 aastat Tallinnamaal kahe mõisniku perekonnas kodukooliõpetaja ametit ja hakkas siis 1790 Tallinna gümnaasiumi usuõpetuse ja Ladina keele professoriks, mis ametis ta 1805 surnud.

Arweliuse arvamised ja sihid.

Kiikla mõisas Alutaguses elades oli Arwelius rahva elu hästi tundma õppinud ja eestlaste vaimlist ning ihulist viletsust näinud. Ta kirjeldab seda nõnda: „Kui paljo pahhad visid, kui paljo kurjad kombed, kui suurt söggeda rumalust näikse iggas paikas, maarahva seas, ilma kaua otsimatta! Agga kui harvaste leiame meie vahhest saa hulkas üht

ainust, kes õige ustav ja õiglane oleks keige omma viiside ja kombede sees, kes tassase meleka ja moistlikkuld, röömsas pölves ni hästi, kui ahhastuses ommad asjad teaks ajada! Sest se siis tulleb, et suurem hulk maarahva seas villetsas pölves ellab, et suuremal hulkal ikka kitsas käe on toidusse ja keige maja-asjade polest: nenda, et südda halledaks lähheb, peält nähhes, et se rahvoke, kedda se hea Jummal ka seie maa peäle loi röömsad ja rahholised päivi näggema ni hopis halvaks, ja kehvaks, ja tuimaks, ja nurjatummaks on läinud." Seesuguse viletsuse põhjuseks peab Arwelius kõigepealt halba lastekasvatust. Lapsed ei nägevat ega kuulvat maast madalast muud kui kurjust, ebausku ja rumalust. Teiseks ei suutvat talupojad sellest aru saada, et kool ja õppimine kasu toovad. Talurahvas ei paluvat mõisavanemaid, et need valdadesse koole ehitaks. Kolmas põhjus olevat see, et rahval kirjavara puudub, mille sisust ta aru saab. Jõledas ebausus arvavat inimesed Jumalale seeläbi meelehead tegevat, et pikad pühapäevad oma lauluraamatut ja katekismust lugevat. Seesugusest teenistusest ei võivat Jumalal meelehead olla, kui inimene seda ei mõista, mis ta loeb. Ka ei tulevat sellest mingit kasu, kui lapsi lastakse esmalt aabits, siis katekismus ja suur lauluraamat „läbi ajada, nagu härjad adra ees." Arwelius ei laida vaimulikkude raamatute sisu, vaid raamatute mõistmata tarvitamist. Lugeda ei tulevat lugemise pärast, vaid targemaks-saamise pärast. Selles sihis soetab Arwelius rahvale arusaadavamat kirjavara, millest „elukorra parandamiseks mõistlikke õpetusi leida." Nii tekkisid meie esimesed ilmalikud raamatud.

Arweliuse kirjatööd.

Koolimehena mõtleb Arwelius esmalt Eesti nooresoo peale ja kirjutab „sõbra polest malaste heaks" oma „Kauni Jutto- ja Oppetuse-Ramatu", millest esimene jagu Tallinnas 1782 ja teine jagu 1790 ilmus. Esimene on Rochovi „Kinderfreund" järele kokku seatud. Ta sisaldab õpetlikke lookesi ja laule — Eesti esimene ilmalik kirjandus. Arweliuse luuletustest, mis lugemispalade vahele mahutatud, seisku siin järgmine salm näiteks:

Heal melel tahhame,
Wennab, koli minna!
Meie öppetaja, se
Kannab hoolt, et sinna
Tusk ja tüddimus ei saa:
Temma sanna hakkab pähha:
Kergest woib seäl öppida,
Kes ei püa koeruft tehha.

Kahtlemata leidub Arweliuse lugemisraamatus tõlgitud palade seas ka algupäraseid töid, mis meie maaelu ja olu kujutavad. Seesugune algupärane pildikene näib lugu „tillukesest rahvast“ olevat. Põltsamaa mees, kes pikk ja priske, nagu palju sealseid rahvapoegi, läheb Alutagusesse sugulasi vaatama. Seal leiab ta lühikese kasvuga rahva eest. Naisemehed, kel habemed suus, on jässis kui poisikesed. Väga harva leidub neid, kel vähegi mehe keha oleks olnud. Kui Põltsamaa mees selle nähtuse põhjust pärib, saab ta sugulaselt vastuseks: „Ju see vist raskest tööst ja sundimisest tuleb, miska meie

üks Kaunis

Jutto=

ja

Oppetusse=Ramat.

Sõbbra poleſt, meie maa-laſte heaks, ja nendele röömſaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegſaste öppiwad luggema.

Tallinas
trükkitud Lindworsse kirjadega, 1782.

lapsi piinatakse, kui nad vaimuks peavad käima, nõnda kui Alutaguse naisedki laulavad:

pissokessi piinatakse,
rammotummi raisatakse!"

Selle seletusega ei jää põltsamaalane rahule. Kui ta viimaks näeb, et Alutagusel lapsed viina nagu vett joovad, annab ta ise õige seletuse: „Nüüd ei pane ma enam imeks, et teie maal aina masajalad on ja ma poisikesi meeste asemel leian. Kuidas võib siin inimene täie kasvu kätte saada, kui teie ise ju lapse eal ta sisikonna viinaga ära rikute?"

Liigjoomise kõrval karistab ja hurjutab Arwelius oma õpetlikkudes lookestes veel rumalust, laiskust, hooletust, riidlemist, pettust, vargust ja hulkumist ning annab seletust tuleklaasist, taimede kasvamisest, maailmast, taevatähtedest ja mõnest loomast. Kõige suuremat hoolt kannab Arwelius selle eest, et maarahvas mõisavanemaid austaks, nende sõna kuuleks ja oma elukorraga tingimata rahul oleks. Talurahva seisust làstakse linnakodaniku ja taluperemehe vahel tekkinud kahekõnes ülistada ja maarahva head põlve otse „õndsaks eluks" kiita. Talupoja tervis — nii öeldakse seal — ei karda vihma ega külma, sest „töö soojendab nahka." Sadandete lindude laulu saab talupoeg ilma hinnata kuulda, ei nuusuta linna ametmehe toa paha haisu, vaid selle asemel näeb lillekeste ilu ja tunneb nende magusat lõhna. Mis ta ümber sünnib, annab talle asja Jumala peale mõtelda. Talupojale ei ole vaja abi haiguste vastu, ei head seltsi, ei kalleid koole ega uhkeid kirikuid. Talupojale ei saa keegi ülekohut teha, sest et mõisavanemad teda kaitsevad. „Kui talupoeg aga mõistlik oleks ja oma põlvega rahule jääks . . . küll siis oleks hea pidu meie maal!" Kuna kirjanik raamatu eeskõnes, kus ta otse Eestimaa oludest kõneleb, meie rahva põlve haletsemisevääart viletsaks nimetab ja ise selle paranduseks tööle asub, siis ei või eesseisva kahekõne sisu tõsiste olude kujutuseks pidada, vaid Arwelius on siin ainult ideaalid lugejale ette seadnud ja ülistab, nagu teised sentimentaalse kirjanduse voolu esindajad, siin talupoja põlve ja vaikset, idül-

lilist maaelu üldse. Äratatud tundmused jäävad talupoja hingele võõraks, sest et nad tõsisest elust pole välja kasvanud. Me saame aru, miks rahvas, nagu Arwelius ise järgmise ande lõpusõnas kaebab, ta jutud lugemata jätab.

Täisealistele lugejatele kirjutab Arwelius 1790. aastal Beckeri „Noth- und Hülfsbüchlein" järele „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu", millest 10,000 eksemplari ilma hinnata rahva sekka levitatud. Siin lastakse Ramma Josepit kolmekümnes pühapäevases lugemises rahvale nii mõneski elukitsikuses head nõu anda. Raamat õpetab minestanud ja surnud inimeste vahel vahet tegema ja tõsiseid surnumärke ära tundma, juhatab külmavõetud, uppunud, vingu jäänud ja hullu koera hammustatud inimestele abi andma ning haigeid ravitsema, võitleb ägedasti joomatõbega ja prassimisega, karistab roppust, mustust ja hooletust ja seab viimaks Mardi Reinu ja Juhan Rutaka rahvale eeskujuks. Lugemistega terviseõpetusest, rikkakssaamise kunstist, õllekeetmisest ja maarammutamisest lõpeb see imelik hädaja abiraamat, milles õpetused harilikult salmideks kokku võetud. Näiteks:

Kui ka ſinno waewaſt weel
ſiin ei olle abi nähha,
ſiiski römus on ſo meel,
teggid ſa, mis kohhus tehha.

Ehk jälle: Ülts tuhnus jääb ikka tuhnuſeks,
ehk ta küll monda head näeks.

Arweliuse päralt on ka salmikene, millega joomavennad meie ajal veel hooplevad:

Kui mul on wiina, ſiis olen ma meeS,
Wiinaga kaswab ſüdda mo ſees,
Et ma ſiin waewa ja murret ei näe:
Jummala wiljoke kahjo ei te.

Seda „nurjatut salmi" laseb Arwelius Nigula Juhanit laulda ja kõneleb sellejärele siis suurest kahjust, mis viin teeb.

Ärkav kunstlüürika.

Eesti ilmalik kunstlüürika algab didaktiliku luulega, Esimene eleegia millest eespool kõnelesime, peaaegu ühel ajal. Kõige vanem tuttavaks saanud tundelaul on see eleegia, mis Kaarepere

mõisaomanik von Tiesenhausen oma abikaasa surma puhul luuletanud. Chr. von Schlegel avaldas ta Eesti luuletuse näitena ajakirjas „Teutscher Merkur“ 1788. aastal. Pisut lühendatud ja muudetud kujul on ta hiljem üldiselt tuttavaks ja armsakspeetud rahvalauluks saanud, mis sõnadega „Tiiu tasane ju helde“ algab[1]). Seame siin tähendatud ajakirja järele von Tiesenhauseni originali ja rahvasuus leiduva teisendi kõrvuti:

„Minno römo olli Roſi,
Röömuks oma wennale;
Pea öitſis, pea närtſis,
Närtſis, jõudis ſurmale.
Nenda on need ilmſed römud
Ürrike on nende ön:
Tänna paistab päew meil ſelgelt,
Homme pilwed paistawad.
Ja ſe mõtte Roſi peale
Lühhendagu meie aeg,
Löpwad otſa meie römud,
Oh ſiis löppeb kurbadus ka.
Kerge muld ſe katko kinni
Seda kalliſt pörmuſeſt,
Lilled öitsku haua peäle,
Oepik laulgo halledaſt.“
Minno Roſi öiteſb jälle
Suure issa rohhu aias,
Jõua aeg, ka wi mind ſinna,
Kus ei ſurm meid lahhuta

Tio tasſane ja helde
Olli armas minnule!
Pea öitſes, pea närtſis, —
Öitſes, närtſis ſurmale.
Nenda ruttab rööm ſiin ilmas
Ürrikesſe elloga.
Tänna paistab päew meil ſelgeſt,
Homme pilwed kattawad!
Kerge muld tend katko kinni,
Minno kalliſt armokeſt!
Lilled öits'ko haua peale,
Öpik laulgo halledaſt!
Agga Tio öitſeb jälle
Taewa Jssa aea ſees.
Jõua aeg, ka wi mind ſinna,
Kus meid ſurm ei lahhuta.

Tundelaulud vanade kalendrite lisades.

Seesuguseid tundelaule, milles unistava kurbuse, üksilduse, inimliku õnne kaduvuse ja lootuste asjatuse tundmusi avaldati, ilmus Lääne-Euroopas sel ajal rohkel mõõdul. Eleegia oli sentimentaalses voolus kõige armsam luuletõug, sellepärast on loomulik, et ka Eesti kunstlüürika eleegiaga algab.

XVIII. aastasaja lõpul ilmuvad Lindforsi juures trükitud „Eesti-Ma Rahva Kalendris“ mõned tundelaulud, mis tähelepanu teenivad. Pärast Arweliuse ja Willmanni „juturaama-

[1]) Juba 1802. a. oli „Tiiu tasane ja helde“ praegusel kujul üldiselt tuntud. Võrdle „Fragmente aus den Briefen eines Reisenden aus Livland“. 1805, Lhk. 112.

tute" ilmumist hakatakse tähtraamatute lisadesse, mis tänini vaimulikke tarbeid täitnud, ilmalikke lugemisi paigutama. Kalendrite sabad täidavad siis pea ajalehe, pea laste lugemisraamatu, pea luuletustekogu, pea arstiraamatu aset. Neis tuuakse sõnumeid sel ajal peetud sõdadest ja kodumaal ettetulnud haruldastest juhtumistest, näituseks, kuidas hunt 1796 Tallinna ligidalt perest väikese lapse metsa viinud, seal oma poegade hulgas toitnud ja soojendanud. Kalendri lisades leiduvad ka Eesti esimesed ilmalikud tundelaulud, mis rahvale lugemiseks määratud. Kõige esmalt puutub 1796. aasta jaoks trükitud Lindforsi kalendris „Laul" silma, mis talupoja põlve järgmiselt kiidab:

Et ma küll üks tallomees,
Siiski mul hea põlli täes:
Leiwal jätko Jummal annab,
Põld mul omma wilja kannab.
Tööd ma teen hea meelega
Naese-laste-perrega;
Palle-higist toiduſt ſaame,
Teine teist ka armastame.
Keik meil hästi korda läeb,
Südda ikka römo nääb;
Riid ja taplus, kurri kärra
Jäwad meiteſt kaugel ärra.
Naene lahke taſane
Pole ial wastane,
Wõttab moga waewa nähha,
Omma tööd keik auſaſt tehha.
Mis mul wigga ellada? —
Rikkuſeſt ei holi ma,
Kui mul Jumalaſt on jäetud
Leiba, mis mo oſaks ſeätud.
Sure Herra warandus,
Tühhi au ja furustus
Süddant aga waewawad,
Patto tõle kiuſawad.

Eelseisvas laulus avaldatud mõtted ja tunded tuletavad meile elavalt talupoja põlve ülistust Arweliuse lugemisraamatust meelde. Väga võimalik, et ka siin Arweliuse luuletus meie ees seisab. Laulus esineb meie vanema ilukirjanduse üldine karakter. Luuletaja tundmused ei ole tõsisest elust välja kasvanud, ei ole terved ega loomulikud, vaid kunstlikult tehtud ja sellepärast vesised. Muidugi on põllumehe põlvel kauneid külgi, kuid üldiselt ei võinud selleaegne pärispõlves vaevlev mõisaori oma põlve nõnda ülistada. Nii kõlbulik ja eeskujulik, nii idüllilik ja armas ei olnud talurahva elu XVIII. aastasaja lõpul poolegi, kui sentimentaalse maitse ja vildaka mõttekujutusega kirjanik siin seda kirjeldab. Ei võidud teda suure härra seisusest kõrgemaks tõsta ja paleuseks pidada. Lugu oli otse ümberpöördud. Oli vaja püssitikkudest aeda ette teha,

Talumehe põli.

et talupoeg sellest kiidetud paradiisist ära ei põgenenud. Nimelt olid maalt ärajooksmised sel ajal meie mail nii igapäised asjad, et õpetajad tarvilikuks arvasid rahvale sellepärast manitsuse kõnesid pidada, nagu seda ühe õpetaja paberitest, mis Lindforsi kalendris 1795 ära trükitud, võib näha.

Hoopis selgema silmaga vaatab luuletaja talupoja elu peale, kui ta Lindforsi kalendris 1797 „Lapse uinutamise laulu“ avaldab:

Hällilaul.

Magga, armas poiokenne,
Praegu parrem aeg ſul käes;
Emma rüppes, tallekenne,
Sul ei hädda ellades.

Ei ſa weel näe tööd ja waewa,
Murreſt ilma on ſo meel;
Toiduſt ſaad ſa iggapäewa,
Emma piim ſind toidab weel.

Emma tiwaga ſind kattan,
Et ſa jääkſid kahjota,
Kaenla ſees ſind kinni mattan
Et ei külm ſind kohhuta.

Mis ſa tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees;
Küll ſa murret ſama ruttad
Muidugi, kui olled mees.

Issa warjul, emma ſülles
Mis ſind hirmutama peaks?
Kaswa agga mehheks ülles.
Wanemate meleheaks.

Jätta nutto, poiokenne,
Ärra olle rahhota!
Ainu agga, armokenne,
Minno kaenlas maggama.

Laulik, kes talulast vaigistab tähendusrikka sõnaga „Mis sa tühja nutto nuttad, nutto päwad on weel ees“, avaldab juba asjalikumat arusaamist orjapõlvest ja orja tõelikkudest, loomulikkudest tundmustest.

Esimene Kevadelaul.

Esimene looduse- ja rõõmulaul, mis ärkaval Eesti kunstluulel esitada, ilmus Lindforsi kalendri lisas 1798. aastal. Selle pealkiri on „Kewwade laulda“. Kevade elu ja ilu, mida laul kirjeldab, on soojalt tuntud ja, nagu eelseisav hällilaul, oma aja kohta päris osavalt ja siledalt salmidesse valatud:

Südda hüppab römustades,
Talwe aeg on möda läind,
Lumme kattet ſulatades
Päike meile ſoia teind.

Metſad löwad pakkatama,
Rohho-ma jo haljendab:
Orras wörſub, kaswatama
Rohket wilja ruttustab.

Aſad, luhhad, orrud, ſood
Woido wõtwad kaswada,
Talwe lumme weſi woud
Andſid neile wägge ka

Õpik laulab, leokenne
Lendab lauldes, käggi lööb
Omma wiſi, päſokenne
Poegadele peſſa teeb

Süütat, ülendavat rõõmu, mida see kevadelaul maitsma õpetab, oli vaja just sellepärast kätte juhatada, et rahvas kõrtsidest rõõmustust otsis.

H. Wahl ja esimene luulekogu.

Osava tundeluuletajana esineb meile XVIII. aastasaja lõpul Heinrich Wahl. Keele puhtuse ja ladususe järele otsustades tuleb teda sündinud eestlaseks pidada. Ta oli esmalt Pangoti mõisa valitseja ja pärast siin rentnik, suri 1795. Et ta sõjaväele moona muretsedes riigile suurt kasu saatnud, on valitsus ta aadeliseisusesse tõstnud. Ta luuletused anti pärast tema surma üheskoos välja ja kannavad pealkirja „Monned laulud" (1806). See on meie esimene ilmalik luulekogu. Ta sisaldab küll ainult tõlkeid, kuid mitmed neist, nagu kurblik-magus aaria „Lilled tele korjage" ja eleegia isa haual, olid hästi korda läinud ja avaldasid head mõju. Viimasest toome siin paar salmi näiteks:

Öndsad on, kes lotes hinge heitsid,
Kallis Issa! Önnis olled Sa,
Inglid töid sul Kroni, kui sind hüüdsid,
Ja sa läksid rahhoga!

Könnid seal, kus alla jäänd keik tähhed,
Maailm kadund pörmuks sinno eest.
Silmapilgus nendest möda lähhed,
Lojat näed sa iggawest.

Friedrich Wilhelm von Willmann.

Willmanni elust.

Samal aastal, mil Arwelius oma õpetlikud lookesed ja laulud lugemisraamatu näol välja andis, esines veel teine kirjanik ilmaliku raamatuga, mis meile esimesed valmid ja mõistukõned tõi. See oli Predik Willem Willmann, nagu ta ise oma Saksa nime eestistanud ja rahvalikumaks teinud.

Friedrich Wilhelm von Willmann sündis 1746. aastal Suures-Gramdenis Kuramaal, aga toodi juba teisel eluaastal Riiga. Kui ta esiti kodus ja selle järele Pormsahteni mõisas eraviisil oli eelharidust saanud, astus ta Göttingeni ülikooli usuteadust õppima. 1772. aastal asus Willmann Saaremaale Karja kihelkonda abiõpetajaks. See kogudus anti 1785 täiesti ta vaimuliku hoolekandmise

alla. Aastal 1790 tõstis Austria keiser Joseph II. Willmanni kasulikkude kirjatööde eest aadeliseisusesse. 1805 lahkus Willmann meelenukruse pärast kirikuõpetaja ametist, käis väljamaal reisimas ja asus siis Karja kirikumõisa lähedale maale elama. Ta suri 20. jaanuaril 1819.

Willmanni kirjatööd.

Nagu Willmann oma moraalijutluste „Ellamise-Juhhataja" saksakeelses eeskõnes seletab, peab ta valgustust iga rahva õnne aluseks, aga mitte seda valgustust, mis selle sõna all Lääne-Euroopas mõisteti. Willmanni arvates näitavat pühakiri, jutluse- ja lauluraamat küll tee kätte, mis rahva õnnelikule elukorrale viib, kuid neist raamatutest ei saavat rahvale küllalt ja ilma seletamata ei jõudvat nad talupoja meelt ja südant harida, sest et nende sisu talumehe kitsale mõistusele liig kõrge olevat. Oma kirjandusliku tegevusega tahab Willmann rahvast esmalt mõtlema õpetada, ta kombeid ja elujärge parandada. Mõtlemist äratavad iseäranis valmid, mõistukõned ja mõistatused. Sellepärast valib Willmann ka kahe esimese kirjanduse tõu soetamise oma ülesandeks ja toob 1782. a. pealkirja all „Juttud ja Moistatused" neid suure kogu, millele ta lõpul hulga rahvamõistatusi ja mõned õpetused mesilastepidamisest ja elajate-ravitsemisest juurde lisanud.

Willmanni teeneks Eesti kirjandusloos tuleb pidada esimeste eepiliste kirjandustõugude tootmist proosas. Esimesel kohal seisab siin mõistust teritav ja igapäevast elutarkust sisaldav valm. Neist on Willmannil hea kogu algupäraseid töid ja mõned päris kenasti välja mõeldud. Toome siin näiteks „Lõukene, karu, hunt ja rebane."

Valmid.

Loukoer, kes kunningaks teiste metſaliste ſeas nimmetakſe, et temma ſe kangem ja tuggewam, kutſus Karro ja Hunti ja Rebbaſt omma auko woeraks. Karro olli esſimene ſisſe minnemas; teiſed jäid wälja. Loukoer wõttis tedda wiſi pärraſt wasto ja küſſis, kas keik temma mele järrel piddi ollema. Rummal Karro kostis: „oh, ſiin on üks pärrato raibe hais! eks ſe olle teile häbbiks niſugguſes haiſus elada?" — Siis andis Loukoer temmale wasto kõrwo, et ta mahhalanges, ütteldes: „kas ſa tohhid omma Kunninga ülle naerda!" ja teggi temmale otſa. Nüüd läks Hunt ſisſe, arwades targem ollewad; Rebbane jäi wälja wahtima, mis ſünnib. Loukoer

wõttis ka Hunti auſaste wasto ja küſſis ſeddaſamma temma käeſt, mis ta Karro käeſt olli küſſinud. Hunt, ſilmad agga woõreti peas, kostis: „oh, mis känna ja hea hais ſiin on! Jo ſiin keikſugguſed roſid ja lillekesſed!“ Siis andis Loukoer ka temmale wasto körwo ja ütles: „Sinna ſallalik, kas ſinna nenda pead walletama! ſeſt ſe haiſeb ſiin wägga ſandiste!“ ja kiskus joonega tedda lõhki. Nüüd tulli wimaks Rebbane kummardades Loukoera juure. Ka temma ſai illuſaste wasto woetud ja küſſiti ka temmalt, kas keik ta melepäraſt piddi ollema. Rebbane, jubba targem, kostis: „Kui ſe kunninga mele järrel on, ſiis ka minna ſellega pean rahhul ollema.“ — „Agga mis hais on ſiin?“ küſſis Loukoer. Rebbane wastas: „Armas kunningas, ärge pange pahhaks, et minna ſelle peale mitte ei wõi wastada, ſeſt tänna hommiko kotto tulles olli üks wägga paks uddo, ja ſeſt on minno ninna ſulgus.“ Siis ütles naerdes Loukoer: „ſinna moiſtad õiete targaste ja auſaste könnelda, istu mahha ja ſö!“

Willmanni sõnade järele tahab eelseisev valm seda õpetada, et inimene neile, kes temast vägevamad, ei pea välja lobisema, mis ta mõtleb, vaid enne hästi sõnu kaaluma ja siis mõtted ettevaatlikult väljendama.

Teiseks püüab Willmann lühikestes luulelugudes inimese mõtlevat vaimu ja usklikku südant sel teel rahuldada, et nende lugude abil filosoofilisi küsimusi asetab ja igavesi tõdesid näitlikuks teeb. Kirjanduslikuks tulemuseks on siin meelt ja südant hariv p a r a a b e l ehk m õ i s t u k õ n e. Paraabel. Näiteks paigutame siin „Wana sulane.“

Üks wanna ſullane, kes mitto aastad tenimas olnud ja ei ühtegit enneſele kätte teninb, et kül monned ſullaſed rikkaks lähewad, kaebas ſedda omma herrale. Herra kostis: „Ma ollen ſinnule ſo palka auſasti ärramaksnud ja ühtegi üllekohhut ſulle teinud. Et ſinul agga önne ei olle, ſeſt tahhan ma nüüd katſuda, kelle jü ſe on. Tulleb ſe Jummalaſt, ſiis pead ſa rahhul ollema, tulleb ſe innimeſteſt, ſiis ſaab nou piddada. Herra töi ſiis kambriſt kaks kukrud wälja, mis õige kui üks näitaſid ollewad, aga teiſe ſiſſe olli kuld rahha pandud, teiſe ſiſſe jälle ſea tinna. Temma ütles ſiis ſullaſe wastu: „Wallitſe nüüd, ſiin on kulda ning ka ſea tinna, mis ſaad, ſega peab rahhul ollema.“ Sullane watab ahneste nende peale ja ei tea mitte, mis ta peab teggema. Mollemad kukrud ühheſugguſed ja ta ei tahha ommeti mitte ſea tinna, waid kulda ſada. Mis tehha? Ühte peab ta jo wõtma. Ta

wõttab — agga, mis on seal sees? Parrago Jummal! sea tinna sai temmale ossaks. Siis ütles herra: „Kelle sü on se nüüd? Sinno ön on sant, sa näed, et teise sisse olli kulb pandud, ja sa wõtsid ommeti sea tinna!"

Mõistukõne lõpul seletab Willmann, et õnn ja õnnetus on Jumala käes. Igaüks peab sellega rahul olema, mis talle jagatud ja ometi mitte ära väsima õnne taga nõudmast, niipalju kui õige inimene suudab. Willmanni valmides ja mõistukõnedes valitseb erapooletus: ta noomib, kus tarvis, niihästi isandat kui ka orja. Paraku leitavat mõisavanemaid, kes pere vastu väga valjud olevat, neid liia tööga vaevavat ja pealegi teenitud palka riisuvat. Seesuguseid perevanemaid nimetab ta ülekohtusteks varasteks. Orja õpetab Willmann ausasti isanda sõna kuulma, siis ei olevat ka orjapõli raske. Niisugune õiglus võitis rahva südame.

Anekdoot.

Edasi lõbustab Willmann lugejat üllatava- ja naljakasisuliste lookestega, milles mingi isiku kohta huvitavaid üksikasju jutustatakse, et kuulaja meeleolu tõsta. Kirjanduses kutsutakse seesugust lühikest naljakat lugu anekdoodiks. Laenatud aine põhjal jutustab Willmann näituseks tuttava loo selle üle, kuidas herrad joobnud mehe tänavalt ära koristasid, uhkesse saali viisid, seal ta toredasti riietasid, teda kalliste söökide ja jookidega, mängu ja tantsuga lõbustasid, ta jälle purju panid ning ta endistes räbalates tänavale tagasi viisid. Pohmelusest ärkav talupoeg arvab end unes taeva käinud olevat. Tähendatud anekdoodile on näidend: „Pärmi-Jaagu unenägu" rajatud, mille niihästi Rosenplänter kui ka J. W. Jannsen eestistanud.

Rüütliromaan „Jüri ja Els."

Lõpuks peituvad Willmanni „Juttudes" ka veel romaani ja novelli algidud. Ta pisarrikas „Jüri ja Els" pole midagi muud kui lühendatud rüütliromaan, mille sisuks keskajast päritolev muinasjutuline armulugu Provence vürstipoja Peetri ja Neapoli kuningatütre, ilusa Maguelonne vahel. Bernard de Treviers luuletas sellest ainest 1180 a. ümber lugulaulu, hiljem on ta prantsuskeelseks rüütliromaaniks ümber töötatud ja siis rahvaraamatuna pea kõikidesse Euroopa

keeltesse tõlgitud. Willmann on ainult tegelaste nimed eestistanud, kuid sisu pole palju muudetud.

Vürstipoeg Jüri, tark ja nägus noormees, tutvub kuningatütre Elsega. Mõlemad on oma vanemate ainikud. Noori inimesi ühendab tugev armastuseside. Ehk küll Jüri kuningale meeldib, ei tihku ta Jürit endale väimeheks võtta, sest et tütar juba ammu teisele tõotatud. Jüri ja Els tahavad kuninga keelust hoolimata abiellu astuda ja seks on vaja võõrale maale põgeneda. Varandusi rikkalikult kaasa võttes, ratsutavad nad mööda metsi ja soid, kuni mereranda jõuavad. Kuna Els puu all väsimust puhkab, läheb Jüri mere äärde edasipõgenemise võimalusi uurima. Kange tuul viib tal peast kübara, mis Else poolt saadud kalliskiviga ehitud, lainetesse. Rannas leiduva väikese paadi abil katsub Jüri kübarat päästa, kuid ei suuda paati vastu tuult enam randa sõuda, vaid tuul viib ta ulgumerele, kus ta üksindusesse mahajäänud Else kurva saatuse pärast suurt ahastust tunneb.

Unest ärgates ei mõista Els seletada, kuhu Jüri kadunud, õhkab ja ägab lõpmata, tunneb hirmu metsaliste pärast, kannatab nälga ja janu. Kui ta päevad otsa metsas eksinud, sattub ta vanamehe juurde, kes talle sellekohase palve järele paadi muretseb ja ta sinna maale viib, kus Jüri isa vürstiks oli. Jüri vanemad ei teadnud poja saatusest midagi, ja Els ei kõnelnud sõnagi sellest, et ta kuningatütar ning Jüri mõrsja on ja nad üheskoos Else vanemate juurest põgenenud. Els müüs oma kalliskivid ja ehted, ehitas saadud rahaga kiriku ja kooli ning kandis vaeste eest hoolt.

Kui tuul kolm päeva Jüri paati merel sinna-tänna hulgutanud, päästsid Türgi laevamehed nooremehe ja viisid ta oma keisri ette. Ilus ja mõistlik vürstipoeg meeldis sedavõrd Türgi keisrile, et teda lõpuks endale väimeheks kutsus, kui ta aga Muhamedi usu vastu võtaks. Meelitustest hoolimata jäi Jüri ristiusule ja oma kihlatud mõrsjale ustavaks. Kord suurel pidupäeval heas tujus olles, andis keiser Jürile luba mõnda soovi avaldada, mida tingimata tõotas täita. Jüri palus luba kodumaale tagasi minna. Keiser andis Jürile rohkesti kingitusi, laskis hulga ristiusku pärisorje vabaks ja saatis nad Jüri seltsis laevaga kodumaale.

Vanemate rõõm oli poega nähes kirjeldamata, kuid Jüri rõõm muutus leinaks, kui talle kadunud mõrsja meelde tuli. Seda suurem oli Jüri üllatus, kui Els tervena ja priskena endises riideehtes talle esines. Jüri sai Elsega abiellu astumiseks vanematelt õnnistuse ja ka kuningas, olles rõõmus

tütre ülesleidmise pärast, ei võinud oma nõusoleku avaldamist keelda, tõstis pealegi Jüri oma troonipärijaks.

Keskajaline rüütliromaan rahuldab lugejas peaasjalikult ainehuvi, sellepärast piirdubki jutustus siin, nagu muinasjutuski, fantastiliste juhtumuste esitamisega, ilma et neid katsuks põhjendada ning siduda. Sündmustik on siin kokkuliidetud üksikutest lahtistest järkudest, mis tegevuseüksust ei moodusta, vaid ainult tegelaste nimedega on ühendatud. Jutustuses esineb keskajaline ilma- ja eluvaade, mille silmapaistvamaks põhijooneks on usundiline moment ja kommete puhtus.

Novell „Inno pulmad".

Novellide esindajaks tuleb pidada anekdoodilist külajutukest „Inno pulmad". Kuna eelmine jutustus mitmest episoodist koos seisab, esitatakse siin ühejärguline lugu teatava uudisena ehk ennekuulmata sündmusena.

Innot ja Marit, kes kuskil mõisas seltsis üles kasvanud, ühendab kindel armastuseside. Mõisasaksad on sellega nõus, et nad paari lähevad. On nad kaks korda maha kuulutatud, siis tuleb ootamata takistus. Pulmi peab edasi lükatama, sest mõisaproual on vaja pikemaks ajaks kuhugi Tartu taha mõisa sõita ja toatüdruk Mari võetakse tingimata sinna kaasa, kuna Inno koju jääb härrat teenima. Niipea kui proua teatavasse mõisa jõudnud, jääb Mari järsku haigeks ja sureb. Inno kurbus on piirita. Mari tagasitoodud riideid nähes nutab ta nii, et surra tahab. Härra ütleb enese und näinud olevat: mõisa ligidal seisvat suur raha-auk, mille asupaika Innole unes siis lähemalt teada antavat, kui Inno Kriimu-Anne ära võtaks, kes ilmast ilma joobnud oli ja siis riidles. Oma nime oli ta lõhkikistud silmnäost saanud. Inno seesugust naist ei taha, pakutagu talle kas terve raha-augu varandus kaasavaraks. Meelituste ja ähvarduste varal heidab Inno siiski härra nõusse, kuid selle tingimusega, et Anne kriimud silmad laulatuse juures peavad kinni kaetud olema. Ta soovib, et härra raha-augu varanduse omandaks ja loodab, et kurbus Mari surma pärast ta hauda viib ja surm teda hernehirmutuse taolise naise küüsist päästab. Sedamaid kutsutakse nüüd õpetaja neid paari õnnistama. Kuid vaimulik mees nõuab, et mõrsja silmnägu lahti tehtaks, sest muidu ei tohtivat laulatust ette võtta. Kui mõisahärra siis mõrsja näolt rätiku ära võtab, seisab surnuks peetud Mari täies tervises ja priskuses Inno kõrval. Ta oli ainult varjusurnud olnud ja kuhugi kabelihauda maetud. Seal tulnud ta varsti pärast matuse talitust meelemõistu-

sele. Õnneks kuulnud köster ärkava tüdruku ägamist ja saanud puusärgi kaane veel õigel ajal avada. Mõisavanemad tahtnud Innot üllatada ja pole talle Mari päästmist ennem teada andnud, kui laulatuse ajal kirikuõpetaja ees.

„Jüri ja Els“ ning „Inno pulmad“ olid rahvale väga meele järele. Willmann püüdis rahvalikult kirjutada; ehk ta keeles küll rohkesti grammatikavigu esineb, lepib lugeja nendega peagi, sest et raamatust tihti välja paistab, et kirjanik rahva kombeid on tundma õppinud ja ta rahva elust ning saatusest soojalt osa võtab.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce.

Meie kodumaa seisuslikud ja majanduslikud vastolud, eriti Eesti rahva vilets elujärg, millesse mitmesaja aastane orjapõli teda saatnud, paistsid igale erapooletule inimesele silma, liiategi sisserändavatele väljamaalastele, kelle kodumail talupoeg võrdlemisi jõukalt elas. Mitmed reisijad, nagu sakslane Chr. H. von Schlegel[1]) avaldasid Eesti rahva selleaegse viletsa oleku üle sügavat kaastundmust ja kahetsemist.

XIX. aastasaja algul tõusis ühest seesugusest humaansest väljamaalasest, nimelt Lucest, kes siin uue kodumaa leidnud, alandatud ja viletsale rahvale soe sõber ja vaimline ärataja.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce — eesti keelse-

Johann Wilhelm Ludwig von Luce.

Luce elust.

[1]) Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. Meiningen, 1819—1830.

tes raamatutes nimetab ta ennast Johann Willem Luddi Ludseks — sündis Hasselfeldi linnakeses Saksamaal 25. augustil 1750. Ta isa oli siin postmeister. Kui enneaegsel oli meie tulevasel kirjanikul 14. eluaastani väga väikene kasv ja kidur tervis. Sellest hoolimata avaldas ta varakult häid vaimuandeid. Juba 8 aastaselt katsus ta kirjatöid teha ja salmikuid riimida. Samas vanaduses õppis ta ka klaverit mängima. Suures õpihimus luges poisikene kõike, mis talle kätte juhtus. Vanemate soovi mööda ja enese tahtmise vastu hakkas Luce ennast vaimulikule elukutsele ette valmistama. Ta käis seks esmalt Halberstädti doomkoolis ja õppis siis Göttingeni ülikoolis usuteadust. 1781. aastal kutsus kapten Stackelberg ta Saaremaale oma lastele koduõpetajaks. Ehk küll Lucel nõu oli maailmareise ette võtta, jäi ta siiski esiotsa Saaremaale paigale, kus ta 1783 Püha kihelkonna hingekarjaseks hakkas. Ses ametis õppis Luce hoolega Eesti keelt. Luce vaated ei käinud meie kiriku sümboolsete kirjadega kokku. Lihavõtteks 1795 pani ta häkki meelekurbuse ja usulise kahtlemise tagajärjel kirikuõpetaja ameti maha ja heitis mõisapidajaks. Abikaasa surma järele jättis ta sellegi elukutse, läks Saksamaale, õppis Göttingeni ülikoolis arstiteadust ja omandas selles teaduses doktori aukraadi. Nüüd asus ta uuesti meie maale elama. Et tal luba polnud Vene riigis haigeid arstida, ostis ta Saaremaal Pilkuse mõisa ja hakkas põllumeheks. Peale selle pidas ta mitmesuguseid auametеid, oli kirikueestseisja, maksukommisjoni liige, Kuresaare kohtuhärra, raehärra ja politseimeister. 1795. aastal tõsteti Luce Rooma keiserlikuks aadelimeheks. Kui ta Peeterburis arstiteaduse doktori õigused Venemaa kohta iseäralise eksami teel oli omandanud, hakkas ta Kuresaares arstiks. Selle järele pidas ta 1804—1820 Saaremaa kooli-inspektori ametit ja edendas südisti rahvaharidust. 1817. aastal asutas Dr. Luce Saaremaa kirikuõpetajate kaastegevusel Kuresaares „Ehstnische litterarische Gesellschaft", kes enesele Eesti keele uurimise ülesandeks seadis. See selts lõpetas pärast Luce surma oma tegevuse. Omad viimsed elupäevad saatis Luce Kaarma kirikumõisa ligidal mööda ja suri siin 23. mail 1842. a.

Tegevuse sihid.

Kuidas eestlast ennast halvaks peeti, nõnda põlati ka tema keelt. Selle nähtuse vastu astub Luce nagu mõni sündinud eestlane ja tuline isamaalane välja ja hurjutab neid, kes Eesti keelt inetuks, vaeseks ja halvaks pidasid. Luce avaldab selle üle tõsist meelepaha, et Eestimaa mehed, kes

ülikoolides õpivad, isekeskes oma kodukeelt ei kõnele, nagu seda kõik muulased, näit. ungarlased, venelased, prantslased, Lätimaa mehed jne. tegevat. Küsimuse peale, mispärast see nõnda on, vastanud Eestimaa mehed pilgates, Eesti keel olevat ju ainult talupoegade keel, milles ilma võõra keele abita teaduslikkudest asjadest ei saa kõnelda. Luce tõendab, et kõik keeled esialgselt talupoegade keeled on olnud ja et neid ajajooksul on haritud ja täiendatud. Nii olevat Saksa keelde palju võõraid sõnu võetud, mis tal enesel puudusid. Eesti keel olevat rikas, tal olevat sõnu, mida kõigis tähendustes võimata üheainsa saksakeelse sõnaga ära seletada. Ja mis mõtteavaldamiseks Eesti keeles veel puuduvat, seda võivat eestlane ise varsti leida, kui teda aga mõtlema õpetatakse. Eesti keel olevat kõlav, teda võidavat hästi luuletamiseks tarvitada. Mõni Saksa laul olevat Eesti tõlkes ilusamakski läinud. Eesti keel minevat oma ilusa kõla poolest kõigist keeltest ette, isegi Hispaania ja Itaalia keelest. Et Eesti keele ilu ja väärtust ei tunta, tulevat küll osalt sellest, et sakslased teda täiesti ära ei õpi, vaid teda halvaks peavad. Eesti keele sisemise väärtuse ja praktiliste otstarvete pärast arvas Luce, et õpetlastel vaja olevat Saksa „Fruchtbringende Gesellschaft" eeskujul kokku astuda ja Eesti keele harimiseks seltsi asutada. Tähendatud esimene Saksa keeleselts asutati Weimaris 1617. aastal selle tarbega, et Saksa keelt arendada, iseäranis võõrastest laensõnadest puhastada. Eesti keeleseltsi asutamise mõtte tegi Luce tõesti teoks. Kuid suurt vilja see selts kanda ei võinud, sest et ta Saaremaal, kodumaa kõrvalisemas nurgas töötas, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele sõpru võidi sõrmede peal loetleda. Ka väljaspool seltsi püüdis Luce Eesti keeleharimist edendada. Seks pakkus ta Pärnu õpetajale Rosenplänterile kätt ja tegi ta ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache" tarvis rohkesti kaastööd. Pea seletab Luce selles ajakirjas Eesti kohanimesid, sõnu ja kõnekäändusid, täiendab seeläbi Hupeli sõnaraamatut, pea teeb ta kirjaviisi parandamiseks uusi ettepanekuid ('obune, 'ein), pea kirjutab tema ilmunud raamatute üle arvustusi.

Luce kirjandusliku tegevuse siht on sama, mis Wilmannil: Eesti rahva kõlbliste ja majandusliste olude parandamine; siinjuures paneb ta pearõhku nähtavasti rahva majandusliste ja tervisliste olude parandamise peale. Luce parem ja laialisemalt tuntud kirjatöö on „Sarema Jutto ramat“, millest I. jagu 1807 ja II. jagu 1812 ilmus. Raamat on keiser Aleksander I. pühendatud. Luce ei tarvita mitte valmide vormi, nagu Willmann, vaid ta loob eeskujusid pakkuvaid, algupäraseid elupilte, idülle, laiendatud mõistukõnesid, mille tegelased sõnadega ja tegudega lugejat järeleaimamisele meelitavad, ilma et jutu peamõte lõpul iseäraldi õpetuseks oleks kokku võetud. Tihti püütakse lugu sel teel mõjuvamaks ja meeldivamaks teha, et tegelased otsekoheses kõnes lastakse esineda. Kuna see kirjandusetõug kõnesolevale ajajärgule iseloomuline on ja selleaegsest „jutukirjandusest“ tähtsa osa moodustab, peame teda pisut lähemalt tundma õppima. Võtame selleks Luce lugudest järgukese näiteks:

Sarema Jutto ramat.

„Jürri, üks kümne aastane poisikenne, mängis oues, ja teggi ennesele üht pissokest kasso aeda, siis tulli pissoke Mia hüppades ja tantsides temma jure.

Jus! hüüdis ta jubba emalt, ma ollen sind otsind! et wata mis mul on! (ta näitas temmale üht wägga suurt ouna).

Jürri. Oi, oi! mis suur see on! kust sa said?

Mia. Tahhad sa teäda? ma leidsin!

Jürri. Mia! sinno issa ei salli tedda mitte, et sa . . .

Mia. Jus! ma narrin sind. Jumal hoidko, et ma piddin warrastama, ehk olled sa sedda jubba minnust kuulnud ehk näinud?

Jürri. Ei mitte! sepärrast kohkusin ma öiete ärra, kui sa ütlesid, et sa sedda ollid leidnud; agga kust sa said?

Mia. Proua käest. Ma noppisin ounad ülles, mis mahha puistati ja ollin öiete nobbe; sepärrast andis Proua mulle sedda ouna. Söme nüüd ärra! Ons sul nugga?

Jürri. Kül!

Mia. Leika siis neljaks tükkiks katki (ta leikas sedda wisi). Säh, üks ossa on sinno pärralt. Kaks ma pannen paigale, omma issale ja omma pissokesse wennale.

Jürri. Aitümma, pai Mia! ellaks so emma weel, siis peaks temma ka üks ossa sama.

Mia. Jah wist, pai Jürrikene! ma mõtlesin kül ka sedda, agga ta on surnud. Woiksin ma tedda ülles ärratada, heameelega tahhaksin ma kolm päwad sõmata ja jomata olla. Oh! mo armas emma!

Jürri. Ärra nutta mitte, Miakene! Ennä! mis kennad sured seemned ouna sees on! ons sul ka moningad?

Mia. Kaks tükki!

Jürri. Anna mulle, pai Mia! puistame teised ka wälja!

Mia. Säh! mis sa nendega tahad tehha?

Jürri. Mis muud, ma pannen neid seia mo pisukesse aeda mahha, siis kaswawad nemmad sureks ouna puuks ja kandwad mulle ka eddespiddi nisugused sured ounad, ja kül hulk, siis ma annan sulle üks kord jälle ounad, kui nemmad küpseks on saanud.

Mia. Jah wist! se on tõsi!"

Siin lõpeb dialoog. Jutu teisest poolest kuuleme, et mahapandud seemnetest ilusad õunapuud kasvasid, mis Jüri isale, selle järele kui mõisahärra puud ära pookida lasknud, suureks rikkuse-allikaks said. Kui Jüri viimaks selles talus peremeheks hakkab, võtab ta oma lapsepõlve mänguseltsilise Mia naiseks. Saksa õun, millele nende aineline hea käekäik rajatud, pakub abielupaarile tihti jutuainet.

Nagu näha, tahetakse siin rahvast viljapuude harimisele äratada. Niisama on ka Luce teiste juttude siht avalik ja ei jäta midagi üle mõtelda ja otsida. Esinevad tegelased ei ole eesolevas näites elavad kujud, nad on abstraktsed nimed. Sõnad, mis neile suhu pandud ja nende teod ei ole hingeliselt põhjendatud. Niisuguseid sõnu ja mõtteid ei või üldse laste suust oodata. Ometi on Luce juttudes, kui neid eelminevate kirjameeste omadega võrdleme, ses tükis edenemist märgata, et tema sisu poolest iseseisvusele püüab, oma lugude sündmustikud rahva elu tarviduse järele suuremalt osalt ise kokku seab, kuigi tagaaetud praktiline ja õpetlik eesmärk teda kunstiväärtuslisi töid loomast takistab. Seesuguste jutukeste varal püüab Luce Eesti rahvast majanduslisest ja kõlblisest viletsusest välja aidata. Et talupojal sel ajal nälg tihti varaks oli, õpetas Luce iseäralises kirjakeses „Nõu ja abbi, kui vaesus ja nälg käe on" (1818), kuidas 12 metsataimest ilma suurema vaevata ja kuluta toi-

dule võib lisa muretseda. Tohtrina pidas Luce suurt hoolt rahva terviseolude parandamise eest. „Targa vannamehhe Martin Rige pabberilehhed", mis „Sarema Jutto ramatus" ära trükitud, toovad selle kohta juhatust, kuidas kõige sagedamini liikuvate haiguste puhul põdejate valu võib vähendada ja neile kergitust saata. Ühtlasi keelab Luce talupoega soolapuhujate ja nõidade juurde minemast ja käsib neid raske haiguse korral arstide käest nõu ja abi otsida. Iseäralises kirjakeses manitseb ta rahvast, et see endale kaitserõugeid laseks panna.

Kui Luce, nagu ka eelseisav näide tõendab, kõiki keelepeensusi ei tunne ja mõnes kohas, iseäranis sihituse ja eitava kõneviisi tarvitusel, Eesti grammatika vastu eksib, siis ei või seda just imeks panna: ta tuli alles täies meheeas meie maale, ometi suutis ta Eesti keele üsna selgeks õppida ja võis kaunis rahvalikult kirjutada.

Reinhold Johann Winkler.

Eepilise kunstluule algus.

Vanem ilmalik kirjandus, mis senini läbi harutatud, avaldab suuremalt osalt didaktilist ja lüürilist laadi, kuna eepilised tooted peaaegu täiesti puuduvad. Vist oleks lugulaule heal meelel loetud, kui neid oleks ilmunud. Pikemate luuletööde soetamine käis Saksa õpetajatele, kellel keeleraskustega veel palju võitlemist, üle jõu. Küll oli kord katsutud rahvale lugulaulu pakkuda. Nimelt ilmus juba 1788. aastal Tallinna ja Tartu murdes jutustav laul iseseisva raamatu näol, mille sisu ta pikka pealkirja üles pandud: „Üks hirmus ja tõest sündinud luggu, ühhest Kornetist, kes oma Frauat ning kaks Last, ühhe Moisa-Preili pärrast on ärra surmanud. Ning kuida temma sepärrast Musuhhi Linnas on sanud ärrahukkatud. Sedda Laulo on temma issi Vangi-Tornis teinud. Sel visil: Kui meil on püsti Hädda käes." Laulu tõlkija on tundmata. Lugu on jutustaja enese meelest nii õudne ja hirmus, et seesugust sündmust ei türklaste ega tatarlaste seas veel ei olevat ette tulnud. Noor, rikas mõisniku tütar on sõjamehe südame ja meeled niikaugelt vallanud, et see

oma armastuse-kirge preili vastu enam ei suuda taltsutada. Et uut armastuse-ühendust võimaldada, tõukab kornet oma abikaasale mõõga rindu ja saadab siis hullumeelses tujus ka veel oma kaks väikest last, kes ema tapmist pealt näinud, nagu „koera kutsikad" surma. Kolmekordne hirmus veretöö ja mõrtsuka enese eelseisev ärahukkamine rattal on lugulaulus võimalikult paljakskistud pildina kujutatud, et ristirahvas seda nähes kuradi kiusatustest ennast eemal hoiaks ja abielu pühaks peaks. Kirjanduslikku väärtust sel riimitööl ei ole, kuid ta karakteriseerib Eesti ilukirjanduse ajajärku, mil „tõestisündinud haledaid lugusid" võimalikult kohutavalt armastatakse esitada, lootes, et niisugused lood rahva elukommete peale parandavat mõju avaldavad. Karakteristika pärast olemegi seda lugu tagant järele puudutanud. Pisut paremate lugulauludega, nimelt esimeste eestikeelsete ballaadidega, esineb Winkler Eesti luuletajana, kuna ta üldse üksnes seotud kõnes meie ilmalikku kirjavara püüab kasvatada.

Winkleri elust.

Reinhold Johann Winkler on Eestimaa superintendendi R. J. Winkleri poeg; ta sündis Tallinnas 12. jaanuaril 1767. Kõrgema hariduse sai ta Jena ülikoolis, kus ta 1785—1787 usuteadust õppis. Selle järele pidas Winkler mõned aastad Eestimaal kodukooliõpetaja ametit; 1793 valiti ta Moskva Saksa kooli rektoriks ja siis 1795 Jüri koguduse õpetajaks Harjumaal. Siit kutsuti ta 1810 Tallinnasse doomkiriku ülemõpetajaks, mis ametit ta eluotsani pidas. Ta suri 24. jaanuaril 1815.[1])

Winkleri kirjatööd.

Kõige pealt esiteleb Winkler ennast lüürilise luuletajana. Rahutu aeg oli käes, mis iseäranis rusuvalt sakslaste peale mõjus. Napoleon I. kaitse all tekkis 14 Saksa riigikesest „Rheini ühendus", mille terav ots Saksa keisririigi vastu pöörati. Saksamaa häbistus ja alandamine algas seega, et keiser Franz Saksa krooni maha pani, misjärele Saksa riik ära lõpetati. Ainult Preisimaa pani veel Napoleonile vastu, kuid pealinn Berliin oli vaenlase käes ja kuningas Königsbergi põgenenud. Preisimaaga ühendas end nüüd keiser Aleksander I. Napoleoni vastu. Vene väed

[1]) H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, lhk. 65.

kelle hulgas muidugi ka Eesti soldatid teenisid, käisid mitmet puhku valitsushimulist korslast talitsemas. Ja nagu Schenkendorf, Arndt ja teised Saksamaal sel ajal isamaaning sõjalaulude abil rahvast vabastuse võitlusele vaimustasid, nõnda luuletas ka Winkler Eesti soldatitele sõjalaule. Nõnda sündis 1807 teine Eesti antoloogia „Eesti-Ma-väe söa-laulud", mis keiserliku ülemate loaga trükitud. Raamat sisaldab viis laulu, mis sisu poolest kõik ilmumise aja ja oludega ühenduses seisavad. Esimene nende hulgast „Miks meil vessi silmas?" annab sellest ajast ning lauliku hingeolust kujuka pildi:

Miks meil weſi ſilmas?
Miks ſe kurwastus?
Kas jo ſiin Ma-ilmas
Wõitnud kawalus?

Ei mo armad wennad,
Jummal ellab weel,
Olgem aga waprad,
Siis ſaab keik heaks teal.

Waatkem üllest röömſaſt
Jõſa pole weel!
Omma laste waewaſt
Polle tal hea meel.

Kes ſiin rahho rikwab,
Neid ta löppetab;
Ja kes rahho andwab,
Neid ta armastab.

Warao ſai ſurma
Merre põhja ſees,
Seſt ta mõtles kurja
Ommas ſüddames.

Langema ka peab
Ühte Babilon.
„Jummal keik ſiin ſeab",
Ütleb Salomon.

Waat! Jehowa annab
Kuulda oma heält,
Waat! ta abbi paistab
Meil jo üllewelt.

Meie Keisri Herra
On jo walmiſtud,
Et ma-ilma kärra
Nüüd ſaaks löppetud.

Peale esimese salmi, mis tuttavat Saksa keele laulu meelde tuletab, on laul algupärane. Laulik kurdab siin saatuse üle, mis Napoleoni läbi rahvaste peale tulnud, kinnitab ja julgustab sõjamehi Jumala abi meelde tuletades ja uhket korslast uppuva Varaoga võrreldes. Täis vaimustust on ka sõjameeste lahkumise laul „Nüüd, mehhed, olge tuggevad!" See kui ka järgnev Eesti esimene ballaad „Üks suur mees olli ennemuist pitk Koljat nimmega, mis võidulootust vaenlase üle kinnitas, said pärastpoole kooli lugemisraamatu kaudu laialt tuttavaks. Koljati lugu on iseenesest kaunis õudne ja balaadi aineks tänulik, kuid selle aja maitse

järele muutub ta Winkleri käes päris kollitamiseks. Tema kujutamise järele on Koljatil kondid nagu hobusel, silmad kiirgavad tal, et hundidki hirmuvad, ja tegevuse poolest on ta nagu põrgust ilmunud kurat ise.

1816. aastal, seega pärast Winkleri surma, ilmus ta teine luuletuste kogu „Juttud.“ Selle ühise nime alla mahutatakse peale Bürgeri tuttava moraliseeriva ballaadi „Laul ausast mehhest“ veel mõned mõistukõned, valmid, kaks liigutavat surmalaulu ja filosoofiline õppelaul „Kahhesuggune innimeste surus.“ Keele poolest jäävad lugulaulud, mille kallal viimne voolimise töö tegemata jäänud, varemalt ilmunud sõjalauludest taha. Salmimõõdu täitmiseks on sagedasti paiksõnu tarvitatud ja sõnu lühendatud. Kelle poolest siledam, tuumakam ja huvitavam Winkleri salmik on „Kahhesuggune innimeste surus,“ milles inimeste töö väärtust selle järele hinnatakse, mis motiividest nad välja kasvanud ja missuguste vahendite abil ning mil viisil keegi oma eesmärgile püüab. See on esimene eestikeelne filosoofiline mõttemõlgutus ja jääb kauaks ajaks ainsaks.

Kahteſugguſt ſuruſt ma peal leitaks,
Ükš ja teine töstab omma meeſt.
Aus töö koub üht ja teiſt kül kangaks,
Agga wärw on teiſe katla ſeeſt.
Teine ſeiſab aiwa paistuſes,
Teine näutuma walgusſes.

Teine hiilgab ni kui päewa paiste,
Körwetab ka, kui ta ſojendab;
Teine on ſe ku, mis öſe
Waikſelt oma walget laotab,
Teiſe kätte jäwad ſilmadke,
Teine ei tee wallo kellelge.

Ni kui mäggede peäl wolas weeſi
Kohhiſeb ſee teine hirmſaste;
Agga teiſe tö on waikne aeſi
On kui uhke oja joksminne.
Teine rikkub wäljad, mis on ees,
Teine jahhutab nad ükſines.

Teiſel ehhitakſe au-templid
Mitme kaddund linna mürideſt;
Teiſel walmiſtakſe au-perlid
Tännu päraſt rahwa ſilma-weeſt.
Kiwwid juttuſtawad teiſe tööd,
Teiſe au tundwad ſüddamed.

Teine ſaab ſiin kiitlemiſe palgaks,
Ellab kuningate majades;
Agga teiſt ka urtſikuteſt leitaks,
Ja ta palk on rahhu ſüddames.
Teine wöib ka önneſt ſündida,
Teine töuſeb ilma töſtmata.

Surus ſure nimega! ſo tiwad
Ullatawad ma peält taewani;
Agga ſada, kus ſo lippud ſeiſwad,
Tuhhandeteſt üks ei jöuagi.
Waikne surus! ſind ma kummardan,
Seſt ſind pärin, kui ſind himmuſtan.

Väline lugupidamine ja kummardamine saab neile osaks, kes auahnusest aetud ette tükivad, oma ettevõtteid kõmu-

sõnadega kiidavad ja neid, kes vast teel juhtusid seisma, hoolimatult maha tallavad. Nende tegusid peetakse ausateks ja kõrgeteks, aga „värv on teisest katlast pärit" — nad tehakse oma isiku auks ja ülistuseks. Tõsiseid sõpru on „suure nimega" suurustel vähe. „Vaiksed suurused" on vagusad töömehed, kes ilma au püüdmiseta ja välise hiilguseta üldsuse kasuks oma jõudu pühendavad ja ülesehitavat tööd teevad, sellest küsimata, kas neid austakse või mitte. Kivi- ja raudsambaid nende auks küll üles ei seata, kuid seda elavamalt püsib nende mälestus südametes. Vinkler tunnistab „vaikse suuruse" oma paleuseks, kuid karakterlik on siin see, et tema seda „oma meest" just hurtsikutest, s. o. alamast seisusest otsib.

Otto Reinhold von Holtz.

Eesti vanemate ilukirjanikkude rühm, kelle tegevuse keskkohaks Tallinn oli ehk kes oma tooted vähemalt Tallinna kaudu rahva sekka saatis, lõpeb O. R. Holtziga. Ta ema on Winkleri perekonnast pärit ja tuttava kroonikakirjutaja Kelchi tütretütar. Isa poolt on Holtz rootslane. Ta vanaisa, Rootsi major Hermann von Holtz langenud Põhja sõja ajal venelaste kätte vangi ja jäänud siis meie maale elama.

Holtzi elust.

Otto Reinhold von Holtz.

Otto Reinhold von Holtz sündis 20. aprillil 1757 Keilas, kus ta isa õpetaja ja praost oli. Kodus ülikoolile ettevalmistatud, õppis ta Greifswaldis ja Tübingenis usuteadust. 1780 kutsuti Holtz Keilasse oma isa juurde abiõpetajaks ja seati viimaks siin isa järeltulijaks. Vanemas eas sai ta ühtlasi ka Eestimaa konsistooriumi kaasistujaks

ja Lääne-Harjumaa praostiks. 1812 nimetati Holtz keisri poolt kommisjoni liikmeks, kes Eestimaa talurahva seisukorra parandamise üle pidi nõu pidama. Selle kommisjoni lõpetamisel anti Holtzile Vladimiri ordu 4 kl. autäht. 1819. a. kutsuti Holtz ka veel kommisjonisse tööle, kes Eestimaale rahvakoole pidi sisse seadma ja juhatama. Koolitööd on ta selle läbi edendanud, et ta Keilas kaks rändajat kooliõpetajat ametisse seadis, kes mööda kihelkonda ümber käisid ja lapsi loetasid. Konvendi liikmed avaldasid Holtzi vastu igapidi lugupidamist. Ta suri 28. aprillil 1828. Holtzi kirjanduslik tegevus.

Holtzi tegevus Eesti kirjanduses oli laialisem ja mitmekülgsem, kui ühelgi teisel enne teda. Ühtlasi on see tähelepanu väärt, et Holtz peaaegu üksnes ilmalikku kirjavara kasvatab. Ta viiel raamatul on õigusteadline sisu. Nendes tõlgib Holtz Eestimaa talurahva ja vallakohtu seadused (1805. ja 1817. aastast) Eesti keelde ja teeb seega meie kohtukeele arendamiseks esimesi katseid. Kaks raamatut on rahva terviseolude parandamiseks kirjutatud, nimelt abiandmise õpetus varjusurnutele ja juhatus talurahva ämmadele. Mõlemad on Dr. Waltheri järele Saksa keelest tõlgitud ja esimesed sarnaste keskel Eesti keeles. Muudes teistes kirjades toob ta meie ilukirjandusele lisa. Nende juures viibime pisut pikemalt.

Tallinna vanade kirjameeste rühmas on Holtz kõige osavam jutumees. Ta laialttuntud „Luggemissed Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks“, mis Tallinnas 1817 trükiti, on üks parematest kirjanduse toodetest mineva aastasaja algul. Uusi radu ei ole Holtz küll otsinud. Nagu ta eelkäijatel, on temalgi rahva vaimu äratamine ja kombeõpetus ehk, nagu ta ise ütleb, „maarahva mõistuse ja südame juhatamine“ peasihiks. Seda juhatamist esitab ta jutuvormil. „Monni vihkab oppetust, aga armastab jutto“, ütleb ta juttude kogu eeskõnes. „Kirriko Sanna ei maksa ta meelest, agga kül mu könneleminne. Ehk nisugguste Luggemiste katte al tungib Õppetus nende süddamette sisse.“ Siin pannakse Eestis nõnda siis ülivana *prodesse et delectare* maksma. Ehk küll siht vana ja tuntud, ometi käivad mitmed Holtzi õpetlikud jutukesed Luggemissed jne.

kirjandusliku väärtuse poolest eelminevate kirjameeste omadest kaugelt ette. Holtz ei jutusta sündmusi kuivalt, labaselt, ta paneb kauni keele peale rõhku, valib sõnad ja kõnekäänud maitserikkalt ja põimib ühe jutukese sisse juba kaunid loodusekirjeldusi, mida teiste selleaegsete ilukirjanikkude teostest asjata otsime. Selle poolest on 1814. a. Gresseli tähtraamatus avaldatud ja pärast ka „Luggemistes" ära trükitud „Jut on se koroke, õppetus on se ivva" vanas ilukirjanduses otse haruldane nähtus. Leidku kirikuõpetajate poolt soetatud jutukirjanduse parem toode, mis pealegi iseseisev töö on, siin pisut lühendatud kujul ruumi:

Jut on se koroke jne.

„Jubba leokenne kulutas kewwadit. Pardid ja luiged ja kurred joudsid taggasi, ja iga loom ronnis talwe pessast wälja, suit terretama. Keik weed wa-usid alla, ja ikka soemad ilmad hakkasid tullema, ning ma ikka rohkelisemaks minnema, et jo monnikord öige särgi wäel wois tule warjul olla, ja päsokessed ollid jo kolmat puhko wäljas. Siis läks Kadri ühhe pühhapäewa öhtul Sare Jüri peressе. Seest wannemad ollid söbrad, ja nisammoti ka nende lapsed.

Agga senna perrese juhtus ka teise walla Jaan woeraks. Kül ollid selle Jani wanemad mitto tüttart ennesele minniaks nimetänud; ikka ta weel arwas, poismehel wähhemat murret ollewad. Ommeti nüüd tuli teine nou: Sest ta näggi Kadrit, ja kummagi südda tundis teise kutsumist. Siiski ei wibind Kadri senna jämata, waid läks pea jälle koio . . .

Jaan jäi murretsema, et Kadri ni usinaste äraläinud.. Ta küssis omma issa öe Sare Jürri naese käest, mis head eht alwa ta temmast piddi teadma? Ja se ütles: „ei sedda last wöi ükski laita; mind ta römustab ni mitto kord kui tuleb, sest temma meel juhhatab ka minno laste meelt." Need sannad wa-usid Jani südddame pöhja.

Juba talw orras laenetas ja rohhi kattis keik kohhad, et kannapoeg ja kannagi kulli eest warjo said. Jubba öitses tomikas ja pihlakas, ja keik suggu lilled teggid heina- ja karjamaad kennaks. Igga leht puu andis warjo, ja keik metsad helliseside lindude heälteste. Siis tulli jälle Jaan ühhe laupäewa-öhtu willoga, kui öpik hüüdis, omma issa öbde watama. Ja kui ta senna-külasse sai, näggi ta Kadrit, wet kaewust wotwad, ning ütles möda-minnes temmale, tedda terretades: „anna jua tekäiale". Ja Kadri andis sedda temmale oma

puhta kappaga. „Ei ma sedda kele kastet ellades ei unusta," hüdis Jaan, kappa taggasi andes. Ja Kadri loi silmad mahha üteldes: „ärra pilka alwa an-net!" winnas wet peäle ja läks koio. Agga senna perrese, kus ta Jani teadis ollewad, ei läinud ta mitte . . .

Jubba heina-loog pandi sa-usse ja rukki pöllud suitsesid. Jubba masikas olli walmis, ja kaarlad jäid maggusaks ja poesamari hakkas punnama, ning päike keik taewa allust saunaks söendama. Siis ütles pühhapäwa hommikul Jaan: „tänna lähhen jälle kirrikule, sest lojus on äästand ja ihhaldab hingamist..." Agga kui ta kirriko liggidale sai, juhtus ta Kadri seltsi, kes teiste küllalistega ka jalla senna-na läks. „Itka olli hea, mötles Jaan, et armo heitsin lojusse peäle, sest se eest könnin temma körwas. Siiski nad ei räkinud wiit sanna. Sest kerge innimenne kohhe walmis jutto aiama, agga aulik lööb kartma. Ommeti löppes te otsa, enne kui tahtsin . . . Kirrikust wälja minnes palus Kadri ennast ühhe naabri naese wankri peale ja söitis temmaga ärra. Ja Jaan jäi agga ümberringi watama — mötteldes: „Kuhho ta ommeti sai? ehk on jo teise pärralt . . ." Sedda kartes, ja nenda isse enneses räkides, läks ta üksi taggasi, igga muud seltsi körwale jättes. Agga omma wannematele räkis ta oma luggu.

Jubba tuul aias ülle rukki-körre ja odra pea langes kummarkülle, ja talw-orras tõusis werre-karwa. Jubba rehhe suits kuiwatas uut wilja, ja hone-soe römustas wäljaliste süddant. Keik linno poiad hakkasid emma suruseks sama, ja wars ja lamba tal emmast lahkuma. Siit juhtus Kadri kord karja korraliseks. Agga Jani hobbune olli sel ösel ärrakaddunud, ja temma sedda jo warra hommikul takka aianud — ning rahwa juhhatamist möda, ikka liggemale Kadri külla pole sanud. Ja, ennä! Kadri istub ühhel pool pöesa ja koiub tinnast, ja hobbune sööb teisel pool. „Mollemad otsin, mollemad leian!" hüdis Jaan sure römuga . . . Jaan räkis temmale kohhe omma hobbose luggo ülles, ning ütles sesama jonega: „et Jummal mind seddawisi sinno jure juhhatanud, siis kule mo süddame nou: sa said mo melest armsaks . . . kui sind näggin — agga mis sinno südda ütleb? Ja Kadri kostis: „rägi sedda minno wannematele, sest ilma nende teadmatta ei tea minna ühtegi — ei siin sünni sest räkida." Siis panni Jaan waljad omma hobbose pähhä ja ütles ärrasoites: „Kidetud olgu Se, kes sind lonud! . . . " Kui Kadri kodus emmale seda oli teada andnud, siis ütles möistlik ema: „egga meiegi nisugust meest sulle ei kela; ommeti kallimaks ta melest saad, et wannemattele andsid sedda au . . ."

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma oksade peäl. Keik rohhi olli jo närtsind ja karjane ja lambolinne wärrisesid metsa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäewa-öhtul kaks meest ratsa, senni kui Kadri issa oue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrele . . . Ku paistis kui künal . . . Jaan ja temma issamees ollid need kaks tulliat. Kaddri südda loi kema, ja temma wanemad wotsid nende terretamist ja nende winad illusaste wasto.

Jubba kandsid keik jõed ja järwed ja lume kord kattis orrud ja määd. Kus wanker söitnud, seäl ajas nüüd reggi ja saan, ja kus lamba- ja kitsetall hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, seäl seisid nüüd süggawad hanged; ja kus lapsed palja jallo mänginud, seäl möus kuub ja kassokas, et roigas agga praksus ja seinapalk paukus. Sel öhtul wasto pühhapäwa, kui keik tähhed hilgasid, tullid Jani ja Kadri pulma woerad peio ja neio kotta kokko, ja leidsid seäl laua ja lauapealist walmis . . ."

Jutukest siiamaale lugedes tundub, nagu ei viibiks meie enam tõestisündinud, imelikkude ja haledate ning õpetlikkude juttude ajajärgus. Siin on juba tõsist luulet. Kuid väsitav ühetooniline üleminek „juba" abil, sakstele jäädavalt omane vale objektkääne ja vanatestamentlik ütlemisviis, mis siin ja seal kõrvu kostab, tuletavad ikka veel elavalt vanade kirikuõpetajate kirjandust meelde. Sellest hoolimata kerkib jutus vagusast külaelust kaunis pildikene esile, mis mitte otse õpetuseks ei näi maalitud olevat, vaid ilutsemiseks. Jutt ise on ilus koorukene, kuid kus on õpetuse iva? Holtz jutustab lõpuks, kuidas Jaan ja Kadri, pühadest tundmustest sügavalt liigutatud, värisedes altari ette lähevad ja tarvitab mainitud sündmust selleks, et kõigile abielupaaridele truudust ja leplikku meelt õpetada. Ta lõpetab oma manitsuse järgmiste kordaläinud ja laialt tuttavaks saanud salmidega:

Rutto kaub ello kärra,
Kätki wõitleb hauaga,
Rahwas kaswab, öitseb ärra,
Tulleb, lähheb seismatta.

Senn-na tänn-na werri weab,
Kui ta meie soontes keeb;
Õnnis, kes keik nenda seab,
Et wõit waggadusse jääb.

Sest mis kadduw siin meil näitab,
Teise ello juur on se:
Wagga ello waimo toidab,
Patto rööm on ürrike.

Õpetuse iva väljakoorimine eelmisest õrnast idüllist sünnib juhtumise kombel, nagu vägivaldselt, sest et jututegelased ja olud selleks sugugi põhjust ei anna ja lõpp liigtükina tundub, mis jutustusega orgaaniliselt ei ole ühendatud. Selle vastu teeb Holtzi eelmine didaktiline luuletus, iseseisvalt võetud, hoopis hea kirjandusliku mulje. Sisu ja keele poolest on ta üks parematest vanadest Eesti luuletustest, mis oma väärtust igal ajal suudab alal hoida.

Veel mõnes teises lookeses puudutab Holtz vagusat külaelu. Näituseks harutab ta juba 1806 a. jutukeses „Neto ja Jürri" kadakuse teemat, ilma et sealjuures küsimusele rahvuslist värvi oleks antud.

Kaasiku Tõnu ilus tütar Neto kasvab mõisas üles, läheb aga siin nii kõrgiks ja uhkeks, et oma vanemaid hakkab halvaks pidama ja mõisasakste ees nende pärast häbi tundma. Ta ei taha üldse mõisast lahkuda ega külasse tagasi minna. Selle otsuse muudab Neto siiski armastusest külapoisi Jüri vastu, kes Netole kosja tuleb. Ehk küll peigmees ise ka halvast soost, häbeneb Neto siiski oma vanemaid mõisa pulma kutsumast. Sellest hoolimata ilmuvad isa ja ema kepi najal pulmakotta, kuid ainult selleks, et noorepaarile kingitusi ära anda. Isa ostab peigmehe ja ühtlasi mõrsja 300 rubla eest pärispõlvest priiks ja ema annab 200 rubla elu asutamiseks. Vanemate armastus ja anded teevad Netole häbi, ta läheb sedamaid neilt oma ülbust andeks paluma. On Neto vanematega lepitatud, siis ühendab kõiki lõpuks üldine pulmarõõm. Mõisahärra tantsib Netoga, proua Jüriga autantsu, nende eeskuju järele käib kõik pulmarahvas. Isegi vanad inimesed on jalul, kes muidu tantsimise ammu juba maha jätnud.

Kuid kauaks ei läbene ka Holtz oma jutukestes elutõsiduse radadele jääda ja seesuguseid harilikke sündmusi kujutada, nagu eespool näituseks toodud. Tedagi huvitavad imelikud, kohutavad ja haledad lood, millest ta mitmed oma „Luggemistesse" mahutab, sest et neist mõnus ja hõlbus on moraali välja harutada.

Holtzi peeti omal ajal heaks Eesti keele tundjaks. Kui noort Kreutzwaldi seminari kooliõpetaja ameti vastu ette valmistati, siis lasti Holtz talle Eesti keele õpetust anda. Igaks õppetunniks pidi Holtz Keilast Tallinna sõitma. Keele ladususe ja lihtsa ütlemise viisi poolest jäi Kreutzwald veel küpses

mehe-eas vahel omast endisest keelemeistrist taha. Seda näeme iseäranis siis, kui Schilleri „An die Freude“ tõlkeid võrdleme, mis mõlemaid trükki andnud. Holtzi oma ilmus varsti pärast algustöö tutvakssaamist, nimelt 1814 Gresseli kalendri lisas. Siit on J. W. Jannsen ta oma „Eesti Laulikusse“ üles võtnud. Holtzi tõlke paremad salmid on järgmised:

Rööm! ſa taewa ello ſedde,
Taewa tüttar olled ſa!
Tundes ſinno magguſt wägge
Kulutan ſo kituſt ma.

Sinna kergitad keik waewad
Kerjajal ja kuningal —
Waeſed Würsti wennaks ſawad
Sinno pehme tiwa al.

Keik ma-ilma innimesſed,
Kät ja ſuud teil keikidel
Wennad! wiſt ſeal üllewel
On üks armas Jssa aſſet.

Kellel ſedda önneks antud
Söbraks olla ſöbrale,
Kes on kalli naeſe ſaanud,
Meie ſeltſi tulgo ſe,

Kui ka ühhe aino hinge
Ta woib ommaks arwata!
Ja kes ſedda ei ſaand mitte,
Mingo möda nuttoga.

Keik, mis ſures ringis ellab,
Ändko woito armule!
Senn-na üllest ſadab ſe,
Kuſt ſe Tundmata keik ſeab.

Esimine armastuselaul.

Holtz tõi Eesti kirjandusse esimese kunstmõistatuse: „Ma olen weike lomake“ jne. Ka Eesti lüürikas võttis ta uued teemad üles, mida tänini veel ei olnud puudutatud. Neist nimetame „Ühe peigmehhe nuttolaulu omma prudi tagganemisse pärast.“ Esimeses armastuse-laulus, mis väga karsk ja kaine, valitseb eetiline põhitoon. Laseme temast siledamad salmid järgneda:

Kus on nüüd ſinno armo meel?
Oh olleks ſedda aega weel,
Kus teine teiſt ſiin näggime
Ja kätt ja ſüdant andſime!

Kas tunned weel ſe ouna-pu,
Mis al mul' ütles ſinno ſu:
„Ma tahhan armaſtada ſind,
Ni kaua, kui on agga mind?“

So ſüdda on nüüd mudetud,
So wann-ne ſanna murdetud!
Sa olled ſeda patto teind,
Et olled teiſe pole läind.

Sepärraſt Jummalaga ſul!
Mis jääb nüüd armo palgaks mul?
Ei muud, kui tühhi unne-näggo,
Ja ſe keik olli ſinno teggo.

Johann Heinrich Rosenplänter.

Kirjandusliku tegevuse uus keskkoht.

XIX. aastasaja teisel kümnel kaldus Eesti kirjanduslise tegevuse keskkoht, milleks senini Tallinn olnud, teisele kodumaa servale, Pärnusse. Siin lõi nimelt õpetaja J. H. Rosenplänter oma saksakeelse ajakirjaga „Beiträge zur genau-

ern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ Eesti keele harimiseks ja kirjanduse sõelumiseks häälekandja, mille ümber kõik selle aja eestisõbralised õpetajad sakslaste hulgast ja ka rahva soost tõusnud kirjanikud asusid. Ligi 20 aastat (1813—1833) etendas Rosenplänteri ajakiri Eesti kirjanduse edendamisel ja keele uurimisel juhtivat osa. Imestama peame ta vaimustust ja armastust, millega ta Eesti keelt uuris, imestama peame ta tüdimata hoolt, millega ta hulga tarvilist uut ja vana vara Eesti keelealal kogunud, aga kõige rohkem imestama peame ta eesti-sõbralist meelt, mis ta südames asus, ehk ta küll Saksa soost õpetaja oli.[1])

Rosenplänteri elust.

Joh. Heinrich Rosenplänter sündis 12. juulil 1782 Volmaris, kus ta isa jaamapidaja oli. Jaamapidaja koht ei võinud just halb olla, sest et isa surma järele 14-aastane poeg Johann Heinrich seda püüab edasi pidada. Kuid kooliõpetus, mis poiss Tallinna ja Tartu gümnaasiumis ja Riia doomkoolis saanud, pidi nüüd pooleli jääma. Jaamapidajaks oli poiss veel noor. Ta jättis varsti selle ameti maha ja katsus pea kodukooliõpetajana, pea kantseleiametnikuna leiba teenida, kusjuures ta raamatute varal oma silmaringi laiendas. Virga õppimise järele võeti teda viimaks uuesti asutatud Tartu üli-

[1]) F. W. Ederberg, Johann Heinrich Rosenplänter. Tähtsad mehed V. a, lhk. 28 j.

kooli, nimelt usuteaduse fakulteeti vastu ja siin usinasti õppides sai ta 1806 a. theoloogia kandidadiks. 1808 aastal valiti Rosenplänter Tori õpetajaks, järgmisel aastal Pärnu Eliisabeti koguduse hingekarjaseks, mis ameti ta 37 aastat ustavalt ja hoolsasti pidanud. Ta suri 15. aprillil 1846 a.

Kui soojal rahvasõbral avanes Rosenplänteril Pärnus lai tööpõld. Ta asutas oma koguduses koole, koolitas nende jaoks ise koolmeistreid, saatis raamatutes tulusaid õpetusi rahva sekka. Kõige rohkem on ta Eesti keele harimiseks tööd teinud. Rosenplänteri eestikeelsed kirjatööd, nagu kooliraamatud, jutlused jne. on kõik ammugi unustuse hõlma langenud, kuid ta ajakirja „Beiträge", millest 20 annet ilmusid, peab meie päevil igaüks tähele panema, kes Eesti keeleuurimise ja kirjanduse edenemise käiki tahab põhjalikumalt tundma õppida. Niihästi keeleuurimise kui ka kirjanduse edendamise asjus on ajakirjal „Beiträge", mida Rosenplänteri elutööks, rõõmu- ja valulapseks võib lugeda, kolmekordne tähendus: selles äratati ja koguti töölisi Eesti keele- ja kirjapõllule, korjati Eesti keele uurimiseks ja kirjandusloo kirjutamiseks tähtsat materjali ja anti keeleseadustest ning kirjanduse toodetest rohkesti seletusi, viimaseid muidugi nõnda, kuidas Rosenplänter ja ta kaastöölised sel ajal just Eesti keelest aru said.

Rosenplänteri äratav töö ja juhtmõtted.

Rosenplänteri „Beiträgede" äratuse tööl pole vähene väärtus. Nagu värske õhk lehvib meile neil aastatel Eesti kirjanduse alalt vastu, mil „Beiträged" ilmusid. Nagu Luce, nõnda püüab ka Rosenplänter Eesti keele lugupidamist sakslaste silmis tõsta; ta nõuab, et sakslased, kes rahvaga kokku puutuvad, rahva keele täiesti ära õpiksid. Iseäralise rõhuga nõudis Rosenplänter Eesti kirikuõpetajatelt rahva keele tundmist, kui nad vaimuelus inimesi tahavad kasvatada ja südameid juhatada. Paari saja sõnaga ja mõne Piibli kõnekäänuga ei võivat neid kõrgeid eesmärke kätte saada. Keele poolest puudulik õpetaja ei kõlbavat koguduse mõistlikuks ja tõsiseks juhatajaks. Kui rahvakeel õpetajal puuduvat, siis olevat kõik teised teadused neile, kelle pärast õpetajale õpetaja amet anti, asjata ja kasuta. Luce põhjendas oma

nõudmisi tõendustega, mis aatelist loomu; Rosenplänter teeb sakslastele selgeks, kui suurt tulu praktilises elus neile Eesti keele äraõppimisest tõuseb. Ametnikud, mõisnikud, arstid, kaupmehed, kohtunikud, kes sel ajal kõik sakslased olid, ei saavat ilma rahvakeele mõistmiseta läbi, kui nad oma ametit õieti soovivat pidada. Kohtunikkudel, kel Eesti keel selge, poleks mitte enam vaja seda tõlkijate poolt ümber panna lasta, mis talumees kohtu ess kõneleb. Tohtrid ei pruugiks edaspidi mitte enam eestlast ja lätlast nende veretuksumise ja ihukarva järele arstida, vaid nagu teisi inimesi, ütluste järele, mis haige omast haigusest avaldab. Mõisnikkudel ja kaupmeestel jääks täielise rahvakeele tundmise läbi nii mõnigi äpardus tulemata, mis nüüd selle läbi juhtuvat, et talupoja keelest aru ei saada. Sakslastel kaoks põlgus eestlaste ja lätlaste vastu, kui maa pärisrahvaste vaimurikkad ja vägevaid keeli tunneks. Neil põhjustel jõuab Rosenplänter otsusele, et soovitav, päris tarvilik oleks, et rahva keelt niihästi Eesti- kui Lätimaal olevates gümnaasiumites vähemalt kaks tundi nädalas hakataks õpetama. Eesti keele õpetamiseks gümnaasiumites seab Rosenplänter juba lugemisraamatu ehk harjutused tõlkimiseks Eesti keelest Saksa keelde kokku.

„Beiträge" I. ande eeskõnes seletab Rosenplänter oma ajakirja asutamise põhjust ja sihti järgmiselt: „Kui Eesti raamatute keelt, nende hulgas muidugi ka Piibli keelt, sündinud eestlaste keelega võrreldakse, siis näeme imestusega, et neil suur vahe vahel on. Eestlase suust ei kuule me mitte üksnes uusi sõnu, vaid ka sõnade seis ja kõnekäänud on sagedasti teisiti, kui seda praegustes Eesti raamatutes leida." Seda vahet tahab Rosenplänter oma ajakirja läbi aidata kaotada. Seks tulevat Eesti kirjakeelt, nagu teda sel ajal vaimulikkudes raamatutes tarvitati, Saksa kõnekäändudest puhastada, sarnase tähendusega sõnad ära seletada, grammatika seadused kindlaks määrata, õigekirjutust parandada, uusi sõnu, mis rahvakeelest ja võõrastest keeltest tekkinud, ära seletada ja Eesti keele sõnatagavara rikastada. Viimaseks otstarbeks kõlbavat järgmised allikad: 1) Eesti keele murded, 2) Soome keel ja muud Eesti kee-

lega sugulased keeled, 3) uute sõnade loomine Eesti keeles eneses, 4) vananenud sõnade uuesti tarvitusele võtmine ja viimaks, kui mainitud allikad ei aita, siis 5) laenamine võõrastest keeltest. Peale selle katsub Rosenplänter seks mõju avaldada, et Tallinna murre Eesti kirjakeeles valitsema saaks. Juhtmõtted, mis Rosenplänter siin Eesti keele harimiseks üles seab, maksavad tänapäevgi veel.

Rosenplänteri kaastõölised.

Eesti keeleuurimiseks kandsid peale Luce ja Masingi, kelle elust ja tööst teises kohas pikemalt kõneleme, muu seas veel järgmised kirjamehed „Beiträgedesse" materjali kokku: A. W. Hupel seletas Saksa keelest võetud laensõnu; A. Knüpffer Kadrinast korjas rohkesti Eesti sõnaraamatu materjali ja seletas Eesti nime- ja omadussõnade moodustamist tuletuslõppude ja liitmise abil; Kr. J. Peterson seadis ainsuse ja mitmuse osastava moodustamiseks reeglid üles ja tegi sisemiste ja välimiste kohakäänete vahe kindlaks; Fr. Heller Räpinast kirjutas seletuse katse Eesti käänete, iseäranis nominatiivi, genitiivi ja akkusatiivi iseloomu ning tarvitamise üle, mida Wiedemann kõige tähtsamaks tööks nimetab, mis pärast Hornungi 130 aasta jooksul Eesti käänete üle ilmunud. See on „Beiträge" sees üldse kõige tähtsam ja täielisem keeleteaduslik harutus. A. Knüpfferi soovi ja eeskuju järele korjati mitmelt poolt umbes 7200 sõna tulevase Eesti sõnaraamatu tarvis, nõnda et Wiedemann pärastpoole $^1/_6$ omast materjalist siit juba eest leidis. Rosenplänter kogus ise suure hoolega rahvaluulet ja kihutas selleks teisi taga. 20 aasta jooksul ilmus „Beiträgedes" 150 rahvalaulu ja 24 muinasjuttu. See rahvasuust saadud keeleuurimise materjal ei vanane tulevikuski. Rosenplänter on Eestikeele täielisemaks tundmaõppimiseks palju korda saatnud. Ta tööd hindab Wiedemann järgmiselt: „Rosenplänter ei olnud ise just küll põhjalik keeletundja, aga talle tuleb ometi seda suureks kiituseks arvata, et ta märkas ja otsekohe ütles, mis tal puudus ja et ta õiglase hoolsusega puuduvat püüdis kätte saada. Sellejuures oli ta ütlemata hoolas kogumises, ning on ta väga tänuväärt materjali keeleuurimiseks järele jätnud."

Rosenplänteri ilukirjandusliued toimetused.

Selleaegsest luulekirjandusest püüdis Rosenplänter kõigeparemaid tooteid rahvale kättesaadavaks teha. Seks avaldas ta 1813 luuletuste kogu „Lillekesed“ I. leht. Siin on Winkleri ja Holtzi laulud, mis „Beiträgedes“ ja mujal varemalt ilmunud, üheskoos uuesti trükki antud. Viimaks ei tohi ka seda unustada, et Rosenplänteri hoolel ja toimetusel Pärnus järgmised esimesed Eesti keeli näitemängud etendati, nimelt aastal 1816 „Talgus“, lustmäng ühes vaatuses, von Kotzebue ja von Knorringi poolt Saksa ja Eesti keeles kirjutatud. Aastal 1724 mängiti rahva suureks rõõmuks „Permi Jago unnenäggo“, mis näitleja Steinberg Kotzebue järele eestitanud. Aastal 1829 etendati „Liso ja Ado ehk kavval peigmees“ laulu ja tantsuga. Neist esimestest Eesti näitemängudest pole kahjuks ühtegi trükis ilmunud ega pole neid käsikirjas alal hoitud.

Otto Wilhelm Masing.

Ärkav arvustus.

Tallinna ajajärgu kirjanikkude suurem puudus on see, et nad rahva arusaamise võimu liig väikeseks pidasid ja rahva mõtteviisi, mõistuse piiri ja tema keelevaimu ei tundnud. Suur osa nende kirjameeste töödest näis arukamale Eesti lugejale lapsik ja pentsik olevat. Vanade tähtraamatute arvustuses,[1]) mis vist koolmeistri Kõrendu Kaarli kirjutatud, öeldakse muu seas nõnda: „Need juttud, mis nüütsel põlvel täht-raamatute sisse trükitakse, on ikka nenda kui laste õpetusseks ülles pandud, agga kalender on ju vanna innimeste tarvis valmistatud, ja sest peaks nende juttude assemel nisugused õppetused pandama, mis vanna innimestele tarkust andvad . . . Ma rahvas ei tea paljo neist ilmlikust asjust, mis kaugel meist . . . Monnes kohtas voib nisuggusid ellajaid, puid ja muid asjo olla, mis immelikult on lodud ja wägga suurt kasso saatwad. Kui sesuggusid asjo saaks kalendresse targaste ja selge kelega ülles pandud, siis wottaksid ma rahwas neist meestest, kes kalendrette walmistajad, paljo luggo piddada“ . . . Seega soovi-

[1]) Rosenplänter, Beiträge XII, lhk. 109.

takse labaste moraliseerivate jutujätkude asemel teaduslikke, õpetlikke lugemisi. Hoopis valjemini mõistab teine kaasaegne seniste kirjameeste ja nende tööde üle kohut (Beiträge IV). Ta saksakeelsest arvustusest võtame siia järgmised mõtted üles: „Eestlast hurjutatakse ja laidetakse kibedalt, et ta heameelega ei lugevat ja pakutud raamatuid halvaks pidavat. Eestlane ei võta meelelahutuseks ja õpetuseks kirjutatud lugemisi kunagi külma tuimusega vastu. Aga mida peab ta lugema? Kas Ramma Joosepi „Häda- ja Abiraamatut" või neid sadatuhat viletsaid tehiseid, mis neile siin ja seal on trükkida lastud? Meie peame õiglased olema ja eestlast vabandama, kui ta tänini pakutud kirjatöödest, mis küll heast südamest tulevad, õiget magu ei tunne. Meie kirjamehed ei saanud eestlasest ega ta keelest aru, ja mis nad talle kirjutasid, ei olnud eestlase vaimus mõeldud ega ta keeles üles tähendatud. Seega langeb etteheide, et rahvas kirjandust ei loe, kirjameeste eneste peale tagasi. Need ei tunne õiget rahvakeelt ega mõtteviisi, niisama vähe ta mõistuse piiri, ta seltskondlise ja koduse elu tooni ning vahesid, mis meid neist lahutavad. Sellest tundmatusest tekkis teine niisama tähtis kahju: talupoeg arvati liig madalal vaimuarenemise järjel seisvat, pakuti talle kui rumalale inimesele lapsikuid kirjatöid ja tarvitati seesugust keelt, milles ta arvas põlgust enese vastu avaldatavat ja arvas tarviliseks, neid põlgusega tagasi lükata." Mees, kes vanade kirikuõpetajate kirjatööde sirvimiseks nii teravat kriitikanuga tarvitas, astus ise aitama, kus ta laita mõistis, algas seal ülesehitamist, kus ta oli laotanud. See sõna- ja teovõimuline arvustaja oli Otto Wilhelm Masing, keda Jürgenson Eesti kirjanduse t e i s e k s Makabeuseks nimetab, sest et ta rahva vaimu oma kirjade läbi vägevaste liigutas ja kirjamehi põhjalikumale Eesti keele uurimisele kihutas.

Masingi elulugu.

Otto Wilhelm Masing seisab keele ja meele poolest Eesti rahvale lähemal, kui need tegelased Eesti vaimuväljal, kellest tänini oleme kõnelnud, sest ta oli rahva enese keskelt tulnud kirjanik. Ta isa oli lihtne Eesti mees, Lohusuu rannakabeli köster Kristian Maasik. Masingi ema Anna Ludovica, sündinud von Hiltebrandt, oli ühe Rootsi-

maalt põgenenud ohvitseri tütar, kes vara vaeslapseks jäänud ja ühes õpetajamajas üles kasvanud.[1]) Poeg Otto Wilhelm sündis 28. oktoobril 1763. Mehepõlves teatab Masing oma sõbrale Rosenplänterile läkitatud kirjas, et ta oma haigele emale tihti Wilde tohtriraamatut ette lugenud, kui ta nii vilets oli, et seda ise ei saanud lugeda ja ometi selle raamatu nõu tahtis küsida. Sellest märkame, et Lohusuu köstril kodukeel Eesti keel oli, ehk küll juba poja sündimise ajal perekonnanimi Saksa värki „Masick" kirjutati ja varsti „Masingiks" ümber muudeti. Esimese õpetuse sai Masing oma emalt, kes varakult poja südamesse armastust kõigi vooruste ja himu teaduse järele äratas. Praosti Asveruse nõu järele pandi Masing esmalt Narva kooli ja saadeti siis Saksamaale Torgausse ja Hallesse usuteadust õppima. Reisiks on Asverus talle pisut raha laenanud ja siis noore teadusejüngri rikka mõisniku von Paykulli hoolealuseks soovitanud. See tahtis nooremehe studeerimise kulud kõik oma peale võtta, kuid Masingi noore-ea uhkus, iseseisev, paindumata karakter sundis seesugust hiilgavat pakkumist tagasi lükkama. Vaesuses hakkas ta iseenda jõudu tundma ja püüdis iseennast aidata. Üliõpilasena elanud ta väljamaal mõnda aega päris omast jõust. Nagu ta Rosenplänterile kirjutab, teeninud ta kaks aastat kui joonistamise õpetaja, repetiitor ja keeledotsent enesele ülespidamist, kusjuures ta ise väsimata edasi õppinud. Pärast õppimise lõpetamist olnud ta Tallinnamaal kodukooliõpetajaks ja võtnud siis tuttava kirjaniku P. krahv Mannteuffeli seltsis väljamaa reisi ette, mis ta pikemaks ajaks Rooma viinud.[2]) Siit korjatud nähtustest sai Masing pärastiste õpetlikkude kirjade kirjutamiseks äratust ja ainet. Krahv Mannteuffel ei olla kunagi tahtnud vaimurikast seltsilist enesest lasta lahkuda, ainult kavaluse abil läinud Masingil korda temast lahku lüüa ja kodumaale tulla, kelle kasuks ta tööle soovis hakata. 1788 õnnistati Masing Lüganuse õpetajaks. Seitse aastat töötas ta siin. Siis kutsuti ta Viru-Nigulasse õpetajaks, kus ta kakskümmend aastat ametit pidanud ja omas elus õnnelikumaid päevi näinud, ühtlasi aga ka palju häda ja õnnetust ära kandnud. Siin

O. W. Masingi siluett.

[1]) M. Lipp, Masingite suguvõsa, Tartus 1908, lhk. 161 j.

[2]) Masingi kiri Rosenplänterile 29. okt. 1815.

kaotas ta surma läbi oma abikaasa ja mitu last, kuna tulekahju ta varanduse ära hävitas ja keegi Tallinna kaupmees ta raha ära raiskas. Lüganusest kutsuti Masing 1815 Äksi koguduse hingekarjaseks, kuna ta varsti veel Liivimaa ülemkonsistooriumi liikmeks ja Tartumaa praostiks nimetati. Tallinnamaa superintendendi ametit, mis talle pakuti, ei võtnud ta vastu, sest ta arvas Äksis enam raamatuid Eesti rahva kasuks võivat kirjutada. Eesti keele ning kirjanduse edendamist ehk, nagu ta ise ütleb, tööd tulevase aja tarbeks, pidas ta oma elu kõrgemaks ülesandeks, mida ta veel kõrges vanaduses püüdis täita. Selleks pühendas ta oma vaba aja, selleks ohverdas ta oma vaesusest viimsed veeringid.

O. W. Masingi kirjanduslik tegevus arenes võrdlemisi hilja, nimelt alles siis, kui kirjanik 50 aastat vanaks saanud, kuid sellest vanadusest hoolimata avaldas Masingi sulg nii suurt viljakust, et selle mehe töörammu aina imestust äratab. Ta raamatute ja muude kirjatööde nimekiri on üle kahekümne numbri pikk. Siin nimetame ainult neid, mis Eesti keele ja kirjanduse edenemise peale kõige rohkem mõjunud. Masing ei tahtnud mingit tööd pool küpselt avaldada, sellepärast alustas ta oma kirjanduslist tegevust nii hilja ja töötas piinliku põhjalikkusega. Ülemal kuulsime seniste kirjameeste üle sellepärast nurinat tõstetavat, et nad rahvale sündsat teaduvara ei pakkunud, ta vaimu silmaringi mõjuvalt ei laiendanud. Seda puudust tahab Masing kaotada. Kui suur mõistuse-usu austaja paneb ta oma sule just rahva mõistuse valgustuseks ja silmaringi laiendamiseks tööle. Tegusa mehe suurem eestikeelne raamat, mis ühtlasi ka tähtsam ja laiemalt tuttav toode — „Pühhapäewa Waheluggemised", ilmunud 1818 — on just selles sihis kirjutatud. Raamatu otstarve on rahvale vaimuliku toidu kõrva õpetlikku ja ühtlasi huvitavat lugemisainet pakkuda, millega lugeja viletsa viinalõbu asemel kasulikumalt võiks aega viita ja oma vaimu teritada. Rahvalikul, selgel keelel annab ta neis lugemistes huvitavaid teateid võõrastest maadest, nagu Ida-Indiast, Afrikast, Lapimaalt, Kamtschatkast, nende elanikkudest, imevärki loomadest, taimedest ja maasaadustest. Oma keelega täis rahvapärast tüsedat nalja ja isesugust elavust, äratab ta praegugi imestust. Kui ladusasti Masing teaduslikke aineid

Pühhapäewa Wahheluggemised.

käsitleb, näidaku järgnev pala „Pühhapäeva Wahhelugemistest“:

„Ellik missuggune se kül olleks, kes sedda weel polleks näinud, kuida tulispask põua ajal mõnnikõrd ülle kessakündi lähheb, ja kuiwa mulda trehtlis ülleskeritab ja metsa wiib; ja kui temma õige kange, ja laasto hunniku peäle juhhub, laasta ülleskeritab ja nendega ärralähheb? Teadmatad ja äbbaussulissed innimessed, kui sedda näewad sündiwad, ütlewad wanna nõida tulega sõitwad, wõtwad noa ehk muud raudriista ja wiskawad tulispaska, ja kui nemmad tedda õskand, arwawad siis nõida hawawad, ehk tedda pusast mahha löövad, ja rammaks teggewad.

Nenda kuida tulekeritus, mis tulispassaks nimmetame, mulda, liwa, tolmu ja prüggi kõrgeks sambaks ülleskeritab, nenda sammoti tõstetakse, India- ja mu sojama merrede peäl, wet merrest ülles. Kui mürristamisse pilwed nenda maddalast käiwad, et nende ja merre pinna wahhele suurt wahhet ei jä, kissuwad nemmad mõnnikord merd enneje pole, ja tõuseb wessi kui mäggi taewa pole ülles, ja kergib ni kaua kunni pilwega kokko saab. Se on üks jällestusse näggeminne! mis innimesse südand külmaks, ja tedda ennast nõrgaks teeb. Pilwe lähheb emale pitkne mürristamisse ja wälgolõmissega; merrewessi wennib kui sein temma tagga; üllewel pilwes, al merres kinni. Laew ehk wenne, olgu temma suur ehk pissikene, kui ta mitte eest ärrajõua, kistakse kasa. Sepärrast laewa mehhed suretükkidega nissuggusse märatu weekoggu peäle lassewad, ja juhhub siis mõnnikõrd neile õnneks, et tedda lõhki ajawad, ja wet jälle omma paika sunniwad. Wimaks, kui pilwe kõrgemale tõuseb, siis ülleskerkind wessi, mis pilwe külge hakkand, merre pinnast lahti arruneb, ja kui üks ilmama suur must kot pilwest rippub, ja temmaga eddasi lähheb. Kust ta ülleläheb, seäl ta keritab keik ülles, ja wõttab keik kasa, wenned, laewad, ja kui ma kaudu hakkab minnema, kissub sured puud maast, wiib kattussed ja kirrikotornid ärra, wimaks katkeb, ja teeb suurt upputust ja õnnetust. Kutsuwad sesuggust weekoggu, mis merrest taewa lähheb, „wessipassaks ehk weepükssiks.“

Nagu eelmisest näitest selgub, on Masingil omane anne asju, mis lugejale tundmatud, elavas keeles täiesti lähedale tuua ja selgeks teha. Masingi keel on sedavõrd arenenud, et me ta põhjal kirjutaja iseloomust võime kõnelda. Raamat avaldas rahva peale väga suurt mõju ja leidis lahkemat vastuvõttu kui ükski teine enne seda. Masing sai

mitmelt poolt koolmeistritelt ja kirjaoskavatelt talupoegadelt tänukirju, mille hulgast Rosenplänter mõned trükiski avaldas. Neist on näha, et tuimaks ja tänamatuks peetud eestlane võib liigutatud olla ja tänugi avaldada, kui ta seda tõesti tarviliseks peab. Oma keeleliselt paremaks kirjatööks, mille eest tegija Vladimiri IV. klassi autähe sai, nimetab Masing „Lihwlandi-maa Talurahwa seäduse" tõlget (1820). Ta kirjutab selle kohta: „Seda talurahva seadust ei või ümber panna. Seda peab ümber tehtama. Nii maksab mõnikord üks ainus vilets paragrahv terve päeva peamurdmist, mõnikord veel mitu päeva, et seaduse mõtet puhtasti, selgesti ja täiesti ära ütelda ja igat võõriti mõistmist ära keelata." Sel tööl lõi O. W. Masing tähtsamad eestikeelsed õigusteaduse oskussõnad, mis veel tänapäevani maksavad. Samuti pani Masing oma „Arwamise-Raamatuga" (1823) arvamise keele loomiseks põhja; mõnda ta arvamise oskusesõnadest tarvitame koolides praegugi veel ja — mis peaasi — nad on ka rahvale tuttavad. Aastast 1821—1823 toimetas Masing „Marahwa näddalalehte", mis vaheldamisi Tartus ja Pärnus ilmus. Soome ja Läti kirjameeste eeskujul püüdis ta eestlastele ajakirjandust põhjendada, pidi aga lugejate puudusel selle ettevõtte katki jätma. Nädalaleht sisaldab kodumaa sündmusi, tähtsamaid juhtumisi ja leidusi väljamaalt, looduse nähtuste seletusi, teateid Eesti kirjanduse parematest toodetest ja jutustusi ajaloost. Nende kõrval toob Masing ka veel mõistatusi, mõttesalme, lauluriismeid ja naljakaid anekdoote, mille keel täis rikkust, toredaid kõnekäändusid ja kaunid lauseid. Sellest ajakirjast on pärast paremad tükid välja valitud ja pealkirja all „O. W Masingi kirjad" neljas andes uuesti trükki antud. Keeleuurijale on Masingi nädalaleht allikaks, millest mööda minna ei või.[1]) „Marahwa kalendri" lisas (1823—1826) pakkus Masing rahvale geograafiast, ajaloost ja arstiteadusest hulga õpetlikke kirjatöid, mida suure huvitusega loeti.

Maarahwa näddalaleht.

[1]) Aug. Ahlquist, Wiron nykisemmästa kirjallisuudesta. Suomi 1855, lhk. 47.

Arvustused, mis Masing selleaegse Eesti kirjakeele ja kirjanduse kohta avaldas, olid tihti käredad, kohati sapised; suures ägeduses ei pannud arvustaja tähele, kuhu ta hoobid sattusid. See kahandas muidugi arvustuste mõju. Käredate arvustuste pärast pidi Masing vastaste poolt mõndagi pistet ja mõnitust ära kannatama. Ta vastas neile tuttava pilkesisulise valmiga „Vändra metsas Pärnumaal", mille peamõte järgmiselt kokku võetud:

Sedda juba ammo nähtud,
Et sel ikka liga tehtud,
Kes kui targem tõega
Rahwast püab walgusta.

Peale selle valmi on Masingil veel teisi luuletöid. Iseäranis Nädalalehe esimesse aastakäiku paigutas ta meelelahutuseks ja õpetuseks hulga ilusaid riimitud mõistatusi, mõttesalme ja laule, mis kõik suurt keeleosavust tõendavad, nagu näiteks järgmine:

Kui üks jalg jo kõrwal läinud
õige te peält, kus ta käinud;
ei siis kaua ootamist,
ka teise jalla tullemist.

Langemise poole tõtwad,
möllemad siis ruttoga;
ning mis mõtted nõuks siis wõtwad,
kurdad wiimaks nutuga.

Sidumata kõnes on Masing mitmed mõistukõned kirjutanud. Ta parem luuletus on väikene „Lõikuse-laul":

Sirbi ees on kõrrekest,
Salwe same wiljukest.
Wälgu, wälgu sirbikene,
enne kui saab wihmukene
koddomaile sundima,
lõikust polel jättama.

Põllu tööd teeb iggamees
omma palle higgi sees.
Aitko Jummal wihhud hakki,
tehko ikka pallaw pakki!
Laiskus polle õnne toond,
nenda Jummal sedda loond.

Masing keeleuuendajana.

Eesti keele arenemisloos jääb Masingule see teene, et ta suure aukartuse, mis parandatud kirikukeele ja Forselius-Hornungi kirjaviisi vastu üles näidati, hävitas ja seega parandustele teed valmistas. Kirikukeele ja rahvakeele vahele oli sügav lõhe tekkinud, selle üle püüdis Masing silda ehitada ja kirjakeelt rahvakeelele lähendada. Kirjanduse tooteid püüti seeläbi rahvalikuks teha, et Saksa keelest laenatud sõnad ja kõnekäänud välja heideti ja üldiselt mõistetavad, rahvasuust võetud sõnad ja laused nende asemele pandi.

Masingi keeleõpetaja oli rahvas ise, ja mitte vigases kirikukeeles kirjutatud raamatud ning käsikirjad. Sellepärast katsus

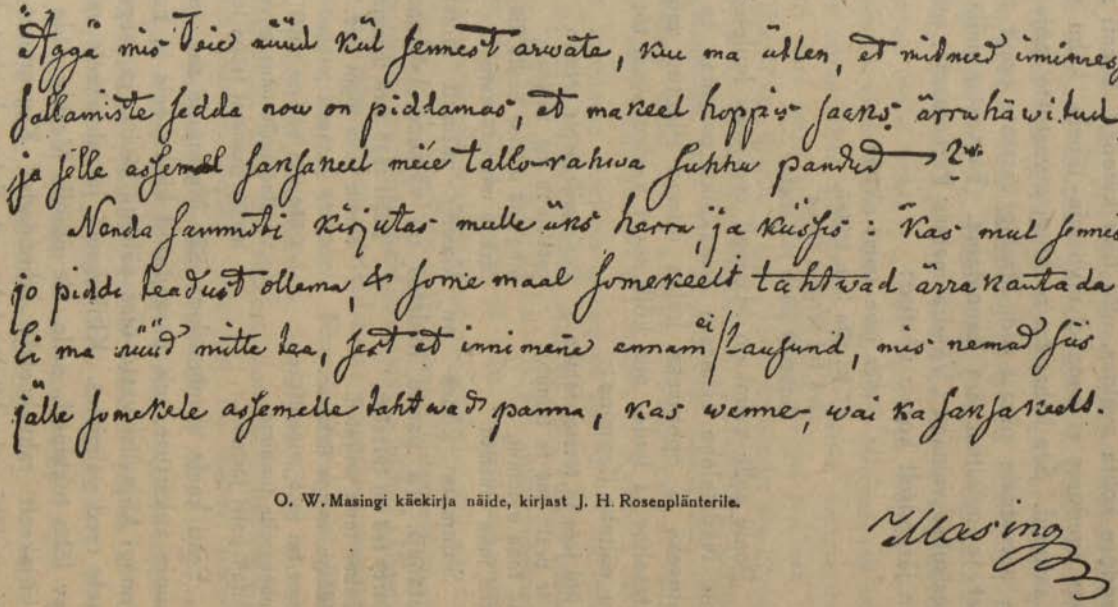

O. W. Masingi käekirja näide, kirjast J. H. Rosenplänterile.

Masing igal võimalikul juhtumisel rahvaga kokku puutuda, rahva keelt ja kombeid tähele panna, ja mis ta kaunist ja head rahvasuust kuulis, oma kirjades tarvitada.[1]) Keelelisi küsimusi harutas Masing eriti Rosenplänteri „Beiträges" ja kahes saksakeelses lendlehes. Masing tundis selgesti ära, et Saksa kirjaviis, mis Eesti õigekirjutusele aluseks pandud, suuri segadusi sünnitas, et näituseks sõnadele varras (võtab asja) ja varras (seisab püsti) peaks õigekirjutuses vahet tehtama. Et Soome keelt ja kirjaviisi abiks ei võetud, jäid ta paranduskatsed poolele teele seisma, ja ta ei tunginud oma ettepanekutega läbi. Siiski on O. W. Masing meie praeguses kirjaviisis endale jäädava mälestusmärgi loonud, see on õ täht, mida ta „Pühapäeva vahelugemistes" selle-

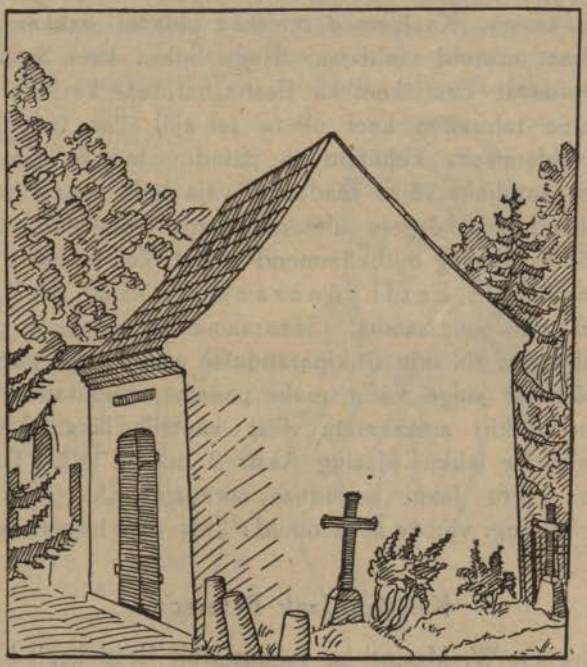

Kabel Tartu Jaani surnuaial, kuhu O. W. Masing maetud.

[1]) R. G. Kallas, Otto Wilhelm Masing. Tähtsad mehed I, lhk. 21.

kohase hääliku ülestähendamiseks esimest korda tarvitusele võttis. Kuigi ta keelelised seletused eksitustest päris vabad ei olnud ja nende põhjal, nagu enamasti iga reformi järele, segadused tõusma kippusid, katsid ta uuenduste head küljed halvad täiesti kinni. Keelt, mida Masing kirjutas, kiitsid hiljemini kõik suuremad Eesti keeleuurijad. Vali arvustaja Ahrens, kes naljalt kedagi ei kiida, ütleb Masingi kohta: „Tema Eesti keeli kirjad olid niisuguse rammu ja väega ja osavusega kirjutatud, et ütlema peab, sel viisil ei ole enne teda veel keegi Eesti keelt tarvitanud; seda tundsid ka tema vastased, ehk nad seda küll ei tunnistanud."

Masingi tulevikuplaanid.

Mitmed ettevõtted jäid Masingil kahjuks pooleli, mitmed tähtsad plaanid täitmata. Eesti keelele nõudis Masing uusi, kuulmata õigusi. See pidavat kohtu, kooli ja avaliku elu keeleks saama. Ka ülemad seisused pidavat hakkama Eesti keeli oma mõtteid avaldama. Nagu Saksa keel Saksamaal, nõnda pidavat Eesti keel ka Eestis hariduse keeleks olema. Kui lihtne talurahva keel oli ta sel ajal alles teaduslikuks mõtteavaldamiseks kohmetu ja paindumata. Et Eesti keel hariduse kandjaks võiks saada, oli vaja teda ennast harimise teel tähendatud kõrgele ülesandele ette valmistada. Selles sihis töötas Masing mitukümmend aastat, kui ta teiste tööde vahel mahti leidis, Eesti sõnaraamatu kallal, mis 70 trükipoognat pidi suur saama. Sõnaraamatust on ainult proovilehed ilmunud. Nende trükipäranduste ajal sundis surm vahvast võitlejat sulge käest maha panema, kuna suure sõnaraamatu käsikiri arusaamata viisil kaotsile läks. Lühikese haiguse järele lahkus Masing Äksis 3. märtsil 1832. Ta põrm puhkab Tartu Jaani koguduse surnuaial Ehlertzi kabelis. O. W. Masingi viimne sõna olnud: „Ma olin isamaa sõber!"

Kristjan Jaak Peterson.

Rahvuse salgamine.

Ehk O. W. Masing ka vaimustatult Eesti keelt haris ja meie rahvuse alalhoidmise kasuks kõneles, pole ta sellest hoolimata ennast kunagi otse eestlaseks tunnistanud ega oma perekonnanimele Eesti kuju ja kõla tagasi anda katsu-

nud. Sel ajal oli ju nagu iseenesest mõista, et eestlane, kes Saksa koolides haridust saanud, ennast tingimata sakslaseks pidas, pealegi oma Eesti suguvõsa ja nime ära salgas. Niisugustes oludes äratab noor Eesti kirjamees, kes kõrgema hariduse osaliseks saanud ja omast Eesti nimest ei häbenenud, vaid ennast igalpool avalikult eestlaseks tunnistas, kahevõrra tähelepanu ja austust. See esimene nooreestlane oli meie kirjanik Kristjan Jaak Peterson.

Petersoni elu ja karakter.

Viljandi kihelkonnast Karula vallast pärit olev talupoeg Kikka Jaak oli pärispõlvest kuidagi lahti pääsnud ja Riia linna elama asunud, kus ta endale Saksa-Eesti Jakobi koguduses kirikuteenri koha võtnud. Siin sündis Kristjan Jaak 2. märtsil 1801.[1]) Ärksa vaimuga poisikene õppis esmalt Jakobi kirikukoolis, pärast Riia teises kreiskoolis. Selle järele astus agar õppija heade inimeste toetusel Riia kubermangu-gümnaasiumisse. Juba 16-aastaselt hakkas Peterson kirjatööd tegema. Ta katsus Rootsi keele grammatikat kokku seada. Kui noormees 1819. a. Tartu ülikooli läks usuteadust õppima, pidi tähendatud grammatika pooleli jääma. Ülikooli ettelugemisi ei kuulanud Peterson kauemini kui ühe aasta. Osalt ülespidamise puudus, osalt ka lõhe nooremehe vaadete ja usuteaduse dogmade vahel sundisid Petersoni Tartust lahkuma. Ta elas nüüd jälle Riias, andis eratunde ja tegi keelening kasvatusteadusega tegemist. Peterson pakkus ennast Hebrea, Greeka, Ladina, Vene, Inglise ja Saksa keele õpetajaks, tutvustas ennast ka Aasia ja Põhja-Amee-

Kristjan Jaak Peterson.

[1]) V. Reiman, Kristjan Jaak Peterson. E. Üliõpl. S. album VI, lhk. 1-17.

rika pärisrahvaste keeltega. Selle kõrval tõlkis ta Chr. Ganander Thomassoni „Soome muinasusu" Saksa keelde, mis töö Rosenplänteri „Beiträge" XIV. andes ilmus, kirjutas nimetatud ajakirja seletusi Eesti keele grammatikast ja luuletas Eesti keeles hulga laule. Eratundidega lootis ta niipalju võivat teenida, et kas Tartu ülikoolis või väljamaal võiks edasi õppida. Aga liig raske töökoorm rikkus nooremehe tervise. Talle tuli tiisikus kallale, mis elurõõmsa, lootuserikka edasipüüdja juba 22. eluaastal hauda viis. Peterson suri Riias 23. juulil 1822. „Suur küllus kõlblikku kui ka vaimlikku jõudu, teadmiste ja lootuste suur varandus kirjandusele on temaga hauda langenud," kirjutas ta surma puhul Riia Saksa leht.

Peterson leppis haruldasel mõõdul piskuga, avaldas iseenese vastu suurt usaldust ja oli täiskarakter, kes tõtt ja õigust taga nõudes sellest palju ei hoolinud, mis selleaegne seltskond temast arvas. Ajuti käinud ta Riias avalikult Eesti rahvariides, mis sakslasi kangesti pahandanud ja mitmed sõbrad temast eemale peletanud. Kui tuline, elurõõmus ja julge loomuga noormees vabastas ta ennast välistest rõhuvatest sundmustest. Linnarahva peenemaid kombeid ja läbikäimise viisi, moodsaid riideid ja tantsimist pidas ta alpuseks, millega ei maksa tegemist teha. Elu ülemaks sihiks peab ta tõde ja tarkust. Tema meelest on väheste tarvidustega tõeotsija kõige vabam ja õnnelikum inimene.

Petersoni kirjanduslik tegevus

On iseenesest mõista, et niisugune iseseisev karakter selleaegsete vaadete alla ei paindunud, olgu küll, et theoloogiline sundus tol ajal kõike meie maa vaimuelu valitses.[1]) Peterson astub oma luuletustes vabamatele radadele. Eesti keeles pole ta oma töid trükis suutnud avaldada. Seks oli ta eluaeg liig lühike ja vägev, mahasuruv vastasvool vali. Kr. J. Petersonist on järele jäänud: Päevaraamat: „Kristjan Jaak Peterson, ehk se, mis ta mõtles ja teggi ja kuidas ta ellas" jne. „Kristian Jago Petersoni laulud" 1818. ja 1819. aastast. (Trükis ilmunud 1923.) Peale selle on ta terve kogu Eesti rahvalaule üles tähendanud, vist omaste suust, ja ka Eesti mui-

[1]) G. Suits, Meie esimene luuletaja. Võitluse päivil, Tartus 1905, lhk. 35.

nasusku kirja pannud. Teistest omaaegsetest Eesti luuletajatest läheb Peterson niihästi luulesisu kui ka välise kuju poolest täiesti lahku. Ta mõistab hukka võõrsilt sissetoodud luule jäljenduse ja nõuab, et luule oma loomu poolest oleks kogu rahvale omane ning arusaadav. Kuna luulekirjandust edendavad kirikuõpetajad oma aja kõige tuttavamaid ja armsamaid Saksa didaktilise ja lüürilise kirjanduse õisi Eesti keelde tõlkisid, ehk kiriklises vaimus uusi moraliseerivaid laule katsusid luuletada ja sealjuures laulude välimise kuju ja ütlemiseviisi poolest piinlikult Saksa eeskujudest kinni pidasid, tahab theoloogia student, „maarahva" noor laulja, näidata, et maakeelega luulealal midagi uut võib toime panna. Nooruslikus julguses vabastab meie esimene noor-eestlane ennast luulealal tänini meie kirjanduses orjatud sihtidest ja vormidest, ammutab luuleaineid peaasjalikult iseenda tundmuste ja mõttekujutuse vallast, saab Eesti esimeseks iseseisvaks tundelaulikuks, kes vormi poolest tihti Eesti rahvalaulu püüab jäljendada ja rahvalaulik olla. Tõsise luuletajana avaldab ta oma inimlikke tundmusi, näituseks armastuse-lauludes, julgelt ja vabalt, nagu seda Eesti keeles enne polnud nähtud. „Ja rosilise pallega Olli mul süllessa Ainus armastud Allo." Muidugi ei võinud nooremehe tunde-elu veel küllalt sügav olla. Aga et tal sügavtundeline, heasoovlik, kallimeelne ja puhas süda olnud, seda peab saksakeelse nekrologi kirjutajagi tunnistama. Kõige kaunimalt ja mõjuvamalt suudab Peterson neid tundmusi luules avaldada, mis ta oma vanemate, kodumaa ja sugurahva vastu südames kandnud. Nende hulgast on näituseks Tartu-Riia teel kirjutatud „Laul" tõsiselt ja sügavalt tuntud:

Jummalaga nüüd meie maa!
Ei ma nüüd kõnni
Sino kasſemetſadesſa,
Kus lilled on õitſemas,
Ja laulemas linnud
Illoste pude warjoella.
Sagedaste iſiſin
Taſſa oia kaldas
Mõtteldes teie pääle,
Mu 'allid wanemad!
Sinno 'alli peale,
Tulleb ikka mo melesſe,
Kui pääw on õitſemas ülles,
Kui päwa ſilm on minnemas
Sure loja füllesſe,—
Armas isſakene!
Emake, wend ja õde,
Teie jure nüüd tullen.
Jummalaga meie maa,
Illuſam pääw mulle paistab
'Ella wanemate maias.

Petersoni algupärased laulud avaldavad luulekarakteri poolest Saksa laulikute mõju. Tema lauludes ilmuvad sentimentalismi tundemärgid veel palju selgemini, kui neis toodetes, mis teised selleaegsed kirjanikud Eesti ilukirjanduse alal soetasid. Petersoni toodangus leidub kaht liiki laule: magus ja naiivne idüll, milles luuletaja vaikset talupoja ja karjase maaelu looduse süles idealiseerib, ja kõrgekõneline ood. Esimeste hulka kuulub näit. vendade õhtudialoog, teiste hulka pateetlikud ülemlaulud taeva ülemale vaimule, isamaale ja laulikule. Viimase tegevust kirjeldab ta järgmiselt:

Nii kui wahhuse jõe
Mürrisewad laened,
Mis kaljo pealta
Langewad orru sisse,
Nii kui taewa pikne
Musta pilwede alla
Hirmsaste kärgatab:
Nenda on jooksmas laulu
Illus tulline oja.
Nii kui walgusse allikas
Seisab austatud laulja
Omma wendade keskeella.
Kärgatab pikne —
Ja metsad on wait:
Laulja on tõstamas
Omma healt, wallamas
Hingesta laulokastet.
Ja temma ümber,
Wait kui merre kaljud,
Rahwad on kulamas.

Sentimentaalsed karjase-idüllid ja looduslüürika on Petersonil sugenenud Lääne-Euroopa lamburluulest, kuna pateetlikud ülemlaulud oma algjuurtega nähtavasti Klopstockini tagasi ulatavad. Nende ainete haletundelisel käsitlusel on Peterson tarvitanud Eesti rahvalaulu sugemeid, kuid sügavama isikulise elamuse puudusel ei suuda laulik neid loomulikule elule äratada.

Petersoni laulud jäid trükkimata, sellepärast et nad ei sisu ega keele poolest selleaegsetele autoriteetidele Eesti kirjanduse-alal ei meeldinud. Ta oli nad iseenesele kirjutanud; nad on huvitavad oma meeleolu ja keeleilu poolest, sest siit leiame isetaolist Eesti keele käsitlusviisi, uusi

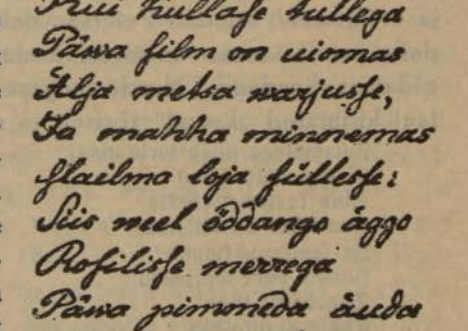

K. J. Petersoni käekirja näide.

värve ja toone. Luule ja keel ning elurõõmus meel, mida autoriteedid siit tundma õppisid, oli selle aja kohta liig vaba, taltsutamata. Petersonile enesele oli selge, et ta midagi uut pakkus, mis tähelepanu äratas. Sellepärast nimetab ta ennast „vennaste keskel valguse allikaks, mille ümber rahvad nagu mere kaljud vait kuulama jäävad.“ Neid sõnu oleks Peterson vast alles küpsemas mehe-eas võinud täide saata. Meie aja maitse leiab Petersoni noore-ea luuletustest muidugi magedust, kuid selle aja kohta tähendasid nad suurt edenemise sammu. Seesugust usku enesesse, oma rahvasse ja ja keele tulevikku, nagu seda Peterson avaldas, ei olnud sel ajal veel kellelgi, ja meie ajal võiks ta selles ka veel väga paljudele eeskujuks olla.

Peter krahv Mannteuffel.

Sel ajal, mil peaasjalikult rahvasõbralised kirikuõpetajad Eesti ilmalikku kirjandust edendasid, tuleb meil peale Kr. J. Petersoni veel teise haruldase nähtusega Eesti kirjanduseloos tegemist teha: Saksa mõisahärra, Balti aadeliseisuse liige, Peter krahv Mannteuffel, heidab Eesti kirjanikuks, et talurahvale vaimuäratust ja meelejahutust pakkuda. Kas ta peale O. W. Masingi, kellega ta seltsis Rooma reisis, veel teiste selleaegsete Eesti kirjameestega isiklikult tuttav oli ja nendega mõtteid vahetas, selle kohta ei ole kindlaid tõendusi. Tööplaani, mis Luce ja Holtz rahva elukorra parandamiseks enestele ette seadsid, näis krahv Mannteuffel heaks kiitnud olevat ja katsub seda ka omalt poolt täide saata. Temagi püüab rahvast kõlbliselt kasvatada, ta vaimu äratada ja ühtlasi majanduslist elujärge tõsta. Et ta sealjuures täiesti eraldatud kirjandusealal ei töötanud, selgub juba sellest suurest vahest, mis Mannteuffeli raamatute ja järelejäänud käsikirjade keeles ning kirjaviisis esineb. Rahva kõne tähelepanemiseks on sel mõisahärral kaunis terav kõrv, ja ta püüab rahvakeelt jäljendada. Et ta nägeliselt Eesti keelega ei ole tegemist teinud, kordab ta neid vigu, mis sakslased harilikult Eesti keelt kõneldes teevad. Käsikirjades on kirjaniku keeles palju grammatika vigu, kirjaviis osalt Stahli,

osalt Hornungi ajast pärit, nagu seda allpool toodud nähtustest varsti näha, trükitud raamatutes seisab aga keel ja kirjaviis rohkem oma aja kõrgusel, on võrdlemisi selge ja korralik. Vist on keegi vilunud kirja- ja keelemees õpetajate hulgast, arvatavasti A. Knüpffer Kadrinas, kelle koguduse piirides Saksi-mõisas Mannteuffel ajutiselt viibis, ta tõid keele poolest voolinud. Kahjuks puuduvad meil selle aja kohta hoopis imelise ja isesuguse mehe elust laiemad teated. Niipalju on kindlaks tehtud, et Peter krahv Mannteuffel Tallinnas 19. jaan. 1768 sündinud, Kose kihelkonnas oleva Ravila mõisa omanik olnud, pärastpoole ka Saksi mõisa Kadrina kihelkonnas omandanud ja 26. jürikuu päeval 1842 Tallinnas surnud. Saksa allikatest kuuleme, et ta oma tehtud masinaga lendamise katseid teinud ja pisut veider inimene olnud.[1])

Aia wite peergo walgussel.

Nagu mõne kaitseingli tiivalehvitus pidid kurval, pimedal ja tigedal orjuseajal vaevatud teosulase kõrvu need krahvihärra imeilusad sõnad helisema, mis ta oma esimese kirjatöö „Aiawite peergo walgussel" (1838) lõpul rahva hulka saatis: „Eestima rahvas! Olgu se teile mällestuseks, et teie mo melest armsad ollete." Raamat oli krahvi armastuse täht ja armastus Eesti rahva vastu oli põhjus, mis krahvi rahva valgustu-

Aiawite peergo walgussel.

[1]) R. Hausmann ajakirjas Baltische Monatschrift, Band 68, lhk. 283.

seks tööle ajas. Talupoja vaimu ja mõistust oli vaja teritada, ta tundmusi harida, et tast inimesevääriline olevus saaks. Sellest Willmanni põhimõttest kinni hakates kirjutas Mannteuffel rahvale vaimuäratuseks ja mõistlikuks ajaviiteks seitse valmi, mis nimega tänapäeval veel õpetlikke luulejutte nimetame, milles elajad tegelastena esinevad. Neist on „Mesilane ja kärbes“ Eesti lugemikku paigutatud. Siin kohal esitame Mannteuffeli pikema ja huvitavama valmi, millele ta väikese näidendi kuju andnud:

Põld-hiir.

Üks põldhiir olli sure kiwwi alla enneſele ühhe maia ehhitand: arro ja tarkuſt möda keik illuſaste teinud. Senna ta olli enneſele hea warra korjand, tö ja waewa läbbi. Tal olli rukki ja odra päid suur hulk.

Siin on, et ma woin mitto aastad ellada; woin ka naeſe wõtta, lastel ep ole karta, et hädda neid kurja tele ſadab. Kui Jummal mulle agga head naeſt annab, kes tõtegija ja murrekandja on.

Sai ſe nou tal woetud, teggi ta ennaſt illuſaks, lakkus külled ja jallad ja läks kalliſt teiſtpoolt enneſele otſima. Sai tük maad läind, näggi omma ſuggu; astus liggi watama, kas ſe paſſiks temma peſſaſſe. Terretas ja küſſis: Kuidas teie omma aia widate? Teine wastas: Minna mängin ſittikaga; kui ta lenno touſeb, löön käppaga tiwa peäle, ja warsti panneb ta tiwad jälle kore alla. — Kas tahhad nähha?

Kosſilane läks omma teed ja mõtles: Mis ma ſellega teen, kes tühja tööd teeb, ja kelle aeg mängides kullub? ei ſeſt maiainnimenne tulle, kes murret kannaks: kül leian naeſt omma mele järrele.

Nenda lotes läks eddaſi; ei olnud kaugele läinud, näggi teiſe hirekeſſe, rukki pea ſuus. Waat, ſe on minno jäggo; katſus, kuſt ta teiſe rukki pea leidis ja jookstes järrele. Augo ſu jures laskis pea ſuuſt ja ütles:

„Ma tullin teile appi, et teil ſedda waewa ei olleks.“

Tüdruk. Mis waew ſe on? Tö, mis õppind, käib kergeste, ja minna ſedda tööd kül teinud; hunnikuſt nähha, mis kokko korjatud.

Pois. Kas on lubba, et ma lähhän hunniko waatma?

Tüdruk. Wannemad ei olle koddo, ei ma julge teile lubba anda, meie maiaſſe minna; kannatage nattoke.

Selle aia tullid wannemad, ja tullid jookstes, kui näggid, et woeras olli peſſa jures.

Perremees, ta naene, kosſilane.

Perremees. Ei ma tunne ſind; kes ſa olled? mis ſa ſiin tahhad?

Kosſilane. Egga ma hulkuja olle; minno maia polle kaugel, woib olla kolmed waud maad. Olge nenda head ja wõtke waewaks, tulge tedda waatma.

Naene ja mees wataſid teine teiſe ſilmi, kas piddid minnema. — Naene olli warsti walmis ja ütles perremehhele: „Lähhäme ſiis, wannamees, kui ta kutſub.“

Perremees. Noh, olgo ſiis, lähhäme. Sa, tütreke, jä koio, hoia maia ja ärra jätta tööd teggematta.

Teed käies kiitſid neid päwapaiſtſid ilmo ja ſedda head wilja, mis Jummal laſknud kaswada. Said augo jure, pallus perremees wõrad ſiſſe minna, läks iſſe eel, et ta teik näitaks.

Seäl ollid mitto laiad teed, mis ta krapind, mitmeſuggo wilja, kaugelt todud, läätſe ja herne kaunad. — Wanna eit, kui ta need laiad teed näggi, ja need ſured wilja warrad, lipputas üksallati ſabba ja hüdis: oh, oh, mis hea ſiin on! Ei ſanud ta ſu muido kinni, kui perremees tale kinkis läätſe kauna. — Sai ta ſedda ſanud, jättis jummalaga, wõttis kauna ſuhhu ja laddus omma pole.

Mehhed jäid järrele. Kosſilane pallus ſiis wõraſt, kas ta omma tütre temmale naeſeks tahhaks anda. Kui wanna iſſa ſedda kulis, kratſis taggumiſſe jallaga kõrwa ja ütles:

„Ei tea, mis teinepool mõtleb; tulge meid waatma. Kui nou ſaab petud, ſiis ſaate otſuſt.

Sai ta koio, leidis wanna eide maoli maas; nenda läätſe kauna kandes temma wäsſitand.

Kui wannamees kosſia asjaſt hakkas räkima, ta lipsti jallul ja kisſendama: Kuidas minna ilma tütreta korda ſaan! Ei, wannamees, ei ma omma tütre anna.“ —

Mees. Wõttame ommeti laſt ka kuulda.

Naene. Mis lapſe arruſt kuulda! pakku agga, kül ta wastowõtja on.

Mees. Sa ei olleks rahhul, kui ſul kolm meeſt olleks.

Naene. Miks ma rahhul ei olleks, kui mul kolm meeſt olleks; ma pannekſin neid tööd teggema ja ſeiſakſin pesſas, — polleks waewa ollemas.

Mees. Sedda leppimatta ei woi olla, kui ſinna! Mis ſe makſab, naesterahwaga waidelda, wiimne ſanna jääb ikka temma ſuhhu. Torriſe ni kaua kui tahhad, ma lähhan tütrega räkima.

Tüttar ja issa.

Issa. Tullen, tütreke, sulle asja nimmetamma. — Sul on kossilane. Ei tea, kas need sannumed so mele järrel on. —

Tüttar. Kül mele järrel! — Nüüd süggisel meil iggasuggu toito, et woiksime mitmed pulmad tehha. — Neljapääw ööldakse hea pulmapääw ollema; kas teed tullewal neljapäwal mo pulmad?

Issa. Ärra olle ni häddalinne! Ma ei olle sulle weel peigmeest nimmetand.

Tüttar. Tössi, taadike; unnustasin küssida, kas tal illus sille nahk, kikjad körwad ja pikkad küned.

Issa. Polle ma sedda tähhelepannud. Juttust arwata tössine ja tark, ja süddame poleks selge ja hea loom. Keik ta maia ja mis ma näind, olli arro ja wisi möda seätud. Se woib ennnesele naest wötta.

Tüttar. Ma jookssen, ütlen eidele.

Eit ja tüttar.

Tüttar. Eideke, kallis eideke, mul on peigmees, neljapääw pulmad, illus, sille nahhaga peigmees. Polle tal mingisuggust wigga, ei ta lonka, ei ta olle ristluist wiggane.

Eit. Kule mul jutto! mis eest minna siis ollen? Eks ma polle sind kaswatand, keige kurja eest hoidnud, keik tööd öppetand? Kuida siis pulmad ilma minno lubba- ja arrota seäte? — Kes se peigmees on, kes ei tahha kannatada? sa polle tedda weel nimmetand.

Tüttar. Kül issa ta teab; egga ta ommeti ei walletand; se kurwastaks meelt. — Seäl ta tulleb! küssi eideke, kas pole tössi.

Issa, eit ja tüttar.

Eit. Ütle, ilmatark, mis nou teie möllemad lapsed ühtekokko piddand? Arwate, et kas mind sönud, et teie omma pea järrel, ilma minnota, sedda asja eddasi aiate? — Nüüd woite odata.

Issa. Miks sa warsti hambaid näitad? Meie tullime tütrega sind kuulma, et meie ühhe nousse heidaksime. — Mul jäi ütlematta, et kossilane sulle ja tütrele paljo terwist satis. Ta jäi wallitsema neid parremaid läätse ning herne kauno, mis ta sulle lubbas tua.

Wannaeit, sedda kuuldes, jäi mötlema, nurri karwad mängisid, keel jookssis möda mokka; ütles siis: olgo! hea maiamees ta on, kes tedda tunneb, kidab tedda.

Said need sannad ööldud, jookſis tüttar ühheſt nurgaſt teiſe, ſabba ſelgas, ja jälle augo peäle watama, eks peigmees pea tulle.

Kel head ello wiſid, ja kes tarkuſt möda ellab, ſel igga aſſi korda läheb.

Ka pikem Mannteuffeli jutt „Jüri Tarvel“ esineb kahekõnena. Nagu valmisidki, tuleb seda vastastikust jutuvestmist truu sulase Tarveli, ta peremehe Hans Akkeri, perenaise Liisu, tüdruku Leenu, keelepeksja saunanaise Mareti ja vallatalitaja vahel didaktiliseks luuleks pidada, mille otstarve on talupoja elust õiget peeglipilti esitada ja selle abil rahvast laiskusest, lodevusest kohuste täitmises, vargusest, valetamisest, joomisest ja keelepeksmisest parandada ja selle asemel talle tööarmastust ja meeleausust südamesse istutada, ilma et ta pealekäiva moraaliga lugejat tüütaks. Osavasti mõistab krahv siin mitmeid silmapilke tabada talupoja elust, olgu tööl või kiige all, olgu kihluste kinnitamisel, pulmas ehk vaikse surmavoodi ääres, ja üsna osavalt rahvakeeles kujutada.

Mainitud raamatus esineb krahv Mannteuffel ka veel lüürilise luuletajana, pealegi õige kaunist küljest. Rahvalaulu tooni taotleb Mannteuffel järgmises lõikuselaulus:

Sirriſe, ſirriſe, ſirbikene,
Kölliſe, kölliſe, kõwwer raud!
Kelle ſirp nüüd ette jouab,
Selle wasto peigmees ſouab.

Kasſime kergeste koio pole,
Lähheme lauldes läbbi metſa.
Kelle heäl ſeal ſelgelt koſtab,
Sellel peigmees mütſi oſtab.

Jouame jookſtes ſoia ſauna,
Wihhake wõttab wiimſe tolmo.
Illuſam hiilgawad lahtid juukſed.
Parremad paiſtawad punnaſed palled.

Krahv ei esine siin mitte ainult rahva kommete tundjana, vaid ka rahvalaulikuna, kes rahvalaulu ehteidki katsub tarvitada. Kuigi ta ka Eesti keele ja rahvuse küsimustes Kr. J. Petersonist põhimõttelikult lahku läheb ja neis asjus muidugi selleaegsete rahvasõbraliste Saksa õpetajate

seisukohal püsib, ühtlasi ka nende luulevorme tarvitab, lehvib ta lauludes vaba luuletaja vaim, kes nagu Peterson, ennast moralistide sunduse alt vabastab ja iseseisvalt oma mõtetele ja tundmustele voli annab. Sellepärast leiame Mannteuffeli ja Petersoni lauludest palju ühiseid helisid. Nimelt võib Mannteuffeli laulude katketest, mis käsikirjana meie silma ulatanud, arvata, et talurahva elu ja töö, armastus ja peeker ning õllekann krahvlikku luuletajat vaimustasid ja talle, nagu paarkümmend aastat varem Kikka Jaagu pojale, romantilis-idüllilise luuletuju tõid. Sellest, kuidas krahv rahva elust ja tööst laulab, olgu siin paar salmi näiteks, nimelt ta enese keeles ja kirjaviisis:

Tomma Peetz ning tomma muſt
Teiega on künda luſt
Ei ſa jetta maha
Mind ning minno Saha.

Wagu nagu laewa jerrel
Joſep tulega ta merrel
Nonna ſügaw ſagu
Koa mu küntud wagu.

Mannteuffeli käsikirjalised armastuselaulud tuletavad oma tooni poolest vanu pulma-õnnesoove meelde. Ilmuks siin Amor, viigilehte ta vististi ei tarvitaks. Armastust taluneidude vastu kujutab krahv suure meeleheaga kirglisest küljest, kuid trükki ei ole seesuguseid laule antud. Taluneidusid, kellele Mannteuffel laule pühendab ehk keda ta tegelastena esiteleb, on mitu. Nende hulgast on Tio armastusejumala vastu tõrges ja karge, sünnitab oma pirtsaka olekuga kirglisele austajale aina südamevalu. Seda avaldatakse järgmistes salmides:

Tio, tohhin juttu ada,
Wägga kartlik minno keel,
Tösta omma kennab ſilmad,
Julgem on ſiis minno meel.

Ei ſa tulnud minu mötteſt,
Ei mo ſüdda jätnud ſind,
Ja ma ſoowſin köik ſe öſe:
Armastakſid ſinna mind.

Jaani öhtu tulle jures
Näggin ma ſind kige peal,
Seal ma kuulſin mitto laulo,
Kuulſin ſinno kallift healt.

Kule, Tio, mitto päewa
Lühtes ſul jo minno ſilm,
Et ſa armſam olled mulle
Kui mo ello ja ſe ilm.

Kiikmeſt tuul ſul töstis käikſed,
Mustad juukſed, pärja pael,
Nöömſa ſüddamega näggin
Sinno kenna walge kael.

Kui ſa mulle kät ei anna,
Siis mo ello ots on käe,
Pea ſilm ei nutta enam,
Ei mul paista ennam päe.

Kui ſa teiſe mehe wõttad,
Hauaſt kutſub ſa mo hing,
Õſe aial, ſängi jures
Kuled ſa mu nut ja wing.

Pilliga ſind widi koju,
Koju läks ſiis pois ning mees;
Ülſi jäin ma kige jure,
Ollin ſure murre ſees.

Keelevead rikuvad küll tähtsal mõõdul eelseisva armastuselaulu mõju, kuid vigadest hoolimata jäi ta kauaks ajaks Eesti õnnetutele armastajatele paremaks tundeavalduseks.

Tiost hoopis lahkem on Liso. Esiotsa avaldab temagi kahtlust armuavalduste õigluse kohta, sest

Erra rägi walle jutto,
Tähhele ma ollen pand,
Kui ſa wiimſel talgu päwal
Waino Anne keritand,

kuid laseb ennast siiski ära võita ja maitseb siis rikkalikult abielu-õnne. Pea jätab Liso oma mehe leseks, kes järgmises väga sügavas ja härdas eleegias kadunud naist taga leinab:

Ei ſa kule minno häle,
Surm mo Liſo wõtſid ſa;
Keik mo römud ſoga löppend,
Ei ma ella ſinnota.

Ütſi ſeiſan murre ſeltſiks,
Soe nut nüüd kattab ſilm,
Lähhen ſinno haua jure,
Kidan ſurma, laidan ilm.

Seal mo ſüdda tunneb römo,
Seal ma kulen taewa heält;
Pallun: kes ſa naeſe wõtſid,
Heida armo minno peal.

Põlwil heidan haua jure,
Surma tolmul annan ſuud;
Heitke mind mo naeſe jure,
Polle römo mulle muud.

Willem Nawi ellopäwad.

Oma teise raamatu „Willem Nawi ellopäwad“, mis Tallinnas 1839 trükitud, pühendab krahv Mannteuffel joomakombe ja kõrtsielu vääramiseks. Et ta seal sihikindlalt rahva käekäigu paranduseks töötab, näitab raamatu eeskõne: „Ma ollen teie aiavite eest murret kannud; nüüd ma teie kasso püan. . . On wõõra ma rahwas pöörnud ja wina mahha jätnud, miks siis meist ka ei saaks õiged ja targad innimesed!“ Nagu kirjanik esimeses raamatus kunagi oma sihiga peale ei tüki, vaid ainult mõistamisi rahvale vead kätte juhatab ja talle õiged eeskujud silmade ette seab, nõnda laseb ta selleski raamatus härrat, kes vabrikutes teistele viina põletab ja ka ise joob, kärbse suust tarkust kuulda: „Sa olled innimenne, üks kurri loom! ei karda teistele kurja tehhes; püad olgu mil viisil, keik omma kasuks. On se so tarkus?

Millal sa näinud, et meie (kärbsed) teine teisele kurja teme? Et ma kül kärbes ollen, ni tark ollen ma ommeti, et tean, kurja tehhakse rummalast melest ja head targast melest. Sa wõiksid kärbsest tarkust õppida, kui meie kelest arro saaksid."

Kärbselt saadud luulejutt see ka ongi, millest kirjanik „Willem Nawi ellopäwades" joodikute kurba saatust elavate värvidega kujutab. Siin sünnib Eestis esimest korda, et terve raamat joomatõbe vääramiseks kirjutatud.

Taganemine kirjanduslikust tegevusest.

Tagasikiskuv maapoliitika.

Rosenplänteriga ja Mannteuffeliga möödus sakslastel suur vaimustusehoog, mis neid rohkel arvul Eesti kirjandusepõllule tööle kihutas. Rõõmustavale edenemise järgule Eesti rahva elus järgnes neljakümnete aastate jooksul mitmeti avalik tagasikiskumine.[1]) Nimepidi sai eestlane 1819 küll vabaks, kuid saadud ihupriiuse eest kaotas ta kodumaa pinna kohta kõik omanduseõigused. Selleläbi ei olnud olu poolest talupoja seisukord palju paremaks läinud. Linnupriilt võis ta küll kohast teise liikuda, vabalt endale elukoha ja elukutse valida, aga mis pidi sündinud põllumees ilma maata peale hakkama? Pärispõlvest pääsedes oli ta sunnitud, kas tahes ehk tahtmata, mõisnikku edasi orjama, nimelt maa eest talle tegu tegema, ja teopõlves sai ta tihti veel rängemat majanduslikku survet tunda kui enne. Isegi keskmistel vilja-aastatel pidi talupoeg kibeda ja aganase vahelikuga, millele tuld ei tohitud ligi viia, oma perega nälga petma, sest puhast rukkileiba ei suudetud majasse saada.

Kirikuõpetajate töövili.

Sel ajal, kui Balti vanameelsed mõisnikud tagasikiskuvat maapoliitikat ajasid, jahtus Saksa soost kirikuõpetajate vaimustus eestlaste valgustamise tööl ja kirjanduse edendusel. Ühelt poolt halvas veel nende ilmalikku kirjanduslist tegevust uinutav Vennaste koguduse mõju, mis 40 aastatel meie kodumaal oma tipule tõusis, teiselt poolt näitas õiglane ja asjalik arvustus, et sakslaste kirjandus sel näol, nagu seda

[1]) Võrdle: G. Suits, Die estnische Literatur. Die Kultur der Gegenwart von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX, lhk. 343.

senini eestlastele soetatud, rahva seas täit vastukõla ei leia. Kirikuõpetajad ei seltsinud suurt rahvaga, ei õppinud rahvakeele peensusi põhjalikult ära ega elanud rahvahingega kaasa. Suurel hulgal selleaegsetest Eesti kirjameestest ei ole Eesti rahvalaulu iseloomust, ta ilust ja mõjust, ta tähendusest rahva hingeelus suuremat aimu. Vanu regevärsse ehk Eesti runosid nimetab Hupel viletsateks ja väljakannatamata lapsikuteks vaimusünnitusteks, kuna Frey neid koduloomade häälitsemisega kõrvutab. Sakslaste eestikeelsed luuletused olid suurelt osalt keele poolest vigased, tunde- ning mõtteviisi poolest eestlasele võõrad. Tööd oli kaunis rohkesti tehtud, kuid vilja ei olnud palju näha. See ajab H. Neusi,[1]) kes eestlase oma luulet põhjalikult tundis ja sellest lugu pidada mõistis, avalikult küsima: „Kas on sakslaste luuletöödel eestlaste kohta laiemat mõju olnud, kas on need luuletused eestlasi äratanud antud uutes vormides ise midagi looma? Kahjuks peab tunnistama, et tänini sellest veel vähematki jälgi tunda pole." Arvustaja leiab, et sakslaste eestikeelsed ilmalikud laulud eestlastes vastukaja ei leidvat, neist olevat mõned vähesed ja needki moonutatud, vigasel kujul rahvale meelde jäänud, vaimulikud laulud seisvat külmalt ja tarretanult eestlasel meeles, ilma et nad ta vaimu kuidagi iseseisvale tegevusele ärataksid. Selle nähtuse põhjust ei otsi Neus eestlase vaimutöntsusest ja luulevaesusest. Otse ümberpöördult, rahvas pidavat oma endiseid ilusaid luuletusi ustavalt meeles, korraldavat ja arendavat vanematelt päritud luuleaineid, kuid sakslaste tegevus Eesti ilukirjanduses ei kandvat sellepärast õiget vilja, et Saksa luulevormid meie rahvale täitsa võõrad olevat ja Eesti rahvaluule vaimule otse vastu käivat. Kui ilmalik luuletaja rahva üle tahtvat mõjuda, pidavat ta Eesti rahvalaule tooni, keele ja vormi poolest võimalikult tähele panema ja seda katsuma jäljendada. Osalt oli Neusil siin küll õigus. Seda märkasid ka Saksa soost kirikuõpetajad ja lahkusid tegevusest Eesti ilukirjanduse alal täiesti, sest et Neusi nõudmi-

[1]) Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Ehstnischen Sprache. Das Inland, 1840 nr. 35.

sed neil üle jõu käisid. Nad ei suutnud niikaugelt eestlaseks saada. Ainult kaht kolme üksikut Saksa soost õpetajat näeme hiljemini erandi kombel veel Eesti ilmalikku luuleala rikastavat. Siis kaovad nad sealt jäädavalt.

B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel.

Uued kirjandusetegelased ja nende tööde laad.

Tegelaste amet.

Kuna sakslased aegamööda Eesti kirjandusealalt lahkuvad, hakkab nende kõrval ja nende asemel kaunis arv Eesti soost kirjamehi tööle. Need olid kõik peale mõne üksiku erandi kas köstrid, koolmeistrid ehk nende taolised isikud, kes vaimulikkude meeste mõju all seisid. Parem kooliharidus oli sel ajal rahva seas haruldane asi, mida ainult mõned üksikud omandada jõudsid. Suurem hulk eestlasi, kes Saksa hariduse saanud, pööris ka tol ajajärgul oma sugurahvale selja ja asus sakslaste ridadesse. Jäid järele ainult külaharitlased, selleaegsed köstrid ja kooliõpetajad. Peaosa kirjandusest, mis XIX. aastasaja teisel ja jaolt ka kolmandal veerandil trükiti, on just nende töö. Sellepärast võime tähendatud järku Eesti kirjandusloos küll köstrite ja koolmeistrite ilukirjanduseks kutsuda.

Külaharitlaste siht ja maitse.

Äratust ja eeskuju said köstrid eespool harutatud õpetajate kirjandusest, omandasid sealt ka õpetliku, moraliseeriva sihi ja sentimentaalse maitse. Iseäranis elavat vastukaja leidsid kohutavad, haruldased ja haledad lookesed, mis õpetajate juturaamatutes leida, sest nende varal võis kergesti kombeõpetust pakkuda. Selles sihis töötasid suleosavad köstrid edasi ja jutustasid rahvale pikemaid haledaid lugusid, millest igaüks juba kogu raamatu täitis. Nii ilmusid esimesed iseseisvad juturaamatud. Need, nagu ka sel ajal ilmunud laulud, on enamasti kõik Saksa keelest tõlgitud. Eesti rahva elu ja olu need kirjamehed palju kujutada ei püüdnud. Iseseisvalt loodi võrdlemisi vähe, enamasti reprodutseeriti teiste mõtteid. Selle aja tegelased Eesti kirja-

põllul, köstrid ja koolmeistrid, on enam ehk vähem ühe- ja sellesama hariduskäigu läbi teinud, lähevad oma vaimlise silmaringi, vaadete, sihtide, maitse ja keeleosavuse poolest täiesti ühte. Jutud, mis Eesti keelde tõlgitakse, on nagu ühise, kindla eeskuju järele valitud. Nad on kõik võõrsil kirjutatud rahvaraamatutest võetud, on suuremalt osalt kas „tõestisündinud" ehk vähemalt nendeks peetud, „liigutavad", „haledad" ja „väga armsad lugemised". Laulud tõlgitakse Saksa keelest, muudetakse, kus tarvis, Eesti olude järele, ja lastakse neid Saksa viiside järele laulda. Eesti rahvalaulu ja rahvaviisi ei peeta asjuks, mis tähelepanu nõuavad. Eestlastele pakutav laul ja lugu avaldab sel ajajooksul moraliseerivat, sentimentaalset laadi. Haleda sisu ja rahvaliku keele tõttu loeti neid tooteid suure õhinaga. Et köstrid ja koolmeistrid ainult väikesel mõõdul iseseisvalt ja loovalt luuletasid ja peaasjalikult tõlgitud töid avaldasid, ei ole nende kirjanduslik väärtus suur. Kuid keelelisest küljest ja tagajärgede poolest jõudsid köstrid ja koolmeistrid oma toodetega vaimulikkudest isandatest ette. Köstrite tõlgitud laulud olid rahvalikumalt tuntud ja mõeldud kui kirikuõpetajate omad, ja keele poolest palju siledamad, puhtamad. Tõlgitud juttudes pidasid köstrid instinktiivselt rahva haridusjärge ja maitset silmas ja tarvitasid lihtsat, arusaadavat rahvakeelt. Sellest siis tulebki, et rahvas köstrite ja koolmeistrite ilukirjandusest läbistikku palju rohkem lugu pidas ja see rohkem rahva peale mõju avaldas kui õpetajate tooted.

Kaspar Franz Lorenzsonn ja muinasjutu-novellid.

Rosenplänteri käsilised.

Nagu juba eespool seletatud, kaldus Rosenplänteri mõjul kirjandusliku tegevuse keskkoht Tallinnast Pärnusse. Kuid mitte õpetajatele üksinda ei olnud Rosenplänter mõjuvaks hooandjaks, ta lähikonnas ärkas ka vaimulikkude meeste lähemate abiliste hulgas elav kirjanduslik töö. Siin kerkib meile terve ringkond Pärnu nurga kirjamehi esile, kellest mitmed Rosenplänteri otsekohese mõju all seisid. Ehk küll Rosenplänter suure koguduse õpetaja ja laialiselt tegev kirjamees oli, leidis ta siiski veel aega Eesti kooli asutada,

milles ta ise noori mehi koolmeistri-ametile ette valmistas. 1814 avatud „Eesti koolmeistrite koolis“ õpetati peale usuõpetuse veel Eesti keele lugemist ja kirjutamist, arvamist, geograafiat, kasvatusteadust, raamatuköitmist ja aiatööd. Rosenplänter pani oma kasvandikkude rahvalikku keelt tähele, äratas noortemeeste vaimu ja kutsus nad kirjandusealale tööle. Nende paremad tööd trükkis ta omas ajakirjas sõna sõnalt ära.

Rosenplänteri tähtsam kasvandik, pärastine Eametsa külakoolmeister Abram Holter kirjutas esimese eestikeelse geograafia ja arvamise-raamatu ja tähendas mõned ilusad muinasjutud (näit. „Ämblik ja sipelgas“, „Koer käib kohut“) rahvasuust üles. Vististi oli see ka Rosenplänteri eeskuju ja isiklik mõju, mis kahest Pärnu köstrist, kes järgemööda Rosenplänteri lähemad abilised vaimulikus ametis olid, Eesti kirjamehed tegi. Esimene neist, Heinrich Gottlieb Lorenzsonn, tõlkis 1822 Defoe „Noorema Robinsoni“ Eesti keelde. Aga enne kui see huvitav ja omast kohast liigutav jutustus rahva kätte sai, oli temast üks veel armsam ja haledam lugu, nimelt „Jenowewa“, ette jõudnud. Trükis ilmus see laialt tuntud jutustus kõige esmalt Rosenplänteri teise köstri K. F. Lorenzsonni poolt.

K. F. Lorenzsonn ja tema „Jenowewa“.

Kaspar Franz Lorenzsonn sündis 15. detsembril 1811 Suigu vallas, Tori kihelkonnas. Pärnu Elisabeti koguduse köster oli ta 1830—1875. Omas vanas eas toimetas ta aastat kuus „Pärnu Postimeest“. Ta suri 15. augustil 1880. Vaimulik ülemus kiidab Lorenzsonni kui väga hoolast ja ustavat, usklikku meest, kes ametitalitustel südamlist ja kindlat usulist tundmust avaldanud.[1]) Ta sulest ilmus 1839 jutt „Jenowewa ellust“ ja 1841 veel pikemalt „Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggemine.“ Mõlemates valitses Pärnu murre, mis loo rahvale veel armsamaks tegi. „Jenowewa“ on esimene pikem ja täielisem jutustus, mis iseraamatuna ilmunud. See haledate lugude õis ja eeskuju viib meid oma sündmustikuga pimedasse keskaega. Jutu peategelane Jenowewa (Genovefa) on

[1]) J. Hasselblatt, Pärnu Elisabeti kiriku ajalugu 1898, lhk. 46.

Brabanti hertsogi tütar ja krahv Siegfriedi abikaas. Uuemal ajal kinnitatakse, et kogu Jenowewa lugu ühe Laachi kloostri munga luuletus olevat. Ta sisu on lühidalt järgmine:

Krahv Siegfried läks Karl Martelli lipu all mauride vastu sõtta. Krahvi maavalitseja Golo von Drachenfels püüdis mehe äraoleku ajal Jenowewat abielurikkumisele avatleda, aga kui viimane ta meelitusi kuulda ei võtnud, süüdistas Golo kättemaksmise vihas Jenowewat abielurikkumises lossi koka Drakoga ja laskis abita naisterahva, kelle truuduse üle ka sõjaväljal viibiv krahv laimujutte kuuldes oli kahtlema hakanud, surma mõista. Kuid kaks sulast, kes metsas kohtu otsuse pidid täitma, heitsid voorusliku kannataja peale selle tingimusega armu, et viimane kunagi inimeste hulka ei tohi elama asuda. Seitse aastat elas Jenowewa oma poja Valurikkaga, kes lühikest aega pärast krahvi sõttaminemist vangikojas ilmale sündinud, Ardenni mägede koopas ja toitis ennast metsarohtudest, kuna emane hirv Valurikast imetas. Seitsme aasta pärast juhtus krahv Siegfried, kes koju jõudes Jenowewa süütust teada saanud, metsas jahi peal Jenowewaga kogemata kokku, tundis ta sedamaid ära, palus oma eksituse andeks ja viis truuksjäänud abikaasa auga koju. Golo mõisteti surma.

Kaspar Franz Lorenzsonn.

Jutu siht oli avalik. Lihtsal, näitlikul ja sellepärast rahvale väga arusaadaval viisil teeb Jenowewa lugu selgeks, kuidas õiged ja ausad inimesed kurjade kiusu ja tigeduse all ägavad, kuidas iseäranis nõdrad naisterahvad süütult kannatavad; ühtlasi ergutatakse neid kiusatustele vastu panema ja voorusele truuks jääma, sest et lõpuks igaüks ometi ärateenitud palga kätte saab. Seda ainet tarvitati kirjanduses väga ohtralt. Esmalt ilmus see lugu Prantsuse keeles ja siit läks ta üle terve haritud maailma laiali. Kõige tuttava-

maks said Christoph von Schmidti jutustus, Tiecki ning Mülleri draamad ja R. Schumanni ooper.

Jenowewa lugu jäi mitmeks aastakümneks Eesti lihtsamatele lugejatele ja selle aja kirjanikkudele juttude paleuseks ja mõõdupuuks, mida iga uue jutu väljavalimisel ja tõlkimisel näikse silmas peetavat.

Haledate juttude levitamisel püüdsid kaks Saksamaa meest, W. Borm Pärnus ja H. Laakmann Tartus, kes siin olid trükikojad ja kirjastuseärid avanud, otse võistelda. Peaaegu kõik vanem Eesti jutukirjandus, õpetlikud ja vaimulikud raamatud on nende kulul ilmunud. Juba 1843 trükiti Tartus tuttav haleduse õis „Kriseldis ja Markgrahw Walter". Ta tõlkija W. Nedatz on sama hariduse sõber, kes Fählmannile koolipõlves lahkelt abi andis. Kriseldis on juba keskajal tuntud liigutava muinasjutu peategelane. Boccaccio tarvitas seda ainet oma „Decamerone" viimse novelli kirjutamiseks. Petrarka kirjutas sellest ladinakeelse jutu, mille põhjal ka H. Steinhöveli saksakeelne jutustus seisab, mis Eesti keelde tõlgiti. Hans Sachs on sellest ainest näidendi loonud. Kriseldis.

Piemonti markkrahv Walter võtab endale talutütre Kriseldise abikaasaks ja laseb teda tõotada, et ta mingis asjas mehe tahtmise vasta ei taha panna ja kõik, mis krahv teeb, ilma hapu näota ja kareda sõnata lubab ära kanda. Ja nüüd algavad krahviproua viletsusepäevad. Truuduse proovimise nime all valmistab krahv Kriseldisele palju südamevalu. Kõige esmalt lastakse lapsed krahviproua käest silmakirjaks ära röövida. Ema teades viiakse lapsed tapakirve alla, kuid tõepoolest saadab krahv nad oma õe juurde üles kasvatada. Et proua selle üle kurba nägugi ei näita, tuleb krahvil himu teda „pikemalt proovi peale panna." Talupoja lapsena ei tohtivat Kriseldis enam krahvi abikaas olla, vaid pidavat lossist lahkuma ja isa juurde külasse tagasi minema. Nurisemata paneb Kriseldis kõik toredad ehted maha. See kisub juuresolejatel pisarad silmist ja liigutab ka krahvi südant nii väga, et ta voolavate pisarate pärast sõnagi ei saa rääkida, aga siiski ei tunne ta südames halastust. Walter teeb uuesti pulmad. Lihtsa orjanaisena peab Kriseldis uue lossiproua ette põlvili langema ja teda ümmardama. Viimati tuleb ilmsiks, et krahv uue mõrsja

asemel enda ja Kriseldise tütre koju toonud ja pulmi ainult Kriseldise proovimiseks lasknud ette valmistada. Ja Kriseldis, kes kõigi vägivallaga ja toorusega senini rahul olnud, võtab nüüd südame õnnes krahvi armastuse-vande uuendamist kuulda ja teeb, nagu poleks nende vahel midagi halba juhtunud.

Nagu näha, etendab siin südameta Golo osa krahv ise, mis loo veel tooremaks ja haledamaks teeb. Boccaccio, kes oma novellides selleaegsete suurtsugu meeste ja vaimulikkude isandate pahesid paljastab, on selles loos nähtavasti suurtsugu abielumeeste kalkust, omavoli ja oma tahtmise piirita täitmist tahtnud kujutada, kuid värve nõnda tarvitanud, et jutustuse siht liig teravalt ja eksitavalt silma torkab. Kriseldisel pole mingisugust karakterit, mingisugust otsustamise võimu; teda võib ümber sõrme mässida, jalgade alla sõtkuda ja jälle kallistada. Ta on igasuguse saatusega rahul. Seda rahulolemist oma elujärjega tahetakse siin ka rahvale õpetada.

Irlanda.

„Kriseldisele" järgnes juba lähemal aastal noore „kooliõpetaja" Johann Thomassoni jutustatud „Irlanda ehk puhta ellowöit". Thomasson sündis 2. aprillil 1817 Rapla kihelkonnas Raikülas ja sai oma hariduse Tartu I. seminaris.[1]) Sel ajal, kui ta raamatuid kirjutas, pidas ta Tartus kooliõpetaja ametit. Jutu sündmustik on „Irlandas" juba keerulisem kui „Jenowewas". Golo aset täidab siin Irlanda abikaasa enese vend Jerart, kes ainelise kasu pärast süüta naisterahva tagakiusamist alustab ja seda teist puhku koguni silmapaistva jultuvusega uuendab. Abielurikkumises küll Irlandat kaht korda süüdistatakse, tõepoolest pole teda õieti keegi selle patuga kiusanud. Nii ei ilmu Irlanda voorus, nagu Jenowewal kiusatuse äravõitmises, isemääravas vooruslikus teos, vaid ainult tigeduse vagusas ärakannatamises ja andeksandmises.

Muinasjutu-novellide tähendus.

„Jenowewa", „Kriseldis" ja „Irlanda" on tüübilised jutustused, milles süütult tagakiusatud naine esineb ja kõike viletsust oma puhta ja laitmata eluga ära võidab. Need muinasjutu-novellid säilitavad seda, mis keskaegsest rahvaluulest järeltulevale põlvele väärtuslik. Neis esineb tolleaja

[1]) Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des ersten Dorpatschen Lehrer-Seminars, lhk. 67.

elu- ja ilmavaade, mille aluseks on religiositeet. „Jenowewa“ kujunes katoliiklastel legendiks ja peategelane loeti pühaste hulka. Kuid nende novellide peamenu oleneb nende muinasjutulisest laadist ja rahvalikust jutustusviisist. Neis leidub element, mis kõigist ajavaimu vankumistest üle ulatab ja neid kõigile rahvastele lähendab. Jutustuste tugevam külg, mis neid põnevaks teeb, on osavõtt inimeste saatusest. Aineid, mille kallal rahva fantaasia töötab, ei jutustata kunagi detailides. Nagu rahva-muinasjutus, hoitakse neis rahvalikkudes muinasjutu-novellides, mis üleminekuks rahvaluulest kunstluulele, olude üksikasjalise kirjelduse eest, mis kuulja fantaasia lendu takistab. Peaasi on siin sündmustiku esitamine rahvapärases keeles ja lihtsas stiilis. Siin ei tahetagi kohamaalimisega, hingeliste juurdlustega ja isikliku elevuse-loomisega mõjuda, vaid jutustuse ülesanne on sündmustiku varal lugejas eetilisi tundmuseprotsesse käima panna, ta hinge puudutada produktiivsete jõudude lahti päästmiseks. Et nad elunähtusi ja probleeme projitseerivad, millel kadumata karakter, on neil püsiv kunstiline väärtus. Muinasjutu-novellide hulka, mida köstrid tõlkinud, kuulub ka veel „Appoloniuse“ lugu, mis kolmandamast aastasajast pr. Kr. pärit. Selle loo toimetas Eesti keelde Muhu köster C. W. Freundlich, kelle sulest B. Gildenmanni poolt kokkuseatud luuletuste kogus „Lillekesed“ I. ja II. (1852 ja 1860) hulk didaktilise ja eepilise sisuga laule alal hoitud. Tuttavamad Freundlichi vemmalvärsid on „Jänese õhkamine“, „Kala truudus“, „Muhumaa hundi jaht“ ja „Teomees.“

Juhan Sommer ehk Suve Jaan.

Jutud tublidest meestest.

Tagakiusamistes kindlaksjääva naisterahva kõrva ilmus meie jutukirjanduses juba varakult teine erilaadi põhitüüp, nimelt hädaohtudega võitlev tubli mees. „Tubli mehe“ teema oli Winkler tõlgitud ballaadis „Laul ausast mehhest“ Eesti kirjanduses juba varemalt üles võtnud ja Holtz sellest liigutavast sündmusest jutukese toonud, kuidas Wäike-Irbe köster Prits Doondangeni rannal Kuramaal 1801. a. 37 kasakat ja 18 madrust merehädast päästnud ja selle vahva teo

eest keiser Aleksander I. suure aupalga ja tänukirja saanud. Kuid nendes lühikestes lugudes liikus „tubli mehe“ tegevus hoopis kitsastes raamides. Ometi oli vaja naisterahva eeskujule „Jenowewale“ veel kirjanduslikku paarimeest muretseda, milles meesterahvale ta soo kohuseid voorusi ja kõrgemat elusihti täielikumalt kujutletakse. Selle ülesande täitis Suve Jaan ootamata hästi. Ta kirjutas esimese pikema „tubli mehe“ jutu, mille tegelane pealegi veel eestlane on.

Juhan Sommeri elust.

Kahjuks pole meil Sommeri elust rohkem kindlaid teateid, kui et ta Tallinnas 12. detsembril 1777 sündinud, Vene keele kooliõpetaja olnud ja selles ametis nimenõunikuks tõusnud ning autähti saanud. Rakvere kreiskoolis oli ta sel ajal Vene keele õpetaja, kui Fählmann ja Kreutzwald seal koolis käisid. Õpilastes on ta suurt huvi oma õppeaine vastu äratanud ja venekeeles lasknud näidendeid mängida. Vanas eas Pärnus elades on tema kirjatööd teinud. Pärnus on ta 6. jaanuaril 1851 vanaduse nõrkusesse surnud.

Suve Jaani sulest ilmusid kaks ilusat juttu, milles tublid mehed tegelastena esinevad. Esimeses, nimelt „Wenne südda ja Wenne hing. Suvve Jani mällestussed suurest Prantsuse sõjast. Pärnus, 1841“ kirjeldatakse Napoleon Bonaparte sõjakäiku Moskvasse ja sellele järgnevat ühendatud sõjavägede marssimist Pariisi. Teises jutus „Luige Laos. Suvve Jani sõbradele. Pärnus 1843“ pajatatakse meile, mis suuri kangelas-tegusid Eesti soldat Laos Luik korda saatnud. Laadi ja maitse poolest lähevad Suve Jaani jutud teiste selle aja ilukirjanduse toodetega ühte. Mõlemad on tõestisündinud lood, täis meeleliigutust ja haledust. Sommer tõlkis need jutustused vabalt Vene keelest. Uudis on siin see, et „Luige Laoses“ esimest korda meie kirjanduses Eesti mees jututegelasena esineb, kuna Eesti olusid muidugi ainult möödaminevalt puudutakse.

Luige Laos.

Jutt „Luige Laosest“ viib meid XVII. aastasaja viimsesse veerandisse. Vana Luik on tark mees, kes ise kirja tunneb ja ka oma poegadele lugemist ja kirjutamist õpetab. Ta ei salli seda, et poisid ümber hulguvad ja oma aja asjata ära viidavad. Väeteenistusse astuvale pojale annab vana Luik umbes järgmiselt õpetust: „Sina, mu pojuke, lähed minust nüüd ära kaugele; mu õnnistus olgu sinu juures,

Jumal juhatagu sulle teed! Ära tee mitte Luige nimele häbi; ära tee mitte, mis sa tahad, sest meie tahtmine ei kõlba igakord, vaid tee, mis kohus on, ja tee seda õieti, siis mõistetakse ka sinule õigust. Sa oled äkilise meelega, mu poeg, jäta seda hoopis maha; ära aja kangekaelsust taga, anna ikka järele ja ole sõnavõtlik. Kui sind aga asja peale saadetakse, ole kärme, ja tee kõik, mis sind kästakse, hea meelega; ole ikka aus, tõsise keele ja puhta käega!" jne. Jutu peategelast, Luige Laost kirjeldatakse umbes järgmiselt: Luige Laosel oli juba noores põlves julge ja mehine süda. Ta kuulis heameelega, kui vanad targad inimesed sellest, mis nad olid kuulnud ja lugenud, juttu ajasid; kui ta ühest auväärt ja julgest teost kuulis rääkivat, siis rõõmustas ta sellest nii väga, et ta süda kuumaks läks, ta palged punasid, silmad läikisid ja rõõmsa häälega hüüdis: „Vaata, see oli mees! Niisugune tahan mina ka olla!" Seda tõotust on Laos Luik ka pidanud. Poisikese päevil teeb ta ühe mehise teo teise järele. Nagu omal kodumaal, nõnda sai Luige Laos ka soldatipõlves Tallinnas ja Peeterburis elades suurte ja madalate jutuaineks. Laose karakteri-omadused on: piiramata tänu vanemate vastu, jumalakartus, iseennast ärasalgav ligimesearmastus, mis iseäranis hädaliste, õnnetute ja viletsate aitamises avaldub, peale selle ustavus kohuste täitmises ja mehine julgus ja vahvus, aga selle kõrval ka lapselik hellus, viisakus ja alandus. Jutustuses eneses karakteriseeritakse Laost: „Ta kuub on jäme ja must kui muld, aga kuue all on peene kuld."

Ei julge kinnitada, kas vana Luige ja ta poja Laose kujud just loomutruult Eesti elust on võetud. Üldiselt vaadates ei võinud pärispõlve mahasurutud rahval nii kõrget ja puhast karakterit olla. Vahest moodustas Luige perekond mõne haruldase erandi. Et seda erandit üldistele oludele risti vastukäivalt nõnda teravalt silma lastakse torgata, see tuleb kõnes oleva aja kirjameeste sihist ja maitsest, mis valmis on viletsat ja vaest talupoega otse rüütlilikkude omadustega ehtima. Olgu nüüd Luige Laose karakteri loomutruudusega kuidas tahes lugu, jutustus on üliladus, enne J. V. Jannseni on Sommer kõige parem Eesti jutustaja, keda paiguti nüüdki veel huvitusega võib lugeda. Ja mis peaasi, Sommer kirjutab iseloomulikku, kirjanduslikku stiili,

mis ainega täiesti kokkukõlas seisab. Ta võitluste kirjeldustes näituseks esineb klassiliselt selge joonistus, piiblikeele raske ja pidulik rütm ja tõemeel.[1]) Ilusamad kohad jutustuses on merelahing Tallinna all 1790 ja merehäda kirjeldus. Võtame viimasest mõned jooned näiteks:

„Tuul läks ikka kangemaks ja merri ülleannetumaks; päwatähhe wiimne punna kustus öhto pool taewas; pakſud pilwed katſid taewaſt kui musta linnaga kinni; pime ö laotas kui kurri kaarnas ommad mustad tiwad wuhhinal ülle merre ja upputas keik omma pimmeduſe ſiſſe ära. Ei olnud tähhekeſt taewas nähha, kange torm katſus omma rammu, merri paiſus ja laenetas hirmſaste, ja üks kerge illus ſõalaew lendas ö pimmeduſe wahhelt kui üks merrelind wallidaste ja ikka wallidaste edaſi. Kange torm puhhus laiaſt ſuuſt hukkatuſe tuult, keeras merre pöhjani ümber ning hulgus kui üks hundi karri masti kõiede wahhel, murdis ja kiskus, kuhhu ta rammo hakkas; laened pihherdaſid wahhutes wee ſees ja röhkuſid keige omma wäe ja raskuſega waeſt laewa ühheſt küljeſt teiſe omma alla, ja jälle ujus temma nende alt wälja, jälle püüdis temma nende kautawa nöu eeſt ärra pögeneda. Se laew olli — meie waene, waene Tuwwikene. — Merri tantſis ſurma tantſo, kurri torm ajas ühhe laene teiſe ſelga, weretas ja löhkus neid ühhe teiſe wastu, nönda et merri tuiskas. „Nüüd on piddo lahti, merre pöhjas on pulmad ja meid odetakſe peiopoiſiks," ütles peälik ja watas latre tulle paistel ſuurte ſilmadega ſedda pimmedad ööd."

Kuna Sommeri jutud sündmustiku kokkuseade poolest nõrgad on ja ainult terve rea lõdvalt kokkuseotud episoode sisaldavad, täidab ta selle vastu üksikutes looduse ja inimese elu kirjeldustes puhtkunstilisi ülesandeid. Inimesi kujutab ta tublide joonte ja tüsedate värvidega ja võib selle kõrval jälle peeneid tagasihoidlikke silmapilke meeleolus tabada. Ka nende väheste laulude hulgas, mis Gildenmann oma „Lillekestesse" Suve Jaani sulest üles võtnud, on mitmed ilusad loodusekirjeldused, nagu „Tulekahju" ja „Kevadine hommik." Pikast tulekahju kirjeldusest, milles nähtavasti Schilleri Kellalaulust teatavat järku jäljendatakse, paneme paar salmi siia näiteks:

---

[1]) Friedebert Tuglas, Kirjanduslik stiil. Noor-Eesti IV. lhk. 78. j.

Körge taewas punnab tulleſt, — Tulle laene.
Waene perre lahkund murreſt, Nutta waene!
Seiſab paljalt öue peal, Silma-weſi
Lapſokesſed nutwad ſeal; Paljas käſſi
Wäetikesſed, nõdrokesſed, Kattab nüüd ſo rinna-laſt,
Tühjad nende kõhhokesſed: Praego wärriſeb ta waſt:
Põleb warra, põlleb leib. Polle kube, polle jukka,
Ütleſt, aknaſt wälja käib Keik nüüd lähheb tulles hukka.

Nagu eelseisvatest näidetest näha, suudab Sommer juba päris osavasti loodusenähtusi kujutada, ilu ja maitset avaldada. See on suur samm, mis siin Eesti sõnakunstis edasi astutakse.

Johann Voldemar Jannsen.

Nagu mitmete teiste rahvaste juures, nõnda moodustavad ka Eesti kirjanduses võõrastest keeltest tõlgitud ja üldiselt tuttavad rahvaraamatud vanema jutuvara. Esimene kirjanik, kes pikemate jutustuste tõlkimiste kõrval rohkem loovalt tööle asus, võõraid aineid meie olude kohaselt ümber tegi ja ka algupäraseid jutukesi katsus kirjutada, oli köster ja kooliõpetaja J. V. Jannsen. Tema avaldab hoopis suuremat kirjanikuannet ja laiemat tegevust kui teised ta ametivendadest, kuid vaadete, maitse ja sihi poolest, mis ta juttudes avaldub, võib teda õigusega sentimentaalse voolu esindajaks pidada.

J. V. Jannseni elu.

Johann Voldemar Jannsen (valla revisjoniraamatu järele: Jaan Jannsen) sündis Vana-Vändra mõisas 4. (16.) mail 1819, kui Eesti priius 40 päeva vanaks oli saanud. Siin pidas ta isa Ado mõldri-ametit. Perekonna nimi olnud ennemalt Jensen, mis nimekandjaid Vändras veel praegugi leidub, ja nende esiisa olevat vanasti kustki väljamaalt sisse rännanud.[1]) Mõisateenrite viisi järele kutsus mölder mõisahärra Voldemar von Ditmari pojukesele ristiisaks ja selle nime järele on Jannsen hiljem ennast ka hakanud Voldemariks nimetama. Vändra oli algupärane maanurk, kus iseviisilise ilma ja kommetega rahvas elas. Selles elurõõmsas ja omapärases nurgas veetis Jannseni noorepõlve. Seitse esi-

[1]) A. Jürgenstein, Johann Voldemar Jannseni elust. Eesti Kirjandus 1916, nr. 5—6.

mest eluaastat kulusid poisikesel rõõmsalt isa hoole ja ema armastuse all. Veski sõbratuba oli sagedasti veskilisi täis, sest et hiljem tulejad pidid korda ootama. Veskitoas ja hiljem mujal vändralastega kokku puutudes sai ta rahva kõneviisidega, kommetega ja tarkuse-sõnadega tuttavaks, siin kuulis ta, kuidas rahvas mõtleb ja arvab. Naljaks nimetas ajalehe toimetaja hiljem seda tuba omaks suurkooliks.[1]) Isa kaotas noor Jannsen õige varakult. Isa suri, kui poeg alles seitsme aastaseks saanud. Mõni aeg pärast seda läks ema teisele mehele, ja võõrasisa andis poisikese ema venna juurde karjaseks. Aga et poisil terane vaim ja hea lauluhääl oli, võeti ta paariaasta pärast koju tagasi ja pandi Vändra köstri Kochi juurde kooli. Siin paistsid poisi suured vaimuanded ja virkus koolijuhatajale selgesti silma. Koolis õppis ta lugema, kirjutama, rehkendama ja laulma. Jannseni usinus ja edasipüüdmine seati teistele koolilastele kauniks eeskujuks. Et Jannsenil hea lauluhääl oli ja temast tubli köster võis saada, õpetas teda Vändra õpetaja Karl Körber veel erakombel, kusjuures noormees vahel õpetaja kutsari kohuseid täitis. Kui elatanud köster Koch suri, seati 19-aastane Jannsen ta asemele köstriks ja koolmeistriks.

Läbikäimine Körberiga määras nooremehe elusihi. Noorel põlvel oli Körber täis teravat nalja, pidas suurt lugu muusikast ja iseäranis kirikulaulust. Ühtlasi oli see mees julge oma otsustes ja algupärane oma elus, kõnedes ja kirjades, tihti kuni veidruseni algupärane. Ta kõneles lakooniliselt tõngates ja püüdis seesugust keelt ka oma raamatutes tarvitada. Vändras nägi Jannsen oma lähemat juhatajat hulga õpetlikke raamatuid kirjutavat ja sai sellest muidugi äratust. Körberi lauluarmastusest, tüsedast naljast ja kirjanduslisest tegevusest võttis Jannsen eeskuju. Ta tundis endal sarnaseid andeid olevat ja ei võinud seda mõtet maha suruda, kuidas kirjanduse läbi oma rahva haridust ja elujärge tõsta. Seda tegevust algas ta 1845 vaimulikkude laulude luuletamisega. 15 aasta jooksul andis ta kolm annet „Sioni-Laulo-Kannelt" välja, mis kokku üle 1000 vaimuliku laulu sisaldasid. Need laulud võeti rahva poolt ütlemata lahkesti vastu. Elavalt, selgelt ja armsalt olid laulud luuletatud ja läksid sellepärast igaühe meelest armsaks. Ainult mõned õpetajad ei hoolinud „studeerimata mehe" tööst ega lubanud koolides neid tarvitusele võtta. Vist ei olnud neile Jannseni laulud

[1]) M. J. Eisen, Johann Voldemar Jannsen. Tähtsad mehed III. a., lhk. 48—49.

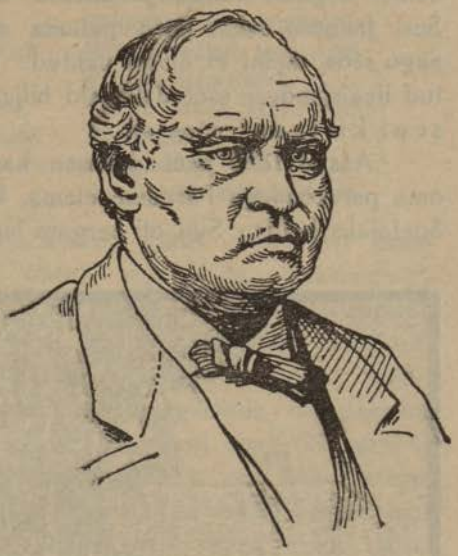

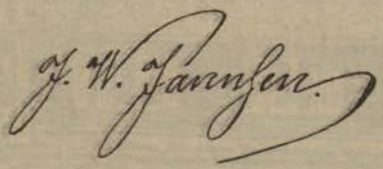

dogmaatiliselt küllalt kindlad ja selged. Vaimulikkude meeste kõrk meel ajas Jannseni pärastpoole „musta rügemendi laulust“ ja „pastori-kantsikust“ kõnelema, vahest ehk ka köstriametile jäädavalt selga pöörma.

Jannsen sai aru, et töötegemisest vaimuliku kirjanduse alal veel küll ei ole, vaid kui rahvale, kes sel ajal alles valgusest eemal rändas, edenemist pidi tulema, oli vaja ilmalikku kirjanduseala harima hakata. Juba poisikese põlves oli Jannsen O. W. Masingi „Nädalalehte“ lugenud ja lapselikus meeles selle üle aru pidanud, kuidas Eesti rahvale uut ajalehte muretseda. Kaks korda palus ta juba Vändras ajalehe väljaandmiseks luba, kuid ikka vastati, et selleks veel aeg käes pole. Ajalehe luba asjata oodates hakkas Jannsen 1848 „Sannumetojat“ välja andma. See oli aastaraamat, mis seitsmes andes „uut ja vana maarahvale rõõmuks ja õpetuseks“, nimelt jutte ja ka mõnda teadusliku sisuga lugemist tõi. Aastaraamat pidi vähegi puuduva ajalehe aset täitma. „Sõnumitooja“ väljaandmiseks oli Jannsen oma ristiisalt major von Ditmarilt 300 rubla laenuks saanud, kuid enne surma oli laenuandja sellele võlasummale kriipsu peale tõmmanud. Ladus keel, rahvalik kõneviis ja kaunid lood tõid „Sõnumitoojatele“ palju sõpru. Need, kui ka hiljemini ilmunud „Püssipapa essimesed Külla-Juttud küllarahwale“ käisid käest kätte, ja ettelugeja

ümber kogusid vanad ja noored ilusaid lugusid kuulama. Sest Jannsen oskas juttu puhuda nii rahvalikult, naljakalt, nagu seda tänini ei olnud nähtud. Need ja teised väljavalitud ilukirjanduse tooted ilmusid hiljem üheskoos „J. V. Jannseni kirjade" nime all.

Aastal 1850 pani Jannsen kantriameti maha ja asus oma perekonnaga Pärnusse elama, kus ta Ülejõel algkooliõpetajaks heitis. Siin oli kergem lapsi koolitada ja hõlpsam

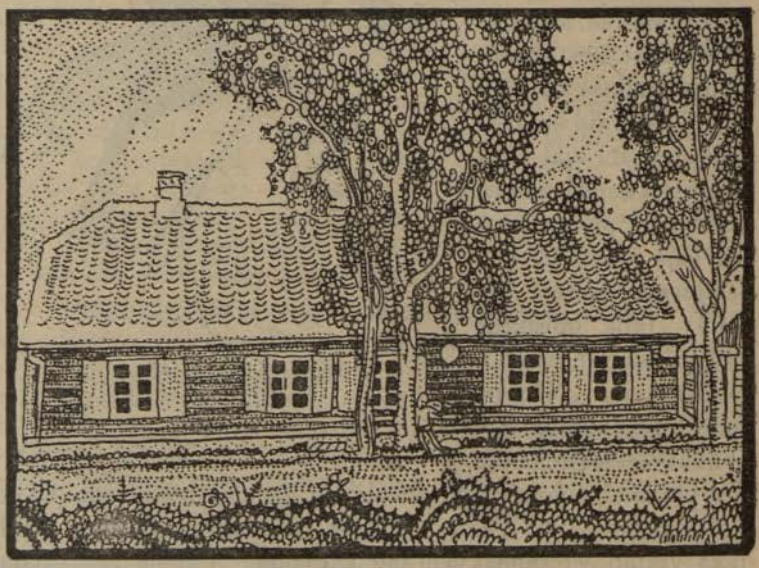

J. V. Jannseni kool ja elukoht Pärnu ülejõel.

kirjandusealal töötada. Siia tuli ka keiser Aleksander II. valitsuse algul, mil vabamad voolud üle Vene riigi käisid, raamatutrükkijale W. Bormile ja Jannsenile ammu igatsetud luba Eesti ajalehe asutamiseks kätte. Esimeses „Perno Postimehhe" numbris, mis 5. juunil 1857 ilmus, avaldas Jannsen teretamiselaulus oma eeskava järgmiselt:

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, „Perno Postimees",
Kulutama olen wahwas,
Keik, mis sünnib ilma sees;

Annan teada sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuidas keik mailma maad
Ellawad ja teggewad.

Awwalikud kulutuſed,
Riigi käſud, ſeaduſed,
Sündind asjad, mälleſtuſed
Ja teik teiſed teaduſed,
Sündko ſiin ehk teiſes rigis,
Saab ſiin leidma nende ligis,
Mis ſe kirri teada annab,
Igga mehhe kätte kannab.

Kirrikuteſt, laste koliſt,
Pöllotööſt ja harrimisſeſt,
Mitmeſt asjaſt, igga poliſt.
Ellajate kaswatuſeſt,
Nende terwiſt, arsti rohto,
Häda ajal abbi ohto,
Luggedes ſa leiad ſiit,
Igga mitte ebba wiit jne.

Nüüd tuli mehel kibe tööaeg kätte. Päeva oli Jannsenil koolitöö ära teha, õhtuti kirjutas ta „Postimeest". Peale selle tarvitasid aega ja jõudu ka muud ettevõtted rahvahariduse edendamiseks. Pühapäeval pärast jumalateenistust kogusid endid koolimajasse mehed ja naised kokku koorilaule harjutama. Nootide ja laulusõnade muretsemine ning koorijuhatamine oli muidugi Jannseni hool. Nii võis ta laulmist üksnes oma ligikonnas edendada, aga mitte kaugemalt. Et rahvast laiemalt laulule äratada, andis Jannsen oma paremad laulud tuttavas „Eesti laulikus" 1860 rahva kätte. Hiljemini saatis ta laulusõnadele veel viisiraamatu järele.

Rõõmuga nägi Jannsen rahvahariduse tööl vaeva, aga ta oma kehva elujärge see ei parandanud. Puhas kasu, mis „Pärnu Postimees" tõi, läks enamasti trükkija kätte, kes kulukandja ja leheomanik oli. Jannsen pidi väikese vaevapalgaga rahul olema. Aegamööda läks see talle liiaks. Viimaks võttis Jannsen nõuks ise ajalehe väljaandjaks hakata. Seks andis ta kooliameti käest ära ja asus Tartusse elama. 1. jaanuaril 1864 ilmus Jannseni uus leht „Eesti Postimehhe" nime all. Tartusse asumisega astus Jannsen Eesti rahva etteotsa. Ühestki rahva ettevõttest ei jäänud ta eemale, mitmes asjas on ta juhatamas ja äratamas. 1865 asutati esimene Eesti selts „Vanemuine" Tartus, 1871 „Tartu Eesti Põllumeeste Selts", 1872 „Eesti Kirjameeste Selts". 1869 pandi esimene suur laulupidu Tartus toime. Eesti Aleksandri-kooli mõte leidis Jannseni poolt elavat toetust. Igalpool oli Jannseni elav kõne, osav sulg, väsimata ohvrimeel töös, kus midagi nõuks võeti ja teoks tehti rahva ja seltsielus. Jannseni tööpõld kasvas Tartus hulga suuremaks kui ta Pärnus oli. Ta ei kirjutanud mitte ainult „Eesti Posti-

meest“ vaid selle kõrval ka „Eesti Postimehe Jututuba“ ja „Missionäri“. Suureks abiks oli talle tütar Lydia. Kui hil-

J. V. Jannseni hauasammas.

jem Jannsen haige käe pärast ise enam suuremat kirjutada ei võinud, siis jäid peaaegu kõik järelekirjutused tütre hoo-

leks, kes neid 10 aastat väsimata toimetas, ühtlasi aga ka ise laule ja jutte lehes avaldas. Jannsen tahtis rahulikult rahva heaks tööd teha ja tülidest ennast eemal hoida. Kui aga rahvuslik iseteadvus ärkas ja isamaalised küsimused päevakorrale tõusid, katsus ta harjunud viisi järele pikkamisi ja vagusasti asju õiendada, kuna küsimused ometi mõjuvamat väljaastumist nõudsid. Jannseni vanameelsus ja rahuarmastus oli põhjus, et Eestis hirmus sulesõda tõusis, millist vaevalt leida. Uue vabameelse poliitika esindajad valmistasid Jannsenile palju südamevalu. Jannsen sai 1880. a. rabanduse. Raske löök tegi ta tegevusele kirjanduses täiesti otsa. Laste ustaval hoolekandmisel kosus küll tervis veel pisut, aga töömeest Jannsenist enam ei saanud. 1. juulil 1880 läks ta vaikselt hingama. Tartu-Maarja surnuaial ehib tema hauaküngast kaunis marmori mälestuskuju, mis Eesti rahvas tänumeeles oma kirjamehele, ajakirjanduse isale ja esimeste seltside asutajale on valmistanud.

Jannseni karakter ja vaated.

Jannsenil oli tugev, elurõõmus iseloom, mis ennast ta ilmalikkudes juttudes ja lauludes hiilgavalt läbi lõi. Aga et ta ametlikus usulises vaates kasvatud, võitles ta nähtavasti selle oma humooririkka ja elurõõmsa loomuse vastu tehtud vaimulikkude kõnekäändudega. Jannseni elu ja tegevust juhtis usuline ilmavaade, kuid see siht oli enam väljaspoolt, ametlikult poolt ilma sisemise soojuseta külge kasvatatud, ilma et ta sisemisest tungist oleks välja võrsunud. Sellest siis ka silmatorkav õrna takti puudus vagade sõnade liialduse vastu, see ülearu vaimulik sihi peale survamine isegi ilmalikus ajalehes[1]).

Jannseni juhtsõna ning töö eeskava oli: „Karda Jumalat, armasta oma ligimest ja vendi truust ja õiglasest südamest, niipalju kui nõder jõud ja mõistus ulatab.“ Teaduslikud arvamised, mis Jumala sõnaga kokku ei käinud, heitis Jannsen kõrvale ja nimetas seesugust õpetust „tuletikkude andmiseks rahva kätte.“ Aukartus kõrgemate seisuste vastu on tal piirita.

[1]) A. Jürgenstein, J. V. Jannseni ja C. R. Jakobsoni ilmavaate kujunemisest. Eesti Kirjandus 1914. nr. 1. ja 3.

Aujärjepärija surma pärast ei pea tema sündsaks 1865. a. rahvakooli olude ja Eesti kirjaviisi asjus ajalehes avalikke vaidlemisi alustada. Leina-aasta pärast pidid avalikud läbirääkimised kõrvale jääma. Seesugust ülihellust näitas Jannsen ka aadeliseisuse vastu üles, keda ta isiklikult heast küljest oli tundma õppinud. Päris kindlat iseteadvat seisukohta Jannsen poliitikaküsimustes ei saanud võtta. Ta ei olnud oma kasina kooliharidusega poliitiliseks tegevuseks ette valmistatud, ei tahtnud esiotsa üldse poliitikaga tegemist teha ja kõneles oma nõdrast jõust ja mõistusest ning targemate paremast teadmisest, kui talt seda nõuti, et ta lehes rahvakasusid südimalt peaks kaitsma. Erakirjades ja kõnedes avaldab Jannsen edulisi mõtteid, soovib rahva elusse uuendusi, siunab rüütleid, kes rahvast rõhuvat ja ka „musta rügemendi" valitsust, kuid avalikult ei tihka ta julgemalt sõna ütelda, vaid katsub rõhujaid pealegi vabandada ja neile meelepärast olla[1]) — kalli rahu ja sissetuleku pärast. Tsensuri olud olid liig kitsad ja Jannsen kartis, et sel, kes ise väravaid lahti tegema läheb, sarved peast maha saetakse. See oli Jannseni nõrk külg. Siiski täienes ta jõudsasti. Seda Jannseni, kes Vändras vahel õpetaja kutsari kohuseid täitis ja Pärnus pool kiriklist rahvalehte toimetas, on raske veel Tartus ära tunda. Jannseni ümber kogusid siin selleaegsed Eesti kirjamehed, teda tundsid ja austasid ka Soome ja Ungari teadlased. Nii näeme siis Jannsenigi juures Schilleri sõna tõeks minevat, et kitsas ringis elades inimese vaim kängu jääb, kuna ta suuremate ülesannete kallal töötades ja suurematele otstarvetele ennast pühendades alati võimsamaks kasvab. Peale selle kattis Jannseni hea kirjaniku anne ja terav loomulik mõistus ta auklise hariduse-käigu sagedasti kinni, nõnda et me ta silmaringi laiemaks peame, kui ta esialgu oli. Kristlikus kiriklikus meeles nõudis ta rahu, vihkas liialdusi ja käredusi, ei tahtnud kellegagi tüli norida, sest et väikesed ja suured lapsed peasugemist ja silmade pesemist ei armastavat. Sellepärast ei taha ta teoorias ultramontaalne ega

[1]) Jannsen Suigusaarele 15. okt. 1869 ja 24. märtsil 1870.

radikaallane olla. Kuid praktikas nihkus ta oma kirikliku sihi ja kasvatuse tõttu väga tuntavalt konservatiivsele seisukohale. Eesti rahva hea käekäik tuleb Jannseni meelest rahulikust kokkuleppest sakslastega. Kuni 1869. annab Jannsen sakslastele alati järele ja avaldab nende talituste kohta maapoliitikas rahulolemist. Hiljemini hakkab ta mõisnikkude maapoliitikat arvustama, kuid selga pole ta sakslastele kunagi pöörnud. Balti rahvad võiksid ta meelest igaüks oma peenra peal, aga ühes aias ja ühe varju all rahus elada. Hiljem teisendati baltismi põhimõtet nii: „Kaks keelt, üks rahvas, igaühel oma keel ja meel." Ja edasi: „Baltia rahvasugude võõrus üksteise vastu tuleb sootuks ära kaotada." Rahulik ja tagasihoidlik olek sakslaste vastu tegi Jannseni rahvusliku seisukoha kahtlaseks. Keegi nimetab Jannseni toimetusele saadetud kirjas „äraostetud" ja „palgatud" inimeseks. Jannsen vaatab rahvuse ja poliitika peale kristlikust seisukohast, mitte nationalistlikust. Selle järele armastavat ta Eesti rahvast nagu lammas lammast, see olevat loodud asi, muud midagi. Oma pildi alla kirjutab Jannsen sõnad: „Eesti mees, jää igas riides ja iga nime all Eesti meheks, siis oled sa aus mees oma rahva seas." Kuid Eesti rahvuse mõistest ja rahva elu edendamisest sai ta nii aru, et Eesti meelt ja haridust vaja Saksa meele ja kultuuri mõju ja sakslaste eestkostmise all kosutada. Arusaamise puuduses nende iseäralduste vastu, mis eestlase eestlaseks teevad, hävitas Jannsen neid iseäraldusi sel teel, et ta Saksa maitset, Saksa laule ja viise Eesti nime all rahva sekka saatis ja rahvast, kes rõhutud oludes elas, püüdis iga hinna eest oma võimumeestega lepitada. Jannseni sihid ja vaated äratasid ägedat vasturäägimist ja sigitasid talle palju vastaseid. Nooreestlaste püüd oli rahvast ka Saksa vaimukütketest vabastada ja teda kultuuriliselt iseseisvaks teha. Selles mõttes on vist ka Kreutzwald järgmise salmi Jannseni tegevusviisi vastu sihtinud:

Eluteed siin unes käia
Meil ei kõlba kauemaks.
Lastel lauldaks: Äia, äia!
Meestel: „Minge elavaks!"

Jannsen pidas oma kõrgemaks elusihiks Eesti rahvale ajakirjandust soetada ja Eesti rahvast valgustada. Tõe poolest on tema ka Eesti korraliku ajakirjanduse ja seltsielu põhjendaja. Oma ajalehtede ja muude kirjatööde kaudu laotas Jannsen hulga teaduvara mitmesuguselt teaduse-alalt rahva sekka ja oli oma tegevuse algul Kreutzwaldi kõrval ainuke rahva mõistuse ja südame harija ja vaimutoitja. Jannseni kultuuritöö on meie keelegi hulga jälgi jätnud. Ta loodud on hulk hariduslisi oskussõnu, mis meie päevil juba kogu rahva keelevaraks saanud, nagu: ajaleht, näitus, näitemäng, koosolek, raudtee, aurulaev jne.[1]) Kuid ajalehe toimetamises ja avalikkude asjade juhatuses ei seisa Jannseni peatähendus Eesti kirjanduse- ja kultuuriloos. Kui rahuarmastaja ja kiriklise vaimuga mees ei suutnud Jannsen küllalt mõjuvalt rahva kasude eest välja astuda. Poliitiline tegevus sünnitas Jannsenile enesele palju meelehärmi ja südamevalu. Jannseni peatähendus Eesti kirjandusloos seisab ta ilukirjanduse toodetes, mis ta mälestust alal hoiavad ja ta tööd Eesti rahva kasuks alati meelde tuletavad.

Jannseni laulud. Ilukirjanikuna on Jannsen laule, jutte ja näitemänge toodanud. Peaaegu kõik ilmalikud laulud ja ilusamad jutud on Jannsen Pärnus kirjutanud, näitemängud sellevastu Tartus. Luuletajaks ja komponistiks sai Jannsen seeläbi, et oma laulukoorile noote ja sõnu muretses. Jannsen pidas koorilaulust suurt lugu ja katsus seda lugupidamist ka rahva seas äratada. Ta kirjutab „Eesti Lauliku“ eeskõnes: „Laul kossutab süddant, pelletab murred ja pahhad mõtted laiali, kergitab kässi jalgu hea töle ja tele ja on kaunis waimo harrimise abbi. Kes rõmsast laulab, see ei pea wihha, ei kiusa ega kaetse.“ Lauljate juhtsõnaks jäi Jannseni salm: „Laulge kõik, kes noored veel; vanad päevad vilud!“ Eesti laulukooride asutamiseks andsid Jannsenile äratust, Saksa laulupidud, mis sel ajal Tallinnas ja Riias ära peeti. Jannsen pani niihästi Vändras, Pärnus kui Tartus ise laulukoorid hüüdma ja asutas ka esimese Eesti lauluseltsi

[1]) W. Reiman, J. V. Jannseni, elutöö. Eesti Kirjandus 1916 nr. 5—6.

„Vanemuise“ 1865. Esimestel Eesti laulupidudel oli Jannsen peategelane. Laulmisest on Jannsenil ka luuletamine hoogu saanud. Jannsen luuletas alati laulmise otstarbeks, ta oli laulev luuletaja. Kui ta mõne meeldiva lauluviisi leidis, siis tõlkis ta eelseisvad võõrad laulusõnad Eesti keelde, moendas nad Eesti olude järele, ehk luuletas selle viisi jaoks ise vabalt sõnad. Nõnda on ta paremad laulud, näit. „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ tekkinud. Nad annavad tunnistust enam otsekohesest ütlemisest, kui sügavast järelemõtlemisest ja põue põhjast tõusnud tundmustest. Ehk nad küll vabalt on ümber pandud ja luuletatud, näitavad nad ometi, et nad soojast südamest tulnud, kes laulda tahtis ja teadis, kellele tarvis laulda ja keda tarvis laulma õpetada.[1]) Mitmed Jannseni lauludest ei kaota oma väärtust tulevikuski. Võtame näiteks:

Tassa waub uddokatte
Wäljade ja metsa peal;
Taewa tähhed aftwad ette,
Meile paistma üllewel.

Ulnni langeb meie peale,
Keik maailm lääb maggama;
Rahho kurwa hingedele,
Waikne ö, nüüd sada sa!

Walwa, Jummal, meie ülle,
Olle warjuks meitele;
Wõtta meid so armu sülle,
Ärrata meid röömsaste!

Luuletamise osavuses jõudis Jannsen igatahes oma kaasaeglastest ette. Jannsen pani suurt rõhku luulekeele ladususe ja lihtsuse peale, kuna ta riimipuhtust ja kaunist kõla, mida lühendamata sõnad avaldavad, selle aja vaadete järele kõrvaliseks asjaks pidas. „Laul peab valatud olema,“ ütleb ta, „aga mitte taotud. Meie päevil taotakse palju salme valmis; kui aga sõna otsad kõlksuvad, hea küll, ja tegija mõtleb: mina olen mees!“ Seesugused lihtsalt ja rahvalikult valatud salmid on näituseks:

Minno kallis issa-maia,
Ikka mõtlen ma so peal,
Kui ma mõtlen, tuleb silma
Rõmo silmawessi teal.

Kallis weike, waikne maia
Kenna metsa tukka sees,
Wõiksin ma sind järgest nähha,
Se mul seisab südames.

[1]) J. Kunder, Eesti kirjandus kooli ja kodule, lhk. 30.

Puud, mis issa akna alla
Omma käega istutand;
Ei se minno meleſt lähhe,
Kuida ma neid kaswatand.

Ünnenäggudes ma sõuan
Weiste rankis tigi peal;
Laudilt kanna-pesa leian —
Ärratab mind kukke heal.

Õunapuud, kus külges õunad
Aknaſt tuppa paistawad;
Waargamarjad, sõstra põsad,
Keik mo meles seisawad.

Kui mind Jummal jälle aitab
Omma issa küllasse,
Siis ta mull weel kaunim näitab
Ollewad, kui ennegi.

Lihtsuse nõudmine luulekeeles oli Jannsenil küll õige; mitmed lihtsad Jannseni laulud said kõlavate viiside tõttu üldiselt tuttavaks, kuid Jannsen unustas selle ära, et luule peab sisuliselt uusi mõtteid, uusi tundeviise sisaldama ja lihtne keel peab ka algupärane ja uus olema. Viimaseid nõudmisi Jannseni laulud ei täitnud. Ainult harva leiad neist üksikuid ilusaid kujusid ehk võrdluse-katseid, nagu:

Siin waikses walges kasikus
Ma ollen nagu kerrikus.

ehk veel: Sinno pehmed sidijuukſed,
Sinno magus lõoheal;

mõnikord ka uusi värskeid mõtteridu, nagu:

Sidikubes on ka kirbud,
Mis ei lasse maggada;

või jälle: Rõõm, se tahhab lauluks sada
Igga weikse linno suus,

kuid üldiselt on Jannseni lõbuslabane luulekeel hoopis igapäisem, harilikum ja värvitum kui tema jäme-rahvalik, aga elav proosa-stiil. Jannsenil puudub lüüriline anne, sügavate tunnete asemel esinevad kaine mõistuse kavatsused. Kuid sedamaid muutub asi, kui ta mõnda eepilist ainet käsitleb, salmikutes jutustama hakkab, siis leiame teda oma loomulikus elemendis liikuvat, ometi võis Jannsen ju ainult neid lugusid laulus pajatada, mida l a u l d a sai, näit.:

Ommas nores lapse põlwes
Wagga issa silma al,
Ollin minna karja hoides
Wägga rõmus Judamaal.

Sekemis, kus meie karjad
Sõiwad palmipuude al,
Ellasin ma weel sel aial
Wait ja wagga kui üks tal.

Kord mind satis issa wälja
Omma wendi watama,
Indis kirju kue selga,
Minna läksin rõmoga.

Oh, nüüd süttis wende wihha
Minno wasto põllema,
Tahtsid mulle otsa tehha.
Kaewu sees mind surreta.

Wimaks tõmbasid mind wälja,
Kui mul surm jo kele peal,
Wõtsid nõuks mind ärra müa,
Jsmaelid ollid seal.

Oh! mo issa hallid juukseb
Lähwad hauda murrega,
Ning ma kannan wangi rauad
Egiptuses nuttoga!

Jannsen seadis tihti tuttavamad Saksa laulud Eesti olude järele ümber, pani Saksa viisid rahva suhu helisema („Eestima käib ülle keige: Deutschland, Deutschland, über alles") ja luuletas üldse võõras vaimus. Ehk ta küll Eesti rahvusetundmust ise katsub äratada, puudub tal, nagu teistel selleaegsetel kirjanikkudel, kes haleduse voolu ajal töötasid, täiesti arusaamine Eesti ilusast rahvaluulest ja kõlavast rahvaviisist. Saksa haridus oli Jannseni nagu ka mitmete teiste arusaamise Eesti vaimu ja rahvusliste iseäralduste kohta rikkunud ja maitse ebateele juhtinud. Rahvalaulu kirjeldusest paistab otse põlgus välja: „Aidu-raidu hellad vennad," — „külla neiud, norekessed" ja muud nende sarnased nimmetakse ka lauluks, agga ei olle neil sõnna pikkust, ei õiget visi, ei arro egga otsa; sõnna sealt, teine tealt kokku pandud, naggu paigatud torro-pil, ja se peab laul ollema? Iggal mehhel omma sõnnad, omma viis, üks kõrristab ees, teine kagutab järrele, saggedaste kolm, nelli korda ühte ainust sõnna — sedda suggust laulo võib kõrtsi ukse ees ja külla kige peal kuulda, agga ta panneb kõrvad hugama ja aiab naggo suitso ving pea vallutama." Eesti laulu harijat Jannsenist ei saanud, ta kiskus hoolega maha, mis veel oli ja algas siis uut ehitama. „Eestlased nii pea ei kao" ütleb ta — „nad ellavad, lähhevad päev päevalt targemaks, seestpiddi ja väljastpiddi asjus, ka eht Eesti laulus Jummala, issama ja keisri auks." Ja missugused need eht Eesti laulud Jannseni meelest olid, seda näitas ta ise oma „Eesti Laulikus." Alles pärast „Kalevipoja" ilmumist hakkas Jannsen rahvaluule ilu ja väärtust aimama, kuid lõhe „Kalevipoja" lauliku ja Jannseni vahel kestis surmani. Nad läksid oma vaadete ja maitse poolest täiesti lahku. Vist märkas Jannsen ka ise oma eksitust ja jättis tõotatud 500 laulust suurema hulga avaldamata, sest „Eesti laulik" tõi neist ainult 125 numbrit.

Jannseni jutud.

Võrdlemisi paremini õnnestus Jannsenile juttude kirjutamine. Siin avaldas ta väga viljarikast tegevust. Autori vaimulik värskus ja kirjutuse jõud peegeldub just kõige vanemates, nimelt „Sõnumetooja" juttudes. Kui me kõik Jannseni jutud, mis „Sõnumetoojates", „Püssipapa juttudes", „Pärnu Postimehes" eneses ja jututoas ning kalendri sabas ilmunud, tahaksime numbri alla panna, siis ulataks juttude nimekiri vahest poolteise sajani. Sealjuures ei oleks lühikesed jutukesed ja jutujätkud veel kaasa arvatud. Kaugelt suurem osa Jannseni jutte on Saksa keelest tõlgitud ehk ümber tehtud. Jannseni mõttekujutus ei ole rikas, ta ei armasta jutu sündmustikku ise kokku seada, vaid laenab selle enamasti võõrsilt, moendab jutu olude järele. Allikaid ja loomise-viisi silmas pidades võime Jannseni jutud kolme pealiiki jagada:

Muutmatult tõlgitud jutud. Suur osa nendest on ajaloolikud jutustused; nende tegelased on kuulsad ajaloolikud isikud, nende ained tähtsad ajaloolised sündmused. Jannsen otsis võõrast kirjandusest hulga niisuguseid jutte kokku ja seadis kuulsate ajalooliste isikute elupildid rahvale õpetuseks silmade ette. Nimetage mis tahes enam tuttavat ajaloo tegelast ehk sündmust, Jannsenil on nende kohta mõni teatus, jutustus ehk seletus käepärast. Mõnusamad niisuguste juttude hulgast on näituseks „Saardami linna puusepa sell", „Vürst Menschikov", „Rootsi Raudpea" jne. Samuti on Jannsen hulga Saksa külajutte, nagu näit. „Otto ja Katta", „Wedinglased" jne. ilma moendamata tõlkinud, sest et need meie olude järele rasked olid ümber teha.

Tõlgitud ja Eesti olude järele moendatud jutud. Nende hulgas leiame palju W. O. Horni järele ümber tehtud lugusid, iseäranis raamatust „Des alten Schmidtjakobs Geschichten" I. — III. jagu ja suuremast kogust „Spinnstube". Mõned lood on Jannsen nõnda osavasti ümber teinud, et me nende algupärasuse üle ei suuda kahelda, aga meie silmad lähevad alles siis lahti, kui Saksa selleaegset külajuttude kirjandust tähele paneme. Kui „Sõnume-

toojast" IV. a. „Naabri tütred" loete, milles tore pilt Eesti külaelust, nimelt kiigelkäimisest esile tuuakse, ja külapoisid „Muru-Hansu ainsast inglist" haleda loo laulavad, milles iga rea taga kaasikel kordub, siis arvate tingimata algupärase töö enda ees seisvat, sest et kõik, millest siin kõneldakse, väga kodune näitab olevat. Ometi on jutustus W. O. Horni „Die Nachbarstöchter" tõlge; Saksa laulu „Jetzt gang i an's Brünnele" ja teiste asemele on Eesti külapoiste luuletused „Kui Jüri Marit teretas, siis see ta südant veeretas" jne. pandud. Kohanime Niederdorfi asemele astub Suti küla, Bärbelcheni asemele Sulli Miina, Hannpeeter nimetatakse Nääri Jaaguks ja lugejat kutsutakse arutihti Saksa „Gevatter" eeskujul külavaderiks. Veel kindlamini usud, et jutt „Rahaaugu ilm" Eesti elust on võetud, sest et meie rahvas rahaaukudest räägib ja jutus „virulasest" ja „Rootsi ajast" kõne on. Tõepoolest on meil siin aga Horni „Schatzgräbervetteriga" tegemist, milles „virulane" õieti „Pfälzer" ja „Rootsi aeg" „30-jährige Krieg" olnud. Miks Jannsen neid lugusid siis nii moendas? Me peame meelde tuletama, et Jannsenil ega teistel haleduse voolu kirjameestel eesmärgiks ei olnud, rahvale seda vaimlist lõbu luua, mis me kunstitöö juures tunneme, vaid Jannseni peasiht oli moraal, ja ta arvas, et siin väikene *pia fraus* aina tulu võib tuua. Pealegi ei pandud sel ajal meie kirjanduses algupärasuse peale kuigi suurt rõhku.

Jannseni algupäraste juttude arvu ei ole kerge ära määrata, sest et raske on ümbertehtud ja täiesti algupäraste juttude vahele kindlat vahet teha. Kõige pealt loeme Jannseni algupäraste tööde hulka niisuguseid jutujätkusid, mis tõsiste kodumaal ettetulnud sündmuste peal põhjenevad, nagu: „Kuida enne olnud ja kuida pärast oli" ja „Maa-targad" (1857). Neis leiame juba huvitavaid tüüpe, mis rahvalikul keelel üles tähendatud.

Jannseni ajal leidus meie maal ebausku veel rohkesti, ka metsataguses Vändra nurgas. Karl Körberi nekrologi kirjutaja teatab, et veel mineva aastasaja keskel Vändras

reede õhtul pärast noort kuud metsas suurel kivil musta kukke ohverdatud ja selle verega elumaja ja loomalautade lävesid siputatud. Rahva ebausu tempusid pilkab Jannsen eelnimetatud jutukeses „Maa-targad“ järgmiselt:

Maa-targad. „Targad nemmad kül ei olle, se on nende föimonimme; agga kui rummalatest weel rummalamaid on ja hulludest weel hullemaid, no siis on rummalad ka targad ja hullud möistlikud. Kui küllas lambas ümberkäib, piim wennib, woi kokko ei lähhä kanna nahkmunne munneb, wäeti wassikas täie täis on, härja wärs punnast lasseb, seapörsas kängo jäeb; ehk: kui innimeste jures wannadel ehk lastel üks ehk teine wigga juhtub, köht lahti, solatükad kätte peal, roos jalla sees, näggo kestendab, ehk muud sellesarnast wigga: — kas sa siis minno käest küssima tulled, kes „Ma targad“ on, ja kus nad ellawad? Küll sa siis tead, kus Kaerawanna-moor, Pimme-Marri[1]), Tulli-Anno, Pütti-Jürri ja mis muido nende noidade, soolapuhhujatte ja kaardisseggajatte aunimmed on; kül siis ilma küssimatta tead, kust te nende jure läh-heb . . . Wiso külla — tal on ka üks teine nimme — olli täis ebbausko nago koer kirpa. Keikssugused kunstid ja kombed olid neil jures, ja üleüldse keik sured „Ma tarkade“ austajad. Summal taewas ja öppind tohter linnas, need ei moistnud nende Ma tarkade wasto mitte A-B-D. Nenda kui walged liblikad kapsaste peäl lendawad, kelle munnadest kapsa ussid sünniwad, nenda siginewad Ma targad ka seäl, kus rahwas pimmedusses ellab ja neid ussub. Tõugud ei siggi jo ka maial, kui mäddand lihha sees. No siin Wiso küllas olli agga üks ainus touk ja hea suur.

Nenda arwata werst maad küllast emal, ühhe waino künka peäl seisis üks pool saksa, pool tallo modi maia ühhekssa pärna al nimmega Pühha-kiwwi. Walge korsnas olli maial peäl ja paar klaasaknaid ka ees; agga seinapalgid ollid tahhumata, nurgad sawwi ja lehmasittaga märitud, öllest kattus peäl ning puwarressed risti harja peäl, nago igga tallomaial. Toa ümber olli kartohwli ja kapsa aed ja ukse ees kapsa aia körwas üks pärrato suur kiwwi, nago weike heinakuhhi, kel ka nago heina kuhjal isseäranis aed ümber olli. Sesinnane kiwwi oli Wiso küla Sinai mäggi; sinna ei tohtinud üksi lojus egga innimenne liggi minna . . . No kes seäl ellasid? Inglid mitte, waid innimessed ja peälegi öige pahhad innimessed. Meest hüüti Pütti-Jürri ja naest Tulli-Anno. Nende wannemad ollid prirahwas ja Tarto

[1]) See oli Vändras sel ajal laialttuntud nõid.

maalt wannaſt tulnud . . . Et need Tartlaſed ollid, olli nende tölbiſt keeleſt peage tunda. Kuida ma esmalt ütleſin, ſe ſuur kiwwi oli Wiſo küla Sinai mäggi, Pütti-Jürri nende Moſes ja Tulli-Anno temma kallis abbikaſa. Jürri päewal, Jani päewa öösel ja muil tähtpäewil olli rahwas kiwwi ümber koos ning Jürri teggi tempuſid, mis ei kölwa kuulda. Keik ſuggu ohwrid widi ſelle kiwwile, ſukkad, ſärgid, leiwad, lihhad, rahhad, ja mis ial nimme kannab. Keik asjad teädis Jürri ja wois nou anda, olgo tõſſi woi walle, keik haigusſed tundis temma ja keikide wasto teädis ta abbi. Kes ial metſawahhele läks, olgo abbi ſama ehk muud asja ajama, ei läinud mitte tühja käega. Kuida Jürri tohter olli, nenda olli Anno kulus tulle änna walmistaja ja ſeält ſai ta omma nime. Monne mehhele on ta tulle änna alla pannud ja ſe olli neile paras . . . Ühhel päwal olli Pütti-Jürril ja Annol jälle paljo teggemiſt, agga wasto öhtut tuli weel üks perrenaene külla poolt, püt teiſe ja puddel teiſe kä otſas Pühhakiwwi pole. Sedda nähhes pahhandas Tulli-Anno ja ütles: „Ta om üts rahwas, kea ſul kala pääl ſaiſab, ni kui kärblaſe haige ſilma weren.“ „Toſt polle wigga mihhastage, kui enge häste mannu towa!“ — ütles Jürri, wõttis püſſi kätte ja kargas takka ukſeſt wälja. (Tõepooleſt lippas ta aga pööningule ja kuulatas ſeal läbi laeaugu, mis külanaine Anule köneles. Päraſt ſeda teeb tema näo, nagu ta tuleks püſſiga wäljalt, laſeb naiſt uuesti könelda, mis häda mehel kodus on). „Same nätta, ſame nätta,“ wastas tark . . . Naine annab pooletoobiſe pudeli targa kätte. „No ſe om hä, ſe om hä!“ — wastas tark, ajas nüüd jalad laiali, hoidis puddeli wasto walget, ſeggas ja wahtis, ſegas jälle ja wahtis. „Hm, hm! — ümmiſes temma, — to haige om üts meeſterahwas, nenda neljakümne aastaja ümber — püſtja rinnun ja nabba ümber — keerlep prilla ſängin maas — ent polle ka immes panna — kae mis tal köttun om — laiba, kartohwli, munna, ſibbula, poslamasla, püſſirohho, ja kiik ſärraſt asjo — om immes panna, et weel ära es koolno.“ Tohter andis nüüd puddeli jälle naeſe kätte, läks kambre, panni ſedda ja teiſt kokku ühhe puddeli ſisſe, mis hästi okſele aiab, ja käskis naeſt igga pole tunni järele ſeſt mehhele ühhe lemelusſika täie ſisſe anda, ja ſedda ſenni kaua tehha, kui wallo tagaſi jääb. Rohhe, mis naine ſai, wõis küll oma 10 kop. höp. wäärt olla, aga 5 naela wõid ja 100 koppikune hõbbetük olli tohtre palk, ja et mees, kelleſt keik arwaſid: ſe kärwab! — pärraſt ommeti jälle terweks ſai, ſe läbbi ſai Pühakiwi tohter weel ſedda kuulſamaks.“

Edasi loeme Jannseni algupärasteks töödeks seesuguseid pikemaid jutustusi, mis kahtlemata tüüpilisi Eesti elu ja olu iseäraldusi kirjeldavad, elu ja olu, millist võõrsilt ei leita. Nendes juttudes on tegevus pealiskaudne, lihtne, keel algupärane, rahvalik, täis elavust, toredaid võrdlusi, pilte ja nalja. Seesuguste algupäraste tööde hulka tulevad lugeda: „Uus variseer ehk kõrtsita ja kõrtsiga küla“ (1860) Uus variseer. ja „Nurme Liisa ehk mis külas sünnib“ (1860). Need on ühtlasi kõige paremad Jannseni jutud. Vägevam mõte, mis mineva aastasaja keskel meie rahva meeli liigutas, oli usuküsimus. Sel ajal keerles rahva vaimulik elu alles täiesti kiriku ja ta tegelaste ümber. Et vagadust üldiselt austati, siis püüdsid nii mitmed kelmid väliselt vaga nägu teha ja vagadlasi seega petta. Tähendatud kiriklikust ajast maalib Jannsen „Uues variseeris“ tabava pildi, millest silmateenri vigurid ja kõrtsi halb mõju meie rahva peale iseäranis torkavalt silma paistavad. Võrgu Jakob on silmateenri tüüp, kelle taolisi Eestis sel ajal palju leiti.

„Korwi külla olli metsa külla, 8 wersta postmaanteest, 12 wersta moisast kaugel, seddasama wäärt maad oli ka kirriko ja — kirriko kõrtsi. Omma igapäise ello polest ollid Korwi rahwas õppetaja meleşt keige parremad: wannad ja nored moistsid ja armastasid Jummala sanna, tülli egga rido ei petud, kohtokäimist egga kiusuaiamist ei sallitud, pulmad ja warrud peti wisi pärrast ja kirriko te olli tallatud; agga kirriko kõrtsimehhe meleşt ollid nemmad keige pahhemad: wina ei jodud, tühja lorri ei aetud, kaarta ei lödud ja kõrtsi te olli üsna rohtund. Waese wäljasamisse pärrast ollid keik perremehhed rendi peäl. Arwa käisid töpäwal ommast küllast wäljas: paar korda moisas, paar korda linnas, sellega assi otsas ja sest oli küllalt. Jõuakad perremehhed ollid enamaste keik, olli leiba ja leiwakõrwast ning ka omma rahhakoppik asjawahhendamiseks kukrus. Et ühhe Korwi perremehhel 10 lehma, 3 pari tö-härgi, paarkümmend lammast ja 4 hoost olli: se polnud immeassi middagi. Agga nad möistsid ka nisugusid sanno, mis waesust maiast emal hoidwad ja warra kaswatawad. „Ohho! — ütleb monni — mis siis wigga rikkaks sada, kui nad noiad ollid ja sanno moistsid.“ Pea, pea sõbber! Niisugusid sanno moistame meie keik, ehk peaksime moistma: „Te tööd ja pallu Jummalat“ — see olli Korwi rahwa noidus,

mis wannad moistsid ja lastele öpetasid . . . Neil ei olnud körtsi egga ka mis körtsis tehhakse. Tullid pühhad ehk muud hingamisse päwad, siis ei piddanud nemmad neid ka mitte. nagu koer köides, agga iggal asjal omma olli moöt ja arro. Juhtus naabrite wahhel nurrisemist — munnad werewad ka pessas — siis wötsid kolmandama, kes wenna ja wenna wahhel öigust räkis ja sel polnud mitte kohtorahha rindas tarwis. Möisas olli kül walla-kohhus ja sel olli saggedaste selletamist ja seädmist; ka wahhemehhel mönni kord kasse oksaga kirjutamist, agga sellega polnud Korwi rahwal asja; nemmad piddasid kohtukäimist ristirahwa seas häbbiks, ja se olli öige.

Matsi Peetril ellas sel aeal Maddis Salle, üks tassane jummalakartlik mehhike, kes kellegi lapse peale ei läinud, kui tedda rahhul peti. Ta naene Marri ja wiis last hingasid jubba kümmekond aastat kirriko aedas ja tüttar An olli ta ainus lapse warra, kedda ta jummalakartuses kaswatas . . . Maddis isse olli jubba mönda aastat kiddur, köhheja innimenne, kes palju hinge tagga ei sanud ja haigus teeb 50 aastase mehhe seitsmekümneseks. Olli se immeassi, kui tal ka monni kord mötted wäimehhe peäle leid? Perremeest olli tarwis, An olli selle ealinne — mis ta piddi otama? Peäle selle ei seisa saia-leib ja noored tüttarlapsed muidugi mitte kaua wärsked, ja se temp piddi ommeti ka tehtud sama. . . . Mitmed Korwi külla poisid nilpasid kül keelt Anne peäle, agga kaup ei tahtnud sündida; ei olnud ommaks lodud. Sel aial juhtus nüüd, et Luhha körtsimehhe kolmas poeg, Jakob Wörk, postmaantee ärest, liisko wötmisse pärrast koddowäi kohta otsis ning Matsi Peetri Annest kuulda sai . . . Jakob olli wäljaspiddi kenna priske pois, naggo noor kuust, pealegi ni tassane ja lahke, mis seäl immeks panna, kui Anne südda ka tiksuma hakkas. Wanna Maddis möistis peagi ärra, kust tuul puhhus; agga ta ütles: „Armas tüttar, ma näen kül, kuida loud on; agga ma ussun, et se mitte korda ei lähhä. Jakob on sure maantee äärtse körtsimehhe poeg: mis önne se meile toob? . . .“ Agga tütre südda löi jubba teist luggu ja on tüttarlapse südda kord tiksumas, siis on moistlikkud sannad ennamiste wette wissatud. Jakob moistis ja teadis ka, et raswaga tihhased pütakse ja teggi nenda. Ta warrastas esmalt Anne ja pärrast wanna Maddise südame takka peäle, ja senna polnud tal muud tarwis. kui et mönneks aiaks lamba nahha hundi selga tömbas. Tulli ta Korwile, siis olli ni tassane, ni wagga ja lahke, nago polleks ta siit kurjast mailmast olnudke; ta norrutas pead, pöritas silmi, hoidis käsi risti ja öhkas ni

süggawast, nago eht wariser. Tulli jut körtsideſt, winaſt, kaardi lömisſeſt ehk muiſt pahha asjuſt, ſiis teggi Jakob, kui oleks tale kegi kewa wet kaela wiskanud; ta ei tahtnud ſeſt „uſkmata mailma laste pimmedusſe tenistusſeſt“ middagi kuulda egga nähha; ta kahhetſes ja öhkas allati, et körtſimehhe poeg olli ja ſeäl paikus piddi ellama, kus temma ſuggune wagga mees head ei kuulnud egga näinud; ta kitis Korwi ello taewaſt ſadik ja ütles, et ta ſüdda tedda, nago ahhelattega ſelle külla pole tombada, kus körtſiſt ja „mailma kärraſt“ kaugel, üht „waikiſt pühha ello“ woiks ellada. . . . Peti Matſi Peetril öhto- ehk hommiko palwet ja Jakob juhtus ſeäl ollema, no mis ſiis räkida, ta öhkas, et rinna luud raggiſeſid ja näitas keige wähhemaſt üks prohweti laps ollewad. Läkſid Korwi rahwas kirriko: Jakob olli ees; pallusid nad omma Issameie: Jakob pallus kaks korda ni kaua; pannid nemmad jutluſt tähhele: Jakob tahtis igga ſanna alla neelda... Jakob näggi paljo waewa ommas waggadusſes, ta piggistas mönnikord hambad kokko ja kannatas; agga ſe Jummal, kedda Jakob nenda tenis, ei olnud mitte taewa ja ma loja, waid Matſi Peetri tallo ja ſeäl ſees — An Salle. Tüttarlaps, no anna Jummal kalliſt terwiſt, olli ommaſt kohhaſt kenna ja püüdmisſe wäärt küllalt: terraſe walge näoga, punnaſed palged, tuwwi ſilmad, ülleültſe tüdruk, nagu ön, peälegi raps töinnimenne, lahke, tasſane, ei laituſt middagi. . . . Jakobi waggadus läks pääw päwalt ikka pallawamaks. . . Öige innimenne on hölbus petta ja nenda olli luggu Annega. Tüttar uskus, isſa uskus ja ſedda Jakob tahtis ja laskis omma waggaduſt ſedda ennam läikida, nago klaſi tükki pühkme unniko ſeeſt. . . .

Pulmad ollid mödas, jöulud mödas, Jakob naeſemees ja An mehhe naene — kuida läks luggu nüüd? Kas waggadus weel hiilgas? . . . Jakobi lamba nahk hakkas aega möda kärriſema ja hundi karwad wälja paiſtma. Esmalt hakkas ta Jummala ſanna kuuldes aigutama, pärraſt tukkuma, ſedda pärraſt ka jubba kambre ſängi jäma, kui teiſed toas luggeſid ja laulſid; keik liig öhkaminne ja ſilma pöritaminne kadus ärra. Aegamöda ſündiſid ſannad ſuhho, mis enne kegi ei kuulnud ja wahhel ſekka ka monni hea ſutäis wannet, et Korwi rahwal körwad kuuldes ugama jäid. . . . Maddiſe terwis läks pääw päwalt waeſemaks ja näddal enne Jürripäwa ei ſanud ſängiſt ennam wälja, joud olli otſas. . . . Maddis astus perremehhe aujärje peält mahha ja Jakob istus temma aſſemele. . . . Pärraſt Maddiſe ſurma näitas Jakob, et ohjad temma käes ſeiſid. Hommiko- ja öhto-palwe kautati

kui „ilma asjata aiawide" maiast ärra; pühha päine kirriko käimine olli temma melest „tühhi jallanou kullutaminne", mis „köhto ei täida"; tassane ello ilma wandumisseta olli „wangi ello". „Hea sutäis wannet jutto sees — ütles Jakob — on nago peutäis sola lihha peäle, muido on keik magge ja läge, nago Korwi tännine ello. . . .

Paar näddalat enne Suiste pühhi hakkati Matsi Peetril kibbedaste kammert ümberehhitama: wasto teed tehti uks, ukse körwa akken, akna alla laud, tuppa pitkad pengid ja lauad. . . . Tubba lubjati ärra, ued uksed, aknad ette ja uus ahhi sisse ning keik näitas wälja, nago — körtsis. (Mõisa herra lubaga asutas Jakob Korwi külasse körtsi. Ann pidi tahes ehk tahtmata järele andma ja körtsi laua tarwis saia küpsetama, aga ta süda oli alati raske ja silmad wett täis.) Jakob olli eht wariser. Senni kui rahwas weel jua ei möistnud ja wähhe wötsid, andis ta ilma hinnata, agga panni wiimse tinga ülesse. . . Tubbakas ja naps olli wannema innimestele pri pärrast, sest Jakob teadis: pekki tük pettab hirid lökso — „kül nad pärrast tassuwad. . ." Kohmetanud Annest polnud tal suurt abbi, se „tukkus kambris piibli kallal" . . . Weel hoidsid naesterahwas emal, agga kuida piddi Jakob Wörk neid wörko sama? Wiin, kaardid, kurnimäng ja rattalöminne ei tahtnud mitte awwitada. Agga saiad ja pil? eks need naesterahwale ei olle, nagu wihm-us önge otsas?... Jani laupäewa öhto olli kääs. Törwa ton pölles pleekaia tagga wäljal kuse otsas, pleekaed kubbises innimessi täis, wiol kiiksus ja torropil ürgas: „Küllilu, küllilu, külliluuuu! säreluuuu — säreluuu!" ja wahel sekka: „Teine küllilu, teine särelu, — teine wiltkinnas, teine labbakinnas, — teine sukkasäär, teine wanna pöid — uuuu!" Eest otsa wahtisid Korwi tüttarlapsed sedda keik, kui immeasja. Luhha Kaie, Maie, Rinut läksid kige peäle. Oh sa pärdik, kui illuste nemmad laulsid! „Kasike ja kasike!" tulli igga sanna järrel, muud mul ennam meles ei olle; agga illus ta olli, muido ei olleks Korwi tüdrukutte suud mitte wet jooksnud. Aega möda läks üks ja teine ka kige peäle. Oh, oh, kui se süddame köddisema aias! „Kadri, Madli, Els, tulge katsuge ka! Egga teie kigelaua külge kinni ei jä! Tönnist Jürrit kigutawad — tassa, tassa!" Üks, kaks, kolm — Korwi tüdrukuttel oli kige ammet kääs, nago seal wilja maggo suus. Pil ürgas, kiik käätsus, küla neiud laulsid — mis Korwil ennam tarwis olli? Jah, agga pil jooksis üsna mahha. Kige himmo olli täis — lähme rehhe alla! Suur rehhealunne olli puhtaks pühhitud, möda seina äärt noored kassed pandud, kaks suurt latterit rippusid

laudi al — mis ſiin wigga. . . tantſida? Agga kes möistis Korwil tantſida? Jakob oma öe Kaiega oli esſimene paar, pärraſt Maiega, pärraſt Rinoga, kunni pea ſuitſes, korda möda aitaſid Wioli-Mart ja Torropilli-Pärt ka ſekka. Korwi poiſid ei möiſtnud, agga mis tal ees on, eks katſume! Eeſt otſa läks hulluste kül, agga ſam ſammult parremaks ja pärraſt nenda, et „Hiir hüppas, kaſs kargas, wanna karro löi rummo". Tüdrukud ei tahtnud naljalt platſi tulla. Agga mis eeſt ſiis Kaie, Maie ja Rinut ſeäl ollid? Teine lestasjalg ſaab teine ikka wimaks pörmandale. Korwi neiud tantſiſid kül esmalt nago lambad haige jalgega, agga tüdrukuttel on, nago olleks neil paggan jalgus, nad katſuwad ja öppiwad, kunni waltſiwad, nago tulispaſk pörmandal. Nenda Korwil ka. Jakob, meie endine wagga Jakob, olli mees neid öppetama, ühhe wöttis, teiſe laskis ja ennego puhte kätte tulli, möiſtſid Korwi tüdrukud. . . tantſida, ehk kui mitte ſedda, ſiis olli neil tantſo himmo kä. . . Seſt Janipäwaſt ſadik olli Korwil nago püsti kurrat lahti. Mehhed hakkaſid joma, kaarta löma, riidlema, ja karwopiddi kiskuma; naeſed öppiſid meesteſt ammetit, läkſid ka aiawiiteks Matſi Peetrile, mekkiſid esmalt, rüpaſid pärraſt, lakkuſid wimaks, nagu weiſed. Poiſid läkſid häbemataks, tüdrukud rekkiks, ekſinud lapſed tekkiſid Korwile, kuſt neiſt enne kegi ei teadnud. Laiskus ja holetus ja nende järrele waeſus ja nappus tullid ukſeſt ja aknaſt ſiſſe. Jummala ſanna ei prugitud ennam, pühha päwa ei petud ennam, kirrikus ei käidud ennam, tööd ei tehtud ennam ehk tehti joobnud peaga. Pari aasta pärraſt hakkaſid magaſiniſt leiba toma, jälle pari aasta pärraſt tehti jubba parile oksjon. Kuus aastat läkſid möda ja kahhekſa uut perremeeſt ollid jubba wannade aſſemele tulnud ja ükski neiſt, kes lahti ſanud, ei pannud ſedda enneſe egga wina ſüüks, waid Jummala nuhtlusſeks, mis wasto innimenne ei wöi parrata. Ka Jakob ſai wiimaks maja pealt lahti. Uued perremehhed, kes Korwile tullid, hoidſid Matſi Peetriſt emal, ehk neid küll ſellepärraſt naerdi ja ſöimunimmega nimetadi". . .

Lühikesed näited, mis eespool ära trükitud, näitavad Jannseni juttude valguse- ja varjukülgi. Jutustuse viis on rahvalik, sorav ja voolav, kuid sealjuures valimata ja peenendamata. Keeleliselt kannab see lugu realistlikku värvi, aga maitse ja sihi poolest ei ole ta realistlik. Olusid kirjeldab Jannsen, nagu teised moraliseerivad kirjanikud, sihilikult, kiriklikust seisukohast, sellest küsimata kas kirjeldus ka tõetruu on. Valguse ja varju jaotab ta võima-

likult järsult ära. Kui Korvi rahvas alles kirikus käis, siis oli ta eluviis otse eeskujulik, isegi silmakirjateenreid nende vagalaste hulgast ei leita, mis ju ometi loomulik oleks olnud, vaid uus variseer lastakse otse loomuvastaselt kõrtsis üles kasvada. Kuid seda nõudis jutu siht. Ja kõrtsi kahju ei ilmu jutus mitte joomises üksinda, vaid isegi päris süütud lõbud, nagu mäng, laul, kiikumine ja tants, üldse seltslik kooskäimine rikub siin rahva elukombed ja teenib laitust. Niisugust lõbu ei pea kiriklik jutukirjanik sel ajal rahvale sugugi tarvilikuks. Aga kui ta Tartusse vabamasse õhku asus, siis muutusid kirjaniku vaated. Jannseni eestvõttel asutati siin selts, kus peale vaimuliku koorilaulu ka ilmalikku lõbu pakuti, mängiti ja tantsiti ja Jannseni enese kirjutatud näitemänge mängiti.

Jannseni näidendid.

Näitemäng oli Jannsenile esmalt vastumeelt, sest et see endise köstri kirikliku vaadetega ei sobinud. Veel 1865 vastab „E. Postimees" ühele kirjasaatjale: „Kas teie üsna Postimehhe käest nõuate, et temma ka teatre mängust peab sõnnumeid toma? Oi vennike, viimaks tulleb mõnni ja pärrib temma käest teadust, kus kõrtsis linna pürjelid igga õhtu käinud, mis nende emmandad iggaks lõunaks keetnud ja kedda vorimehhed igga päev söidutanud. No vaat se olleks assi!" Kuid Eesti seltsi-elu ärkamine tõi ka Eesti näitemängu nõudmise päevakorrale. Seda nõudmist täitis kõige pealt Koidula, kui ta 1870 „Saaremaa onupoja" kirjutas ja ise „Wanemuises" ette kanda aitas. Sellest sündmusest kõneles Jannsen ajalehes juba nähtava heameelega. Aastal 1873 kirjutab Jannsen ise näidendi „Pärmi-Jaagu unenägu" ja toob ajalehes ta sisust pika seletuse. Hiljemini kirjutas Jannsen veel „Kihlvedu 5000 rubla peale ehk miljonär vangis", mille sisu ta samuti „E. Postimehes" avaldas. Viimne Jannseni näidend „Tuhalabida valitsus" ilmus 1880 „E. Postimehe Kalendris" täielikult. Need näidendid on kõik üldist laadi lustmängud; Eesti tüüpe neis ei leidu, päris Eesti elu nad ei kujuta.

Jannseni luulekarakter.

Oma luulekarakteri ja maitse poolest seisab Jannsen Eesti sentimentaalse ja romantilise voolu vahekohal. Kaugelt

suurem osa ta töödest, nimelt laulud ja vanemad jutud, avaldavad moraliseerivat sihti ja sentimentaalset maitset, just nagu teiste tänini läbiharutatud köstrite ja koolmeistrite ilukirjanduslikud tooted. Jannseni tüübilisem hale jutt on „Eistakius“ (1848). Selles jutustatakse, kuidas Rooma väepealikut Placidust ristiusku heitmise pärast keisri Trajanuse ajal armuta taga kiusatakse ja kuidas ta oma vahvuse tõttu jälle ausse tõuseb. Et ta ristiusku ei taha ära salata, laseb keiser Hadrianus ta tulisesse raudahju visata. Seda lugu võib õigusega teiste sentimentaalsete tõlgete kõrva seada, kelle tegelasi ka vooruse pärast taga kiusati. Veel tuntavam on Jannseni sentimentaalne luulekarakter lauludes. Need on nii tüübilised, et neid terve ajajärgu esindajateks võib pidada. Sellepärast kõneleme nende karakterist eespool, käesoleva ajajärgu lõpusõnas.

Rahvusliku ärkamise ajal hakkas Jannsen juttudes romantilist värvi tarvitama. Ennemalt oli talupoja ja sulase elu ta meelest nõnda õnnelik ja meelitav, et temaga igavesti oleks võidud rahul olla. Pärastpoole laseb ka Jannsen oma jututegelasi ülespoole kippuda, haridust, paremat elujärge, kõrgemat seisust taga nõuda. Jannseni tüübilisem romantiline jutt on „Woldemar ja Jürri, ehk mis võib innimesest sada, kelle nimmi Jürri on? (1866). Selle jutu kirjutas Jannsen juba Tartus. Sündmustiku on Jannsen saksakeelsest jutust võtnud,[1]) ainet aga iseseisvalt käsitlenud, jutustuse viisi ja keele poolest ta ümber loonud. Jannseni sissejuhatus näitab meile sagedasti, kuhu poole kirjanik nüüd oma sihiga hakkab kalduma. „On inimesi maa peal olnud ja on praegugi veel, kes arvavad, et vaene ei tohi rikkaks, rumal targaks ega alam ülemaks saada; see peab patt olema ja maailma asjad sassi ajama. Ja seda tahetakse mõnikord veel kurja sõnadega kinnitada, et need, kel see pähe ei taha hakata, peaksid märkama: oma lapsi palju koolitada pole tarvis, see teeb uhkeks ja segab meelt ; kui oma viis peatükki mõistate ja peakoolist läbi pääsete, sest

[1]) Woldemar und Jürri, ein Baltisches Erziehungsbild. Inland 1861.

on teile küllalt . . .“ Nüüd tuuakse õige ladusal keelel parunist kihelkonnakohtuniku poja Voldemari ja aidamehe poja Jüri sündimise, ristimise, kasvatamise ja koolitamise lugu elementaarkoolist kuni universiteedini järk-järgult esile. Jüri on Voldemarist igas tükis ees, isegi Vene keele väljarääkimises, mis muidu eestlasele õige raske asi on. Jüri õpib esiti kreikoolis, siis gümnaasiumis, kus teda virkuse eest abiraha osaliseks peetakse. Keegi professor võtab ta oma majasse pojale seltsiliseks, kaasõppijaks ning järelaitajaks õppimise juures ja peab teda nagu oma poega. Kuna Voldemar maagümnaasiumis ennast ühe pingi pealt teise peale laseb lükata ja muidu pruugi pärast Tartus mõne aasta studendi nime all elab, saab Jüri targaks tohtriks ja viimati professori, s. o. oma endise heategija väimeheks. Niisugune mees saab inimesest, kelle nimi Jüri on.

Jannsen moralistina.

Kui kiriklise sihiga mees ja moralist ei kirjuta Jannsen oma laule ja jutte selleks, et lugejale kunstilõbu luua, rahva ilutundmust ja kaunist maitset harida. Jannseni kunst ei ole vaba, ei ole iseenese otstarve. Jannsen astub ilukirjanduses kirikliku moraaliõpetuse teenistusse ja püüab rahvale kõlblist tarkust pakkuda. Selles on ta otse väsimata ja tüdimata. „Ärgem väsigem ära tuld näitamast,“ ütleb ta oma kaastöölistele, „viimaks näevad ometi!“ Moraal jääb Jannsenile ilukirjanduses peaasjaks, Jannsen usub ise kindlasti moraali mõju. Ta on moraliseeriv rahvapädagoog; ilukirjandust peab ta ainult sihileviimise vahendiks. Oma kirjandusliku tegevuse algul seisis Jannsen täiesti vaimuliku kirjanduse, iseäranis kiriku dogmade mõju all ja laotas ilmalikus kirjanduses vaimulikke mõtteid laiali. Ta läks selles nii kaugele, et mõnes jutus klambrite vahel Piiblisse juhatab ja paiguti ka terved piiblisalmid jutu keskel paksu kirjaga ära trükib. Mõnele tõlkele on ta väljalõikeid Piiblist ise vahele põiminud, sest Saksa originaalides neid ei seisa. „Sõnumitoojates“ lõpevad jutud enamasti mitmekordse manitsusega. Jutule „Uus Variseer“ on ta 12 punkti kombeõpetust juurde lisanud. Vanemas eas läheb Jannsen pealekäiva moraliseerimisega tagasihoidlikumaks ja

katsub loo enese varal kombeliselt mõjuda. Moraaliõpetuses ei esine Jannsen arvustajana ja uuendajana, vaid kordab ja kinnitab neidsamu vanu nõudmisi, mis kirik üles seadnud.

Jannsen jutustajana.

Jannsen avaldab tähtsal mõõdul jutukirjaniku annet ja osavust. Kus ta oma kujud elu järele maalib, seal tarvitab ta lihtsaid laiu jooni, ilma et peensusi tähele paneks ja neid püüaks esile tuua. Jannsen armastab eredaid värve paksult peale panna ja katsub järskude vastandite abil mõjuda. Sündmustik on Jannseni juttudes lihtne, sellepärast vaba igast võitlusest ja põnevusest. Tegevus on enamasti pealiskaudne, tegelaste hinge-elu ja nende tegude põhjusi ei harutata sügavamalt.

Nende nõrkuste poolest läheb Jannsen teiste sentimentaalse voolu tegelastega täiesti ühte. Siiski toob Jannsen palju uut meie ilukirjandusse, nimelt oma algupärastes töödes. Ta hakkab suuremal mõõdul kodurahva elu tähele panema ja seda kirjeldama, Eesti tüüpe ja iseloome üles joonistama. Rikkaid ja uhkeid talupoegi karakteriseerib ta näituseks jutukeses „Nurme Liisa“ järgmiselt:

„Ohhaka Tomas olli ülle teiste rikkas mees. Tuhhande rublasid intressipabberid ööldi temmal liggi kümmekond tükki raud kastis audumas olewad. Keik temma aiad ja maiad, hobbused ja weiksed, wankrid ja sanid ja mis muido Ohhaka maias silma paistis, tunnistasid, et Tomal noddi olli. Agga, nago se ennamist rikkaste piddali tõbbi on, ahne olli ta kui mustlase kot ja temma jummala nimmi olli mammon. Kus ial külla peremehhed kous istusid, seal istus Ohhaka Tomas Nögges üllemas otsas, hõbbewaskega piip suus, ja essimene ja wiimne sanna juttust tulli temma suust. Waesema innimeste peale watas ta nisamma, kui kuld wassikas Israeli laste peale, see on korgest mahha ja ülle õlla. „Minnap se isse ollen!“ olli allati tema mõtte. Kui waesed innimesed tedda palusid, siis ütles temma: „Jummal on kül targaste teinud, et ka waesed lonud, muido ei saaksid rikkad auustud“; agga ial ei annud ta neile kiwwi pead peksta, weel wähhem muud. Tema naene, no se olli lomake! Kui teie kullist, kassist, kaddaka põsast ja tahmanuustikust ühhe loma wõiksite kokku wallada, siis olleks se justament kui wanna Ohhaka perrenaene Elts. Pitkemalt ma temmast ennam ei rägi; sest ehk ma kül naesterahwa kui nõdrema sou eest hea melega seisan

ja, kus wõimalik, ſanna kostan, ſiiski pean tunnistama, et ma niſuguste eeſt, kes hirmo ja okſendamiſt korraga peale aiawad, heinakoormaga üle krawi kõrwa lähhän."

Jannseni jutustuste peailu on rahvalik kõnetoon, voolav ütlemiseviis, soolane, läbilõõv nali ja kujukas keel. Nagu lihtne talumees, armastab Jannsen jutustuses enam laiust kui sügavust. Lühedust ei või Jannsen ajalehe sõnumiteski sallida, needki peavad laialt ja kujukalt sõnastatud olema. Tähelepanu ja huvitust äratab Jannseni juttude keeleline külg. Jannsen püüab rahvakeelt ühes ta peensustega ja jämedustega jäljendada. Tükati on Jannsen oma proosa keele poolest hoopis algupärane. Siin ajab üks pilt teist taga, võrdlus järgneb võrdlusele ja nali naljale. Huvitav, kaunis stiil ongi see, mis mitme Jannseni jutu väärtust aitab säilitada. Toome siin Jannseni piltidest ja võrdlustest mõned näited: „Süda hakkas nagu kasetoht põlema." — „Hindrik rääkis Leenaga nii pehmel häälel, nagu silitaks ta pääsukese poega." — „Oli kõik nii sula ja hale, mesine ja vesine, nagu see kahe südame vahel peab olema, mis haavatud on." — „Kullakarva, natuke käharad juuksed, mis nagu siidipilved pead katavad, palged nagu piimavalged saiapullid, kuhu punast värvi nukkade peale kukkunud, suu nõnda kui roosilill, mis praegu lahti lööma hakkab, sinised silmad peas nagu tuvikesed, kui pesast välja vaatavad, ja kui ta naeratas, siis oli, kui vaataks päike kevadel roosa karva pilvede vahelt kastetilkade peale — mäherduse nooremehe peale ta silmad pööris, see langes põlvist ära. Iga poiss oli valmis Truutakesele jalgpingiks heitma."

Ometi peab ütlema, et Jannsen oma terves avalduses küllalt suurt tungi mingi iseseisvama poole ei ilmuta, mispärast ta ka palju uut pole suutnud esile tuua. Ta vabastas keele küll saksapärasest aitamatusest ja juhtis ta tõesti suure voolavuse ja soravuse tõttu kõneldava keele kerguse poole, kuid siinjuures oli ta keel sagedasti jämedajooneline, vahest talupojalikult suuresuuline ja lihtlabane.

Jannsen on meie algupärases jutukirjanduses esimesed sirgemad vaod ajanud ja teistele rada näidanud. Tema mõju

Jannseni tähendus ilukirjanduses.

on näit. Koidula juttudes mitmeti tunda. Pika tegevuse aja jooksul Eesti kirjandusealal märkame Jannsenis täienemist, kasvamist, niihästi sihi, maitse kui ka stiili poolest. Jannsen

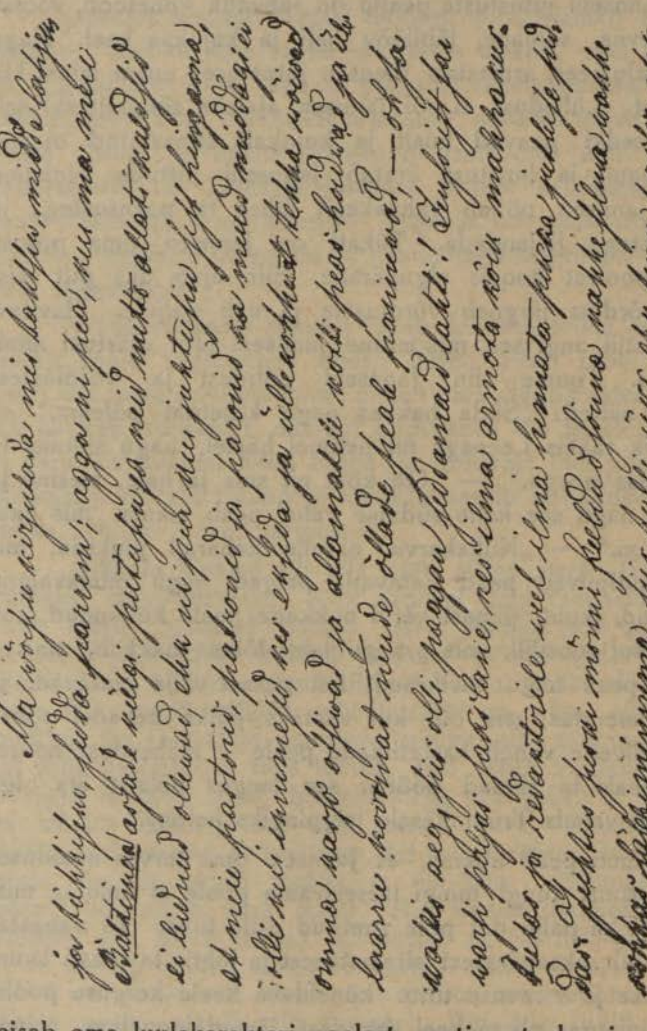

J. W. Jannseni käekiri, kirja järel, mis tema 10. augustil 1869 Tartus kirjutanud.

seisab oma luulekarakteri poolest sentimentaalse ja romantilise voolu keeru kohal ja sünnitab nende vahele loomuliku ülemineku. Sentimentaalse voolu kirjanikud tõlkisid haledaid, armsaid lugemisi ilma moendamiseta. Jannsen teeb

osalt sedasama, katsub siis võõra jutu sündmustikku tarvitada ja valab võõra jutu oma välimise kuju poolest Eesti olude järele täiesti ümber, annab sellele hoopis uue kuju. Siit astub Jannsen veel sammu edasi ja hakkab iseseisvalt Eesti külaelu kujutama, kusjuures ta siiski veel oma moraliseerivale, kiriklikule sihile truuks jääb. Jannseni suurem tähendus Eesti kirjanduses on see, et temaga meie algupärane jutukirjandus algab. Kuid Jannseni algupärasus maksab ainult mõne jutu sündmustiku ülesehituse ja Eesti olude tähelepanu ning kirjelduse kohta. Kujutuse viisi ja maitse poolest jäi Jannsen, nagu hulk ta eelkäijatest ja järeltulijatest, võõraste eeskujude mõju alla.

Võõrast vaimust hoolimata, mis Jannseni „Eesti laulikust" vastu lehvis, leidis ta iseäranis nende hulgas, kes rahvaluule ilust aru ei saanud, austajaid ja jäljendajaid. Jannseni luuletegevust jätkasid iseäralise usinusega Martin Körber ja Jaan Jung, kes mõlemad laulusõnu Saksa viisidele luuletasid. Aga et sel ajal juba uus vool mõjule pääsis, pole meil vaja enam nende juures pikemalt viibida.

Lühikene tagasivaade.

Selle aja lööksõnad.

Läbiharutatud ajajärgus nägi meie rahvas esmalt päris-põlve ja pärastpoole teopõlve viletsuspäevi. Orjal ei olnud võimalik jõukaks saada ega haridust omandada. Puudus iseteadlik rahvus, puudus ka omapärane kirjalik eneseavaldus. Rahvas ise oli kirjanduslikust tegevusest välja suletud. Mis üksikud rahvasõbrad armsa maarahva kasuks kirjutasid ja trükki andsid, sündis aina halastuse ja kaastundmuse pärast. Selles patriarhaalses idüllis seisid esirinnas austatud mõisavanemad ja kirikuhärrad. Vaimuvara, mida raamatute kaudu maarahvale pakuti, oli südame ja mõistuse juhatuseks, rõõmuks ja õpetuseks määratud. Südant juhatavas ja rõõmu valmistavas osas tulebki meie ilukirjanduse algust otsida.

Vanema ilukirjanduse siht ja laad.

Eesti vanem ilukirjandus seisab märksalt vaimuliku kirjanduse mõju all; ilukirjanduse esimesed soetajad on osalt

vaimulikud mehed, osalt nende lähemad abilised. Sellepärast on arusaadav, miks vanema ilukirjanduse juhtmõtted nii kiriklikku laadi, miks ta sihid nii teravalt silma torkavad ja ta tooted kombeõpetusega tuntavalt peale käivad. Meie ilmalikud laulud ja lood on sel ajal kõik õieti „pühapäeva vahelugemised". Kui võõrsilt sissetoodud produktil puudub esimesel Eesti kunstluulel sisu ja kuju poolest Eesti rahvuslik karakter. Liigutavates lugudes, mille ained võõrastest rahvaraamatutest võetud, kujutatakse võõrast elu ja võõraid kombeid, mis suurelt osalt muistsest ajast pärit; siiski õpime neist lugudest üldiseid inimlikke omadusi tundma.

Kirjeldatavast ajajärgust Eesti kirjandusloos märkame selgesti sentimentaalset voolu, mis esiotsa didaktilises luules vähem silmapaistvalt ilmub, vanades juturaamatutes ja lauludes aga täiel hool mõjule pääseb ja niikauaks valitsema jääb, kuni algupärases kirjanduses ärkav Eesti romantism ta kõrvale surub. Kreutzwaldi „Kalevipoeg", Koidula, Jakobsoni ja Pärni algupärased luuletööd kukutavad sentimentaalsete lugude valitsuse. Enam haritud lugejate ringkond hakkab algupäraseid, rahvuslikus vaimus kirjutatud luuletooteid nõudma. Haledasisulist ilukirjandust lugedes tõuseb tundmus, nagu oleks tervet selleaegset lugejate ringkonda alaealisteks lasteks peetud, nagu oleks tahetud süütule nooresoole sündsat kirjavara nõutada. See ei olnud sõna tõsisemas, kõrgemas mõttes ilukirjandus, mis suurt jõudu, värve ja fantaasiat oleks avaldanud, vaid iseäralik ilukirjanduse surrogaat: rahvakirjandus, milles salaja kõneldakse ja nagu karkude peal käiakse, sest et pädagoogilist sihti siin alati kunsti sihtidest eelistatakse. Sentimentalismi tähe all ei ole algaval Eesti kunstluulel küll suuri võitusid esile tuua. Selle põlve luuleilm on alles kitsas, mitte ainult motiivide, vaid ka eesmärkide ja ülesannete poolest. Nagu asuja on ta uudismaid teinud, esimesi vagusid ajanud, kitsalt ja kehvalt ära elanud. Mõistuse ja moraali kultiveerimist peaülesandeks seades jäeti fantaasia hooletusse ja sisemiste tõsiste hingeavalduste aset täideti sagedasti tehtud ehk väljamõeldud tundmustega.

Sentimentaalse voolu kirjanikke karakteriseerib haruldane rahulolek meie kodumaa oludega. Vististi leidus selgi ajal Eesti rahva hulgas neid küllalt, kes rõhutud oludes pigistust ning piina tundsid ja paremat põlve ootsid. Me teame et XIX. aastasaja keskel tihti nälg meie talurahval külaliseks käis ja raske teoorjus suuri majanduslisi ja usulisi liikumisi sünnitas. Kuid sellest kõigest pole sentimentaalse voolu ilukirjanikkude toodetes mingit vastukaja leida. Selle aja kirjamehi, kes suuremalt osalt kirikuametnikud, juhib usulik tundmus, millele mõistus ja tahtmine pidid alistuma. Peale selle puudub neil aineline iseseisvus, et rahva kasuks mõjuvalt rõhumise vastu häält tõsta. Kuidas nad olude peale vaatasid, seda võime lühidalt nõnda kokku võtta: Jumal valitseb maailma üle. Tema on ülemad rahva üle seadnud: neist ülematest on mõisnik rahvale Jumala lähem esindaja maa peal. Ühelgi talupojal ärgu olgu oma tuleviku pärast muret, sest terve maa ning rahva eest mõtlevad ja hoolitsevad armulikud mõisavanemad. Neid ning teisi inimesi tutvustab selleaegne kirjandus alati kõige paremast küljest, soetab usaldust Saksa ja sandi vastu. Talupoja elu vaikses looduse süles isegi raskes teoorjuses ja näljapõlves on sentimentaalsete kirjanikkude kujutuste järele kõige õnnelikum ja parem teistest seisustest, on paradiis maa peal. Ja kuigi juhtus talupoegade keskel nurinat kuulda olema, siis vaigistati rahvast ja õpetati talle rahulolemist. J. V. Jannsen näituseks ütleb „Sulase laulus".

Ma ollen kül üks waene tallo orri
Ja palle higgis tenin omma leiba.
Ei siiski sa, oh laimaja, so lorri
Mu armast pölwe halwaks tehha.
Ni ma- kui sakſamehhed
On Jummala ees ühhed,
Seſt ollen rahhul omma tallo pölwes,
Teen tööd, söön leiba, ellan rahho sees.

Sentimentaalse voolu tooteid ja meie vanemate ilukirjanikkude vaateid karakteriseerivad kõige paremini J. V. Jannseni järgmised salmid „Põllumehhe õhtulaulust":

Küll rikkab mittu roga sõwab,
Neil koogib, prabib kä;
Mis siiski ennam sõnuks saawab,
Kui tallo innime!

On leiba, räime meil ja piima,
Kord wõib ka pühha pä;
Mis on siis meie suggul wigga,
Kui kallis terwis kä.

Rahvaluule loomise metoodist ning värsitehnikast ei ole vanemad ilukirjanikud midagi õppinud. Kõige rohkem sisulist ja stiililist arusaamist jätkus neil Eesti vanasõnade ning mõistatuste kohta, kuid Eesti luulestiili soetamiseks pole neidki kasutatud. Esimesi sugemeid Eesti kirjandusliku stiili loomisel võtsid sakslased oma keskaegsest vemmalvärsist, mida vanades õue-eepostes tarvitatakse. Juba sakslaste eestikeelsed pulmalaulud avaldavad kalduvusi vemmalvärsi poole, samati ka Käsu Hansu nutulaul, Eesti kunstluule esimene toode. Sisu ja vorm sobivad siin nõnda, et raske on endale seda nutulaulu mõnes teises vormis kujutleda. Teiseks eeskujuks kirjandusliku stiili loomisel oli selleaegsetele kirjameestele Vana Testament oma plastilise keelega, silmipilgutamata tõsiduse ja armuheitmata otsekohesusega. Siin esinevad sagedasti suured karakterid, kelle tuline temperament meid kaasa kisub, siin avaldub vahel võrratu naiviteet kujude leidmises ja mõtete väljenduses. Vana Testament jutustab plastilikult, kujukalt ja julgelt, temas esineb vana aja vaim ja idamaalaste piltlik keel oma põliste traditsioonidega. See keel seisab meie vana rahvaluule uduse ja lüürilise stiiliga käega katsutavalt vastolus ja läheneb oma kujukuse ning vere poolest vemmalvärsi väljendus-vormile. Vanemad Eesti ilukirjanikud, kes loodusega kokkupuutuva lihtrahva elu ülistavad, jäljendavad Piibli lauseehitust niisama hästi kui selle rasket ja ühtlasi pidulikku rütmi. Vanale Testamendile nõjatava suursuguse ja luulelise stiili kallal töötas von Holtz, kellest eespool pikema näite esitasime. Juba pealkiri „Jut on se koruke" näitab, et ta mõtete avaldusele teadlikult ilusat koort ehk kaunist välimist kuju otsib. Selget joonistust ja suurepärast kujukust saavutas Eesti vanemas proosa stiilis Suve Jaan, kes meie vanemas ilukirjanduses juba osalt puhtkunstilisi ülesandeid täidab, võitlusi ja looduse nähtusi otse homeeriliste joonte ja värvidega kujutab. Uusi

elemente Eesti proosa-stiilisse tõi Jannsen voolavast ja soravast rahvakeelest, tegi kirjanduse keele kergeks, humoristlikuks, kuid ühtlasi paiguti labaseks.

Ühekülgsuse peale vaatamata on sentimentaalse voolu toodetel Eesti vaimuelu arenemise ja ilukirjanduse edenemise käigu kohta salgamata oma tähtsus. Siin ängati rahvale hulk vaimuvara, kosutati kõlblist elu. Palju neist õpetustest, mis sentimentaalsed lood ja laulud sisaldavad, on rahvale jäädavalt meelde jäänud ja talle tõsiseks eluvaraks saanud. Kirjandusloos sünnitab sentimentaalne vool loomuliku ülemineku vaimulikust kirjandusest vabale kunstikõrgusel seisvale ilmalikule kirjandusele. Sentimentaalsed laulud ja lood äratasid rahva isu ilmaliku ilukirjanduse toodete järele, tõstsid lugupidamist ilukirjanduse vastu rahva silmis, kes vaimuliku kirjanduse valitsusega nõnda oli ära harjunud, et iga ilmalikku luulet, oli ta nii hea kui tahes, lihtsalt „tühjaks loriks" nimetas. Sentimentaalsed muinasjutu-novellid on loomulikuks ülemineku rahva-muinasjutust kunstipärastele jutustustele. Saksa rahvaviisid mõjusid nõnda halvavalt ja võõrastavalt eestlase mõtteviisi ja maitse peale, et sentimentaalse voolu kestel ainult mõned üksikud Eesti rahvaluulest ja Eesti rahvaviisidest oskasid lugu pidada. Sentimentaalsete lugude ja haruldaste sündmuste otsimine ja nõudmine juhatas tõlkijad kirjanikud aegamööda hirmuromaanide juurde. Tõlgitud Eesti röövliromantika, mida David Martson Eesti kirjandusepõllule külvas, oli sentimentalismi kännu kõrvaline võsu.

Kirjandusliste kirjatööde teemad.

A.

Muinasjutu olemus ja ta tunnused.
Muinasjutt ja muinaslugu.
Eesti muinasjutu imevahendid.
Lollikeste näiteosa elajajuttudes.
Missuguste muinasjuttude tekkimiseks on loodusenähtused põhjust andnud?
Mis ilmavaade esineb Fählmann'i müütides?
Meheline element Eesti muinasjuttudes.
Sõbrustamine vaimudega ja selle saatuslikud tagajärjed.
Lollikeste kunstniku-kalduvused.
Kuidas rahvas muinasjuttudes põrgut kujutleb.
Tegelaste motiivid kuningajuttudes.
Rööbasjooned Kalevipoja ja Suur-Tõlli vahel.
Saatuse-idee valdamine „Kalevipojas."
Võimatud soovid muinasjuttudes ja nende tagajärg.
Milles nähakse Eesti muinasjuttudes õnne?
Kuidas kirjeldatakse „Kalevipojas" naisterahvast?
Looduse ja inimese vahekord „Kalevipojas"?
Eesti luuleained Soome „Kalevalas".
Naiseline element Eesti rahvalaulus.
Neiu ülistamine eepilises rahvaluules.
Mis tähendus antakse lindudele Eesti rahvaluules?
Luule algus ja allikad Eesti rahvalaulus?
Kuidas Eesti rahvaluule laulu ülendab.
Kodukoha kujutus Eesti rahvalüürikas.
Armastuselaulu laad rahvalüürikas.
Eesti rahvaluule ilmavaade.
Eesti rahvaluule esteetiline külg.
Rahvalaul ja kunstlaul.

B.

Esimesed arenemissammud Eesti kirjakeele ja õigekirjutuse rakendusel.
Usupuhastuse mõju Eesti kirjanduse aluse rajamisel.
Forselius-Hornungi keeleuuendus.
Pühakirja tõlkimise kultuurilooline tähendus.
Katsed kirjakeelt rahvakeelele lähendada.
Valgustuse ajajärgu mõju Eesti kirjanduse kohta.
Rahva sõbrad ja eestkostjad sakslaste keskelt.
Kirjandusetõugude alged sentimentaalses ajajärgus.
Naiskangelaste tüübid muinasjutu-novellides.
Rahvsvaheliste muinasjutu-novellide kirjanduslooline tähendus.
Kirjanduslik sentimentalism mujal ja meil.
Ühised helid K. J. Petersoni ja krahv Mannteuffeli lüürikas.

---

matukogu

10-

17.5

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU
1 0200 00132012 0